

UDK:159.99

Dildora ABDUMADJIDOVA,
PhD, Psychologist of the Sports Psychology Department

*Republican Scientific and Practical Center of Sports Medicine at the National Olympic Committee of the Republic of Uzbekistan
Based of review prof.DSc, T.Ismoilov*

RELEVANCE OF RESEARCH ON THE PSYCHOLOGICAL HEALTH OF ATHLETES

Annotation

One of the key issues in modern sports psychology is the value attitude to the psychological health of an athlete. Psychological health is a state of psychological and social welfare in which a person realizes his capabilities, is able to resolve difficult tasks and effectively resist life stresses, and contributes to the development of society as a result of conscious activity.

Key words: psychological health, tension, activity, life criteria.

АКТУАЛЬНОСТЬ ИССЛЕДОВАНИЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ СПОРТСМЕНОВ

Аннотация

Одним из ключевых вопросов в современной спортивной психологии является ценностное отношение к психологическому здоровью спортсмена. Психологическое здоровье – это состояние психологического и социального благополучия, при котором человек реализует свои возможности, способен решать сложные задачи и эффективно противостоять жизненным стрессам, способствует развитию общества в результате сознательной деятельности.

Ключевые слова: психологическое здоровье, напряженность, активность, жизненные критерии.

SPORTCHILARNING PSIXOLOGIK SOG‘LIGI BO‘YICHA TADQIQOTLARNING DOLZARBLIGI

Аннотация

Zamonaviy sport psixologiyasining asosiy masalalaridan biri bu sportchining psixologik salomatligiga qadrli munosabatdir. Psixologik salomatlik - bu inson o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqaradigan, murakkab muammolarni hal qila oladigan va hayotiy stresslarga samarali dosh bera oladigan, ongli faoliyat natijasida jamiyat rivojlanishiga hissa qo‘shadigan psixologik va ijtimoiy farovonlik holati.

Kalit so‘zlar: psixologik salomatlik, kuchlanish, faollik, hayot mezonlari.

Introduction. Psychological health is stable, adequate functioning of the human psyche which depends on the main cognitive processes (perception, memory, attention, and thinking). The search for an answer to this question is expressed as psychological health for a person is not as a means of achieving other vital goals, but promoting the self-value.

Literature review. According to the definition of V.A. Ananov, the concept of psychological health includes the elements of human self-awareness and self-knowledge in a health environment, the knowledge acquired by a person throughout his life, their capabilities, and the ability and potential to use their internal reserves" [1].

Due to a high level of change in modern human lifestyle the priority is given to the study of a person's psychological health as an attitude value in the world psychological research. The importance of learning the social and psychological factors of the human life is to prevent or reduce the risk of various diseases and danger of death by changing human behavior [2].

Proposed by the World Health Organization (1948), the definition states that "health is not only a denial of illness or weakness but also means that physical, mental, and social well-being are reflected in full condition" [3]. This definition reflects the phenomenon's systemic and integrity, embodies the phenomenon's single physical, mental, and social health, as adopted in medicine, psychology, and sociology. Any success requires the experience of having certain knowledge and skills from the person and applying them into practice. It is also an important factor in this process formed in the person

or the current psychological capacity, in which human being is psychologically talented to fulfill the psychological tasks, such as motivation, desire, installation skills. It also depends on the factors of the individual's health: spiritual; physical, mental, and social. The factors of psychological health of the person are: sensation - having self-control; contemplation - adequate, healthy thinking; memory - remember, remind, take into mind; character - a system of behavior and values.

Research methodology. The automatic formation of the state of psychological readiness, special action for this state, the absence of external influence or the need for help, can be an indicator of an individual's psychological health and also create the likelihood that the person will be able to cope with the task at hand without psychological problems.

According to socio-psychological studies conducted among 186 Canadian athletes preparing for the Tokyo 2020 Summer Olympic Games, 42% of athletes had various psychological health problems, including 31.7% with depression symptoms, 18.8% hangover, and 9% who had psychological problems with eating. Stephens Vakschal, the psychologist and scientist who conducted the research, admits that having more than average stresses among elite athletes was normal [10]. From this, it can be implied that athletes' psychological health needs to be checked regularly.

Results and analysis. Of course, the implementation of this psychological training and support will be the basis for maintaining the athlete's high sports results, further improving them, ensuring the athlete's psychological health and future happy life. In 2020, the Starva social network that connects more than 70 million athletes worldwide and a program that

monitors athletes' activity in collaboration with Stanford university conducted a research in which 131 professional athletes participated showed that most athletes had acute psychological health problems. Those featured problems expressed in number, character, and affect to the athlete's personality. For example, the serious impact of the COVID-19 pandemic on the psychological health of athletes is highlighted. According to the findings of the study, one in every five athletes had complaints about their psychological health: despondency and depression after the pandemic increased by 5.8 times (from 3.9% to 22.5%), while nervousness and anxiety increased by 5.9 times (from 4.7% to 27.9%) [4].

The figures presented indicate that sports managers and coaches must be more cautious and must take care on athletes' psychological health more seriously than before, and must take an appropriate preventive measures. It is worth to note that at the last Olympic Games in Tokyo, everyone's focus was not on gold, silver, or bronze medals, but on the fact that famous athletes Simona Bayles and Naomi Osaka began to openly talk about their psychological health. This situation led to increased and relevant research on the psychological health of Olympic level athletes due to the widespread occurrence of such problems as depression and anxiety among them [5].

Several times World and Olympic Games champion, swimmer Michael Phelps, had also admitted that he had suffered stresses during this period, expressing his case as severe depression, like other athletes [10]. The issue of the psychological health of athletes has been studied by psychologist scientists for a long time. In our opinion, to date, the need and interest in increasing the results of higher sports are further increased by these studies and their results, scientific and practical experiments gained on the basis of deep research, which give importance to the psychological training of athletes and strengthen their psychological health.

Speaking about the psychological health of athletes, it is necessary to take into account the fact that they have problems in this area not only during the competition but also after the competitions. According to the research conducted by British scientists S. Rensan, S. Leyland, and L. Bord in 2021 about 24% of athletes who participated in the Olympic and Paralympic Games experienced complaints of high and very high levels of distress after competitions. Experts diagnose this condition as a "post-Olympic period of darkness" characteristic of athletes. Of course, scientists explained these processes by a variety of factors [6]. It should be noted that the pain of defeat, feelings of guilt, aimlessness, negative perceptions of one's own future in the field of sports, financial problems, frustrations, psycho-emotional fatigue, the presence of a strong need to carry out recovery work, and the absence of conditions or opportunities can irritate the athlete. The inability to achieve the desired result, as well as the occurrence of undesirable situations, aggravate athletes' psychological states. Taking into account the aforementioned factors, on October 10, 2022, on the occasion of the "World Day of Mental Health," the International Olympic Committee conducted large-scale psychological educational propaganda on its Internet pages via social networks. In this, the committee's call to athletes that they should definitely get help in the event of psychological problems was covered on the basis of illustration posters [9]. Also, in his advocacy for psychological health for athletes, the International Olympic Committee regularly focused athletes on Internet links on the topic of psychological health, created for the general public by the World Health Organization. In one such link, stated by the World Health Organization, "psychological health is important for our overall stable life and physical health; when we are psychologically healthy, we can carry out effective

professional activities, enjoy our free time, and actively and positively influence the social environment in which we live" [5]. The above calls recommend that all athletes must receive professional help in the case of psychological problems. Based on this propaganda, we can say that, having felt distress, it is important that all athletes also recognize psychological difficulties and turn to a specialist. The Republican scientific and practical Center of Sports Medicine at the National Olympic Committee of the Republic of Uzbekistan conducts a systematic and in-depth medical examination of athletes of the national team every six months. Within the framework of this examination, psychological diagnostics and consultations are also included. It is worth to note that the conclusions to be drawn were formed on the basis of surveys of practicing psychologists in the Department of Sports Psychology of the Republican Scientific and Practical Center of Sports Medicine with athletes of more than 300 national team levels in 2021:

1) athletes usually avoid the appointment of a psychologist, considering this process to be important but not relevant;

2) in the process of psychological diagnostics, athletes in most cases overestimate their maximum self-esteem, thereby compensating for their psychological problems;

3) the psychological problem has been identified, and athletes who admit it will receive the first psychological assistance here alone for one session. athletes participating in subsequent ongoing psychological counseling and development activities turn to psychologists in their department or federation.

At the same time, in 2022, 242 athletes who entered the national teams in various sports were questioned in four different survey forms, such as "Is there a situation that worries you before the competition?" "Are you worried about the competition process?" "Does a situation bother you after the competition has passed?" "Is there a situation in your personal life that worries you?" According to the survey results of an experimental oral interview, 36% (87) of athletes answered "yes" to at least one of the questions, while 24% of respondents (60) complained about the inability to concentrate during the pre-competition times, and 16% (46) complained of lack of concentration, anxiety, and excitement, 14% (35) admitted that when respondents lost the competition, it was difficult for them to come to their senses. This pushed them to the need of a special time, or that they walked sadly depressed for a while. About 21% of respondents said that they worry about their personal problems, which can negatively affect their sports results. It is necessary to take into account that the inclusion of all the athletes with certain anxious thoughts to the "safety group" does not provide evidence of their consideration as athletes with problems.

Because, when an in-depth psychological conversation is conducted with athletes who complain about a particular problem, it has been observed that most of them are simply psychologically minded, and when faced with psychological problems, they have personal coping strategies. And for athletes who do not have personal communication strategies, elements of psychotechnics such as the use of imagination, positive thinking, and conducting positive communication with oneself have been taught. In sports psychology, it is important to teach athletes the above two methods, which are recommended to improve their results and eliminate the problems of psychological training that arise in them and, in turn, are widely used by specialists. In our opinion, it is necessary that this becomes a psychological minimum that athletes need to know.

Tact proves that athletes who regularly communicate positively with themselves, that is, who constantly think positively while accepting their internal contradictions with

tolerance, improve their sports results. Being trapped in a whirlpool of negative thoughts, as well as an athlete's inability to think positively and communicate with himself, leads to a decrease in athletic performance [7].

On the one hand, this is a topic that we call "psychological health as a factor in a person's sports results" as well as thoughts that prove a hypothesis; after all, only a person with a stable psychological state of health can think positively, create potential, and use his imagination in the direction he needs.

Also, if we talk about the power of imagination, then in sports where competition prevails (for example, sprint running and academic rowing), the athlete can reflect in the imagination the entire competition process from start to finish, bring to the eye that he successfully performs each sports movement, place each movement in the imagination in one system (an algorithm), and launch all individual sensory processes in [8].

This technique is also called "visualization" by specialists in developmental applied psychology. However, it must be said that in the process of visualization, a person brings only the result or success in front of his eyes, and in sports, an athlete can overcome the path leading to success or some result in full imagination, repeatedly turning every elementary tactical action on this path in his memory, up to a competition or a sports performance.

Today, we cannot say that all athletes from the national team of Uzbekistan are also aware of the above elementary psycho techniques and apply them in practical activities. For clear evidence, additional scientific research is required on this matter. It should be noted that at the Department of Sports Psychology of the Republican Scientific and Practical Center of Sports Medicine psychological trainings on the necessary topics within the framework of training sessions for athletes are being regularly conducted by practicing psychologists [9]. These activities help to eliminate the psychological problems of athletes and form the necessary psychological knowledge and skills in athletes.

Conclusion. Following conclusions and recommendations have been arisen from above stated ideas: Firstly, in connection with the importance of psychological training in sports, it is necessary to actively continue educational propaganda of appropriate sports psychological training among athletes and coaches, sports managers, relevant officials. Secondly, for athletes of the national team level, it is necessary to introduce a minimum of necessary psychological knowledge and skills and to form and popularize propaganda materials, trainings that help to master them. Thirdly, at a time when the presence of psychological problems in athletes is disclosed on the basis of scientific facts and statistics, it is advisable for the athletes themselves and those responsible for their sports activities to be attentive to this problem and to provide them with all the support of a specialist in order to timely eliminate the psychological problems of athletes.

Fourth, in combination with the systematization of work on the formation of specific psychological immunity in athletes, it is important that the athlete should realize a psychological problem and must turn to the appropriate specialist to eliminate it. Measures must be taken to develop psychological culture. Fifth, there is a need to prove the connection between the psychological health of the athlete's personality and his sports results by conducting in-depth scientific research with athletes at the national level, since this issue is a criterion not only for the achievements of the athlete but also for his further stable personal life and social well-being.

The above conclusions create the need to conduct additional scientific research and psychological educational propaganda. This work is being carried out effectively by the Department of Sports Psychology of the Republican Scientific and Practical Center of Sports Medicine. The manifestation of these factors is on the path to gradual positive change and effective results today. Because the issues relating to the psychological health of the individual are of great practical importance, a person with knowledge of health psychology becomes a keeper of his own health, supporting the acquired knowledge and skills throughout his life.

REFERENCES

1. Ananyev V. A., "Fundamentals of Health Psychology," Book 1, "Conceptual Foundations of Health Psychology." St. Petersburg: Speech, 2006, 384 p.
2. Health issues [Electronic resource] (Website of the World Health Organization) URL: <http://who.int/ru/>
3. Health Promotion Terms Glossary Geneva: World Health Organization, 1998.
4. Man in the world of sports Collection of materials for the All-Russian Scientific and Practical Conference (April 4–12, 2022) of the NSU Lesgaft, St. Petersburg, 2022, 223 p.
5. Poucher ZA, Tamminen KA, Sabiston CM, Cairney J, Kerr G. Prevalence of symptoms of common mental disorders among elite Canadian athletes. *Psychol Sport Exerc.* 2021; 57:102018. doi: 10.1016/j.psychsport.2021.102018
6. Ranson C, Leyland S, Board L, Psychological distress and wellbeing in UK olympic and paralympic athletes. *British Journal of Sports Medicine.* 2021;55:A54-A55.
7. Hatzigeorgiadis A, Zourbanos N, Galanis E, Theodorakis Y. Self-Talk and Sports Performance: A Meta-Analysis. *Perspect Psychol Sci.* 2011;6(4):348-56.
8. Clarey C. Olympians use imagery as mental training. *The New York Times.* February 22, 2014.
9. <https://olympic.uz/oz/news/2691>
10. <https://time.com/6088078/mental-health-olympics-simone-biles/>

Ilhom ABDURAZZOQOV,
Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: ilhomabdurazzoqovterdpi@gmail.com

TerDPI Informatika va uni o'qitish metodikai kafedrasini mudiri PhD S.Sattorov taqrizi asosida

IMPROVING THE METHODOLOGY OF TEACHING INFORMATICS AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN HIGH SCHOOLS (ON THE EXAMPLE OF THE EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES)

Annotation

This article describes in detail the experiences of foreign countries in teaching informatics and information technologies in secondary schools and the effective organization of the lesson process based on the Flipped Classroom model of the American education system.

Key words: Informatics, history of formation of teaching computer knowledge abroad, computer science in South Korea, USA, England, Norway, Flipped Classroom, traditional teaching, active education, technical issues, etc.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ВУЗАХ (НА ПРИМЕРЕ ОПЫТА ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН)

Аннотация

В данной статье подробно описан опыт зарубежных стран по преподаванию информатики и информационных технологий в средних школах и эффективной организации учебного процесса на основе модели «Перевернутый класс» американской системы образования.

Ключевые слова: информатика, история становления преподавания компьютерных знаний за рубежом, информатика в Южной Корее, США, Англии, Норвегии, «перевернутый класс», традиционное обучение, активное образование, технические вопросы и др.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI FANINI O'QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH (XORIJYIY MAMLAKATLAR TAJRIBASI MISOLIDA)

Annotatsiya

Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida Informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishda xorijiy mamlakatlar tajribalari haqida va Amerika ta'lim tizimining Flipped Classroom(Teskari sinf) modeli asosida dars jarayonini samarali tashkil etish haqida batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: Informatika, Xorijda kompyuter bilimlarini o'qitishning shakllanish tarixi, Janubiy Koreya, AQSH, Angliya, Norvegiya davlatlarida informatika fani, Flipped Classroom, ananaviy o'qitish, faol ta'lim, texnik masalalar va boshqalar.

Kirish. Vatanimiz ta'limi keng qamrovli islohotlarni hamda qayta qurish ishlarini amalga oshirishdek murakkab jarayonni boshidan kechirdi va kechirmoqda. Ulardan ko'zda tutilgan maqsad maktab faoliyatini demokratlashtirish uning, insonparvarlik tamoyillarini rivojlantirish, shu asosida o'quv tarbiya ishlari mazmunini, uning shakli va uslubini kompleks yangilash va yanada takomillashtirishdan iboratdir.

Yangilangan ta'lim to'la ma'noda yangicha tafakkur, sog'lom fikr demakdir. Hozirgi davrda ta'limning qadr - qimmatini, obro' va nufuziga teng darajada uning ijrochilarida tashabbuskorlik, fidoyilik va ishbilarmonlik ham bo'lmog'i zarur.

Zamonimiz bugungi kunda juda tez rivojlanib har bir sohaga axborot texnologiyalari shiddat bilan kirib bormoqda. Mamlakatimizda ham yaqin yillardagi har bir sohalarini rivojlantirish (raqamlashtirish) borasidagi qilinayotgan ishlar beqiyosdir. Bugungi ta'lim sohasini zamonaviy usullar bilan boshqarishda, o'quv jarayoni sifatining rivojlangan mamlakatlar qatorida bo'lishi uchun yangi axborot texnologiyalari va har qanday fanni o'qitishdagi zamonaviy usullardan keng foydalanilmoqda. Bunda yuqoridagilarni amalga tadbiiq etib, har bir sohani modernizatsiya qilish, ko'zlangan samarali maqsadga erishish uchun xorijiy davlatlar tajribasi asosiy me'zon hisoblanadi. Doimiy ravishda ilg'or xorijiy mamlakatlarning AKT sohasidagi yangi zamonaviy texnologiyalari o'rganilib, o'zaro hamkorlikda amalga tadbiiq etilib borilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimiz ta'lim tizimini isloh etishda yurtboshimiz tomonidan juda katta ishlar amalga oshirilmoqda. Xorijiy mamlakatlarda informatika fanini o'qitishdagi yangi g'oyalalar ham juda ko'plam olimlarimiz tomonidan o'rganilib kelinmoqda, shu jumladan professor S.Q. Tursunov, M.R.Fayziyeva, U.Yuldoshovlarning bu sohada qilayotgan ishlarni alohida e'tirof etmoq lozim. Maktablarimizda Informatika va axborot texnologiyalari fanini yangi metodlardan foydalanib o'qitishda doimiy ravishda ilg'or xorijiy mamlakatlar tajribasi o'rganilib milliy ta'lim tizimimizga tadbiiq etib borilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi kunda ta'lim tizimimizni yanada samarali tashkil etishda xorijiy mamlakatlar ta'lim tizimining o'rni, talim berishda xorijiy mamlakatlar ta'lim tizimi asosida ishlab chiqilgan metodik tavsiyalardan Respublikamiz umumiy o'rta ta'lim muassasalarida Informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishda xorijiy davlatlar tajribasini o'rganishda qo'llaniluvchi metod va yangi texnologiyalar tizimini ishlab chiqish, metodik tavsiyanomalari tuzishi, shuningdek Informatika va axborot texnologiyalari fanini umumta'lim maktablarida xorijiy tajribalar asosida o'qitishda foydalanilish ta'lim tizimini yanada zamonaviylashtirishga va samaradorligini oshirishga olib keladi.

Tahlil va natijalar. Hozirgi kunda har bir sohada yangilik qilish va shu soha ish samaradorligini oshirishda xorijiy tajribalarning o'rni beqiyosdir. Ta'lim tizimini ham yil

sayin tobora jadal rivojlantirilmasa samaradorlik ham juda pas natija berishi mumkin. Maqolada turli mamlakatlar uchun taqdim etilgan umumlashtirilgan tajriba bilan bir qatorda raqamli kompetensiyalarga yoki informatika fanini rivojlantirishga qaratilgan dolzarb masalalarni xorijiy mamlakatlar tajribasi asosida takomillashtirish kerakligini nazarda tutadi. Men taklif o'rnida shuni ayta olamanki Xorijiy mamlakatlar ta'lim tizimini o'rganishdagi tadqiqot markazlarini yanada ko'paytirish va ishlash faoliyatini yanada takomillashtirish bizning oldimizdagi ustivor vazifalardan biri bo'lishi kerak.

Xorijda kompyuter bilimlarini o'qitishning shakllanish tarixi

Xorijiy davlatlarda o'qitishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanishning dastlabki qadamlari XX asrning 70-80-yillarida boshlangan. Har bir texnologiyani ommalashtirishda odatda uning yetishmaslik muammosi bo'ladi. Bunda birinchi navbatda, maktablarda kompyuter texnologiyasining yetishmasligi muammosi bor edi. O'sha davrlarni Kaliforniya universiteti professori A. Bork "Keling, ko'proq jihozlaymiy" deb to'g'ri aytgandi [1].

Janubiy Koreya. Koreya maktab tizimi 6 yil - boshlang'ich maktab, 3 yil - o'rta, yana 3-yil - oliy maktabdan iborat. Janubiy Koreyada kompyuter ta'limi 1971-yilda boshlangan va 2000-yildan boshlab, Janubiy Koreyaning AKT infratuzilmasi deyarli har bir sinf uchun kompyuterlar bilan to'liq ta'minlanganidan so'ng, kompyuter bilan bog'liq kontent deyarli majburiy bo'lib qoldi. Maktab ta'lim tizimida 2007-yilda milliy o'quv dasturida kompyuter ta'limi informatika faniga almashtirildi va asosiy e'tibor informatika fanining tamoyili, uni o'qitish usullari, turli zamonaviy texnikalardan foydalanishga qaratildi. 2013-yilda informatika fani bo'yicha ta'limning ahamiyatini juda yaxshilashga erishildi, 2018-yilda esa Janubiy Koreyada yangi o'quv dasturi joriy etildi. U o'rta maktabda majburiy "Informatika" fanini o'qish va oliy maktabda tanlash fanidan iborat. O'quv dasturi raqamli savodxonlik, hisoblash fikrlash va dasturlashni o'z ichiga oladi. Janubiy Koreyada ta'lim tizimi asosan darsliklarga yo'naltirilganligi sababli, hozirgi vaqtda yangi o'quv dasturi uchun yangi darsliklar ishlab chiqilmoqda. Bu darsliklar o'zining zamonaviyligi, amaliy dasturlarni o'qitishning yangi metodlaridan keng foydalanish borasida diqqatga sazovordir [2].

AQSh. Amerikada ta'lim tizimi yaxlit markazlashmagan. Har bir davlat maktabining o'z o'quv dasturi bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, respublika miqyosida maktablarda barcha yosh guruhlari uchun informatikani joriy etish tendentsiyasi kuzatilmoqda. Etakchi tashkilotlar (ACM, CSTA, Code.org, CIC va NMSI) kompyuter fanlari bo'yicha ta'limni tashkil etish va 12 yillik maktab ta'limi (K-12) bilan asosiy informatika dasturlarini ishlab chiqish uchun birgalikda harakat qilib bu borada juda ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda.

Bu tadqiqotning negizida kompyuter fanining har bir bolaga foyda keltiradigan fundamental bilimlarni o'rganish asosini ta'minlaydi. Talab qilinadigan minimal kontent 5 ta asosiy tushuncha va 7 ta amaliyotni belgilaydi. Informatika fanini ilg'or darajada o'rganmoqchi bo'lgan o'rta maktab o'quvchilarini qo'llab-quvvatlash uchun CS Principles deb nomlangan yangi ilg'or kurs ishlab chiqilgan bo'lib, u informatika haqida keng tushunchani ochib berishga qaratilgan va kompyuter fanining 7 ta yirik g'oyasi atrofida tashkil etilgan: ijodkorlik, abstraktsiya, axborotlar va ma'lumotlar, algoritmlar, dasturlash, Internet va global tarmoq haqida tashabbuslarni ilgari surib, u haqida ko'plab zamonaviy bilimlarni berishini nazarda tutilmoqda. Bu loyiha kursi hozirda sinovdan o'tkazilib, bu borada keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda [3].

Angliya. Rivojlangan mamlakatlar qatorida Angliyada ham AKT ni rivojlantirishga juda kata e'tibor qaratilgan. Ta'lim sohasida 2014-yilda yangi milliy o'quv rejasi kuchga kirdib, barcha fanlar qatorida informatika fanida ham o'qitish dasturi yangilandi. Hozirgi vaqtda Angliya dasturlashga integratsiyalashgan bo'lim sifatida emas, balki kengroq intizomga e'tibor qaratadigan kam sonli mamlakatlardan biridir. Informatika fani uchta tarkibiy komponentni o'z ichiga oladi: informatika, axborot texnologiyalari va raqamli savodxonlik. Fanning asosiy maqsadi talabalarda ko'nikmalar to'plamini shakllantirishdir:

➤ informatika fanining asosiy tamoyillari va tushunchalarini, jumladan, abstraktsiya, mantiq, algoritmlar va ma'lumotlarni taqdim etishni tushunish va qo'llash;

➤ real muammolarni hisoblash nuqtai nazaridan tahlil qilish, bunday muammolarni hal qilish uchun kompyuter dasturlarini yozishda bir necha marta amaliy tajribaga ega bo'lish;

➤ amaliy muammolarni hal qilish uchun analitik baholash va axborot texnologiyalarini, shu jumladan yangi yoki notanaliy texnologiyalarni qo'llash;

➤ axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan mas'uliyatli, malakali, ishonchli va ijodiy foydalanuvchi bo'lish.

Ushbu maqsadga erishish yo'li boshlang'ich va o'rta ta'limni qamrab oluvchi to'rtta asosiy bosqichda farqlanadi. Maktabda hisoblash (California Academy of Sciences - CAS) maktabda kompyuter fanini targ'ib qiluvchi milliy hamjamiyatdir. Pedagogik o'zaro hamkorlikni CAS markazlari - o'qituvchilar, metodistlar va o'qituvchilarning o'z maktablarida, sinflarida va jamoalarida hisoblashni o'rgatish bo'yicha fikr almashadigan uchrashuvlari amalga oshiradi. Ijodiy tajribaga asoslangan yagona uslubiy konsepsiyani shakllantirish, milliy dasturni amalga oshirishga keng o'qituvchilar auditoriyasini jalb qilish kontekstida CAS loyihasi doirasida boyitish fabrikalari tarmog'i muvaffaqiyatli deb topildi. O'quv resurslari turli darajadagi dars rejalari va tavsiyalarni o'z ichiga oladi, boshlang'ich, o'rta darajadagi boshlang'ich hisob-kitoblardan tortib, tarkibni shakllantirish ham jamiyat a'zolari va amaliyotchi o'qituvchilar tomonidan amalga oshiriladi [4].

Norvegiya. Norvegiya davlati ta'lim tizimi o'z o'quv dasturiga informatika va axborot texnologiyalari fanlarini hali kiritmagan edi. 2016 yilning kuzida umumta'lim maktablarida informatika fanini davlat darajasida keng miqyosida o'rganish tajribasi tadbiq etila boshlandi. Bunda maktablar tajriba tariqasida dasturlash tillari 8-10 yillik sinf o'quvchilari uchun ixtiyoriy fan sifatida joriy qilingan. O'quv dasturi maqsadi: Amaliy dasturiy paketlardan keng foydalanishni o'rganish, dasturlash bo'yicha muammolarni aniqlash, yechimlarni ishlab chiqish, kodni tekshirish va yechimni tushunarli tarzda hujjatlashtirishni o'z ichiga olgan dasturlashni o'rgatish. Talabalar kamida ikkita dasturlash tilini o'rganishi va bunda buning kamida bittasi yuqori darajadagi til bo'lishi kerak. Talabalar uchun muhim motivatsiya - bu texnologiyaga bo'lgan qiziqishning ortishi va dizayn va dasturlash sohasidagi mutaxassislariga bo'lgan talab. O'qituvchilarni tayyorlash uchun ommaviy ochiq onlayn kurs (MOOC) va Learning How deb nomlangan o'quv kurslari mavjud [4].

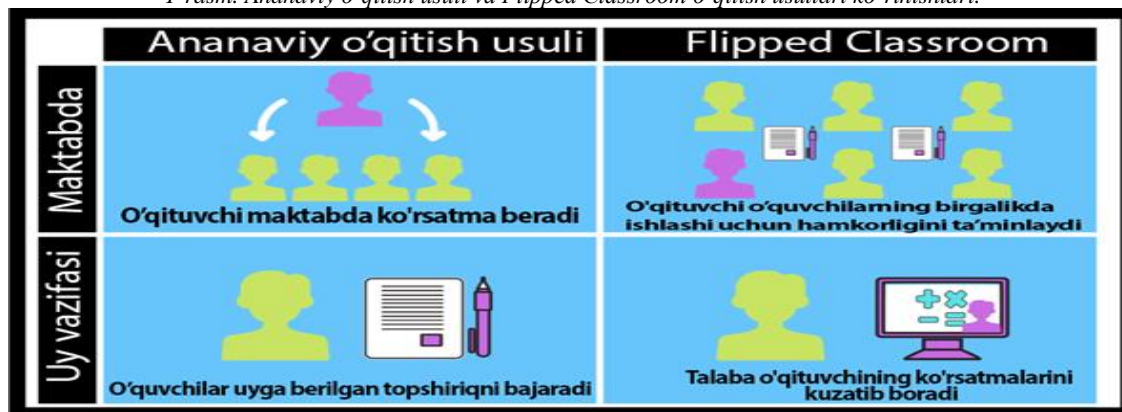
Flipped Classroom modeli. So'nggi yillarda Flipped Classroom modeli o'qitish va o'rganishga innovatsion yondashuv sifatida ta'lim sohasida katta qiziqish uyg'otdi. Bu yondashuv sinfda o'qitishning an'anaviy modelini o'zgartirishni o'z ichiga oladi, bunda talabalar dars vaqtida yangi tushunchalarni o'rganadilar va darsdan tashqari uy vazifasini bajaradilar. Flipped Classroomda o'quvchilar dars oldidan videolar, maqolalar va viktorinalar kabi o'quv materiallari bilan ta'minlanadi, bu ularga yangi tushunchalarni o'z tezligida o'rganish imkonini beradi.

Flipped Classroom yondashuvi faol o'rganish g'oyasiga asoslanadi, bunda talabalar o'z ta'lim jarayonida faol ishtirok etadilar. Bu yondashuv an'anaviy sinfda o'qitishdan farq qiladi, bunda talabalar passiv tinglovchilar va o'qituvchi markaziy shaxs hisoblanadi. "Flipped Classroom"da o'quvchilarni tanqidiy fikrlash, hamkorlik va

muammolarni hal qilish bilan shug'ullanishlari tavsiya etiladi. O'qituvchilar o'quvchilarni o'quv jarayoniga yo'naltiruvchi, yordamchi sifatida ishlaydi [5].

Flipped Classroom yondashuvi o'quvchilarning faolligini, motivatsiyasini va ta'lim natijalarini yaxshilashi ko'rsatilgan.

1-rasm. Ananaviy o'qitish usuli va Flipped Classroom o'qitish usullari ko'rinishlari.

Flipped Classroom-ning asosiy afzalliklaridan biri shundaki, u o'qituvchilarga dars vaqtdan samaraliroq foydalanish imkonini beradi. O'qituvchilar ma'ruza o'qish o'rniga, guruh muhokamalarini, loyihalar va muammolarni hal qilish mashqlari kabi faol o'rganishga yordam beradigan mashg'ulotlar uchun dars vaqtdan foydalanishlari mumkin. Ushbu yondashuv talabalar o'rtasida hamkorlikni rivojlantiradi, tanqidiy fikrlashni rag'batlantiradi va talabalarga 21-asrning muhim ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Flipped Classroom-ning yana bir afzalligi shundaki, u o'qitishni farqlash imkonini beradi. Talabalar o'quv materiallariga o'z tezligida kirishlari mumkinligi sababli, o'qituvchilar qo'shimcha yordam ko'rsatishi yoki kerak bo'lganda talabalarga qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Ushbu yondashuv har bir talabaning o'quv jarayoniga qiyinchilik tug'dirishini va faolligini ta'minlashga yordam beradi. Biroq, Flipped Classroom o'zining qiyinchiliklaridan holi emas. Asosiy muammolardan biri o'quvchilarning darsdan oldingi mashg'ulotlarni bajarish uchun zarur texnologiya va resurslardan foydalanishini ta'minlashdir. O'qituvchilar ham o'zlari taqdim etayotgan materiallar sifatli va qiziqarli bo'lishini ta'minlashlari kerak. Bundan tashqari, o'qituvchilar talabalar ehtiyojlari va fikr-mulohazalari asosida o'z yo'riqnomalarini moslashtirishga tayyor bo'lishlari kerak.

Flipped Classroom biz o'qitish va o'rganish uslubimizni tubdan o'zgartirish imkoniyatiga ega. Talabalarga o'z ta'limini nazorat qilish imkoniyatini berish orqali bu yondashuv mustaqil fikrlashni va o'z-o'zini o'rganishni rivojlantiradi. Shuningdek, u o'qituvchilarga o'qitishni shaxsiylashtirish va talabalarni mazmunli va tegishli o'rganish tajribasiga jalb qilish imkoniyatini beradi. Darsning o'quv maqsadlariga mos keladigan yuqori sifatli va qiziqarli o'quv materiallarini yaratish. Bu kontent yaratish uchun boshqa o'qituvchilar yoki mutaxassislar bilan hamkorlik qilishni o'z ichiga olishi mumkin.

O'quvchilarga darsdan oldingi mashg'ulotlarga qanday kirish va bajarish bo'yicha aniq ko'rsatmalar va taxminlarni taqdim eting. Bu batafsil o'quv dasturi yoki o'quv qo'llanmasini yaratishni o'z ichiga olishi mumkin. Qiziqarli, qiyin va faol o'rganishni rag'batlantiradigan sinf tadbirlarini rejalashtiring va tayyorlang. Bu guruh faoliyati, muammolarni hal qilish mashqlari yoki simulyatsiyalarni yaratishni o'z ichiga olishi mumkin.

Talabalarga o'z bilimlari haqida fikr yuritish va fikr-mulohazalarini olish imkoniyatini yaratish. Bu baholashni

yaratish yoki sinf faoliyati haqida fikr-mulohazalarni taqdim etishni o'z ichiga olishi mumkin. Talabalar ehtiyojlari va fikr-mulohazalari asosida Flipped Classroom yondashuvini doimiy ravishda baholang va sozlang. Bu mumkin

Flipped Classroom avzalliklari: Sinfda o'qitishning an'anaviy modeli bugungi kun o'quvchilarning ehtiyojlari qondirish uchun yetarli emas. Texnologiyaning jadal rivojlanishi bilan o'qituvchilar talabalarni jalb qilish va ta'lim natijalarini yaxshilash uchun innovatsion o'qitish usullariga murojaat qilmoqdalar. Ana shunday yondashuvlardan biri so'nggi yillarda mashhurlikka erishgan Flipped Classroom modelidir. Ta'limning ushbu modeli an'anaviy o'rganish usulini o'zgartirishni o'z ichiga oladi, bu erda talabalar dars vaqtda yangi ma'lumotlarni olishadi va darsdan tashqari uy vazifasini bajaradilar. Buning o'rniga, Flipped Classroomda o'quvchilar dars oldidan videolar, maqolalar va viktorinalar kabi o'quv materiallari bilan ta'minlanadi, bu ularga yangi tushunchalarni o'z tezligida o'rganish imkonini beradi. Flipped Classroomning ba'zi afzalliklari:[2].

Texnik masalalar - Flipped Classroom barqaror va ishonchli internet ulanishini talab qiladi. Sekin internet tezligi yoki veb-saytning ishdan chiqishi kabi texnik muammolar o'quv jarayonini buzishi va talabalar va o'qituvchilar uchun umidsizlikka olib kelishi mumkin. Maktablar uchun texnik muammolarni zudlik bilan hal qilish uchun ularning ta'sirini minimallashtirish uchun reja ega bo'lishi muhimdir.

Xulosa va takliflar. Hozirgi kunda har qanday davlatning eng birinchi masalasi bu ta'lim tizimini zamonaviy ko'rinishga olib kelib, yetuk kadrlarni jamiyat rivojlanishi uchun ishlab chiqarishdan iborat. Shu bilan birga, turli mamlakatlarning ta'lim tizimlari bir-biridan juda farq qiladi. Maqolada turli xorijiy mamlakatlar uchun taqdim etilgan umumlashtirilgan tajriba ishlab chiqish bilan bir qatorda informatika fanini rivojlantirishdagi dolzarb masalalarni xorijiy mamlakatlar tajribasi asosida takomillashtirish kerakligini nazarda tutdik. Bunda biz Amerika ta'lim tizimidan Flipped Classroom o'qitish tizimini nazarda tutdik va bu modelning bizning an'anaviy ta'lim tizimidan farqli tomonlarini o'rganib yoritib berishga harakat qildik. Flipped Classroom XXI asrning eng yorqin modellaridan biri bo'lib u o'quvchilarga tanqidiy fikrlashni, fan va soha nuqtayi nazaridan turli muammolarni hal qilishni, tengdoshlari bilan hamkorlikda ishlashni va individual muloqot qilish kabi qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Abdurazzoqov Ilhom Rustamovich. (2022). Fransiya va avstraliya davlatlarida informatika va axborot texnologiyalari fanining rivojlanishi, o'qitishda qo'llaniladigan metodlar . *World Scientific Research Journal*, 8(1), 123–126.
2. *Iacopo Falciani* (2020). "Flipped classroom". *Europass Teacher Academy*. Retrieved 2022-12-16.
3. Abdurazzoqov I. . R., & Mamatmurotov, R. S. o'g'li. (2023). Xorijiy davlatlar tajribasi asosida informatika ta'limi samaradorligini oshirishga qaratilgan texnologiyalar. *scholar*, 1(28), 323–328.
4. Abdurazzoqov Ilhom Rustamovich. (2022). Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda informatika va axborot texnologiyasi fanining o'rni . *PEDAGOGS Jurnali* , 20 (1), 58-61.
5. Abdurazzoqov Ilhom Rustamovich. (2022). Fransiya va avstraliya davlatlarida informatika va axborot texnologiyalari fanining rivojlanishi, o'qitishda qo'llaniladigan metodlar . *World Scientific Research Journal*, 8(1), 123–126.
6. *Bell T., Andreae P., Robins A.* Yangi Zelandiya maktablarida informatikani joriy etish bo'yicha amaliy tadqiqot // *Kompyuter ta'limi bo'yicha ACM operatsiyalari (TOCE)*, 2014. 14-jild. 2. S. 10-43.
7. *Bell T., Rosamond F., Keysi N.* Matematika va kompyuter fanlarini ommalashtirish bo'yicha kompyuter fanlari ajratilgan va tegishli loyihalar // *Ko'p o'lchovli algoritmik inqilob va undan tashqari*. Springer , Berlin , Heidelberg , 2012. 398-456-betlar.

UDK:13.02.15.61

Kozimjon AKRAMOV,
Namangan muhandislik-qurilish instituti stajor-o'qituvchisi
E-mail: akramovkozimjon@gmail.com

Toshkent davlat texnika universiteti prof.v.b., f.f.d N.Nishonova taqrizi asosida

O'ZBEKISTONDA SHAHAR MADANIYATI VA ESTETIKASINING MILLIY-MADANIY RIVOJLANISHGA TA'SIRI

Аннотация

Shaharsozlik, shahar madaniyati va estetikasi xalq, millat tafakkurining ifodasi, insonning yon-atrofiga munosabati, yovvoyi tabiatdan o'zini asrashga qaratilgan sa'y-harakatlari, turmush tarzini go'zallashtirish va farovonlashtirishga intilishlari majmuasidir. Islomning tarqalishi bilan undagi tasavvurlar arxitektura, qurilish, urf-odat, turmush tarzi va madaniy hayotga singdirilgan. Ammo ularning hech birida arab istilochilarining pozitiv ishtiroki, qo'llab -quvvatlaganiga oid fakt uchramaydi. O'zbek xalqining yon qo'shni xalqlar, dunyo xalqlari bilan savdo-sotiq qilib yashashga intilganini tarixiy manbalar isbotlaydi. Bu aloqalar jarayonida ma'lum bir usullar yoki shaharsozlik, uy bezatish san'atining ayrim ko'rnishlar chetdan o'zlashtirilgan bo'lishi tabiiy holdir.

Kalit so'zlar: Shaharsozlik, millat tafakkuri, Ayryanem Vedjo, Airyana Vaedjo, Ayryanem Vedjo, Ariana Vedja, Aryana Vedja, Aranam Veadja, katta shahar, Turkiy dunyo, Islomning tarqalishi, O'rta Osiyoda shaharsozlik.

ВЛИЯНИЕ ГОРОДСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ЭСТЕТИКИ НА НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

Городское планирование, городская культура и эстетика являются выражением мышления людей и нации, отношения человека к окружающей среде, его усилий защитить себя от дикой природы, его стремлений украсить и улучшить свой образ жизни. С распространением ислама его идеи были включены в архитектуру, строительство, обычаи, образ жизни и культурную жизнь. Однако нет никаких свидетельств позитивного участия и поддержки арабских оккупантов ни в одном из них. Исторические источники доказывают, что узбекский народ стремился жить торговлей с соседними народами и народами мира. В процессе этих контактов естественно, что определенные методы или некоторые взгляды на искусство градостроительства и украшения дома приобретались из-за границы.

Ключевые слова: Городское планирование, национальное мышление, Айрианем Веджо, Айриана Ваеджо, Айрианем Веджо, Ariana Vedja, Aryana Vedja, Aranam Veadja, большой город, тюркский мир, распространение ислама, городское планирование в Центральной Азии.

INFLUENCE OF URBAN CULTURE AND AESTHETICS ON NATIONAL-CULTURAL DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN

Annotation

Urban planning, urban culture and aesthetics are the expression of people's and nation's thinking, human's attitude to his surroundings, his efforts to protect himself from wild nature, and his aspirations to beautify and improve his lifestyle. With the spread of Islam, its ideas were incorporated into architecture, construction, customs, lifestyle and cultural life. However, there is no evidence of the positive participation and support of the Arab invaders in any of them. Historical sources prove that the Uzbek people sought to live by trading with neighboring nations and peoples of the world. In the process of these contacts, it is natural that certain methods or some views of the art of urban planning and home decoration were acquired from abroad.

Key words: Urban planning, national thinking, Airyanem Vedjo, Airyana Vaedjo, Airyanem Vedjo, Ariana Vedja, Aryana Vedja, Aranam Veadja, big city, Turkic world, spread of Islam, urban planning in Central Asia.

Kirish. O'zbek milliy shaharsozligi, shahar madaniyati va estetikasi o'zining ibratli tarixiga ega. Bu jarayonlarni qadimgi davrdan to XX asrgacha bo'lgan, XX asr va Yangi O'zbekiston davrlariga bo'lib o'rganishimiz mumkin.

Shaharsozlik, shahar madaniyati va estetikasi xalq, millat tafakkurining ifodasi, insonning atrofiga munosabati, yovvoyi tabiatdan o'zini asrashga qaratilgan harakatlari, turmush tarzini go'zallashtirish va farovonlashtirishga intilishlari jamlangan. Shaharsozlik universal yo'nalishlar, keng bilimlar va falsafiy-estetik idrokni o'zida maujassamlashtirgan uzoq izlanishlar natijasidir. Bunday izlanishlar asrlar davomida ma'lum bir qarashlar, usullar va tajribalar tarzida shakllanadi, kishilarning ijtimoiy-falsafiy va estetik qarashlariga aylanadi. Shuning uchun ham u imorat ichki va

tashqi qismida rang-barang bezaklar qo'llay boshlaydi. Insoniyat ijtimoiy taraqqiyotida sinfii jamiyat shakllangach, mehnat taqsimoti natijasida, imorat qurish va uni bezash bilan bog'liq alohida ganchkorlik, naqqoshlik, yog'och o'ymakorligi, tosh o'ymakorligi kabi sohalar yuzaga keladi. Turli sohalarni egallagan xalq ustalari, me'morlari asrlar davomida sinovdan o'tgan tarh, tarz, kompozitsiya va konstruktiv asoslardan foydalanib kelgan. Bu asosiy tadbirlarning qayta qayta qo'llanilishi xalq me'moriy an'alarining yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Shuning uchun ham har bir xalq, hudud, viloyat, voha, tog' daralarida turar joy imorati tarhi, tarzi kompozitsiyasi bilan bir biridan farq qiladi". Bu o'rinda aytilmoqchi bo'lgan asosiy fikr shundaki, har bir xalq, madaniyat va milliy shaharsozlik o'zining nafaqat

an'analariga, usullariga, shuningdek, falsafiy retrospektiv o'rganishga loyiq tarixiga ega. Bizda mazkur yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar kam, ularning ham aksariyati tarixiy yondashuvga tayanadi. Milliy shaharsozlik va arxitektura shakllanishi jarayonlarini ijtimoiy-falsafiy va estetik o'rganish borasidagi tadqiqotlar kamroq uchraydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tarixiy va arxeologik tadqiqotlar ko'rsatadiki, O'zbekiston hududida ilk shaharlarning vujudga kelishi er.avv. IV-mingginchi yilliklariga to'g'ri keladi. "Avesto"da qayd etilishicha, o'lkamiz hududlarida Airyana Vpaedjo, Ayryanem Vedjo, Airyana Vaedjo, Ayryanem Vedjo, Ariana Vedja, Aryana Vedja, Aranam Veadja, rianam Vaydja kabi 16 hudud, viloyat, chamasi shaharlar tilga olinadi. Qadimgi Xitoy yilnomalarida Baqtriya, Qang Davan, Yuni, Bityan nomlari keltiriladi. So'g'd katta shahar-davlat edi. Ular mavqei va tuzilishi, arxitekturasi va aholisining zichligi nuqtai nazaridan Bobil, Assuriya kabi shaharlarnikidan kam bo'lmagan. Imoratlarda asosan loy, yog'och, xom g'ishtlar ishlatilgan. O'lkamizdagi kontinental (jazirama issiq va qattiq sovuq) ob-havo imoratlar devorlarini qalin 40-60 sm. qilishga undagan. Kamdan kam hollarda pishgan g'isht ishlatilgan, chamasi bunday binolarda badavlat oilalar yashagan. Xom g'ishtni pishirish ancha mehnat va maxsus moslamalarni talab etgan.

Eramizning IV-asriga kelib turkiy xalqlarning jipslashuvi va uyushgan davlat, siyosiy tizim yaratishga intilishlar sababli ularning imperiyasi shakllangan.

Mutaxassislarining ta'kidlashicha, "Turkiy dunyo o'zining qadimiy tarixi davomida jahon tamadduni va rivojiga ulkan ta'sir ko'rsatgan zabardast madaniyatni yaratishga erishgan. Uning ta'siri Turk olami jug'rofiy jihatdan Yevrosiyo markazida G'arb bilan Sharqni bog'lovchi ko'priksifatidagi vazifalarida namoyon bo'ladi. Vujudga kelgan cho'l sivilizatsiyasining o'ziga xos jihati shunda ediki, turklar Yevrosiyo kengliklarida barcha etnoslarni birlashtirib, sinergetik butunlikni hosil qiluvchi ijtimoiy-falsafiy g'oyani yaratganlar. Yevrosiyo mintaqasida turk etnosi boshchiligidagi integratsion jarayonlarning bunday amalga oshirilishi qadimgi turklar sivilizatsiyasining keng hududlarga tarqalishiga olib kelgan. Ammo o'lkamiz xalqlari chorvachilik bilan birga dehqonchilik bilan ham shug'ullangan. Bu Sirdaryo va Amudaryo bo'ylarida aholining o'troq yashaganidan, ular asosan dehqonchilik bilan shug'ullanganlaridan darak beradi. Demak, o'lkamiz xalqlari tarixida, ularning uyushib, o'troq yashashi natijasida Marv, Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Osh, Shosh kabi shaharlar paydo bo'ladi, ularda o'troq madaniyat va shaharsozlik uchun qulay sharoitlar yaratiladi. Aynan o'troqlik shaharsozlik va shahar estetikasi shakllanishining ibtidosidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Arab istilochilarining o'lkamizga bostirib kelishi natijasida zardo'shtiylik diniga oid ibodatxonalar, manbalar yo'q qilinadi. Xalqimiz zo'rlab islomga e'tiqod qildiriladi, islom va arablarga qarshi chiqqanlar beayov qirg'in qilinadi. Buxoroda arablar o'tkazgan qirg'inlar hanuzgacha tarixchilarni hayratga soladi. Buxoro o'lkamizdagi chiroqli shaharlardan biri bo'lib kelgan, arablar uni vayron qilishadi, aholisining asosiy qismini yoki o'ldirishadi, yoki qul qilib olib ketishadi. Shunday vayrongarchiliklar boshqa shaharlarda ham amalga oshiriladi. Bu erksevar o'lkamiz xalqlarining islomga va arablarga qarshi turganini, bosqinchilarga qarshi matonat bilan kurash olib borganini ko'rsatadi. Hayratli jihati shundaki, arablar xalqlarimizga islomga e'tiqod qilishdan boshqa narsaga o'rgatishmagan, ular na biror bino, na madrasa, na shahar qurganlar. Mavjud imoratlarni xalqimizning o'zi barpo etgan.

Islomning tarqalishi bilan undagi tasavvurlar arxitektura, qurilish, urf-odat, turmush tarzi va madaniy hayotga singdirilgan. Ammo ularning hech birida arab istilochilarining pozitiv ishtiroki, qo'llab-quvvatlaganiga oid

fakt uchramaydi. Ularning niyati islomni zo'rlab singdirish, shu asosda xalqimizni talash, boyliklarini olib ketish, o'zini ruhan mute, qaram, qul qilishdan boshqa narsa emas edi. O'lkamizda yaratilgan shaharlar, madrasa va masjidlar, karvonsaroylar, hammomlar xalqimizning qo'llari va idroki, mehnati bilan barpo etilgan, islom esa ularga ko'makchi bir vosita edi, xolos. Shuning uchun shaharsozlik va shahar estetikasining shakllanishini islom bilan bog'lash to'g'ri emas. Ha, islom xalqimiz hayotiga g'oyaviy, e'tiqodiy nuqtai nazardan ta'sir etgan, ammo u milliy shaharsozlikning shakllanishida asosiy omil bo'lmagan. Bunday omil xalqimizning irodasi, mehnati, qurib yashashdek an'analaridir. "O'zbek boyisa uy quradi, to'y qiladi" degan naql behuda aytilmaydi. U hatto, bizning fikrimizcha, boyimasa ham, ammo qo'liga ozgina pul tushsa, uy quradi.

Tahlil va natijalar. Shaharlar tarixini o'rgangan tarixshunoslar D.A.Alimova va M.I.Filanovich, Toshkent shahrining arab istilochilari davridagi holati haqida bunday yozadilar: "IX-X asrlarda Binkat Toshkent umumusulmon madaniy qadriyatlarini tizimiga umumiy ravishda kirdi va madaniyati yuksak rivojlangan viloyatlardan biriga aylandi. Xalifalikning barcha mamlakatlari uchun bu davrning ahamiyati odatda "musulmon uyg'onishi" davri atamasi bilan belgilanadi. Toshkent yaxlit mahalliy madaniy yutuqlar va an'analarni islom dini bilan o'zaro samarali ta'sirini o'zida aks ettirib, mazmun jihatdan noyob bir madaniy shaklini namoyon qildi".

Mualliflar XIV asrda yashagan tarixchi Zakariyo al Qazviniyning "Shosh ozoda va ajoyib, yam-yashil, juda go'zal va ko'ngilli shahar", deb yozgan. Manbalarda shaharda atirgul va boshqa xil gullar ko'p bo'lganligi ta'kidlanadi. Boshqacha qilib aytganda, shahar suv bilan yaxshi ta'minlangan va bog'-u rog'li uylar qurilgan. Shahar mahallalarga bo'linib, ularning har qaysisi 50-70 tadan xonadon va ko'plab masjid bo'lganligi haqida manbalarda ma'lumotlar keltiriladi.

O'rta Osiyoda shaharsozlik, – deb yozadi professor D.A.Nozirov, – shaharsozlik tarixida modul tizimi va handasaviy uyg'unlik Sharq xalqlariga xos "Chor unsur" falsafasiga binoan shaharsozlik va me'morchilik san'atida kvadrat va doira shakllarining ko'p martalab qaytarilishi natijasida "muntazamlik qonuni" hamda shahar mudofaa devorining bir ot yugurigi yoki yoy (kamon) o'qining havoda uchish masofasi bilan o'lchanganligi kabi omillar yordamida ammlga oshirilgan". Xullas, D.A.Nozirovning yozishicha, o'lkamiz xalqlarida me'morchilik va binolarni badiiy bezash ma'lum bir odatlar, marosimlar, xalqlarimiz turmush tarzidan, tasavvurlaridan joy olgan qoidalar ta'sirida shakllantirilgan. Ular faqat islomning ta'siridan emas edi. O'rta asr odami tafakkurida olam va ko'rinmas olam (makrokosm va mikrokosm) bir xil bo'lgan. Odam aynan olamga monand, olam ham o'zining har bir tarkibiy tuzilmasida butunlayicha qaytarilgan, deb tushunilgan. O'rta asr odami o'zi haqida o'z tasavvurini atrofidagi barcha narsalarga, shu jumladan, o'zi yaratgan narsaga ham ko'chirgan... Jumladan, O'rta Osiyoda o'rta asr shaharlari tarkibi uch qismdan tashkil topgan, ya'ni, diz qal'ha, shahriston, rabot, shuningdek, tog' daralarida qishloqlar bolo yuqorimiyona o'rta va poyon qo'yi kabi uch qismga taqsimlangan. Shaharlar tarhi ham uch xil ko'rinishda kelgan". Kosmos, Yer va Odam kabi Sharq falsafasida keladigan ramziy tushunchalar shaharsozlik va shahar estetikasida ham qo'llanilgan.

Xulosa va takliflar. O'zbek xalqining yon qo'shni xalqlar, dunyo xalqlari bilan savdo-sotiq qilib yashashga intilganini tarixiy manbalar isbotlaydi. Bu aloqalar jarayonida ma'lum bir usullar yoki shaharsozlik, uy bezatish san'atining ayrim ko'rnishlar chetdan o'zlashtirilgan bo'lishi tabiiy holdir. Amir Temur Samarqandni bunyod etishda bosib olgan yerlaridagi ustalarni, mohir quruvchilarni olib kelgan. Bu

ustalar o'zi bilan birga chet el elementlarini shaharsozlikka tadbiiq etishi turgan gap edi. Yoki bo'lmasa, O'rta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olingani shaharsozlikka ham bevosita ta'sir etgan. Shaharlarni rejalashtirish, katta yo'llar qurish, ko'p qavatli binolar, ma'muriy idoralar barpo etish, ko'chalarini elektr chiroqlari bilan yoritish, kommunal

xizmatlarni uyushtirish, tramvay, avtobus, elektrichka, poyezddan foydalanish kabilar Rossiya madaniyati bilan yaqinlashish, uyg'unlashish natijasida yuzaga kelgan. Bu misollar o'zbek milliy shaharsozligi va shaharni madaniy-estetik bezatish o'z an'analari, milliylik xususiyatlariga ega ekanini inkor qilmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Витрувий. Десять книг об архитектуре. – Москва: “Архитектура”, 2021. С.17.
2. Нозилов Д.А. Ўрта Осиё меъморчилигида одатлар, қоидалар ва рамзий ифодалар. – Тошкент: “Санъат” журнали нашр., 2011. 4 б.
3. Авесто. М.Исҳоқов таржимаси. – Тошкент: Шарқ 1997; Бобоев Х., Ҳасанов С. “Авесто” маънавият сарчашмаси. – Тошкент: Адолат, 1999.
4. Эргашев Ш. Қадимги цивилизациялар. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2016. 304 б.
5. Бартольд В.В. Сир Дарья. Сочинения. Том 111. – Москва: “Наука”, 1965; Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Москва - Ленинград: Гослитиздат, 1950;
6. Малявкин А.Т. Танские хроники о государствах Центральной Азии. – Новосибирск: “Наука”, 1989;
7. Пьянков И.В. Саки. – Душанбе: “Ирфон”, 1968; История и культура Средней Азии. Древность и средние века. – Москва: Изд.Восточной литературы, 1976.
8. Алимова Д.А., Филанович М.И. Тошкент тарихи қадимги даврлардан бугунги кунгача. – Тошкент: ART FLEX. 2009. 45 б.
9. Ўша асар. 46 б.
10. Нозилов Д.А. Ўрта Осиё меъморчилигида одатлар, қоидалар ва рамзий ифодалар. –Тошкент: “Санъат” нашр, 2011. 44 б.
11. Ўша асар. 45 б.
12. История китайской философии. – Москва: Прогресс, 1987. С.145-148.
13. Azizbek, H. (2022). The Main Artistic Principles of The Project Proposal of The Ecological Mosque. Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science, 3(6), 45-51.
14. Raimjonovna, N. N. (2022). Urban and urban planning as an object of philosophical and aesthetic research. Innovative achievements in science, 1(9), 65-69.
15. Акрамов, К. (2022). Afrosiab, Panjikent monuments interior solutions. Общество и инновации, 3(6/S), 62-66.
16. Ibragimjon o'g'li, A. K. (2023). THE MODERN INTERIOR. Journal of new century innovations, 21(2), 18-23.
17. Ibragimjon o'g'li, A. K. (2023). ZAMONAVIY DIZAYN TENDENSIYALARI. Journal of new century innovations, 21(2), 10-17.
18. Касимов, О. С. (2021). Современный интерьер. Интернаука, 20(196 часть 1), 88.
19. Ibragimjon o'g'li, A. K. (2023). THE MODERN INTERIOR. Journal of new century innovations, 21(2), 18-23.
20. I.K Akramov, (2023). INTERYERNING RIVOJLANISH TARIXI. Qurilish va ta'lim ilmiy jurnali, 5 (1), 98-101
21. Ruzinov, B. A. (2023). TASVIRIY SAN'AT RIVOJLANISH TARIXI VA BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATLI JIHATLARINI O'RGANISH VA TAXLIL QILISH. Models and methods for increasing the efficiency of innovative research, 2(19), 1-8.
22. Temirova, M. (2023). THE ABILITY OF THE TEACHER TO APPLY THE TECHNOLOGIES OF INDIVIDUAL WORK WHEN TEACHING STUDENTS THE LESSONS OF SKILLFUL PAINTING. Евразийский журнал академических исследований, 3(3), 177-181
23. Темирова, М. И. (2022). ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ЕГО СОДЕРЖАТЕЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ. Innovation: The journal of Social Sciences and Researches, 1(2).

Dilshod ALLAYAROV,
Ma'mun universiteti NTM rektori yordamchisi
E-mail:allayarovdilshod@mamunedu.uz

Psixologiya fanlari doktori D.Urazbayeva taqrizi asosida

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SPORTSMEN'S PARTICIPATION IN SPORTS COMPETITIONS

Annotation

This article is aimed at the extent to which the emotional state before the competition passes, to overcome the excitement, to shape and develop the athlete's character, the ability to control the emotions that arise during the competition is studied, and opinions are expressed about the gender differences and changes observed in sports.

Key words: Competition, emotion, athlete character, sports psychology, emotional, stress, willpower, emotion, career

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЧАСТИЯ СПОРТСМЕНОВ В СПОРТИВНЫХ СОРЕВНОВАНИЯХ

Аннотация

В данной статье речь идет о том, в какой степени проявляются эмоциональные состояния, возникающие перед соревнованиями, как преодолеть волнение. Направлен на формирование и развитие характера спортсмена. Изучалась способность контролировать эмоции, возникающие во время соревнований. Высказаны мнения о гендерных различиях и изменениях, наблюдаемых в спорте.

Ключевые слова: соревнование, эмоции, характер спортсмена, спортивная психология, эмоциональность, стресс, сила воли, гендерные различия, эмоции, карьера, гендерные различия, менталитет, мотивация.

SPORTCHILARNING SPORT MUSOBAQLARIDA ISHTIROK ETISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqola musobaqa oldidan kechadigan hissiy holatlarning qay darajada namoyon bo'lishi, hayajonni yengish sportchi xarakterini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan. Musobaqada kelib chiqadigan hissiyotini boshqara olish qobiliyatlari o'rganilgan. Sportda kuzatiladigan jinsga bog'liq farqlar va o'zgarishlar haqida fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Musobaqa, hissiyot, sportchi xakteri, sport psixologiyasi, emotsional barqarorlik, stress, irodaviylik, emotsiya, karyera, gender farqlar, ruhiyat, motiv.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning tashabbusi hamda davlatimiz rahnamoligida jismoniy tarbiya va sportga katta e'tibor qaratilib kelinmoqda. Respublikamizda sportning davlat siyosati darajasiga ko'tarilganligi, sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalashga ustuvor ahamiyat berilayotganligi hamda buning har tomonlama mukammal qonuniy va tashkiliy asoslari yaratilganligi tufayli sportchi talaba yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzini shakllantiruvchi, ularni jismoniy hamda ma'nan barkamol etib tayyorlash borasida asosiy omilga aylanib borayotgani muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimizda sportga qaratilgan e'tibor samarasi sifatida hozirda jahon miqyosidagi sportchilarning yutuqlarini yaqqol misol qilib olsak bo'ladi, shuningdek hech qaysi davlatlar sportchilaridan kam bo'lmagan sharoitlarning yaratilganligi bunga misol bo'la oladi, ularning jahonning yetakchi davlatlari sportchilari bilan tengma teng, hatto ulardan ancha ildamlab ketishini fikrimizning dalili sifatida keltirishimiz mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sportchilarning sport musobaqlarida ishtirok etishlari uchun talab etiladigan bir qator omillar bo'lib, bular sportchining mashg'ulot yuklamalarini to'g'ri qo'yganligi, to'g'ri ovqatlanish, o'z-o'zini nazorat qila olish, shu orqali mustaqil psixologik tayyorgarlik ko'rish, o'ziga o'zi motivatsiya bera olishi kabi tushunchalardir. Qo'shimcha qilib shuni keltirishimiz mumkinki, har xil jins vakillarida turli xil farqlar kuzatilishi tabiiy. Gender farqlari bo'yicha tadqiqotlar natijalarini jamlagan birinchi jiddiy va nisbatan ishonchli ish 1974-yilda nashr etilgan Eleanor Makkobi va Kerol Jeklinning "Jinsiy farqlar psixologiyasi" kitobidir[2]. Makkobi va Jeklin kitob

yozilgunga qadar nashr etilgan 2000 dan ortiq ilmiy maqolalarni to'plashdi. Ular tahlil qilgan ko'pgina parametrlarda, jumladan, hissiy idrok etish, o'rganish va xotira jarayonlari, hissiy javoblar, taklif qilish qobiliyati, o'zini o'zi qadrlash va boshqalarda gender farqlarini topmadilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Sportchi talabalarni musobaqa oldi holatlarida kechadigan emotsional soxa xususiyatlarini o'rganish maqsadida ilmiy tadqiqot ishlar olib borilgan.

Jumladan N.B.Stanbulovanning "Psixologiya sportivnoy karyery" nomli dissertatsiya ishida sportchi karyerasining nazariy va empirik asoslarining ta'rifini ishlab chiqish va sport karyerasining psixologik kuzatuvini eksperimental jihatdan tekshirishni maqsad qilib olingan va shu maqsaddan kelib chiqib, sport karyerasida ayollar va erkaklar o'rtasida sportga kirib kelish va sportchi faoliyatini yakunlashdagi farqlar mavjudligi aniqlangan[1]. Shunday qilib, ularning umumiy tadqiqotining asosiy natijasi shundaki, gender o'xshashliklari gender farqlariga qaraganda ancha muhimroqdir. Ammo Makkobi va Jeklinning kitobi klassik va keng iqtibos keltiriladigan kitob hisoblansa-da, bu ularning asosiy topilmasi emas, balki ular keltirgan o'ziga xosliklar gender farqlarda nutq va matematika qobiliyatlari, fazoni idrok etish qobiliyati, tajovuzkorlik kabilar namoyon bo'ladi[2].

Ma'lumki, zamonaviy fanlarning o'zlashtirilishi natijasida jamiyatning rivojlanishi va hayotning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari muhim rol o'ynaydi, ijtimoiy munosabatlar, jumladan, nazariy bilimlarining ortishi, shaxs va uning xulq-atvori va rivojlanish zaxiralarini oshiradi. Inson va uning biologik individualligining barcha xilma-xilligida

psixologik xususiyatlar o'zaro ta'sirga ega. Shu boisdan ham ko'plab fanlarning o'rganish ob'ektida psixologiya fanining o'rni alohida ahamiyatga ega.

Bugungi zamonaviy tadqiqotlar sportchining shaxsiyati va individualligi muammolari atrofida to'plangan. Uning rivojlanishi va o'zini o'zi anglash xususiyatlari, shu bilan birga shaxslar, xarakterlar, motivatsiya va boshqa masalalarning nazariy va amaliy ahamiyati keng yoritiladi, insonning ijtimoiylashuvi va shaxsiyatini rivojlantirish omillaridan biri sifatida qaraladi[10].

O'z-o'zini hurmat qilish – bu shaxsiyatning o'zagi, uning asosiy tarkibiy qismi, chunki u faoliyatni tartibga soluvchi rol o'ynaydi va shu bilan ta'minlaydi, insonning doimiy o'zgaruvchan yashash sharoitlariga eng yaxshi moslashishi, har qanday faoliyat turida yuqori natijalarga erishishga hissa qo'shadi.

Ma'lumot o'rnida shuni ayta olishimiz mumkin, o'z-o'zini baholash va muvaffaqiyatli sportchilarni murabbiy qobiliyatlarini baholash o'rtasidagi yozishmalar va muvaffaqiyatsiz sportchilarga yetishmovchiliklarni bartaraf qilishni oldini olish uchun harakatlar ko'rish, sportda o'z-o'zini hurmat qilish sohasidagi psixologik tadqiqotlar qobiliyatlar, shuningdek, yangilarini topish zarurati (shu jumladan psixologik) ishlash samarali hisoblanadi. Bunda murabbiylar mutaxassis sifatida harakat qilishadilar. Shuningdek, olingan natijalar nazariy tushunchalarni kengaytirish imkonini beradi, o'z-o'zini hurmat qilishning ma'nosi, roli va qobiliyatlariga haqida, murabbiy sportchilar uchun ma'sul hisoblanadi[10].

Murabbiyni baholash ko'rsatkichlari qobiliyatlarini, ularning boshqa shaxsiy xususiyatlar bilan aloqasi (temperament xususiyatlari, irodaviy fazilatlar, sport faoliyat motivlari va hokazo) sportchining ruhiy holatini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Asosan, xotin-qizlarning balog'at yoshi erta kechganligi sababli ayollar sportga ertaroq kirib kelishi hamda ijobiy natijalarga erishishi tez kechishi izohlangan, shuningdek, erkaklarda asosan 14-16 yosh sport sohasidagi muayyan natijalarga erishishdagi qulay yosh hisoblanishi keltirilgan va bu davrda yigitlar sportga bo'lgan g'ayrati, qattiyati, ma'sulyat bilan yondashishi hamda shuning hisobiga samarali natijalarga erisha olishlari bayon etiladi [1].

Bu o'rinda gender farqlarni keltirib o'tish o'rinli bo'lib, sportda sintetik, analitik va strukturaviy tavsiflar asosida sportchi karyerasida kuzatiladigan gender farqlar mavjud bo'lib, bu ko'pgina omillar bilan bog'liq. Sportda gender farqlari mavjudlikni ta'sir qilishi mumkin va bu mavzuda turli muammolar va mantiqiy muzokaralar mavjud. Quyidagi masalalar sportda gender farqlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin:

- Kuch- jinsiy farqlarning oqibatlarini tufayli sportda kuch sifatining farqlari paydo bo'ladi. Erkaklar odatda kuchli jismoniy qobiliyatlarini bilan farqlanadilar. Bu erkin tartibdagi sport turlarida namoyan bo'ladi. Ayrim sport turlari, masalan, boks, kurash va futbol erkaklar orasida ayollarga nisbatan kuchli tomonlari namoyan bo'ladi.

- O'yin va tashkilot- ayrim sport tashkilotlari, futbol, basketbol va kriket kabi sport turlarida erkak va ayol jinslarining ajralib turadi va ularning o'yin tarzi, qoidalari va imkoniyatlari o'zaro farq qiladi. Misol uchun, futbolda, erkaklar uchun o'yinlar va ayollar uchun o'yinlar alohida va ularning o'yin tarzi, jangchi tartibi va uniformasi farqli bo'ladi.

- Meditsina va to'qnashuvlar- gender farqlar sportda tibbiy to'qnashuvlarga olib kelishi mumkin. Ayollar va erkaklar jismoniy xususiyatlari, teri va muskullari tufayli turli sport turlarida o'zaro farq qilishi mumkin. Bu sport jarayonidagi jarohatlar va o'zaro to'qnashuvlarda salbiy ta'sir qila oladi.

O'yinlar, sportning aholi tomonidan qabul qilinadigan, jinsiy farqlarni ortga qo'yadigan tartiblar va qoidalarga ega bo'lishi ham mumkin. Shu bilan birga, gendr farqlar sport sohasida bajarilgan juda ko'p ishlar va reformalar natijasida kamayib kelayotganligi ham aytish mumkin. Buning natijasida, ayollar va erkaklar o'rtasidagi teng huquqlar, imkoniyatlar va samaradorlikning oshishi va o'zaro barqarorlikning o'sishi uchun harakatlar amalga oshirilmoqda.

Hozirgi zamon olimpiya o'yinlari birinchi marta 1896-yilda Afinada bo'lib o'tgan edi. Yengil atletika musobaqalarida atigi 12 mamlakat vakillari qatnashgan. Bu olimpiya o'yinlarida ayollarga nisbatan ayrim cheklolvar mavjud bo'lgan. Sababi yuqorida fikr yuritilgan gendr farqlovchi omillarni ko'rsatish mumkin, ya'ni ayol va erkak sportchilarda kuchning turlicha namoyan bo'lishi, o'yin va tashkilotchilik, meditsina va to'qnashuvlar. Sport faoliyatida, asosan, musobaqalarning o'rni beqiyos hisoblanib, musoqalar sportchilarni mashg'ulot natijaviylikini namoyan e'tishga yordam beradi. Ularni yanada sportga bo'lgan ma'sulyatlarini rivojlantiradi shu sababdan o'zlarida irodaviy-motivatsiyon sohani ya'nada takomillashtirishga erishadilar[3].

Tahlil va natijalar. Yuqorida ta'kidlanganidek, sportchilarni musobalarda ishtiroki mamlakatimiz uchun o'rni beqiyos hisoblanadi, chunki bu musobaqalardagi natijalari orqali dunyo miqyosiga o'zligimizni tanitishimizga zamin yarata oladi. Bu musobaqalar orqali bizlardagi ishtirokimiz orqali bizlar qay darajada bizning vatanimiz sportchilarni kuchli ekanligini shu vataning vatanparvarlik ruhida tarbiya topayotganligiga misol sifatida ko'rsata olamiz.

Sportchilar musobaqaoldi harakatlari va mashg'ulotlarining unumdorligi shu musobaqalar orqali namoyan qiladilar, bu esa musobaqa mavsumi uchun kuchlarini taqsimlashda va musobaqalarda psixologik tayyorgarlik ko'rish haqida ko'proq tashvishlanadilar.

Asosan ayol sportchilar ma'sulyat bilan sportga yondashadilar ularning bor e'tibori musobaqalarga qaratilgan bo'ladi va shuning uchun ular bo'sh vaqtlaridan ham unumli foydalanadilar, erkaklarda asosan sportga barvaqt kelish kuzatilib ularda ma'suliyat o'z-o'zini ruhlantirish yoki o'yin-kulgu sifatida uzoqroq muddatgacha shu tarzda yurish kuzatiladi. Ular bu payti to'g'ri yo'naltirib sportga bo'lgan muhabbatini oshirish va sportning ortidan qanday yutuqlarga erisha olishini tushuntirib berish kerak bo'ladi. Inson organizmining aqliy, ruhiy va jismoniy imkoniyatlari cheksizdir. Sportchilarda bunday sifatlarni rivojlantirish, kundalik hayotda amaliy qo'llashni yoshlik davridan boshlash kerak[7].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib ularda maqsad paydo bo'ladi va shu maqsadga erishish uchun harakat namoyan bo'la boshlaydi. Sportchilarda asosan musobaqaoldi jamoadoshlari bilan munosabatlardan ko'ra, sub'ektiv jihatdan murabbiy bilan munosabatlar muhimroq hisoblanadi. Shundagina ular yaxshi natijalarga erisha boshlaydilar, agar vaqtlaridan unumli foydalana olmasalar ularning sport musobaqalarida yaxshi natijalarga erishishi kechikishi kuzatiladi.

Qanchalik ko'p vaqtini va e'tiborini sportga qaratsalar ularning musobaqalarda yaxshi natijalarga erishish imkoniyati ko'p bo'ladi .

Sportda nafaqat musobaqalar va g'alabalardan iborat , balki tinimsiz mehnat va mashaqatlar,tayyorgarlikning cheksiz soatlari mehnatlar yotadi .

Yaxshi natijalarga erishgan sportchilardan suhbatlashish o'rganishlar orqali muvaffaqiyati ortida nima turganini tushunishimiz mumkun. Ular jismoniy va ruhiy tayyorgarlik, ovqatlanish va dam olishlari orqali sport yutuqlarining eng yuqori cho'qqilariga chiqishga yordam beradigan muayyan strategiyalarni ishlab o'zlar uchun rejalar tuzadilar[11].

Sport mashg'ulotlarida ovqatlanishlarning ham katta ahamiyatga ega. Jismoniy tayyorgarlik sport yutuqlarining asosidir. Bular orqali nafaqat sportchilarning jismoniy fazilatlarini oshiradi, balki ularning texnikasi, taktikasi va

charchoqqa qarshi turish qobiliyatini ham yaxshilaydi. Yaxshi natijalarga erishgan sportchilarning mashg'ulot rejimlari puxta rejalashtirilgan va turli mashqlarni o'z ichiga olgan bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. N.B.Stanbulovaning „Психология спортивной карьеры”, Диссертаци-Санкт-Петербург 2009,-5
2. Eleanor Makkobi va Kerol Jeklinning "Jinsiy farqlar psixologiyasi" kitobidan. Maccoby, E., and Jacklin, C.. The Psychology of Sex Differences. Stanford University Press, 1974,-40
3. L. A. Djalilova Jismoniy tarbiya va sport tarixi. Toshkent 2013
4. F.Xo'jayev, S.Xo'jayeva Jismoniy tarbiya tarixi. "Umid Design" Toshken-2021.
5. Arslonov, Qahramon Kurash turlari va uni o'qitish metodikasi (erkin kurash): o'quv qo'llanma\Q.Arslonov, Buxoro-2020,-4
6. <https://www.olympic.uz/oz/menu/istorija-igry>
7. D.Allayarov Sportchi talabalarda kechadigan ruhiy tushkunlik holatini muhim jihatlarini o'rganishning psixologik xususiyatlar "INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE" BELARUS, International scientific-online conference, 2023. – B.38-39
8. Абрамова Г.С. Возрастная психология. - М.: Изд-во «Академия», 1997.- 8 с.
9. Аллаяров Д.Р. Мотивы и идеологические ориентации спортивной
10. деятельности студентов-спортсменов.Вестник интегративной психологии // Журнал для психологов,2023.-с.43
11. Волков Д.Н. Самооценка и тренерская оценка способностей успешных и неуспешных спортсменов-Санкт-Петербург 2009,-4
12. Katilimcilarla uyulgan röportajlar,Zafere Giden Yol: Spor Müsabakalarına başarılı bir şekilde Hazırlanmanın sırları.2023
13. D.Allayarov Мотивы и идеологические ориентации спортивной деятельности студентов-спортсменов вестник интегративной психологии 30 (2), 41

UDK :358.44

Qurbon AMINJONOV,

*O‘zbekiston Milliy universiteti Harbiy tayyorgarlik o‘quv markazi
tarbiyaviy va mafkuraviy ishlar sikli katta o‘qituvchisi, iste‘fodagi polkovnik
E-mail: aminjonov@gmail.com*

PhD B.Tursunov taqrizi asosida

“THE QUESTION OF THE POSITION AND QUALITIES OF A MILITARY LEADER IN THE VIEWS OF EASTERN THINKERS”

Annotation

This article discusses the psychological characteristics, specifically about the strong-willed qualities, faith, moral traits, characterological qualities that should be expressed in the personality of military leaders (officers) based on their role in social life, responsibility for the fate of the country.

Key words: "Spiritual heritage", "moral qualities", "justice", "nobility", "army leader", "clever", "intelligent", "outspoken". "brave", "heroic", "sacrificing", "vigilant", "disciplined", "courageous", "brave", "patriotic", "faith", "willed qualities".

“ВОПРОС О СТАТУСЕ И КАЧЕСТВАХ ПОЛКОВОДЦА В ВЗГЛЯДАХ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ”

Аннотация

В данной статье речь идет о качествах военачалников (офицеров), которая должна выражаться в их личности, т. е. волевых качествах, вере, моральных и характерологических качествах, исходя их роли в общественной жизни и их ответственности за судьбу страны.

Ключевые слова: “Духовное наследие”, “нравственные качества”, “справедливость”, “благородство”, полководец, “ум”, “умный”, “откровенный”. “смелый”, “храбрый”, “преданный”, “бдительный”, “уложение”, “мужественный”, “смелый”, “патриотизм”, “вера”, “волевые качества”.

“SHARQ MUTAFAKKIRLARI QARASHLARIDA HARBIY RAHBAR MAVQEI VA XISLATLARI MASALASI”

Annotatsiya

Mazkur maqolada harbiy rahbar shaxslarning (ofitserlarning) ijtimoiy hayotdagi roli, mamlakat taqdiri uchun ma’sulligidan kelib chiqqan holda ular shaxsida ifodalanishi lozim bo‘lgan psixologik xususiyatlar, ya’ni irodaviy fazilatlar, e’tiqod, axloqiy sifatlar, karakterologik xislatlar haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: “Ma’naviy meros”, “axloqiy sifatlar”, “adolatparvar”, “oliyhimmat”, “lashkarboshi”, “oqil”, “zukko”, “ochiqqo‘l”. “jasur”, “botir”, “fidoiy”, “hushyor”, “tuzuk”, “shijoat”, “dovyurak”, “vatanparvar”, “e’tiqod”, “irodaviy fazilatlar”.

Kirish. O‘rta asrlarda taraqqiyotning ilg‘or fikr, g‘oya na‘munalarini yaratgan buyuk Sharq allomalarining ko‘p qirrali ijodi, boy ma’naviy-ma’rifiy merosi hozirga qadar jahonning ko‘p mamlakatlarida o‘rganilmoqda.

Asrlar davomida Sharq mamlakatlarida ijtimoiy-siyosiy qarashlar aks ettirilgan, shaxslararo munosabatlar xususida fikrlar bildirilgan, podshohlarni odil siyosat yurgizishga undovchi, davlatni boshqarish, harbiy ilmning qoidalariga bag‘ishlangan ko‘plab asarlar yaratilgan. Ba’zi bir mualliflar mazkur masalaga o‘z asarlarining ayrim boblarini bag‘ishlagan bo‘lsalar, boshqalari esa bu mavzuda alohida asarlar yozganlar.

Iqtisodiy, siyosiy va ma’naviy hayot katta voqealarga boy bo‘lgan davrda yashab, faoliyat yuritgan buyuk mutaffakir Abu Nasr ibn Muhammad Forobiyning boy meroslaridan biri uning ideal jamiyat haqidagi o‘ylari va bu haqda yozgan asarlaridir.

Jumladan, ulug‘ alloma Forobiyning “Fozil shahar odamlari qarashlari” asarida yozishicha, haqiqiy rahbar, birinchi navbatda, adolatparvar, hammaga

haqiqat qiluvchi, barcha jabhalarda qo‘l ostidagilarga ibrat bo‘luvchi fazilatlar sohibidir. Chidam-bardosh, sabot-matonat, oqillikgina rahbar yo‘lini yorug‘, ko‘rayotgan chora-tadbirlarini samarali, mo‘ljallarini yaqin qila oladi.

U “Fozillar shahri”ning birinchi boshlig‘i shu shahar aholisiga imomlik qiluvchi oqil kishi bo‘lib, u tabiatan o‘n ikkita hislat-fazilatni o‘zida birlashtirgan bo‘lishi zarur deb ta’kidlaydi.

Fozillar shahri hokimi avvalo to‘rt muchali sog‘-solim bo‘lib, o‘ziga yuklangan vazifalarni bajarishda biror a’zoidagi nuqson halal bermasligi lozim, aksincha, u sog‘-salomatligi tufayli bu vazifalarni oson bajarishi lozim.

Ikkinchidan, bunday shahar hokimi tabiatan nozik farosatli bo‘lib, suhbatdoshining so‘zlarini, fikrlarini tez tushunib, tez ilgab olishi, shu sohada umumiy ahvol qandayligini ravshan tasavvur qila olishi zarur.

Uchinchidan, u anglagan, ko‘rgan, eshitgan, idrok etgan narsalarni xotirasida to‘la-to‘kis saqlab qolishi, barcha tafsilotlarni unutmasligi zarur.

To‘rtinchidan, u zehni o‘tkir, zukko bo‘lib, har qanday narsaning bilinar-bilinmas alomatlarini va u alomatlari nimani anglatishini tez bilib, sezib olishi zarur.

Beshinchidan, u fikrini ravshan tushuntira olish maqsadida, chiroyli co'zlar bilan ifodalay olishi zarur.

Oltinchi, u ustozlardan ta'lim olishga, bilim, ma'rifatga havasli bo'lishi, o'qish, o'rganish jarayonida sira charchamaydigan, buning mashaqqatidan qochmaydigan bo'lishi zarur.

Yettinchi, taom yeyishda, ichimlikda, ayollarga yaqinlik qilishda ochofat emas, aksincha, o'zini tiya oladigan bo'lishi zarur.

Sakkizinchi, u haq va hakikatni, odil va haqgo'y odamlarni sevadigan, yolg'onni va yolg'onchilarni yomon ko'radigan bo'lishi zarur.

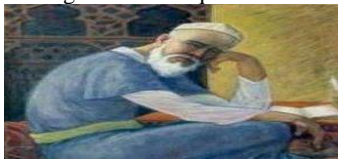
To'qqizinchi, u o'z qadrini biluvchi va nomusoriyatli odam bo'lishi, pastkashlardan yuqori turuvchi, tug'ma oliyhimmat bo'lishi, ulug', oliy ishlarga intilishi zarur.

O'ninchi, bu dunyo mollariga, dinor va dirxamlarga qiziqmaydigan (mol-dunyo ketidan quvmaydigan) bo'lishi zarur.

O'n birinchi, tabiatan adolatparvar bo'lib, odil odamlarni sevadigan, istibdod va jabr-zulmni, mustabid va zolimlarni yomon ko'ruvchi, o'z odamlariga ham, begonalarga ham haqiqat qiluvchi, barchani haqiqatga chaqiruvchi, nohaq jabrlanganlarga madad beruvchi, barchaga yaxshilikni va o'zi suygan go'zalliklarni ravo ko'ruvchi bo'lishi zarur. O'zi haq ish oldida o'jarlik qilmay, odil ish tutgani holda har qanday haqsizlik va razolatlariga murosasiz bo'lishi zarur.

O'n ikkinchi, o'zi zarur deb hisoblagan chora-tadbirlarni amalga oshirishda qat'iyatli, sabotli, jur'atli, jasur bo'lishi, qo'rqqoqlik va xadiqsirashlarga yo'l qo'ymasligi zarur.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Farobiyning rahbar insonlar sifatleri yuzasidan bildirgan ushbu fikrlari to'laqonli harbiy rahbar shaxsiga ham taalluqlidir.

XI asrda yashab, ijod etgan shoir Yusuf Xos hojib o'zining "Qutadg'u bilig" asarida harbiylar va lashkarboshilarning jamiyat hayotida tutgan o'rni va roli haqida, egallashlari lozim bo'lgan sifat hamda xususiyatlari to'g'risida alohida fikr bildirgan.

Mutafakkir lashkarboshilik (komandirlik)ga "Bu ish uchun yetuk, ziyrak, hushyor odam kerak, toki g'ofillik orqasidan biror - bir kutilmagan falokat yuz bermasin" deb lashkarboshi (komandir)ning shaxsiy xususiyatlarini o'sha davrda ko'rsatib o'tgan.

Yusuf Xos hojib lashkarboshi (komandir)ning shaxsiy sifatlarini ham ko'rsatib o'tgankim, shu kecha-yu - kunda ham o'zining amaliy ahamiyatini yo'qotmagan: "Lashkarboshi ochiqqo'l, jasur, mergan, xushmuomalali, non-tuzi mo'l, dasturxonni barchaga ochiq, fe'li keng bo'lishi kerak, chunki bular askarlarni boshqarishda kerakli bo'lgan fazilatlaridan hisoblanadi".

Shuningdek, donishmand Yusuf Hos Xojib "Qutadg'u bilig" asarida harbiy qo'mondon (lashkarboshi) va shtab boshlig'i (isfahsalar) qanday bo'lishligini shunday bayon qiladi: "Lashkarboshi do'st bo'lmaydigan yovning uyqusini qochirish uchun kerak. Bu ishga pishiq, chayir, chidamli, mutloq botir yurakli, ziyrak, hushyor, ochiqqo'l bo'lishi lozim.

Qo'mondon hech qachon kibrli bo'lmasligi lozim, aks holda u yengiladi. U yomonlarga siyosat (g'azab) bilan yaxshilarga ezgulik bilan munosabatda bo'ladi.

Qo'mondon ushbu ishlarda mohir bo'lishi shart:

1. Yov kelganda tez reja tuza olishi.
2. Urushda arslon yurak, qoplon bilak bo'lishi.
3. To'ng'izdek (tog' yovvoyisi) chovut soluvchi, bo'ridek

kuchli.

4. Harbiy hiylaga usta.
5. Zag'izg'on qushidek hushyor.
6. Burgut singari uzoqni ko'ra oluvchi.
7. Tunda bedor ona kabi bo'lsa".

Sohibqiron bobomiz Amir Temur bizga meros qilib qoldirgan "Tuzuklar"ni o'qisak, xuddi o'zimizga qandaydir katta ruhiy kuch-quvvat olgandek bo'lamiz. Har bir satri bir umr el-yurt, saltanat tashvishi bilan yashagan fidoiy inson, ulkan davlat arbobining keng miqyosdagi o'y-fikrlari, hayot va kurash tajribasi, mushohadasi, ba'zan esa dardli va iztirobli kechinmalari bilan sug'orilgan bu asarda qanday teran ma'no mujassam ekanini anglab yetamiz.

Har bir komandir (boshliq), rahbar shaxs o'z faoliyati davomida ushbu kitobga murojaat qilsa, undagi hech qachon eskirmaydigan hayot hikmatlarining qanchalik to'g'ri ekaniga yana bir bor guvoh bo'lalilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Boshqaruv borasida bildirgan, «Saltanatni boshqarishda uchragan har qanday voqea va ishni to'ra va tuzuk asosida bajardim»(bu yerda «to'ra va tuzuk» qonun-qoida ma'nosida ishlatilgan) fikrlari bugungi kunda ham naqadar dolzarb ekani barchamizga ayondir.

Shuningdek, Amir Temur bobomizning bunday chuqur ma'noli so'zlari, ayniqsa, «Bilagi zo'r birmi, bilmi zo'r mingni yiqar», «...azmi qat'iy, tadbirkor, hushyor, jang ko'rgan, mard, shijoatli bir kishi mingta tadbirsiz, loqayd kishidan yaxshiroqdir» degan hikmatlari insonni doimo aql-idrok, ilmu ma'rifat asosida yashashga da'vat etishi bilan e'tiborlidir.

Amirlik va hukmdorlik martabalarini tuzugida Sohobqiron amirlar, sarkardalar sifatlariga to'xtalib, ular aql-farosatli, bahodir, dovyurak, tadbirkor, sergak, ehtiyotkor, oldi-ketini o'ylab ish tutadigan kishilardir deb ta'kidlaydilar. Va bu to'g'risida yana shunay fikr bildiradi:

"Tajribamdan sinab bildimki, jangning sir-asrorini, g'anim askarlarini sindirish yo'lini bilgan, urush qiziganda o'zini yo'qotmasdan, qo'l-oyog'i bo'shmasdan, lashkar favjlarini jangga boshlay oladigan, agar qo'shin safiga raxna tushsa, uni tezda tuzata oladigan kishigina amirlik va hukmronlikka loyiq hisoblanadi".

Amir Temurning davlat boshqaruvi borasidagi ulkan salohiyati, lashkar tuzishi va jang san'ati mahorati, bilim va tajribasi, hayot sirlari bitilgan «Temur tuzuklari» komandirlarning, umuman barcha rahbar shaxslarning xizmat faoliyatida bebaho qo'llanma bo'lib xizmat qiladi.

XV asrda yashab, ijod etib, faoliyat yuritgan mutafakkir, faylasuf Jaloliddin Davoniy "Axloqi Jaloliy" asarida davlat va hokimiyat, hukmdor va uning saroy ahli, ularning burch va vazifalari, turli ijtimoiy tabaqalar, ularning jamiyat hayotida tutgan o'rni bilan bir qatorda harbiylar, lashkarboshilar egallashlari lozim bo'lgan sifat hamda xususiyatlar haqida ham fikr bildiradi.

Tahlil va natijalar. Davoniy shijoatni insonning eng yuksak fazilatlaridan biri, deb hisobladi. SHIJOATLI kishi, olimning nazarida, kamtarlik, chidamlilik, yumshoq fe'llik, teran ruhan tetiklik, vazminlik, o'z qadr-qimmatini bilish, mehr-shafqatlilik, sabot-matonatlilik va boshqa shunga o'xshash xislatlarni egallagan bo'lishi zarur.

Davoniy shijoat haqida so'z yuritar ekan, kishi biror xavf-xatarga duch kelganda, qalban mustahkam bo'lishi, muvaffaqiyatsizlik oldida o'zini yo'qotib qo'ymasligi, zorlanmasdan, o'zini mardonavor tutishi zarur deb uqitiradi.

Mutafakkirning fikricha, haqiqiy shijoatkorona xatti-harakatlardan yaramas ishlarni ajrata bilish lozim. Zeroki, ba'zilar shunday ishlar qiladilarkim, ular faqat tashqi tarafdangina shijoatkorlikka o'xshab ketadi xolos. Masalan, ba'zilar borki tamagirlik yo'lida shijoatkorlik qila oladilar. Ular boylikka ega bo'lishi yoki yuksak lavozimga ko'tarilish uchun shunday qiladilar. Aslida esa bunday xatti-harakatlar haqiqiy shijoatga kirmaydi.

Davoniy "shijoatga" qarama-qarshi qilib "qo'rqoqlik"ni qo'yadi. Ba'zilar qiyinchiliklardan qo'rqib, hayotda oson yo'lni qidiradilar. Alloma bunday shaxslarni ayamay tanqid qiladi, shijoatning qiyinchilik, muhtojlik tushunchalari bilan bog'liqligini ta'kidlaydi.

Ma'lumki, hozirgi paytda son jihatdan ixcham, sifat jihatdan yuksak malakali, professional armiyani barpo qilish ustida islohotlar olib borilmoqda. Sharq mutafakkirlarining qarashlari ham hozirgi kunda amalga oshirilayotgan ayni boradagi ishlar nuqtai - nazaridan o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Garchi mutafakkirlar bu masala yuzasidan o'z zamonasining nazari asosida fikr yuritgan bo'lsada, uning qiymati xozirda ham e'tiborga molikdir.

Odatda, rahbar shaxslar, ayniqsa harbiy insonlarning axloqiy sifatleri haqida gap ketganda, ko'pchilik sifatlar qatorida bir o'ta muhim tomon ba'zan sal ko'zdan qochirilgan bo'ladi. Bu ham bo'lsa VATANPARVARLIK bo'lib, u odatda, bejiz emaski, harbiylar, huquqni himoya idoralari xodimlari va boshqalarga taalluqli deb qaraladi.

Vatanparvarlik tushunchasiga bir oz aniqlik kiritadigan bo'lsak, u Vatanni sevish, uni himoya qilish, har tomonlama parvarishga olish, obodonligi va farovonligiga ma'lum darajada hissa qo'shish demakdir. Ayniqsa, o'z uying, ishing, atrof-muhitingda ushbu ma'naviy yo'nalishlarni unutmaslik va bu orqali vatanga ma'naviy va moddiy foyda keltirish.

Vatanparvarlik ba'zilar tasavvur qilganday faqatgina qahramonlik ko'rsatishu qurol ko'tarib vatan sarhadlarini himoya qilishgina emas. Vatanparvarlik, aslini olganda, shaxs ruhiga singgan, singdirilgan muhim axloqiy tushuncha. Axloqiy tushunchalar kundalik hayotda shaxs faoliyatida ma'naviy va moddiy harakatlar bilan chambarchas bog'lanib ketadi. Axir, ishni tugatib xonadan chiqib ketish oldidan elektr chiroqlarini o'chirib ketish nafaqat ma'naviy, qolaversa eng oddiy moddiy harakat bo'lib, u nafaqat elektr energiyasini tejaydi, yong'inning oldini oladi, inson shu bilan u o'z vataniga moddiy foyda keltiradi.

ADABIYOTLAR

1. Sh.M.Mirziyoyev. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. Toshkent, "O'zbekiston", 2020y.
2. Sh.M.Mirziyoyev. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. T.: "O'zbekiston", 2017. 104 b.
3. Kundalik faoliyatda axloqiy-ruhiy tayyorgarlikni tashkillashtirish bo'yicha qo'llanma. O'R MV. T.: Harbiy nashriyot.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 4 avgustdagi "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari harbiy xizmatchilarining ma'naviy-ma'rifiy saviyasini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida" gi 3898-sonli qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining Umumharbiy Nizomlari. T. "O'zbekiston", 1996 y.
6. Forobiy, Abu Nasr, Fozil odamlar shahri. "Yangi asr avlodi", 2018 y.
7. Temur tuzuklari. Toshkent, "O'zbekiston", 2011 y.
8. Yusuf Xos Xojib. Qutadg'u bilik. Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2020 y.
9. A.Sotib-Oldiev, A.Karimjonov. Harbiy pedagogika. T.: "Sharq", 2005 y.
10. O'zbekiston Respublikasining 2002-yil 12-dekabrda "Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to'g'risida"gi 436-II-son Qonuni. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. 19.04.2018-y. 03/18/476/1087son. 24.07.2018-y. 03/18/486/1559-son.

Vatanparvarlik hissi shaxs ruhida yana bir ma'naviy tushuncha bilan bevosita o'ta aloqador. Bu insonning, o'z o'rnida fuqaro, farzand, oila a'zosi maqomlaridagi burch tushunchasidir.

Burch tushunchasi boshqa ma'naviy tushunchalarga qaraganda insonning faoliyati bilan anchagina bog'liq bo'lib, o'z o'rnida ushbu insonning bajarishi lozim bo'lgan ishlarni anglatadi. Shu o'rinda burchning oddiy odamlar orasidagi turlari ham ko'p. Masalan, farzandlik, ota-onalik, xizmat doirasidagi, fuqarolik va boshqa turlaridir. Shu o'rinda, *O'zbekiston Respublikasini himoya qilish — O'zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining eng sharafligi va muqaddas burchidir*. Bu esa ulardan yuksak vatanparvarlik xissini talab qiladi.

Muqaddas hadisi Sharifda "*hubb ul-vatan minal-iyman*", ya'ni "*Vatanni sevish iymondandir*" deyilgan. Bu so'zda chuqur hikmat bor. Vatanni sevish, ardoqlash kishiga kuch-quvvat beradi, aql-idrok ato etadi, yuzini yorug' qiladi, jasoratlarga chorlaydi, mardliklarga undaydi.

Xozirgi vaqtda kelajak avlodni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash masalalariga yurtboshimiz tomonidan ham alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini kuchaytirish – dolzarb vazifa sifatida belgilab, askar va ofitserlar tarbiyasiga birinchi darajali ahamiyat belgiladi. Jumladan, "*Agar jismoniy va jangovar tayyorgarlik orqali harbiy xizmatchilar jismonan toblanib, kuch-quvvatga to'lsa, ma'naviy-ma'rifiy tarbiya orqali ularning qalbi, ruhi, irodasi mustahkamlanadi.*" deb o'z fikrini bildirdi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi buyuk mutafakkirlarimiz fikridan shunday xulosaga kelish mumkinki, ularning asarlarida harbiylarning ijtimoiy turmushdagi roli, xalq, mamlakat taqdiridagi mas'ulligiga, boshqaruvning oqilona, odilona xususiyat kasb etishiga alohida ahamiyat beriladi.

Ularning asarlaridagi sarkarda (komandir) shaxsida ifodalanishi lozim bo'lgan psixologik xususiyatlar, ya'ni irodaviy fazilatlar, e'tiqod, axloqiy sifatlar, xarakterologik xislatlar tahlili doirasida uning psixologik tavsifini anglash, portretini tasavvur qilish imkoniyati tug'iladi.

Shuning uchun bo'lsa kerakki, bizning buyuk ajdodlarimiz Vatan himoyachisining yetaklovchi – boshqaruvchisi, ya'ni lashkarboshi, (komandiri) shaxsiga alohida e'tibor berganlar. Xozirda ushbu mavzu harbiy pedagogika va psixologiya faning dolzarb taqdiqot masalalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Lobar ANVAROVA,

Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

E-mail: anvarovalobar17@gmail.com.

Shahrisabz davlat pedagogika instituti dotsenti B.Omonov taqrizi asosida

IJTIMOY – MA'NAVY MUHITNI SOG'LOMLASHTIRISH MEHNAT SAMARADORLIGINING MUHIM OMILI

Аннотация

Maqolada mehnat samardorligi oshirishda ijtimoiy-ma'naviy muhitning o'rni va ahamiyati masalasi o'rganilgan. Ijtimoiy-ma'naviy muhitga salabiy va ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar va ularni keltirib chiqaruvchi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy faktorlar tahlil qilingan. Mehnat samardorligining iqtisodiy-ijtimoiy hayotga ta'siri xususan, hayot sifati va darajasini oshirishdagi roli bilan bog'liq fikr-mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: iqtisodiyot, mehnat samardorligi, moddiy va ma'naviy ishlab chiqarish, ijtimoiy-ma'naviy muhit, hayot sifati, turmush darajasi, sog'lom va nosog'lom muhit.

ОЗДОРОВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНО – ДУХОВНОЙ СРЕДЫ-ВАЖНЫЙ ФАКТОР ЭФФЕКТИВНОСТИ ТРУДА

Аннотация

В статье исследуется вопрос о роли и значении социально-духовной среды в повышении эффективности труда. Проанализированы факторы, оказывающие отрицательное и положительное влияние на социально-духовную среду, и вызывающие их социально-политические, экономические факторы. Влияние производительности труда на экономическую и социальную жизнь в частности, были высказаны соображения относительно его роли в повышении качества и уровня жизни.

Ключевые слова: экономика, производительность труда, материальное и духовное производство, социально-духовная среда, качество жизни, уровень жизни, здоровая и нездоровая среда.

WELLNESS OF THE SOCIO – SPIRITUAL ENVIRONMENT IS AN IMPORTANT FACTOR IN LABOR EFFICIENCY

Annotation

The article explores the question of the role and importance of the socio-spiritual environment in increasing labor productivity. The socio-political, economic factors that influence the socio-spiritual environment salabiyya and positively and those that cause them have been analyzed. The influence of labor efficiency on economic and social life is presented in particular, feedback on the role of labor efficiency in improving the quality and level of life.

Key words: economy, labor efficiency, material and spiritual production, socio-spiritual environment, quality of life, standard of living, healthy and unhealthy environment.

Kirish. Mehnat samardorligini oshirish zamonaviy iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanishning eng muhim va hal qiluvchi omillaridan biri hisoblanadi. Mehnat jarayoni faqat moddiy ne'matalarga yaratish qaratilgan bo'lmaydi, bu uning bir tomoni xolos. Chunki mehnat nafaqat moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratishga, balki inson ehtiyojlarini qondirishga, uning manfaatlarini ro'yobga chiqarishga qaratilgan maqsadga muvofiq faoliyatdir. Har qanday jamoadagi sog'lom ijtimoiy-ma'naviy muhit mehnat samardorligining oshirishiga xizmat qiladi.

Ijtimoiy-ma'naviy muhit qadriyatlar tizimining yuzaga kelishi yoki mavjudlarining o'zgarishi, yoki ularning unutilishiga asos bo'ladi. Sobit g'oyalar, qarashlar, axloqiy, huquqiy, estetik, diniy me'yorlar, jamiyat rivojini taqazo etadigan boshqa mafkuraviy talablar ma'naviy muhitni tashkil etadi. Ijtimoiy-ma'naviy muhit – jamiyatning hissiy, aqliy va jismoniy kamolot borasida erishgan o'rtacha saviyasi asosida vujudga kelgan talablar va ularning amalga oshirish tartibidir.

Muhokama va natijalar. Mehnat samardorligi o'z-o'zidan vujudga kelmaydi, unga bevosita ta'sir ko'rsatdigan omillar mavjud. Mazkur omillarning xarakteri mehnat samardorligiga erishishiga yoki aksincha bo'lishiga olib keladi. Mehnat inson hayotining eng muhim tomoni bo'lib, uning kechishi, natijasi va davomiyligi, shu bilan bir qatorda uning samardorlik ko'rsatgichlari mehnat sharoitlariga ham uzviy bog'liq. Masalan, noqulay mehnat sharoiti odamni jismoniy jihatdan charchashi, turli xil kasalliklarga tez chalinishi, mehnatga munosabatning yomonlashuviga olib keladi. Mehnat sharoiti mehnat samardorligini oshirishning asosiy va zaruriy shartidir. Odatda mehnat sharoitlari deganda inson mehnat faoliyati kechayotgan ishlab chiqarish muhiti tushuniladi. Bunda tashkilot yoki korxonaning texnik jihatdan jihozlanganligi darajasi, undagi texnologik jarayonlar, ish

o'rinlarining sanitariya va gigiyena qoidalariga mosligi, estetik jihatdan jazibadorligi, xodim sog'ligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan omillarning bartaraf etilganligi va hokazolar nazarda tutiladi. Mazkur omillar eng avvalo insonning salomatligiga, mehnat qobiliyatlariga ta'sir ko'rsatadi. Lekin, shuning bilan bir qatorda, mehnat sharoitlari insonning kundalik hatti-harakatlari, mehnat faoliyati samarasiga ham ta'sir ko'rsatadi. Qulay mehnat sharoitlari inson xulq-atvoriga, mehnatga munosabatiga, jamoadoshlariga munosabatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Me'nat samardorligi insonning mehnat faoliyati qanday mehnat jamoasida kechayotganiga ham bog'liq. Biz bu o'rinda mehnat jamoasining qaysi soha yoki tarmoqqa dahldorligini nazarda tutayotganimiz yo'q. Gap mehnat jamoasidagi munosabatlar xarakteri xususida bormoqda. O'zaro hurmat, o'zaro yordam, xayrihohlik hukmron bo'lgan, shaxslararo munosabatlar adolat tamoyillari asosida muvofiqlashtirilayotgan mehnat jamoasida faoliyat ko'rsatayotgan kishining xulq-atvori, o'zgaralarga munosabati nosog'lom ijtimoiy-ma'naviy muhit hukm surgan sharoitda mehnat qilayotgan kishining hatti-harakatlari va munosabatlaridan tubdan farq qiladi. Birinchi sharoit inson hayotiy faoliyatiga pozitiv tus bersa, ikkinchi sharoit uning xulq-atvorini egoistik manfaatlariga bo'ysundiradi. Sog'lom ijtimoiy-ma'naviy muhit xodimlarning mehnat qobiliyatini oshiradi.

Iqtisodiy samardorlikga erishishda quyidagi omillar muhim ahamiyatga ega:

- *Jamoa a'zolarining bir-biriga bo'lgan ishonchi;* mazkur omil mehnat samardorligi oshirishga va jamodagi jipslikni (konsoldatsion) ta'minlashga xizmat qiladi. Masalan, xususiy mehnat bilan shug'ullanayotgan kishi odatda korxonada taqdiri uchun mas'ulligi, ishlab chiqarish vositalarining

egasiligi, mehnat natijalaridan ko'proq manfaatdorligi bois u o'zi ishonchgan xodimlar bilan ishlashni ma'qul ko'radi. Mazkur jarayon ayniqsa yollanma mehnat jarayonida yaqoll ko'zga tashlanadi, chunki yollanib ioshlayotgan odam ishning natijasi bevosita aloqador bo'lmaydi. Boshqa tomondan qaraganda esa, xodimlar o'rtasidagi muomila madaniyati, o'zaro hurmat, ishga bo'lgan ma'suliyat hissi, sog'lom raqobatning mavjudligi kabilar ham zaruriy omillardandir. Ta'kidlash lozimki, o'zaro ishonchning mavjudligi mehnatga sog'lom munosabatni yuzaga keltiradi va mehnatkashlarning ishga va uning natijasi bo'lgan mehnat samardorligi pozitiv yondashuvni shakllantiradi.

- *Nekbinlik*; mehnatga qanday munosabat, ya'ni ruhiy holatni ifodalaydi. Mehnatga nisbatan ongli munosabat va uning natijasi uchun ma'suliyat his qilish bilan bog'liq jarayon. Mehnatga shunchaki majburiyat sifatida emas balki, undan huzur-xalovat oladigan faoliyat sifatida qarash, hayotidagi eng muhim faoliyat sifatida baho berishdir.

- *Xayrixoh va ishbilarmonlik tanqidi*; o'zaro hurmat, o'zaro yordam, xayrihohlik hukmron bo'lgan, shaxslararo munosabatlar adolat tamoyillari asosida muvofiqlashtirilayotgan mehnat jamoasida faoliyat ko'rsatayotgan kishining xulq-atvori, o'zgalarga munosabati nosog'lom ijtimoiy-ma'naviy muhit hukm surgan sharoitda mehnat qilayotgan kishining hatti-harakatlari va munosabatlaridan tubdan farq qiladi. Birinchi sharoit inson hayotiy faoliyatiga pozitiv tus bersa, ikkinchi sharoit uning xulq-atvorini egoistik manfaatlariga bo'ysundiradi. Shu nuqtai nazardan fikrlaganda, mehnat jamoasidagi munosabatlar xarakterining ijtimoiy guruh vakillari turmush tarziga ta'siri beqiyosdir.

- *Tashkilot ichidagi muammolarni muhokama qilishda erkin fikr bildirish*; yuqoridagi omillar har qancha muhim bo'lmasin bularning o'zi yetarli emas. Mehnatni tashkil etish va amalga oshirishda erkin fikr muhim ahamiyatga ega chunki, erkinlikning mavjudligi ijodiy fikrlar va mehnatga nisbatan pozitiv munosabatni yuzaga keltiradi. Erkinlik nafaqat shaxsning tanlash, yaratish imkoniyati borligini, bu borada sun'iy cheklovning yo'qligini, shuningdek u o'z xatti-harakatlari oqibatlarini uchun javobgar bo'lishi kerakligini ham anglatadi. Demak, erkinlik va ma'suliyat ajralmasdir. Erkinlik shaxs, muayyan guruh, millat, butun jamiyatga ma'suliyat yuklaydi. Erkinlikni anglash, manfaatlar to'qnashuvi sharoitda uning chegarasini belgilash, erkinlikni suiste'mol qilish kabi holatlar mavjud. Demak, jamiyat a'zolari ongida erkinlik ko'ngil tusagan ishni qilish, tiyiqsizlik ekan degan bir yoqlama fikrni shakllantirmaslik uchun uni avvalo ma'suliyat ekanligini tushuntirish lozim.

- *Boshqaruvda bosinning yo'qligi*; rahbarning o'z qo'l ostidagi xodim ichki dunyosini tushunishi, ya'ni o'zini o'limga qo'ya olishi, uning holatini hisobga olishi, fikrini tinglashi, qiziqish va tashvishlariga sherik bo'lishi katta ahamiyatga ega. Buning uchun rahbarda yuksak madaniyat, zarur kommunikativ malakalari va axloqiy-hissiy sezgirlik bo'lishi lozim [1;92]. Rahbarlik har qanday ijtimoiy guruhda taraqqiyotga intilishning siyosiy jihatdan strategik, taktik yo'nalishlarini, huquqiy jihatdan faoliyat imkoniyatlarini va chegaralarini, iqtisodiy jihatdan shart-sharoitlari, moddiy asoslari va mahsulotlarini, ma'naviy jihatdan esa tarbiyaviy, ma'rifiy va madaniy darajasini shakllantirishda yetakchi o'rin tutadi. Bu esa rahbardan yuksak aql-zakovat, keng dunyoqarash, rahbarshunoslik fani doirasida erishilgan barcha yutuqlardan, zamonaviy ma'lumotlardan xabardor bo'lishni talab etadi. Aks holda guruh, tashkilot, jamiyat, davlat faoliyatida juda chalkash, yechimini topish qiyin, sababiy vaziyatlarni keltirib chiqaruvchi murakkabliklar avj olib ketishi mumkin. Chunki boshqaruvda rahbarlikning huquqiy me'yorlarga tayangan, teran sotsiologik va psixologik tahlillar asosida ishlab chiqilgan, yaqin va uzoq davrlarga

mo'ljallangan aniq strategik yo'nalishga ega bo'lmasligi jamiyatning tartibsiz boshqarilishi oqibatida yechimini topmagan muammolarning keskin ko'payishiga va jamiyatdagi turli toifalarning noroziligiga olib keladi.

- *Xodimlarning sadoqati*; O'zbekistonda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar bozor munosabatlarini shakllantirar ekan tashkilotlarning mavqesini ham tubdan o'zgartirmoqda. Turli xil mulk, hajmi va faoliyati har xil bo'lgan korxonalarining mavjud bo'lishi yangi iqtisodiy va huquqiy munosabatlar shakllanishiga olib kelmoqda. Bu holat insonlar o'rtasidagi munosabatlarga ham o'zini ta'sirini ko'rsatmoqda, ularning mulkka, olinayotgan natija va uning samaradorligiga bo'lgan qarashi tubdan o'zgarib bormoqda. Bugungi kunda mehnatga nisbatan moddiy yondashuv tendensiyasi avj olmoqda. Mehnatni qadrlash va kasbga sadoqat kabi qadriyatlar tobora sayozlashmoqda. Masalan, mehnat migratsiyasi e'tobor qarataidigan bo'lsak buni yaqqol ko'rish mumkin. Yoshlar mehnat faoliyati kechayotgan joyini oson o'zgartiradilar, mehnat ilinjida bir shahardan boshqasiga, bir mintaqadan boshqasiga, bir mamlakatdan boshqasiga erkin ko'chib o'taveradilar. Aynan shuning uchun mehnat migrantlari tarkibida yoshlar ulushi kattaligicha qolmoqda. Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi taqdim qilgan ma'lumotlarga qaraganda, 2021 yilning 1 yanvariga qadar xorijda 1 million 678 ming 400 nafar mehnat migranti faoliyat olib borgan. Ularning 993,7 ming nafari, ya'ni 59,2 foizi yoshlardan iborat bo'lgan [2]. 2021 yilning yanvar-sentabr oylarida esa faqatgina Rossiyada ishlayotgan o'zbekistonlik migrantlar soni 3 milliondan oshgan[3]. Tabiiyki, ularning ham katta qismi yoshlardan iborat bo'lgan.

Biroq mobillik deganda nuqul hududiy mobillik tushunilmaydi. Yigit va qizlar nafaqat mehnat faoliyatlarini kechayotgan hududni, balki kasb-korlarini ham tez-tez o'zgartirib turadilar. Mutaxassislar kasbiy mobillikning asosiy sabablarini quyidagilar bilan bog'laydilar: yangi kasbiy faoliyatga qiziqishning vujudga kelishi, ko'proq maosh olish imkoniyatining paydo bo'lishi, yangi lavozimlarga ko'tarilish istiqbollari, mehnat bozorida yuzaga kelgan noqulay vaziyat, shug'ullanib turgan kasbining qadrsizlanishi[4;80].

Nosog'lom ijtimoiy-ma'naviy muhit mehnat jamoasidagi tushkun kayfiyat, pessimizm, passivlik, ziddiyat, raqobat tajovuzkorlik, odamlarning antipatiyalari do'st do'st uchun, xodimlarning ishini baholashning adolatsizligi chalkashlik, janjallar, o'zaro ayblovlar paydo bo'ladi, jamoa yopiladi va boshqa jamoalar bilan hamkorlik qilishga intilmaslik kabilar bilan tavsiflanadi.

Ijtimoiy-ma'naviy muhit tushunchasi juda keng qamrovga ega. U jamiyat a'zolari uchun qo'yilgan ma'naviy talablarning umumiy ifodasi sifatida yuzaga keladi, uni targ'ib qiladi. Ammo ayrim xollarda buning o'zi yetarli emas. Individuallashtirish, kichik kasbiy yoki guruhiy manfaatlar ifodasi sifatida yuzaga keluvchi muhit - submuhit mavjud. U umumiy muhit ichida paydo bo'ladi va undan alohida yuzaga kelmaydi. Submuhit ma'naviy muhit ichida yuzga kelganligi bois unga bo'ysunishga majbur bo'ladi. Submuhit ma'naviy muhitning barqarorlik yoki beqarorlik holatini belgilab bermasada har holda ta'sir etishi mumkin.

Submuhit tor doiradagi guruhlarning qiziqish va xoxishlarini, ijtimoiy mo'ljallarini o'zida aks ettiradi, shuning uchun ham uning tarqalish doirasi cheklangan bo'ladi. Submuhit umumiy muhit talablarini jiddiy o'zgartira olmaydi. Chunki u umumiylikka erisha olmaydi. Shunday bo'lsada uni e'tiborsiz qoldirish kerak degani emas. Muhit har qanday jamiyatdagi vaziyatni ko'rsatib beruvchi muhim omildir. Jamiyatning ijtimoiy mo'ljallariyu odamlarning bir-biriga bo'lgan munosabati ularning dunyoqarashi olib borilayotgan siyosatga nisbatan munosabati, ishonchi va e'tiqodi bularning hammasi muhit keltirib chiqargan ijtimoiy kayfiyat bilan bog'liq. Shuning uchun ham bugungi kunda ijtimoiy-ma'naviy

muhitni sog'lomlashtirish uning barqarorligiga erishish muhim masalardan biridir.

Ma'naviy muhit shaxs va jamiyatni davr talablariga moslab, tarbiyalab boradi va shu asnoda turli tahdid va xurujlardan saqlaydi. Muhit qancha bag'rikeng va holis bo'lsa u shunchalik darajada tez rivojlanib boradi. Muhit yaxshi va yomon tomonga bo'lmasin juda tezlik bilan o'zgarib qolmaydi. Uning talabi ham odatda bir xil ya'ni barqaror muhitni qaror toptirish. Ya'ni bir xillik yuzaga keltirishni maqsad qiladi. Ammo har doim ham mutlaq tenglik va bir xillikka erishib bo'lamydi, chunki odamlarning yashash tarzi, qiziqishi, dunyoqarshi har xil. Shunga qaramasdan muhit barqarorlik sari intilaveradi. Muhit ta'siri ostida odamlar o'zlaridagi ayrim kamchilik va odatlardan voz kechib umumiy muhit talabi asosida o'zini moslaydi. Bu jarayonda u tarbiyalanib boradi, uning axloqiy qarashlarida, dunyoqarashi va baholash meyorlarida o'sish sur'ati ko'rinadi. Muhit har

qanday jamoadagi ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini to'liq bajarish uchun shart-sharoit yaratib beradi. Intilish va istaklar muhit vositasida amaliyotga aylanadi.

Xulosa. Ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish hamda iqtisodiy samaradorlikka erishishda ko'p jihatdan xodimlarning o'z mehnat faoliyatiga nisbatan hissiy munosabati, xodimlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni do'stona va hurmatga asosnaganligi, rahbar va xodimlar o'rtasidagi munosabatlarning xarakteri, mehnatni tashkil va mehnat sharoitlarining qulayligi, iqtisodiy va ma'naviy rag'batlantirish omillarning mavjudligi bog'liqdir. Demak ijtimoiy-ma'naviy muhit har qanday jamodagi mehnat samaraodrligini oshirishda hal qiluvchi ahamiytga ega. Koroxona va tashkilotlardagi sog'lom yoki nosog'lom muhit ta'siridagi xodimlarning mehnatga va uning natijasiga bo'lgan munosabatlari tizimi shakllanadi.

ADABIYOTLAR

1. To'ychiyeva S. Madaniyat va san'at sohasi faoliyatini tashkil etish va boshqarish. Darslik Toshkent - 2020.92-bet.
2. Xorijda ishlayotgan o'zbek migrantlarining soni qancha? Statistika e'lon qilindi.// kun.uz, 2021, 29 yanvar.
3. O'zbekiston Rossiyadagi migrantlar soni bo'yicha birinchi o'rinni egalladi.// bugun.uz, 2021,12 dekabr.
4. Сигитова М.А., Филиппова К.В. Ключевые особенности молодежи, определяющие поведение на рынке труда.// Общество: социология, психология, педагогика, 2021, №8.- 80-с.

UOK: 574.11.1

*Abrorxon ASATULLOYEV,
Falsafa fanlari doktori (PhD)*

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti professori J.Yaxshilov taqrizi asosida

TURKISTONNING IJTIMOY – SIYOSIY VA MADANIY HAYOTIDAGI O'ZGARISHLARNING ABDURAHMON TOSHKANDIY DUNYOQARASHI VA IJODIGA TA'SIRI

Annotsatsiya

Jadid ma'rifatparvarligi vakili Abdurahmon Sayyoh o'z fikr-mulohazalarini jurnal tahririyati doirasida har bir sonidagi maqolalar orqali matbuotda yuksak darajada bayon etib bordi. Ushbu maqolalar o'z zamoni olimlarining Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotga bo'lgan munosabatlarini aniqlab berishda muhim ahamiyatga egadir. Shu sababli Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy voqealarni o'z zamonasining matbuoti bo'lmish Abdurahmon Sayyoh muharrirligi ostidagi "Al-Isloh" jurnali vositasida tadqiq etish aniq xulosalar chiqarib, ob'ektiv fikr bildirishga asos bo'ladi.

Kalit so'zlar: Ma'rifat, maorif, san'at, matbuot, "Al-Isloh", bank munosabati, mustamlaka hudud, mardikorlik, siyosiy mojaro, axloq masalalari.

THE EFFECT OF CHANGES IN THE SOCIAL - POLITICAL AND CULTURAL LIFE OF TURKEY ON THE WORLD VIEW AND CREATION OF ABDURAHMAN TASHKANDI

Annotation

Abdurahman Sayyoh, the representative of Jadid Enlightenment, expressed his opinions in the press at a high level through articles in each issue of the magazine. These articles are important in clarifying the relationship of the scientists of their time to the socio-political and cultural life in Turkestan. Therefore, the research of social and political events in Turkestan through the means of "Al-Isloh" magazine under the editorship of Abdurrahman Sayyah, which is the press of its time, is the basis for drawing clear conclusions and expressing an objective opinion.

Key words: Enlightenment, education, art, press, "Al-Isloh", banking relations, colonial territory, labor, political conflict, moral issues.

ВЛИЯНИЕ ИЗМЕНЕНИЙ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ТУРЦИИ НА МИРОВОЗЗРЕНИЕ И ТВОРЧЕСТВО АБДУРАХМАНА ТАШКАНДЫ

Аннотация

Абдурахман Сайёх, представитель «Джадид Просвещение», выражал свое мнение в прессе на высоком уровне посредством статей в каждом номере журнала. Эти статьи важны для выяснения отношения ученых своего времени к общественно-политической и культурной жизни Туркестана. Поэтому исследование общественно-политических событий в Туркестане средствами журнала «Аль-Ислах» под редакцией Абдурахмана Сайяха, являющегося прессой своего времени, является основой для того, чтобы сделать однозначные выводы и высказать объективное мнение.

Ключевые слова: Просвещение, образование, искусство, пресса, «Аль-Ислах», банковские отношения, колониальная территория, труд, политический конфликт, моральные проблемы.

Kirish. Ma'rifat tarqatish asosan uch sohada tezkorlik bilan rivojlanib bordi. Bular - maorif (yangicha maktablar ochish, ta'lim shaklini yaxshilash), san'at (ma'naviy adabiyot, teatr) va matbuot. Asosiy maqsad millatni, bir jihatdan, ilm-ma'rifatli qilish bo'lsa, ikkinchi jihatdan, xalqning axloqiy salohiyatini oshirish va mana shu jihatlarning birlashuvi natijasi o'laroq o'zligini, o'z qadrini tushungan ilmi insonni tarbiyalash edi. Turkiston ma'rifatparvarlari tomonidan mana shu niyatni ro'yobga chiqarish borasida ulkan ishlar amalga oshirildi. Xususan, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ayol-qizlarning bilimli, har tomonlama yetuk axloq-odob namunasi bo'lishlari uchun ilm-ma'rifat egalari ichida say-harakatlar boshlandi. Holbuki, oiladagi farzand tarbiyasi, ya'ni barkamol avlod tarbiyasi ko'pincha onalar bilan bog'liqligi barchaga ma'lum bo'lib qolgan edi. Aytib o'tish kerakki, peshqadam, o'qimishli ayollar qizlar maktablarini ochib maktabdorlik qilib qolmay, balki axloqiy-tarbiyaviy risolalar ham ijod qilish bilan kelgusidagi ma'rifatli onalarni tarbiyalash jarayoniga hissa qo'shdilar. Shu jihatdan Sankt-Peterburgda 1898-1899-yillarda ketma-ket ikki bora chop qilingan "Muosharat odobi" ("Turmush odobi") risolasi o'sha paytda muhim ahamiyatga molik edi. "Agar xotun o'qigan bo'lsa, o'zining kim ekanligini, vazifasi nimadan iborat ekanligini shak-shubhasiz

biladi. Bolalarini esa go'zal tarbiya qiladi, eri bilan yaxshi muomalada bo'ladi va nihoyat Alloh taoloning amriga muvofiq hayot kechiradi"[1], - deyilgandi risolada. Bunda ayol-qizlarning oiladagi o'rni, oilaviy yumushlari, er-xotin o'rtasidagi munosabatlar, farzand tarbiyasi, xonadonni yuritish, nikoh va muhabbat haqida mazmunli tushunchalar aytib o'tiladi. Shu bilan birga uy xizmatchilari bilan munosabatda bo'lganda insof va adolatga amal qilib, ularning ham xo'jayinlari kabi inson ekanliklarini unutmagan holda ish olib borishlari kerakligi bildirib o'tiladi, oilaning farovon hayot kechirishi uchun yordam beradigan oqilona nasihatlar keltiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Jadid ma'rifatparvar Abdurahmon Sayyoh "Al-Isloh" jurnalida ijtimoiy-siyosiy mazmundagi maqolalarni chop etishida unga qandaydir talab yoki tazyiqlar bo'lgan albatta. Quyidagi maqola sabab ko'tarilgan bahslar bunga aniqlik kiritadi, deb o'ylaymiz. Jurnalning 1916-yil 4-sonida "Bank xususidagi savollarga javob" nomli maqola chop qilinadi. Bunda ushbu savollar aniqlanadi: Hozirda bir qancha insonlar duch kelgan bank bilan muomala qilish va undan istifoda qilib, pul olib, pul qo'yishning haromligi aniq isbot bilan sobit bo'lganmi yoki yo'q?

Bank munosabati sudxo'rluk bo'lib, harom bo'lgan taqdirda, bank bilan munosabatda bo'lishga va bu holat shariatga yo'l va joizlik bormi yoki yo'qmi?

Foyda tufayli bank munosabatidan paydo bo'lgan pullarni shar'iy ishlarga sarflasa joizmi yoki yo'q?

Maqolada savollarga javob aks etib, bank bilan munosabat qilmaslikka musulmonlarni chorlaydi.

Abdurahmon Sayyoh ushbu maqolani 1916-yil 15 fevralda bosib chiqaradi va tilmoch Mamedov maqolani hukumat rahbarlariga tarjima qilib beradi.

Adabiyot tahlili va metodikasi. "O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxividagi ma'lumotlar yuqoridagi maqola nashr qilingandan keyingi tarixiy voqealarni yoritib beradi". Ya'ni, 30 mart kuni Abdurahmon Sayyoh qatnaydigan Sebzor dahasining Eski Jo'va mahallasidagi Beklar Begi madrasasida kechasi soat 1 dan 15 daqiqa o'tganda Turkiston muhofaza bo'limining buyrug'iga asosan politsiya pristavi Ivashkevich tekshiruv o'tkazadi. Oqibatda Abdurahmon Sodiqov nomiga berilgan pasportni topadi. Bu jarayon Abdurahmon Sayyoh nomiga ish ochildanini bildirib turibdi. Jarayonlar keyinchalik shu tahlilda davom etadi.

1916-yil 2 aprelda Sirdaryo harbiy gubernatori vaqtincha vazifasini bajaruvchisi Turkiston general gubernatoriga ushbu "Bank xususidagi savollarga javob" nomli maqolani chop qilgani uchun jurnalni yopib, uning maxfiy asoschisi va yetakchisi Munavvar qorini Turkistondan surgun qilinishini so'raydi. Bu hujjatni harbiy gubernator general-mayor Gepperi, gubernator yordamchisi polkovnik Semyonov, maslahatchi polkovnik Dolinskiy, ish yurituvchi yordamchisi Stepanovlar imzolaydilar. "1916-yil 15 apreldagi Volkovning maxfiy hisoboti" da Toshkentlik sartlardan Abdurahmon Sayyoh Sodiqov Munavvar Qori Abdurashidxonovni boshqaruvi ostida 2 haftada 1 bora "Isloh" deb atalgan sarti tilidagi diniy-axloqiy jurnalni nashr etilishini ta'minlagan, deb bayon qilingan. Volkov bank haqidagi maqolani sabab qilib, jurnalning keyingi sonida bankning joizligi to'g'risida maqola chop qildirib, keyin ularni Turkistondan tashqariga badarg'a etilishlarini so'raydi. Bu orqali u Munavvar qorini surgun qilib, jazolamoqchi bo'ladi. "Al-Isloh"da chop etilgan maqola unga asosli bahona bo'lgan edi. Biroq Volkov jarayonni biroz chigallashtirish uchun oxrankaning maxsus topshiriqlar bo'yicha ishchisi Mixail Narishkini ishga soladi. U rus imperatorining 1881-yil 14 avgustda qabul qilingan "Davlat tartibi va tinchligini saqlash choralari to'g'risida" deb nomlangan ustaviga asosan Munavvar qori Abdurashidxonovni so'roq qiladi. Munavvar qori "Al-Isloh"da aytilgan fikrlarga aloqasi yo'qligini bildirar ekan, Qur'oni karimda "sudxo'rluk qilmanglar" degan oyat bor, deb ichidan maqolada bayon qilingan fikrni ma'qullaydi. Volkov ham, Narishkin ham javobdan ko'ngli to'lmagach, Munavvar qoridan ushbu shaklda tilxat yozdirib olishadi: "1916-yil 23 aprel. Turkiston tuman maxfiy bo'limida ul baland darajalik Turkiston general-gubernatorining buyrug'iga asosan menga ma'lum qilinadi: "Al-Isloh" jurnalini nashr etishda ishtirok etib, uning sahifalarida Rus imperiyasining manfaatlariga zid, ayniqsa, "Banklar xususidagi savolga javob" kabi maqolalarni kiritmas, men Turkiston o'lkasidan surgun qilinadurman. Munavvar qori Abdurashidxon o'g'li". Volkovning tazyiqi bilan yuqoridagi maqolaga raddiya tarzida jurnalda quyidagi maqola joy oladi.

Jurnalning 1916-yil 15 maydagi 10 sonida "Bank bilan muomala qilish"[2] nomli maqola chop etilgan. "Isloh"ning 4-sonida maqola to'g'risidagi savolga javob berilgan ekan. Unda musulmonlarning bank ishiga aralashishlari shariatga qarama-qarshi ish deb bayon qilingan ekan. Bu shaklda musulmonlarning ijaraga pul olib, pul qo'yishlari borasida yaxshi emas deganlari to'g'ri bo'lmay, bank bilan aloqada bo'lgan bir qancha musulmonlarni gumonga solsa kerak. Zero,

shariat bor bo'lib turgan musulmonobod Turk davlatida ham musulmonlar banki va zaxiralari bor. Hattoki vaqf uchun alohida bank ham bo'lib, u bank bilan ha o'zi va shayxul-islam boshliq nuroniy ruhoniylar muomala qilib turibdi. "Isloh"ning 4-sonidagi javobga ochiq dalil bo'lsa kerak. Javob maqolada ha (halif so'zining to'liq yozilmaganligi A.A.) so'zi takror tekshiruv holatini davom etishiga omil bo'ldi. Tergov qilinganlar jurnal muharriri Abdurahmon Sodiqov, litografiya ishchilari Mirg'ani Mirxalilov, Trofim Simonov Kobilkovskiylar o'zlarining bildirgilarida halif so'zini l va f harflari toshbosma uslubi tufayli tushmay qolganligini bildirib o'tadilar va Abdurahmon Sodiqov jurnalning 12-sonida takror tekshirib chop etishga so'z beradi. Haqiqatan, jurnalning 1916-yil 15 iyundagi 12-sonida maqolani to'g'ri shaklda takror chop ettiradi.

Ammo maqola chop ettirilgunga qadar, "1916-yil 7 iyunda davlat xodimi Narishkin Turkiston rayon muhofazasi bo'limining buyrug'iga binoan imperatorning 1881-yil 14 avgustdagi "Davlat tartibi va tinchligini saqlash choralari to'g'risida" deb nomlangan nizomiga asosan Munavvar qori Abdurashidxonovni tergov qiladi". Bizga ochiq bo'lmagan sabablarga binoan berilgan savollarga Munavvar qori shu shaklda javob beradi:

"Men biror marotaba musulmonlarning jurnali "Al-Isloh"da ishtirok etmaganman, men oldin ham qabul qilmaganman, hozir ham shunday. Men hech qachon jurnalni o'qimaganman. Chunki u eski davr musulmon hayotini yoqlab chiqadi. Men yangi usul maktabi muallimi sifatida "Isloh" jurnali borasida shuni ta'kidlashim mumkinki, bu jurnalni chop qilinishiga men ijizat bermaganman va bu jurnal menga maqbul emas. Jurnalda nashr qilingan "Bank haqidagi savollarga javoblar" maqolasi haqida xabarim bor xolos, uni mutolaa qilmaganman ham. Bu maqolani chop etilishiga men noroziman, shuningdek, Qur'onning o'zida bu borada tahminan "Foizga ko'paytirishga bermanglar" deyilgan. Qolaversa Qur'onda bank borasida biror bir ko'rsatma yo'q. Muhammadning o'zi aytadi: "hattoki ta'qiqlangan narsalarga ham zaruratda ruxsat beriladi". Hozirgi savdo dunyosida banksiz va unda musulmonlarni ishtirokisiz anglab bo'lmaydi. Men musulmonlarni bank jarayonlarida qatnashishi shariatga teskari emas, deb bilaman. Musulmon davlati Turkiyada ham banklar faoliyat yuritib turibdi va musulmonlar unda qatnashib turibdi. Boshqa biror narsa deya olmayman". Munavvar qorining bu kabi javob berishi, ehtimol, jazodan qutulib qolish uchun bo'lgandir.

Natijalar va muhokama. Yuqorida keltirilgan so'roq savol-javoblaridan ayon bo'ldiki, Abdurahmon Sayyoh va "Al-Isloh" jurnali hamisha chor hukumatining tekshiruv ostida bo'lgan. Biroq Abdurahmon Sayyoh jurnalda bir qator ijtimoiy-siyosiy, tarixiy mazmundagi maqolalarni chop etgan.

Abdurahmon Sayyoh chop etgan Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy hayotni yoritgan maqolalardan biri "Shavkati va davlati davomli buyuk hukmdor va sevimli imperatorimiz hazratlarining Turkiston o'lkasidan g'animga qarshi ko'ksilarini tutib turgan qahramon askarlarga ko'mak uchun ishchi so'rashlari haqida bir-ikki xayrihohona so'z"[3] nomli maqoladir.

Abdurahmon Sayyoh chop etgan bu maqola xalqni o'zgina tinchlantirishga va 1916-yil 25 iyundagi mahalliy aholini front orti ishlariga safarbar qilish borasidagi imperator farmoniga itoat etishga qaratilgan edi. Chunki bu maqola Turkiston o'lkasi xalqining istibdod kishanlariga qarshi eng katta chiqishi 1916-yildagi iyun qo'zg'olonidan keyin nashr qilingan edi. Sababi, chor hukumatining 1916-yil 25 iyunda e'lon qilingan "Urush kechayotgan yerlarda mudofaa va harbiy aloqa inshootlarini qurish, shuningdek, davlat mudofaasi uchun kerak bo'lgan barcha boshqa ishlarni qilish uchun rus bo'lmagan aholining erkak qismini jalb qilish to'g'risida"[4] gi farmoni bo'ldi.

Yuqoridagi farmonga ko'ra, asosan hozirgi O'zbekiston hududlarida yashovchi va yoshi 19 dan 31 gacha bo'lgan 200 mingdan ziyod erkak mana shu ishlarga safarbar qilingan. Kamiga qishloq xo'jalik ishlari eng "qaynab" turgan vaqtda bunday farmonni e'lon qilinishi xalqni g'alayonga keltirgan edi. O'lkada bir zumda front orti ishlariga chaqiriluvchilarning ro'yxatlari tuzila boshlandi, aholiga front ortidagi ishlarga safarbar qilinganlar 3 oylik muddatda qaytib kelishlari, bu vaqtga qadar ularning ro'zgorlari barcha zarur narsalar bilan ta'minlanishi va'da qilindi. Mahalliy hukumat vakillari yuqoridagi safarbarlikni boylik orttirish vositasiga aylantirib yuborishdi. Boylarning farzandi ma'lum vul evaziga qutulib qolar, kambag'allar esa yakkayu-yagona boquvchisidan ham ayrilar edi. Bunday adolatsiz vaziyat kuchli norozilikni keltirib chiqardi». Mardikorlikka chaqiriq to'g'risidagi farmonning qabul qilinishi aholi orasida qonli voqealarga olib keldi. 1916-yil 4 iyulda dastlab Xo'jand xalqi qo'zgorolon ko'tardi. 1916-yil 10 iyulga kelib esa Eski Marg'ilon, Qo'qon, Namangan, Andijon, Chust va boshqa hududlarda katta noroziliklar bo'lib o'tdi. 11 iyuldan 15 iyulga qadar Farg'ona viloyatining turli hududlarida chaqiruvga qarshi oshkora talablar bilan chiqishlar bo'lib o'tdi. 1916-yilning avgustida "Turkiston general-gubernatori Turkiston rayon muhofazasi bo'limi" ma'lumotlari asosida podshoning mardikorlikka olish borasidagi farmonini ijro etish uchun jadidlarning ko'magiga tayanish haqidagi xulosaga qo'shildi. Shu sababli u jadidlar rahnamosi Ubaydullaxo'janing talabini qondirib, Andijon tumanboshisi lavozimidan olindi. Mardikorlikka olishda hamma ishlarni jadidlar rahbarlik qiluvchi "tuzem qo'mitasi" ixtiyoriga topshirildi. Toshkentdagi "Tuzem qo'mitasi" rahbarligiga Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayevni, uning o'rinbosarligiga esa Munavvar qori Abdurashidxonovni tayinladi.

Abdurahmon Sayyoh tomonidan "Al-Isloh" jurnalida 1916-yil 1 avgustda nashr etilgan ushbu maqolada jurnal tahririyati xalqni imperator farmoniga itoat etishga chorlaganini ko'rishimiz mumkin. Insonlarning tabiati hamisha bir-birlari bilan birlashib yashashni taqozo qilgani sabab qishloqlar vujudga keldi. Xaloyiqlar guruh-guruh bo'lib, bir-birlariga yordam berib, muddoalariga yetmoqdalar. Ularning tabiati va mazhablari adolatli, zulmkor va har xil bo'lgani uchun Alloh taolo o'rtalarida o'rtamiyalikni ushlab turish maqsadida payg'ambarlar va hukmdorlarni yuboradi. Ularning turli qarshiliklardan asraydi. "Ey, imon keltirganlar, Allohga va uning rasuli (s.a.v)ga bo'ysuninglar. O'zingizdan bo'lgan boshliqlarga bo'ysuning". Imperatorimiz tomonidan ushbu 2-yillik shiddatli urush maydonidagi qora xizmatlar bilan nishonalangan vatan do'stlarini dushmanga qarshi qahramon askarlarning saflariga chiqarish uchun o'rinlariga boshqa ishehilar olish borasidagi istaklari rahbarlar tomonidan shahar hokimlari vositasi bilan shayx Xovandi Tohur jome' sahnida amaldor qozilar, mingboshilar, ellikboshilar, mudarrislar, eshonlar va boshqalar jamlandilar. Musulmon va ruslardan barchasi 7000 ishchi olinishi aytilib, barchaga yetkazinglar, bu borada hukumat idorasi hamisha sizlar uchun ochiq, deb aytili. Yig'ilganlar bu ishni maslahatga qoldirdilar. Bu ish nuroniylar tomonidan tinglaguvchilarning qiyofalari o'zgarimasdan ularga zahmat keltirmas darajada tadbir qilishlari iltimos qilindi. Chunki vatanni muhofaza etish hamma fuqaroga lozimdir. Bundan bo'yin tovlashimizning oqibati kechagi voqeadir. Kechagi voqea bo'yin tovlashdan emas, balki rahbarlar bilan muomala odobini bilmaslik oqibati bo'lsa ham, natijasi yaxshi bo'lmadi. Itoat etishimiz bilan biz bir qator buyruqlarni bajaramiz. Dastavval, Allohning "Rahbarlaringizga itoat eting" degan buyrug'ini bajaramiz. Ikkinchidan, "O'zingizni o'z qo'lingiz bilan halokatga uloqtirmang" oyatiga xilof etmagan bo'lamiz. Uchinchidan, podshohimizning farmonlarini qadrlashimizni o'zgalarga

bildiramiz. So'ngra, 50-yil davlati soyasida yashaganimiz podshohga sadoqatimizni bildiramiz... Endi, podshohga sadoqatli ekanligingizni namoyon eting, tarix zarvaralarida qolish uchun bu buyruqqa itoat etishga g'ayrat qiling. Farzandlaringiz, molingiz va barcha millatdoshlaringizni turmush tarzini barqaror eting. Shu vaqtga qadar, ulamolarimiz tomonidan bu buyruqqa itoat etishga chorlab biror bir maqola kelarkanmi, deb umid bog'layotgandik. Oxiri, o'z iqtidorimizga yarasha biroz fikr aytmoqqa jazm qildik.

1916-yilgi qo'zgorolon ma'rifatparvarlarning g'oyaviy qarashlariga o'z ta'sirini ko'rsatdi. U milliy-ozodlik harakatining avj olishi, milliy mustaqillik qarashlarining keng kuloch yoyishiga sabab bo'ldi. Jadidlar bu vaqtda mustamlaka hukumatining beboshligini oshkor etishda o'ziga xos siyosiy yo'l tutdilar. Ular "mardikor olish borasida yerli mahalliy qo'mitalar vositasida qo'zgorolonchilarning erkinlikka intilishlarini qo'llab-quvvatlashdi, kuch va imkoniyatlaridan kelib chiqib, urush ortidagi mardikorlar taqdirini yengillashtirish, hukumatning ta'minot borasidagi beboshlik va zo'rayonliklarini bekor qilish uchun barcha choralarni ko'rdilar"[5].

Abdurahmon Sayyoh Turkiston o'lkasida bo'lib o'tayotgan siyosiy mojarolarga e'tiborsiz qarab tura olmaganligini, u nashr etib turgan maqolalarda o'z asosini topgan. Maqolalar siyosiy tuzumni ma'qullash ma'nosida yozilganligi jurnalning bekor qilinishi mumkin bo'lgan qismatidan havotirlangan holda nozik siyosiy yo'l tutganlaridan bo'lsa kerak.

Abdurahmon Sayyohni ijodini o'rganish davomida 1917-yil 1 apreldan boshlab, hurriyat haqida ko'plab maqolalarni nashr etganiga guvoh bo'lamiz. Shu mazmundagi maqolalardan biri "Yashasin hurriyat"[6] nomli maqola bo'lib, unda hurriyatni ikki qismga ajratib izohlanadi. Birinchisi, malakiy hurriyat, ikkinchisi, diniy hurriyat. Bu yerdagi malakiy hurriyat davlat, millat erkinligi ma'nosida bo'lsa, diniy hurriyat esa, dinni mahkam tutib, uni bid'at va xurofotlardan holi qilib, uni zamon saodatiga xizmat qilishini dalillashdan iborat deb izohlaganlar. Shu nashrdagi Ibrohim Tohiriyning "Hurriyat"[6:818] nomdagi maqolasida "Millatlar haq hurriyatni ilmlar va maorif nuri barakasida toparga musharraf bo'lurlar", deb hurriyatni talqin etadi. Shu sabab muallif maqolasida Samarqand, Xo'jand, Buxoro, Toshkent shaharlaridagi madrasalardagi ta'lim jarayoniga alohida urg'u berishni ta'kidlaydi. Shu bilan birga inson huquqi va davlat huquqi qonunlarini hamma tushunishini ta'kidlab o'tadi. Abdurahmon Sayyoh esa jurnalning bir qator (1916-yil, 8,9,10,11,12,13,16) sonlarida "Diniy hurriyat" nomli maqolalarini nashr qilgan.

Xulosa. Abdurahmon Sayyoh maqolalarida insonlarning kelajak orzu-umidlari haqidagi qarashlari axloqiy g'oyalari bilan chambarchas bog'liq tarzda ma'naviy-falsafiy jihatdan tahlil qilinib, inson o'z ruhiyatini to'g'ri tarbiyalashi orqali jamiyat muammolarini hal qilishi va hayot haqiqatini anglab yetishi mumkin degan xulosalarini ijtimoiy bilish nazariyasi sifatida e'tirof etilgan. Uning ta'limotidagi insoniylik, insonparvarlik masalalarida islom dini bilan uyg'unlikning umuminsoniy ma'naviy xarakteri alohida ahamiyatga ega deb hisoblangan.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi jadid ma'rifatparvarlarining axloq masalalarini ilgari surishda Abdurahmon Sayyoh ham Markaziy Osiyo tarixini mufassal yoritish maqsadida jurnalda bir qator tarixiy maqolalar nashrini tizimga soladi. Islom tarixiga oid maqolalarda ilk Islom davridan to tadbqiq etilayotgan vaqtgacha muddatni o'z ichiga olgan bo'lib, Abdurahmon Sayyoh bunda islom olamida mashhur shaxslar hayoti va ijodiy faoliyatiga alohida e'tibor qaratgan.

ADABIYOTLAR

1. Togan Zeki Velidi, 1999: *Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri* [Reminiscences: National and Cultural Struggles of Turkestan and other Muslim Eastern Turks], Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 3rd. ed. 150 p.
2. Ал-Ислоҳ. – Тошкент, 1916. – № 10. 344. б.
3. Ал-Ислоҳ. – Тошкент, 1916. – № 15. – 480.б.
4. Ўзбекистон халқлари тарихи. 2 – жилд. – Т.: Фан, 1994. – 320 б.
5. Садыков Х.Д. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за национальную независимость в начале XX века: Автореф. дис. докт. ист. наук. – Т., 1994. –245 с.
6. Ал-Ислоҳ. – Тошкент, 1917. – № 7. – 840 б.

UDK: 378.147:371.26:004.05

Saidakhon ATAJONOVA,

Andijon mashinasozlik instituti "Axborot texnologiyalari" kafedrasini mudiri, PhD

E-mail: saidajon19820507@gmail.com

Baxtiyor ABDULLAYEV,

Termiz davlat universiteti "Matematik modellashtirish va kompyuter ilmlari" kafedrasini o'qituvchisi

E-mail: abbaxti@gmail.com

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Pedagogika fanlari falsafa doktori, (PhD). Abdusamatov A.S. taqrizi asosida

TEXNIKA OLIY O'UV YURLARI O'QITUVCHILARINING AXBOROT VA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHARTLARI

Аннотация

Ushbu maqola texnika oliy o'quv yurtlari o'qituvchilari o'rtasida axborot-kommunikatsiya kompetensiyasini samarali shakllantirish uchun zarur bo'lgan pedagogik shart-sharoitlarni o'rganishga bag'ishlangan. O'zaro hamkorlik va axborot almashish kasbiy o'sish va muvaffaqiyatli o'qitishning asosiy elementlariga aylanib borayotgan zamonaviy ta'lim muhitida ushbu kompetensiyani rivojlantirish muhimligiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mazkur maqolada biz asosiy muammo va vazifalarni belgilab, texnika oliy o'quv yurtlari professor-o'qituvchilarining axborot-kommunikatsiya kompetensiyasining hozirgi holatini tahlil qilishni o'zimizga maqsad qilib oldik.

Kalit so'zlar: axborot-kommunikatsiya kompetensiyasi, texnik oliy o'quv yurtlari o'qituvchilari, ta'lim muhiti, malaka oshirish, pedagogik sharoitlar.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ

Аннотация

Данная статья посвящена изучению педагогических условий, необходимых для эффективного формирования информационно-коммуникативной компетентности у преподавателей технических вузов. Акцент делается на важности развития данной компетенции в современной образовательной среде, где взаимодействие и обмен информацией становятся ключевыми элементами профессионального роста и успешного преподавания. Данной статьей мы поставили перед собою цель анализировать современное состояние информационно-коммуникативной компетентности профессорско-преподавательского состава технических вузов, выявляя основные проблемы и задачи.

Ключевые слова: информационно-коммуникативная компетентность, преподаватели технических вузов, образовательная среда, профессиональное развитие, педагогические условия.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION COMPETENCE OF TEACHERS OF TECHNICAL UNIVERSITIES

Annotation

This article is devoted to the study of the pedagogical conditions necessary for the effective formation of information and communication competence among teachers of technical universities. The emphasis is on the importance of developing this competency in a modern educational environment, where interaction and information exchange are becoming key elements of professional growth and successful teaching. With this article, we set ourselves the goal of analyzing the current state of information and communication competence of the teaching staff of technical universities, identifying the main problems and tasks.

Key words: information and communication competence, teachers of technical universities, educational environment, professional development, pedagogical conditions.

Introduction. Modern education requires teachers of technical universities not only to have deep knowledge in their field, but also to actively possess information and communication skills. With rapid technological advancement and globalization, the exchange of knowledge and experience has become unprecedentedly important. The purpose of this article is to identify pedagogical conditions that contribute to the formation of information and communication competence among teachers of technical universities. The authors analyze the current situation in this area and offer practical recommendations for optimizing the educational process taking into account modern requirements and challenges.

Modern education is in constant development, which is directly related to the changing world. As a result of global changes, new content, methods, technologies and teaching techniques are emerging that modern teachers need to master

in order to correctly structure their work and achieve their goals.

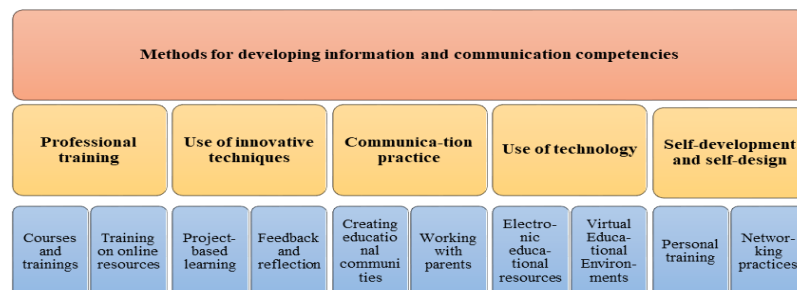
Informatization has affected all spheres of human activity, including the sphere of education, changing the nature and dynamics of the educational process. The increased role of information, the emergence of new information, technological and communication conditions have actualized the problem of developing the information and communication competence of future specialists [1, 3, 4].

Thus, we can conclude that there is a direct connection between the formation of information and communication competence of future specialists and the information and communication nature of the pedagogical process itself. Researchers note that the demand for information in the pedagogical system is an indicator of the activity of the educational process, while the ability to control and analyze

the information flow determines the effectiveness of managing the pedagogical process [2, 5, 6].

Research methodology. The formation of information and communication competencies among teachers is an important aspect of their professional training, since the modern educational environment requires teachers to actively use information technology and effectively communicate with students, colleagues and parents (fig.1) [7, 8, 10, 11].

Figure.1. Methods for developing information and communication competencies

2. Use of innovative techniques:

- Project-based learning: Working within projects contributes to the development of communication skills and the ability to work effectively in a team.

- Feedback and reflection: Introduction of systematic feedback methods and reflective practices to develop skills of self-analysis and self-regulation.

3. Communication practice:

- Creating educational communities: Participation in professional communities where teachers can exchange experiences and ideas.

- Working with parents: Establishing effective interaction with students' parents, which is also an important part of information and communication competencies.

4. Use of technology:

- Electronic educational resources: Training in the use of electronic platforms, cloud technologies and other means for organizing effective training [9, 12].

- Virtual Educational Environments: Experience working with virtual classrooms and educational platforms that develop online communication skills.

5. Self-development and self-design:

- Personal training: Promoting active self-development of teachers through reading professional literature, participating in webinars and conferences.

- Networking practices: Participation in social networks and professional online communities to exchange experiences and receive feedback [13, 14, 15].

It is important that these methods interact with each other, creating a comprehensive system for developing information and communication competencies among teachers. Providing systematic support and feedback also plays a key role in the successful development of these skills.

Results. The formation of information and communication competencies among teachers can be structured in the form of an algorithm that includes a sequence of stages and methods. In the course of research, we compiled an approximate algorithm for improving the formation of information and communication competencies among teachers of technical universities. This algorithm represents a chain of formation of goals and objectives, stages of formation and implementation of activities, as well as improving the results obtained through feedback.

First step. Needs analysis:

- **Definition of goals and objectives:** During the study, we conducted a social survey among professors, university teachers and students. From the results of the surveys, it was determined what information and communication

1. Professional training:

- Courses and trainings: Organization of special courses and trainings covering the use of modern information technologies, effective communication methods and the use of innovative pedagogical techniques.

- Training on online resources: Familiarity with pedagogical and educational resources on the Internet, as well as the ability to integrate them into the educational process.

competencies teachers need in the context of their subject area and modern educational requirements.

- **Survey and feedback:** To conduct the survey and identify key aspects, the experiences of foreign countries were analyzed and questions were compiled, as well as sample answers. By conducting surveys, we collected feedback from teachers about what skills they require for effective teaching.

Second step. Professional education:

- **Organization of training courses:** Having analyzed foreign experience, we have developed and selected training programs covering the basics of information technology, teaching methods and communication.

- **Conducting trainings:** After selecting the program, we organized practical trainings on the use of modern educational technologies and effective communication.

Third step. Practical use:

- **Integration into the educational process:** Developed modern educational technologies by trained teachers were introduced to obtain new knowledge and skills in the educational process.

- **Creation of educational projects:** To improve and shape this program, teachers were gradually encouraged to create projects that included the use of information technology and active interaction with students.

Fourth step. Feedback and rating:

- **Feedback system:** The developed feedback system was implemented to evaluate the progress of teachers in the development of information and communication competencies during the entire period of experimental testing.

- **Assessment in practice:** Quarterly assessments of the effectiveness of new methods and technologies in the educational process were carried out.

Fifth step. Support and motivation:

- **Creation of educational communities:** To support the research project, educational communities, foresight centers and online platforms were created where teachers could exchange experiences and solve emerging problems.

- **Motivational programs:** With the support of management, motivational programs were introduced to stimulate the active participation of teachers in the process of developing their information and communication skills.

Sixth step. Self-development:

- **Encouraging independent learning:** Teachers who sought to independently study new technologies and techniques were encouraged and supported.

- **Networking:** Separately, teachers were highlighted and encouraged to participate in online communities to

exchange experiences and learn from the practical experience of colleagues.

The algorithm turned out to be flexible, taking into account the specifics of the educational institution, the needs of teachers and quick response to changes in the field of education and technology. Constant support and updating of the training program helped ensure the successful development of information and communication competencies among teachers.

In conclusion, the presented algorithm turned out to be a highly effective tool for developing information and communication competencies among teachers. The flexibility of this methodology is manifested in the ability to adapt to the unique characteristics of each educational institution, as well as taking into account the individual needs of teachers. The specifics of technical universities require teachers not only to possess technical knowledge, but also to develop information

and communication skills. The algorithm has successfully covered this aspect, providing teachers with the necessary tools to effectively interact with the modern educational environment.

Particular attention should be paid to the ongoing support and updating of the training program. This aspect has played a key role in keeping the methodology relevant and relevant to changes in education and technology. Regular monitoring and adaptation of the program made it possible to quickly respond to new requirements, while maintaining the high efficiency of the process of developing competencies. Thus, the use of this algorithm not only contributed to the successful development of information and communication competencies among technical university teachers, but also emphasized the importance of flexibility, constant support and updating in the learning process to match the rapidly changing educational and technological context.

REFERENCE

1. Korolkova, Yu.S. (2014) Pedagogical conditions for the formation of information and communication competence of university students / Yu.S. Korolkova. — Text: electronic // NovaInfo, No. 28 — URL: <https://novainfo.ru/article/2675> (access date: 12/05/2023).
2. Duranov M. E., (2001) Zhernov V. I. Information and communication approach in teaching and organizing the pedagogical process. Magnitogorsk: Publishing House of MaSU, pp. 25-37.
3. Andreev, A.L. (2018). Information technologies in education: experience of implementation in technical universities. Moscow: Publishing house "Higher Education".
4. Kozyreva, N.I., & Smirnova, O.N. (2017). Methods of teaching computer science at a technical university: modern approaches and trends. Education and Information Technology, 3(12), 78-88.
5. Lebedeva, O.M. (2019). Development of information and communication competencies of technical university teachers in the context of digital transformation. Higher education in Russia, 28(7), 59-70.
6. Morozov, S.P. (2020). Innovative teaching methods at a technical university: implementation experience and effectiveness. Engineering Education, 4(15), 112-124.
7. Polat, E.S., & Grigoriev, S.G. (2018). Education in the digital age: challenges and prospects. Technology in Education, 6(23), 45-58.
8. Chernova, M.I., & Kudinov, S.V. (2019). Professional training of teachers of technical universities in the context of digitalization of education. Bulletin of the Moscow City Pedagogical University. Series: Computer Science and Information Technologies, 3(45), 89-101.
9. Shatalov, A.A., & Novikova, N.V. (2017). Formation of information and communication competencies in the process of professional training of future engineers. Professional education in Russia and abroad, 2(18), 56-65.
10. Shurova, E.M. (2020). Integration of information technologies into the educational process of a technical university. Information technologies in education and science, 5(28), 112-126.
11. Atajonova. S.B. (2022) Scientific research competence of technical specialists// "Innovative technologies, IT-technologies and problems of labor protection in production", the Republican scientific and practical conference, september 24-25, pp. 45-47.
12. Atajonova. S.B. (2022) Modernization of the system of education and teaching special disciplines in the context of development and renewal of technical higher education institutions // "Innovative technologies, IT-technologies and problems of labor protection in production", the Republican scientific and practical conference, september 24-25, pp.120-122.
13. Atajonova S.B. (2022) Methodology of teaching general educational disciplines with a professional focus in technical universities // Scientific and technical journal machine building STJ AndMI. № 5. Issue 2. pp. 509-515.
14. Абдуллаев Бахтиёр Панжи угли (2023) ЦИФРОВИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ КАК АСПЕКТ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ // (Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi 7-son), 2023-yil.
15. Abdullaev Vaxtiyor Panji o'g'li. TA'LIMNI RAQAMLASHTIRISH KONTSEPSIYALARI MAZMUN VA MOHIYATI // Yangilanayotgan O'zbekiston taraqqiyotida iqtisodiy fanlarni o'qitishning dolzarb masalalari respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi 16-iyun, 2023- yil.

Sevar AXRAROVA,
TDTU, "Falsafa va milliy g'oya" kafedrası professori, f.f.d
E-mail:sevarahon1960@gmail.com

O'zMU professori, f.f.d N. Shermuhammedova taqrizi asosida

THE ROLE OF WOMEN IN SOCIETY

Annotation

Women and girls play an integral role in society and make a significant contribution to its development and growth. This article examines the multifaceted roles of women and girls in various fields such as economy, politics, education, health and social welfare. By exploring their various contributions, challenges and opportunities, this article highlights the importance of empowering women and girls to achieve gender equality and societal development.

Keywords: Women, Gender Equality, Women's Empowerment, Social Roles, Economic Empowerment, Political Participation, Education, Health, Social Security.

РОЛЬ ЖЕНЩИН В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

Женщины и девочки играют неотъемлемую роль в обществе и вносят значительный вклад в его развитие и рост. В данной статье рассматриваются многогранные роли женщин и девочек в различных областях, таких как экономика, политика, образование, здравоохранение и социальное обеспечение. Рассматривая их различные вклады, проблемы и возможности, в этой статье подчеркивается важность расширения прав и возможностей женщин и девочек для достижения гендерного равенства и общественного развития.

Ключевые слова: женщины, гендерное равенство, расширение прав и возможностей женщин, социальные роли, расширение экономических прав, политическое участие, образование, здравоохранение, социальное обеспечение.

XOTIN QIZLARNING JAMIYATDAGI O'RNI

Аннотация

Ayollar va qizlar jamiyatda ajralmas o'rin tutib, uning ravnaqi va yuksalishiga salmoqli hissa qo'shmoqda. Ushbu maqola iqtisodiyot, siyosat, ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy farovonlik kabi turli sohalarda ayollar va qizlarning ko'p qirrali rollarini o'rganadi. Ularning turli hissalarini, muammolari va imkoniyatlarini o'rganish orqali ushbu maqola ayollar va qizlarning gender tengligiga erishish va jamiyatni rivojlantirish uchun imkoniyatlarini kengaytirish muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Ayollar, Gender tengligi, Ayollar imkoniyatlarini kengaytirish, Ijtimoiy rollar, Iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirish, Siyosiy ishtirok, Ta'lim, Sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot.

Kirish. Yurtimizda xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni va mavqeyini mustahkamlash borasida davlat ahamiyatiga molik tarixiy ishlar amalga oshirilmoqda. Zero, jamiyatda siyosiy, ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligi ayollarga bo'lgan munosabat va e'tibor bilan bog'liq. Ayollar va qizlarning butun dunyo bo'ylab jamiyatlarni shakllantirishdagi hal qiluvchi rolini ortiqcha baholab bo'lmaydi. Yillar davomida ularning hisssasi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlarni amalga oshirishda muhim rol o'ynadi, ammo ular tizimli to'siqlar va tengsizliklarga duch kelishda davom etmoqda. Zamonaviy dunyoning murakkabliklarini kezar ekanmiz, ayollar va qizlarning hayotning turli sohalarida o'ynagan ko'p qirrali rollarini tan olish va qadrlash zarur.

Tarixda ayollar chetga surilib, ovozi o'chirilib, iste'dodlari e'tibordan chetda qolgan. Biroq, qat'iyatlik, qat'iyat va jamoaviy targ'ibot orqali ayollar va qizlar o'zlarining mavjudligi va ta'sirini tasdiqlash uchun to'siqlarni yo'q qilishdi va jamiyat me'yorlariga qarshi chiqishdi. Kashshof olimlar va yangi siyosatchilardan tortib, boshlang'ich tashkilot faollari va jamiyat yetakchilarigacha bo'lgan ayollar tarixda o'chmas iz qoldirib, hozirgi holatga qarshi kurashib, kelajak avlodlar uchun yo'l ochib berdilar.

Bugungi kunda ayollar va qizlar turli sohalarda taraqqiyotga turtki bo'lgan o'zgarishlarning boshida turibdi. Iqtisodiyot sohasida tadbirkor ayollar shisha shiftini sindirib, sanoatni qayta shakllantirmoqda, siyosatda esa ayollar

yetakchilari tenglik va ijtimoiy adolatga ustuvor ahamiyat beradigan siyosatni qo'llab-quvvatlamoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 2-fevraldagi "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari" to'g'risida PF-5325- sonli Farmoni e'lon qilindi[1]. Mazkur Farmon asosida bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda, jumladan, ta'lim muassasalarida rahbar ayollarning o'quv jarayonida samaradorligini oshirish sohasida olib borilayotgan ishlar tahsinga sazovordir. Umuman olganda, O'zbekistonda xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni va mavqeyini mustahkamlash borasida davlat ahamiyatiga molik salmoqli ishlar amalga oshirib kelinmoqda. Zero, jamiyat rivojini xotin-qizlarsiz, ularning ishtirokisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shu bois ayollarning oilada ham, davlat va jamoat ishlarida ham emin-erkin faoliyat yuritishlari, ularning huquq va manfaatlarini ro'yobga chiqarish yo'lida mamlakatimiz miqyosida qator chora-tadbirlar ishlab chiqilib, hayotga tatbiq etilmoqda.

Bunday yutuqlarga qaramay, gender nomutanosibliyi saqlanib qolmoqda va bu ayollar va qizlarning salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qilmoqda. Kamsituvchi amaliyotlar, resurslardan tengsiz foydalanish va tizimli to'siqlar ularning rivojlanishiga to'sqinlik qilib, qashshoqlik va marginalanish davrlarini davom ettirmoqda. Bundan tashqari, irqi, etnik kelib chiqishi, sinfi va nogironligi kabi kesishuvchi omillar bu muammolarni yanada kuchaytiradi,

tengsizlikni kuchaytiradi va ko'plab ayollar va qizlar uchun imkoniyatlarni cheklaydi.

Biz yanada adolatli jamiyatga intilayotgan ekanmiz, ayollar va qizlarning huquqlarini kengaytirish muhimligini tan olish juda muhimdir. To'siqlarni yo'q qilish, stereotiplarga qarshi kurashish va teng imkoniyatlarni targ'ib qilish orqali biz ularning to'liq salohiyatini ochib, iste'dodlarini jamoa manfaati uchun ishlatishimiz mumkin. Qolaversa, gender tengligiga ustuvor ahamiyat beradigan muhitlar nafaqat ayollar va qizlarga, balki butun jamiyatga foyda keltiradi, bu esa kuchliroq, bardoshli jamoalar va barcha uchun yorqin kelajakka olib keladi. Ushbu maqolada biz ayollarning jamiyatdagi turli rollarini o'rganamiz, ularning hissalarini, muammolari va imkoniyatlarini kengaytirish imkoniyatlarini ta'kidlaymiz. Ularning tajribalari va yutuqlarini yoritish orqali biz gender tengligi va ijtimoiy adolatga intilishda muloqot, harakat va birdamlikni ilhomlantirishga umid qilamiz.

Adabiyot sharhi. Ayollar va qizlarning jamiyatdagi o'rni haqidagi adabiyotlar turli fanlarni qamrab olgan bo'lib, ularning qo'shgan hissasi, muammolari va imkoniyatlarini kengaytirish borasida keng ko'lamli istiqbollarni o'z ichiga oladi. Ushbu bo'limda ayollar va qizlarning jamiyatni shakllantirishdagi rollarining ko'p qirrali xususiyatini ta'kidlab, ilmiy tadqiqotlar, hisobotlar va akademik nutqlardan olingan asosiy topilmalar va tushunchalar sintezi taqdim etilgan.

Ko'plab tadqiqotlar iqtisodiy o'sish va rivojlanishda ayollarning muhim rolini ta'kidlaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ayollarning ish kuchidagi ishtirokini oshirish va bandlik va tadbirkorlikdagi gender tafovutlarini bartaraf etish global miqyosda YaIM va unumdorlik darajasini sezilarli darajada oshirishi mumkin (Jahon banki, 2019 yil). Biroq, ayollar gender asosidagi kamsitish, moliyaviy resurslardan foydalanishning cheklanganligi va martaba ko'tarilishi uchun tengsiz imkoniyatlar kabi to'siqlarga duch kelishda davom etmoqda (Xalqaro Mehnat Tashkiloti, 2020)[4]. Ayollarning ta'lim, ta'lim va moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, inklyuziv iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish va qashshoqlik darajasini pasaytirish uchun muhim ahamiyatga ega (Birlashgan Millatlar Tashkiloti, 2021)[4].

Adabiyotlarda ayollarning siyosiy yetakchilik va qarorlar qabul qilish jarayonlarida ishtirok etishi muhimligi ta'kidlangan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, siyosatdagi gender xilma-xilligi yanada inklyuziv siyosatga, boshqaruvning yaxshi natijalariga va jamiyatning institutlarga ishonchini oshiradi (Dahlerup, 2018)[2]. Ayrim mintaqalardagi taraqqiyotga qaramay, ayollar global miqyosda siyosiy rahbarlik lavozimlarida yetarlicha vakillik qilinmagan, gender stereotiplari, noxolis saylov tizimlari va resurslardan foydalana olmaslik kabi tarkibiy to'siqlar ularning siyosiy ishtirokiga to'sqinlik qilmoqda (Parlamentlararo ittifoq, 2020). Ijoiy chora-tadbirlar, kvota tizimlari va salohiyatni oshirish tashabbuslari orqali ayollarning siyosiy imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan sa'y-harakatlar gender tengligini ta'minlash va demokratik boshqaruvni mustahkamlash uchun juda muhimdir (Krook & O'Brien, 2020)[5].

Ta'lim ayollarning imkoniyatlarini kengaytirish va ijtimoiy taraqqiyotning asosiy omili sifatida keng e'tirof etilgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qizlarning ta'limiga sarmoya kiritish ko'p foyda keltiradi, jumladan, sog'liqni saqlash natijalari, iqtisodiy imkoniyatlar va gender tengligi (YUNESKO, 2020)[2]. Biroq, butun dunyo bo'ylab millionlab qizlar hali ham ta'lim olishda to'siqlarga, jumladan qashshoqlik, madaniy me'yorlar va gender zo'ravonliklariga duch kelishmoqda (UNICEF, 2021). Ta'limdagi gender tafovutini bartaraf etish talab va taklif omillariga, jumladan maktab infratuzilmasini yaxshilashga, maktab bilan bog'liq xarajatlarni bartaraf etishga va gender stereotiplariga qarshi

kurashishga qaratilgan keng qamrovli strategiyalarni talab qiladi (Jahon banki, 2021)[3]. Bundan tashqari, qizlarning STEM ta'limi va kasbiy ta'lim dasturlarida ishtirok etishini rag'batlantirish ularni zamonaviy iqtisodiyotda gullab-yashnashi uchun zarur bo'lgan ko'nikma va bilimlar bilan jihozlash uchun muhim ahamiyatga ega (OECD, 2019)[6].

Ayollar salomatligi umumiy ijtimoiy farovonlikning muhim tarkibiy qismidir, ammo sog'liqni saqlash va sog'liqni saqlash natijalaridan foydalanishda gender tafovutlari saqlanib qolmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ayollar va qizlar noyob sog'liq muammolari, jumladan, onalar o'limi, reproduktiv salomatlik muammolari va gender zo'ravonliklariga duch kelishadi (Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, 2020). Ushbu muammolarni hal qilish ayollarning reproduktiv huquqlariga ustuvor ahamiyat beradigan, asosiy tibbiy xizmatlardan foydalanishni ta'minlaydigan va genderga sezgir sog'liqni saqlash siyosatini ilgari suruvchi kompleks yondashuvlarni talab qiladi (Birlashgan Millatlar Tashkilotining Aholishunoslik jamg'armasi, 2021 yil). Bundan tashqari, qashshoqlik, ta'lim va bandlik kabi sog'liqni saqlashning ijtimoiy determinantlarini hal qilishga qaratilgan sa'y-harakatlar ayollar salomatligi natijalarini yaxshilash va salomatlik tengligiga erishish uchun juda muhimdir (The Lancet, 2019)[4].

Ayollarning ijtimoiy farovonlik va jamiyat taraqqiyotiga qo'shgan hissasi g'amxo'rlik, ko'ngillilik va ommaviy faollikni o'z ichiga olgan holda hujjatlashtirilgan. Tadqiqotlar ayollar boshchiligidagi tashabbuslar va jamoat tashkilotlarining mahalliy muammolarni hal qilish, ijtimoiy hamjihatlikni rag'batlantirish va barqaror rivojlanishni ta'minlashdagi rolini ta'kidlaydi (Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturi, 2021). Biroq, ayollarning to'lanmagan parvarishlash ishlari ko'pincha tan olinmaydi va qadrlanmaydi, bu gender tengsizliklarini davom ettiradi va ularning hayotning boshqa sohaslarida ishtirokini cheklaydi (Xalqaro Mehnat Tashkiloti, 2018). Ayollarning haq olinmagan mehnati qadrini tan olish, ularga g'amxo'rlik qilish mas'uliyatini qo'llab-quvvatlash va jamiyatni rivojlantirish tashabbuslarida ayollarning etakchiligini rag'batlantirish barqaror va inklyuziv jamiyatlarini qurish uchun muhim ahamiyatga ega (BMT Ayollar, 2020).

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot ayollar va qizlarning jamiyatdagi rolini har tomonlama o'rganish uchun sifatli tadqiqot metodologiyasidan foydalanadi. Sifatli tadqiqot murakkab ijtimoiy hodisalarni chuqur tadqiq qilish imkonini beradi, muayyan kontekstdagi shaxslarning tajribalari, qarashlari va xatti-harakatlari haqida boy, nozik tushunchalarni beradi. Tadqiqot metodologiyasi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

1. Adabiyot sharhi:

Ayollar va qizlarning jamiyatdagi o'rni bo'yicha mavjud adabiyotlarni har tomonlama ko'rib chiqish ushbu tadqiqot uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Turli fanlar, jumladan, sotsiologiya, gender tadqiqotlari, iqtisod, siyosatshunoslik va sog'liqni saqlash sohasidagi ilmiy maqolalar, hisobotlar va akademik nashrlar asosiy topilmalar va tushunchalarni sintez qilish uchun ko'rib chiqiladi.

2. Sifatli ma'lumotlarni to'plash:

Intervyu va fokus-guruh muhokamalari ishtirokchilarning ayollar va qizlarning jamiyatdagi rollarining turli jihatlarini, jumladan, ularning hissalarini, muammolari va imkoniyatlarini kengaytirish borasidagi fikrlarini bildirishga qaratilgan. Ochiq savollar ishtirokchilarga o'z fikrlarini bildirish, shaxsiy tajribalarini baham ko'rish va gender munosabatlari va ijtimoiy normalarni shakllantiruvchi asosiy dinamika haqida tushuncha berish imkonini beradi.

3. Ma'lumotlarni tahlil qilish:

Tematik tahlil kabi sifatli ma'lumotlarni tahlil qilish usullari ma'lumotlar ichidagi takrorlanuvchi mavzularni,

naqshlarni va munosabatlarni aniqlash uchun ishlatiladi. Intervyu va fokus-guruh muhokamalaridan olingan stenogrammlar kodlangan va tadqiqot maqsadlari asosida tematik toifalarga ajratilgan.

Tahlil va natijalar. Ayollar va qizlarning jamiyatdagi o'rni bo'yicha olib borilgan sifatli tadqiqotlar ularning turli hissalarini, muammolari va imkoniyatlarini kengaytirish borasida boy tushunchalar berdi. Intervyu stenogrammlari va fokus-guruh muhokamalari tahlili quyida keltirilgan bir nechta asosiy mavzular va naqshlarni aniqladi:

Hozirgi vaqtda mamlakatimizda turli soha va tarmoqlarda mehnat qilayotgan ishchi va xizmatchilarning 45 foizini xotin-qizlar tashkil etadi. Jumladan, davlat va jamoat tashkilotlari tizimida 1400 ga yaqin xotin-qiz rahbarlik lavozimlarida mehnat qilmoqda. Ulardan 17 nafari senator, 16 nafari Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati, 1075 nafari esa xalq deputatlari mahalliy kengashlari tarkibida faoliyat yuritmoqda[8].

O'nlab opa-singillarimiz "O'zbekiston Qahramoni", "O'zbekiston fan arbobi", "O'zbekiston xalq o'qituvchisi", "O'zbekiston xalq shoiri", "O'zbekiston xalq artisti" singari davlatimizning yuksak faxriy unvonlari, orden va medallariga sazovor bo'lgan. Ularning orasida 500 nafardan ziyod fan doktorlari va akademiklar, minglab fan nomzodlari o'z bilim, iste'dodi bilan Vatanimiz ravnaqi yo'lida astoydil xizmat qilib kelmoqda. Jamiyat va davlat hayotida faollik, tashabbuskorlik ko'rsatgan, o'zining samarali mehnati bilan oilaning shakllanishi va farovonligi mustahkamlanishi, onalik va bolalik muhofazasiga munosib hissa qo'shgan xotin-qizlarga beriladigan "Mo'tabar ayol" ko'krak nishoni ta'sis etildi[8].

Millatimiz tarixidan ma'lumki, o'zbek ayoli, o'zbek onalari nafaqat o'z elimiz, balki dunyo hamjamiyati, umumbashariyat taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan mag'rur, jasur va dono, mashhur ayollar – To'maris, Bibixonim, Nodirabegim, Uvaysiyar nomlari nafaqat biz uchun, balki ilg'or fikrli dunyo ahli uchun ham ahamiyatli ekanini hammamiz yaxshi bilamiz[8].

Ayollar va qizlar ijtimoiy farovonlik va jamiyat rivojida ajralmas rol o'ynaydi, ular o'z vaqtlari, iste'dodlari va kuchlarini yanada inklyuziv, bardoshli va vakolatli

jamiyatlarni yaratishga hissa qo'shadilar. Jamiyatlar ularning hissalarini tan olish va qo'llab-quvvatlash orqali ayollar va qizlarning ijobiy ijtimoiy o'zgarishlar va o'zgarishlar agentlari sifatida to'liq salohiyatini ochishlari mumkin. Jamiyatning barcha a'zolari taraqqiyot va jamiyat hayotida to'liq ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'lishini ta'minlash uchun gender tengligi, ayollarning imkoniyatlarini kengaytirish va jamiyatning rivojlanish siyosati va dasturlarida ishtirok etishiga ustuvor ahamiyat berish zarur.

Xulosa. Biroq, bu qiyinchiliklar orasida imkoniyatlarni kengaytirish va ijobiy o'zgarishlar uchun imkoniyatlar ham mavjud. Ta'lim, sog'liqni saqlash, iqtisodiy imkoniyatlar va siyosiy ishtirokga sarmoya kiritish orqali jamiyatlar taraqqiyot, innovatsiyalar va ijtimoiy o'zgarishlarning haydovchisi sifatida ayollar va qizlarning salohiyatini ochib berishi mumkin. Bundan tashqari, gender tengligini rag'batlantirish va ayollarning imkoniyatlarini kengaytirish nafaqat ayollar va qizlarga, balki butun jamiyatga foyda keltiradi, bu esa kuchliroq, yanada inklyuziv jamiyatlar va barqaror rivojlanishga olib keladi.

Oldinga siljish uchun tizimli to'siqlarni bartaraf etish, gender stereotiplariga qarshi kurashish, ayollar va qizlar o'sib-ulg'ayib, jamiyat taraqqiyoti va taraqqiyotiga to'liq hissa qo'shishi mumkin bo'lgan sharoitlarni yaratish uchun birgalikda harakat qilish zarur. Ayollar va qizlarning hissalarini e'tirof etish va qadrlash orqali jamiyatlar ularning xilma-xil iste'dodlari, dunyoqarashi va tajribasidan hamma uchun adolatli, adolatli va farovon dunyo yaratish uchun foydalanishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, gender tengligiga erishish va ayollar huquqlarini kengaytirish nafaqat ijtimoiy adolat masalasi, balki barqaror rivojlanishga erishish va inklyuziv jamiyatlar barpo etishning zaruriy shartidir. To'siqlarni bartaraf etish, teng imkoniyatlarni targ'ib qilish, jamiyatning barcha jabhalarida ayollar va qizlarning ovozi kuchaytirish borasidagi ishlarni davom ettirishimiz zarur. Shunday qilib, biz har bir ayol va qiz o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish va insoniyat taraqqiyotiga munosib hissa qo'shish imkoniyatiga ega bo'lgan kelajakni yaratishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 2 fevraldagi "Xotin- qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari" to'g'risida PF-5325- sonli Farmoni.
2. Dahlerup, D. (2018). Women's Political Representation and Gender Quotas. Oxford Research Encyclopedia of Politics.
3. International Labour Organization. (2018). Care Work and Care Jobs for the Future of Decent Work. International Labour Organization.
4. International Labour Organization. (2020). Women in Business and Management: Gaining Momentum. International Labour Organization.
5. Inter-Parliamentary Union. (2020). Women in Parliament in 2019: The year in review. Inter-Parliamentary Union.
6. Krook, M. L., & O'Brien, D. Z. (2020). All the President's Men? The Representation of Women in Cabinets Worldwide. Journal of Politics.
7. OECD. (2019). The Pursuit of Gender Equality: An Uphill Battle. OECD Publishing.
8. <https://ijtimoiy.uz/2279/>

UDK:372.878

Axmad BAXRIYEV,

O‘zbekiston davlat konservatoriyasi professori v.b., p.f.d.

E-mail: arbahriyev@gmail.com

P.f.d. X.Amonov taqrizi asosida

MUSICAL LISTENING CULTURE IS AN IMPORTANT FACTOR IN THE APPLICATION OF MUSICAL ART

Annotation

Using the example of the research results and conclusions, the article reflects one of the important components of the application of modern musical art – the spiritual, aesthetic and educational opportunities for the formation of musical listening culture among young people.

Keywords: musical listening culture, musical perception, abilities, interests, orientation, type of temperament.

МУЗЫКАЛЬНАЯ СЛУШАТЕЛЬСКАЯ КУЛЬТУРА – ВАЖНЫЙ ФАКТОР ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Аннотация

В статье на примере результатов исследования и выводов отражена одна из важных составляющих применения современного музыкального искусства – духовно-эстетические и воспитательные возможности формирования музыкальной слушательской культуры у молодежи.

Ключевые слова: музыкальная слушательская культура, музыкальное восприятие, способности, интересы, направленность, тип темперамента.

MUSIQIY TINGLOVCHILIK MADANIYATI - MUSIQA SAN'ATI TASARRUFINING MUHIM OMILI

Аннотация

Maqolada zamonaviy musiqa san'ati tasarrufining muhim tarkibiy qismlaridan biri - yoshlarda musiqiy tinglovchilik madaniyatini shakllantirishning dolzarb ma'naviy-estetik va tarbiyaviy imkoniyatlari tadqiqot natijalari va xulosalari misolida aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: musiqiy tinglovchilik madaniyati, musiqiy idrok, qobiliyatlar, qiziqishlar, yo'nalganlik, temperament tipi.

Kirish. Musiqiy idrokning sifati va xususiyatlarida ifodalanadigan psixologik negizlarni, mazkur sifatlarning qaysi tarkibiy qismlardan va qanday paydo bo'lishini tushunish uchun musiqa idroki qobiliyatining ontogenetik evolyusiyasiga murojaat qilish muhim. Ushbu evolyusiyada ma'lum bir barqarorlik belgilanadi, ya'ni, bola rivojlanishining har bir bosqichi turli xususiyatlar va idrokning turlicha yo'nalganligi bilan tavsiflanadi. Bola rivojlanishi asosiy bosqichlarining xususiyatlari ko'plab mualliflar tomonidan deyarli bir xil tavsiflangan bo'lib, bolada yetuk konseptual tafakkurning bosqichma-bosqich rivojlanishi davriga to'g'ri keladi. Aynan mana shu jarayon bola psixikasida sodir bo'ladigan barcha o'zgarishlarning, xoh u bolalar nutqi xususiyatlariga, bolalar idrokiga yoki har qanday sohadagi bolalar ijodiga tegishli bo'ladimi, mutlaqo barcha o'zgarishlarni yorqin aks ettiradi.

Musiqiy ta'lim-tarbiyaning samaradorligi va sifatini ta'minlaydigan motivatsiyalar, dialektik ziddiyatlar musiqa ta'limining harakatlantiruvchi kuchlari bo'lib, pirovard natijada musiqiy tinglovchilik faoliyatini samarali amalga oshirishning qulay yo'l va usullarini topishga shart-sharoit yaratadi. Musiqa ta'limi va tarbiyasida har safar keyingi bilim, malaka va ko'nikmalarni egallash musiqa ta'limini yaxlit holda rivojlantirishga va uning samaradorligini oshirishga olib keladi.

Musiqaga hissiy sezuvchanlik – bu musiqa asari xarakteri, kayfiyatini his qilish, musiqiy obrazlar orqali ijodiy tasavvur qilish qobiliyati bo'lib hisoblanadi va tinglash faoliyatida sub'ektivlikni asoslovchi qobiliyatlardan biridir. Musiqani eshitish, idrok etish uning xarakterini farqlashni, intonatsiya, kayfiyatning o'zgarishi, badiiy obrazning rivojlanishini kuzatishni anglatadi. Musiqani idrok etishning sub'ektivlik

xususiyatidan kelib chiqqan holda hissiy sezuvchanlikni quyidagi sharoitlarda rivojlantirish mumkin: a) o'qituvchi va o'quvchining faol o'zaro ta'siri; b) rivojlanayotgan guruh muhitini, musiqa zalini tegishli jihozlar va atributlar bilan jihozlash; v) o'quvchilar bilan musiqani idrok etish qoidalari rioya qilish; g) o'quvchilar bilan musiqa asarlarini tinglash algoritmini o'zlashtirish; d) o'quvchilarni musiqa tinglashga jalb qilish, ularda samarali idrok faoliyati uchun maqbul kayfiyat yaratish; ye) musiqa asarini dastlabki tinglash, u bilan tanishish; j) qayta tinglash, keyin musiqiy tahlil qilish, taassurotlarni tahlil qilish va musiqiy ifoda vositalarini tavsiflash; z) o'quvchilarda tinglangan musiqa haqidagi bilim va tasavvurlarni mustahkamlash, asar haqida munosabat bildirish; i) badiiy, o'yin, musiqiy-ritmik harakatlar orqali o'quvchida musiqiy idrok natijalarini sub'ektiv ifodalashda maqbul sharoit yaratish kabilardir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqotchi V.V.Baxtin o'quvchi tomonidan emotsional idrok etilmagan, kechinma sifatida his qilinmagan va mazmuni to'laonli anglanmagan musiqa o'quvchi nazarda o'zining shaxsiy-qadriyatli ahamiyatini yo'qotadi, deydi [1, 3]. L.F.Chekina esa kichik maktab yoshida shakllangan refleksiya o'quvchini o'ziga "yo'naltirishini", o'smir o'zini kattalar va o'zidan kichiklar bilan tenglashtirishni boshlashini va ushbu tahlil orqali o'zining - bola emas, balki, kattalarga yaqin ekanligi borasida xulosaga keladi, deya ta'kidlaydi [2, 179]. Musiqiy-pedagogik jarayonda mazkur murakkab psixologik vaziyatni nazarda tutgan holda o'smir-o'quvchilar bilan ta'limiy faoliyat tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Musiqasi sotsiologi A.N.Soxor bu borada fikr bildirib, "Ijodkor-muallif asarga "chetdan nigoh tashlashi", tanlashi, fikrlashi va baholashi, ya'ni, voqelikni sub'ektiv aks ettirishning maqbul

variantlarini tanlashi lozim"ligini ta'kidlab o'tgan [3, 9]. Shuningdek, L.I.Ukolova talqiniga ko'ra, musiqaning tayanch xususiyatlaridan biri - uning ko'p qirrali dinamik muhitni yaratish imkoniyatidir. Bu o'ziga xos muhit, vaqt bilan bog'liq, psixologik, pedagogik parametrlarga ega bo'lib, insonga kuchli shakllantiruvchi va tarbiyalovchi ta'sir ko'rsatadi [4, 5]. Zamonaviy o'qituvchiga qo'yiladigan talablar to'g'risida to'xtalib G.L.Knyazeva, "Ta'limni modernizatsiyalash hozirgi sharoitda muntazam tarzda o'zini kasbiy va ma'naviy takomillashtirishga intiladigan, izchil ijodiy faol va atrof-muhitni gumanistik anglaydigan o'qituvchi-musiqachiga yangi talablarni ilgari surmoqda", deya uqtiradi [5, 3].

Musiqiy qobiliyatlar psixologiyasini tadqiq etgan B.M.Teplov shunday fikrni ilgari suradi, "Musiqiy ladlar (lad - tovushlar tizimi) bir-biridan tubdan farq qiladi, ularni tinglaganda turli kayfiyatlar paydo bo'ladi, biz har bir ladga bir xil munosabat ko'rsatmaymiz: masalan, miksolidiy (*yun.* - aralashtirish) va boshqa nisbatan "yumshoq" lادلarni tinglab, kayfiyatimiz ko'tarilganini his qilamiz, boshqa ladlar o'rtacha muvozanatli kayfiyatlarini hosil qiladi" [6, 8]. Ladlarni his etish sub'ektiv xususiyat kasb etadi va tinglash jarayonining sifatini ma'lum darajada belgilaydi. Ye.S.Borisovaga ko'ra, perseptiv jarayonni tashkil etuvchi sub'ekt (tinglovchi), ob'ekt (musiqa materiali) va idrok jarayonining o'zi - hissiy obrazni shakllantirishdagi o'zaro aloqadorlik vositasi sanaladi [7, 10]. T.S.Tanko talqiniga ko'ra, "Musiqi - psixologik-pedagogik vosita sifatida o'quvchilarni musiqa san'atiga olib kirish orqali ularning shaxsiy sifatlarini, tushuncha va tasavvurlari doirasini, ma'naviy-axloqiy, intellektual va emotsional sohalarini rivojlantirishni ko'zda tutadi" [8]. Ta'kidlash lozimki, tabiiy xususiyatlar o'quvchining musiqa bo'yicha egallaydigan yutuqlariga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatishi mumkin, masalan, musiqiy qobiliyat kurtaklarida tug'ma individual xususiyatlar namoyon bo'ladi. Shu sababli ba'zi bolalar boshqalaridan musiqiy faoliyatni amalga oshirish imkoniyati jihatidan ustun turishadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ichki eshitish haqiqiy tovush taassurotlaridan qat'iy nazar, xotira taassurotlari yordamida musiqiy tovushlarni tasavvur qilishdan iborat, tashqi eshitish esa fizik darajada eshitiladigan haqiqiy eshitish tasavvurlari bo'lib hisoblanadi. Tinglash faoliyati orqali estetik kechinmalar namoyon bo'lishida inson shaxsi, uning ijtimoiy

kelib chiqishi, milliy va individual xususiyatlari ifodalanadi. Mana shundan did simpatiyalari va antipatiyalaridagi xilma-xillik kelib chiqadi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot jarayonida qo'llanilgan innovatsion metodlar mashg'ulotlarda o'quvchilarning musiqa asaridagi badiiy mazmuni chuqurroq idrok etishiga, ularda tinglash jarayonini yanada faollashtirishga, kuyning to'g'ri intonatsiya qilinayotganligini aniqlash hamda idrokning davomiyligi, asarni yoki parchasini oxirigacha tinglash ko'nikmalari shakllanishiga: cholg'u asarlarning mavjud parchalarini vokallashtirish; musiqaning emotsional-ifodaviy mazmunini kuchaytirish maqsadida ritmik harakatlar orqali ohangni ta'kidlash; bir asar hisobida musiqiy obrazlarning turli ijro talqinlarini ifodalash usullarini topish nuqtai nazaridan qiyoslashga shart-sharoit yaratdi.

Xulosa va takliflar. Musiqa idrokida emotsionallik va obrazlilik, yaxlitlik, anglanganlik, assotsiativlik, tanlanganlik, izchillik, variativlik kabi sifatlar xosdir. Musiqa idrokida shaxsning individualligi muhim rol o'ynaydi, ya'ni, har bir tinglovchi asar mazmunini o'zicha, individual tarzda anglaydi. Shunga qaramasdan, umumiy jihatlar emotsional konstantalar - intonatsiyalar mavjud bo'lib, bular o'quv mashg'ulotlarida qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalarning asosini tashkil etdi. Musiqadagi intonatsiya - ijodkorning aytmochi bo'lgan fikri, ob'ektiv mohiyat g'oyasidir.

O'smirlarda musiqiy tinglovchilik madaniyatini rivojlantirish, ularda tinglangan musiqadan hissiy ta'sirlana olish imkoniyatlarini diagnostik o'rganish orqali quyidagi natijalarga erishdik: taqdiqotning eksperimental mashg'ulotlari yakunida amalga oshirilgan diagnostik tadbirlar natijalariga ko'ra, eksperimental guruhlarda barcha mezonlar bo'yicha natijalar foizining ortganligi kuzatildi. Jumladan, "Motivatsiya" mezoni bo'yicha yuqori natijalar 48,0%ni, "Emotsionallik" mezoni bo'yicha yuqori natijalar 43,8%ni va "Baholovchi munosabat" mezoni bo'yicha yuqori natijalar 46,7%ni, "Kognitivlik" mezoni bo'yicha natijalar 44,5%ni va "Faollik" mezoni natijalari 48,0%ni tashkil etdi. Barcha mezonlar bo'yicha yuqori natijalarning umumiy o'rtacha ko'rsatkichlari 46,2% bo'ldi va o'sish dinamikasi 23,6%ni tashkil etdi. "Musiqa madaniyati" fani bo'yicha taklif etilgan takomillashtirilgan metodika asosida eksperimental o'quv jarayoni tashkil etilganligi erishilgan yuqori natijalarga asos bo'ldi (jadvalga qarang).

Jadval

Eksperimental mashg'ulotlar yakunida o'quvchilarda musiqiy tinglovchilik madaniyati rivojlanishi dinamikasi.

Tajriba guruhi n - 630													
Daraja-lar	Mezonlar				Emotsional-lik		Baholovchi munosabat		Kognitiv-lik		Faollik		Jami (umu-miy)
	n-	%	n-	%	n-	%	n-	%	n-	%			
Yuqori	303	48,0	276	43,8	294	46,7	280	44,5	302	48,0	46,2		
O'rt	270	42,9	258	41,0	276	43,8	280	44,5	255	40,4	42,5		
Past	57	9,1	96	15,2	60	9,5	70	11,0	73	11,6	11,3		
Jami	630	100	630	100	630	100	630	100	630	100	100		
Nazorat guruhi n - 600													
Yuqori	144	24,0	156	26,0	132	22,0	120	20,0	168	28,0	24,0		
O'rt	318	53,0	300	50,0	309	51,5	321	53,5	297	49,5	51,5		
Past	138	23,0	144	24,0	159	26,5	159	26,5	135	22,5	24,5		
Jami	600	100	600	100	600	100	600	100	600	100	100		

Aniqlanishicha, o'quvchilarning musiqiy tinglovchilik borasidagi bilim, malaka va ko'nikmalarini, rivojlantiruvchi metodika vositasida shakllantirish uchun asosan ikki jihatga e'tibor qaratish joiz. Birinchidan, tinglovchilik madaniyati bo'yicha shakllanadigan barcha bilim, ko'nikma va malakalar ma'lum darajada tinglanadigan asarlarning badiiy-estetik tabiatidan kelib chiqishi lozim. Asarning badiiy-estetik tabiati - musiqiy ohanglarning yoqimlili, tovushlar harakati mutanosibli, she'riy matnning badiiyli va tushunarlili darajasi hamda tovush dinamikasining mos o'zgaruvchanligidir.

Ikkinchidan, musiqa asarlarini o'rganish maqsadida amalga oshiriladigan musiqiy tahlil jarayonida oddiy musiqa

shakllaridagi intonatsion jihatlariga keng urg'u berish maqsadga muvofiq.

Musiqa asari g'oyasini ifodalashda o'qituvchining nutq texnikasi madaniyati, leksika, fonetika, uslub, so'zlash, urg'u jihatidan yuksak talab darajasida bo'lishi, nutq musiqa san'ati borasida bo'lganligi sababli badiiy mazmuni estetik yo'nalgan, aniq va tushunarli bo'lishi lozim. Musiqiy pedagogik jarayonni ijodiy tashkil etishning ierarxiyasi badiiy-musiqiy faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlashga yo'naltiriladi.

Nazorat guruhlarida o'sish dinamikasi ko'rsatkichlari "Motivatsiya" mezoni bo'yicha 24,0%, "Emotsionallik" mezoni bo'yicha 26,0%, "Baholovchi munosabat" mezoni natijalari 22,0%, "Kognitivlik" mezoni bo'yicha natijalar

20,0% va "Faollik" mezoni bo'yicha natijalar 28,0% bo'lib, umumiy o'rtacha o'sish dinamikasi 24,0%ni tashkil etdi, xolos. Tajriba guruhida erishilgan ijobiy ko'rsatkichlar eksperimental mashg'ulotlarning samaradorligi yuqori bo'lganligini isbotladi.

Tabiiy layoqatlar o'quvchilarning musiqiy rivojlanishi uchun ma'lum ahamiyatga ega bo'lsa-da, ular rivojlantirilmasa hech qanday izsiz yo'qolishi ehtimoli yuqori. Jumladan, V.I.Petrushin metodikasini qo'llash orqali o'quvchilarda musiqaga nisbatan munosabat, qiziqish va ustanovkalarining ifodalanishi darajasi o'rganish mumkin. V.G.Kasimov tomonidan taqdim etilgan "Tinglovchilik faoliyatiga munosabatni o'rganish testi" esa tinglash faoliyatiga nisbatan mavjud motivatsiya darajasini diagnostik o'rganishda muhimdir [9, 386-395]. Bularning barchasi tinglash faoliyatining sub'ektiv jihatini ta'kidlaydi va o'qituvchi dars mashg'ulotlarida mazkur pedagogik xususiyatlarni nazarda tutgan holda ta'limiy jarayonni tashkil etishi maqsadga muvofiq.

Zamonaviy musiqiy-pedagogik ta'lim o'zida jahon pedagogika fani, musiqiy va badiiy madaniyatining eng yaxshi yutuqlarini, shuningdek, hozirgi bosqichdagi jamiyatning rivojlanish xususiyatlari va tuzilishi murakkabligini mujassam etgan noyob ijtimoiy-madaniy hodisadir. I.R.Levina musiqiy pedagogik ta'lim faoliyatining bosh vazifasi ta'lim

oluvchilarga o'zaro ta'sir tajribasi va ijodiy faoliyat shakllari asosida ilg'or an'analar, jahon madaniyatining nodir namunalarini yetkazishdan iborat, deb hisoblaydi [10, 18]. Musiqachi-pedagog D.B.Kabalevskiy esa aytadi: "Musiqqa – ko'ngil ochish, o'z istagi bo'yicha foydalanish mumkin bo'lgan hayotga nisbatan "garnir" (to'ldiruvchi) emas, balki, yaxlit holdagi hayotning va alohida olingan shaxs, jumladan, maktab o'quvchisi hayotining muhim qismidir" [11, 3]. Bu so'zlar orqali D.B.Kabalevskiy yoshlar uchun musiqaning muhim tarbiyaviy va ijobiy yo'naltiruvchi quvvatini ta'kidlagan. Chunki, "Madaniyatdagi inson – bu shaxs, yangi evrilishlar ijodkori bo'lgan sub'ekt, (E.V.Ilyenkov, V.V.Davidov), ya'ni, boshqa insonlar uchun ideal darajada taqdim etilgan umumiy va ahamiyatli (V.A.Petrovskiy), shu bilan birga, - o'zini-o'zi o'zgartirish, o'zini-o'zi qayta kashf etish, o'zini-o'zi rivojlantirish sub'ektidir" [12, 13]. Yuqorida sanab o'tilgan sub'ektlar (bastakor - ijrochi - tinglovchi) o'rtasidagi farqlar asosiy, bastakor obraziga xos bo'lgan va yuqorida aytib o'tilganidek, ma'lum bir o'zgarishlarga uchragan ob'ektiv mazmunning "birikish" darajasiga bog'liq bo'lishi mumkin.

Bularning barchasi muhim ruhiy-hissiy ta'sir qudratiga ega bo'lgan musiqqa san'atining jamiyatimizda tasarrufi yanada faollashishiga keng imkoniyatlar yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Бахтин В.В. Формирование эмоционально-ценностного отношения младших школьников к музыкальной деятельности в процессе музыкального образования в начальной школе. Автореф. канд. пс. н. Пенза, 2011. – 25 с.
2. Чекина Л.Ф. Психология развития: учебное пособие для вузов / Л.Ф.Чекина. – 2-е изд., стер. – Санкт-Петербург: Лань, 2022. – 208 с.
3. Сохор А.Н. Музыка как вид искусства: учебное пособие / А.Н.Сохор. – 3-е изд, стер. – Санкт-Петербург: Лань: Планета музыки, 2022. – 128 с.
4. Уколова Л.И. Педагогически организованная музыкальная среда как средство становления духовной культуры растущего человека. Автореф. дисс. докт. пед. наук. Москва, 2008. – 56 с.
5. Князева Г.Л. Развитие способности к творческой интерпретации у будущих педагогов-музыкантов: формы и методы. Автореферат канд. пед. наук. Москва, 2015. – 29 с.
6. Теплов Б.М. Психология музыкальных способностей: учебное пособие / Б.М.Теплов. – 4-е изд., стер. – Санкт-Петербург: Лань: Планета музыки, 2022. – 488 с.
7. Борисова Е.С. Психологические особенности категориальной организации восприятия музыки учащейся молодежью с разным уровнем музыкального образования. Автореферат дисс. канд. психол. наук. Казань, 2009. – 24 с.
8. Танько Т.С. Закономерности воздействия музыки на человека связь музыкального искусства и педагогики. www.SuperInf.ru
9. Петрушин В.И. Музыкальная психология. Учебное пособие для вузов. – 2-е изд. – М.: Академический проект; Трикста, 2008. – 400 с.
10. Левина И.Р. Развитие социального интеллекта педагога-музыканта в процессе профессиональной вузовской подготовки. 2021. Автореф. дисс. докт. пед. наук. Москва, 2020. - 48 с.
11. Пронина Т.А. Развитие музыкально-творческих способностей младших школьников с разным уровнем интеллектуального развития в процессе певческой деятельности в общеобразовательной школе. Автореф. дисс. канд. пед. наук. 2005.
12. Бодина Е.А. Музыкальная педагогика и педагогика искусства. Концепции XXI века: Учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2017. - 332 с.

UDK: [37.013.73(575.146)]

Dilobar GULAMOVA,
Osiyo Xalqaro universiteti o'qituvchisi,
E-mail: dilobargulomova@gmail.com

Falsafa fanlari doktori (PhD) S.Muradov taqrizi asosida

DARS SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING MUHIM OMILLARI (EVFEMIZM MISOLIDA)

Annotatsiya

Maqolada ta'limni intensivlashtirishda evfemizm, pedagogik mehnatni ilmiy asosda tashkil etish hamda o'quvchini kasbga yo'naltirishni to'g'ri shakllantirish ta'lim tizimining samaradorligini orttiradi.

Kalit so'zlar: Ta'lim, evfemizm, pedagogika, ilg'or pedagogik tajriba, shaxsni kamol toptirish.

ВАЖНЫЕ ФАКТОРЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УРОКА (НА ПРИМЕРЕ ЭВФЕМИЗМА)

Аннотация

В статье эвфемизмы интенсификации образования, организация педагогической работы на научной основе, правильное формирование профориентации студента повышают эффективность образовательной системы.

Ключевые слова: Образование, эвфемизмы, педагогика, передовой педагогический опыт, развитие личности.

IMPORTANT FACTORS FOR INCREASING THE EFFECTIVENESS OF A LESSON (BASED ON THE EXAMPLE OF EUPHEMISM)

Annotation

In the article, euphemism for intensification of education, organization of pedagogical work on a scientific basis, and correct formation of the student's career orientation increase the efficiency of the educational system.

Key words: Education, euphemism, pedagogy, advanced pedagogical experience, personal development.

Kirish. Mustaqil Respublikamizda fan, texnika va boshqa sohalarni jadallik bilan rivojlanishi xalq ta'limi xodimlari, jumladan o'qituvchilarimizning oldiga ham yuksak vazifalarni qo'yimoqdaki, bu esa o'qituvchilarimizning umumiy tayyorgarligini yuqori va har bir darsni samarali bo'lishini talab etadi. Zamonaviy darsning amaliy xususiyati va uni yangi sharoitda yanada shakllantirish orqali o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarga erishib qolmasdan balki, ularning bilish faoliyati mustaqilligini shakllantirib, bilishga oid qiziqishlarini oshirish orqali ijodiy fikrlovchi mustaqil erkin shaxsni kamol toptirish maqsadiga erishishdir.

Oliy ta'limda dars samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biri uni intensivlashtirishdir. Ta'limni intensivlashtirish-bu belgilangan vaqt birligi ichida yuqori o'quv unumdorligiga erishish demakdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Evfemizm atamasi grek tilidan olingan bo'lib, ko'pchilik mualliflar fikriga ko'ra, noo'rin birlikning o'rinli birlikka almashinuvi sifatida qaraladi. A.A.Reformatskiy "Evfemizmlar taqiqlangan (tabulangan) so'zlar o'rniga qo'llanishga ruxsat berilgan so'zlar" deya ta'rif beradi. "Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar"da esa "Evfemizm – bu so'zlovchi nazarida qo'pol, noqulay bo'lgan so'z va ifodalar o'rnida qo'llangan, ularga ma'nodosh bo'lgan emotsional betaraf so'z va ifodalar" deyiladi [1].

O'qitish jarayonini intensivlashtirish bu samarali o'qitish shakllari, usullari va texnologiyalarni dars jarayonida qo'llash orqali yuksak natijalarga osonlik va yengillik bilan erisha olish demakdir. Intensivlashtirish darsning har bir bosqichida fan va ilg'or tajribalardan foydalanish orqali yuksak natijalarga erishish tizimidir. Ilmiy-texnika va ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi darajasi o'ta tezlashganligi xalq ta'limi tizimi oldiga o'ta muhim vazifalarni qo'yimoqda.

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning tezlashuvi oliy ta'lim tizimi mazmuni va mohiyatiga kuchli ta'sir etib uni yanada

chuqurlashuviga olib kelmoqda. Ta'lim mazmunida yuz berayotgan o'zgarishlar, o'quv dasturlari va standartlariga yangi yo'nalishlar kiritilganligi, darslarni yuqori saviyada, jahon andozalariga asoslangan holda tashkil etishni talab etadi. Bu esa o'qitishning yangi texnologiyalari aktiv forma va usullarini qo'llashni taqozo etmoqda. Bunga erishish uchun o'qitish va uning asosiy bo'g'ini bo'lgan dars jarayonini intensivlashtirish zaruriyati tug'iladi [2].

Aniq bir sharoitda o'qituvchi va o'quvchi mehnatini yengillashtirish va maksimal samaraga erishish vositasi bu darsning optimal variantini qurilishidir. Optimal dars qurilishi deyilganda darsning shakli bosqichlari va usullarini eng oson, eng yaxshi va eng ishonarli yo'lini qo'llash tushuniladi. Dars samaradorligi va optimalligi uni ilmiy asosda tashkil etilishiga ham bog'liqdir. Dars jarayoni takomillashtirish maqsadida uning uchun zarur shart-sharoit, o'quv moddiy baza, gigienik, axloqiy va psixologik iqlim yaratilishini ham nazarda tutadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Darsni takomillashtirishning bunday yo'nalishlari pedagogik mehnatni ilmiy asosda tashkil etilishini, ya'ni, darsning har bir daqiqasidan maksimal darajada foydalanishini talab etadi. Jumladan maktablarning o'quv moddiy ba'zasi yaxshilandi, o'qituvchilarning ilmiy-uslubiy va kasbiy tayyorgarligi oshdi, o'qituvchilar metodik yordam va adabiyotlar bilan ta'minlanish kuchaytirildi, o'qitishning jahon amaliyotidan ilg'or tajribalarni ommalashtiradigan maxsus kurs, trening va seminarlar tashkil etilyapti. Ilg'or pedagogik tajribalarni umumlashtirishning ko'rsatishicha, dars jarayonini intensivlashtirishning quyidagi usullari va vositalarini qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi:

ta'lim motivatsiyasini kuchaytirish;
talabalarda bilishga doir qiziqishlarini oshirish;
bilim olishga burch va majburiyat deb qarash;
darsning maqsad va samaradorligini oshirish;
darsning faol shakl va usullaridan unumli foydalanish;

o'quvchilar o'quv bilim faoliyati uchun qulay sharoit yaratish;

o'quvchilar mustaqilligi, ijodkorligi va tashabbusiga tayanish.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, dars samaradorligini oshirish o'qituvchilarimizning pedagogik mahoratlariga ham bog'liqdir [3].

Kasbning to'g'ri tanlashini kelgusida malakali mutaxassislar tayyorlash omili kamayadi. Shuni takidlash joizki, kasbga to'g'ri yo'naltirish shaxsning hayotida o'z o'rnini egallashga yordam beradi. Maktab o'quvchilarining kasb tanlash borasidagi fikrlari bir tomonlama xususiyatga ega bo'lib kasbning mazmun-mohiyatini va ijtimoiy o'rnini to'laqonli ochib bera olmaydi. Maktabda kasb tanlashga yo'naltirish ishlari direktorning ma'naviy-ahloqiy ishlar muovini boshchiligidagi, sinf rahbari, maktab psixologi, kasbga yo'naltiruvchi kelajak va fan o'qituvchilari tomonidan amalga oshiriladi. Ularning asosiy vazifalari quyidagidan iborat:

Mehnatga nisbatan ijobiy munosabat hosil qilish.

Kasbiy faoliyatining tarkibini tushuna olish [4].

Kasb tomonidan talab etiladigan shaxs xususiyatlarini bilish va ularni tashkil etish.

O'z imkoniyatlarini va qobiliyatlarini ob'ektiv baholay olish va ulardan foydalanish.

Maktabda kasb-hunarga yo'naltiruvchi mutaxassisning asosiy vazifasi o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish taminlovchi barcha malumotlar bankini yaratishdan iborat [5].

Maktabning kasb-hunarga yo'naltiruvchi mutaxassisi tomonidan o'quvchilarni kasbiy qiziqishlarini, kasblar haqidagi ma'lumotlarni to'liqroq anglab yetishi, shuningdek, ularning kasb tanlashdagi reallikni vujudga keltirish maqsadida maktabda ilg'or kasb egalari, kasb faxriylari bilan uchrashuvlar, davra suhbatlari, kechalar va ma'ruzalar etilishi lozim. Bu tadbirlar o'quvchining shu kasbga bo'lgan qiziqishini yanada rivojlanishini vujudga keltiradi. Kasb tanlashga to'g'ri yo'naltirish chora tadbirlari ilmiy tadqiqot darajasiga qo'yilishi o'quvchilarni o'z hayot yo'lini belgilashni ta'minlashga xizmat qiladi [6].

Buning uchun maktabda quyidagi ishlar amalga oshirilishi tavsiya etiladi:

Maktabda kasbiy malumotlar berish;

Kasb-hunarga yo'llash ishlari maorifi bilan shug'ullanish;

Video, televidenie, kino, matbuotda tashviqot qilish;

Kasb yuzasidan maslahatlar uyushtirish;

Kasb bo'yicha layoqatlarini aniqlash (anketa o'tkazish);

Kasbni saralash (qobiliyatiga binoan); [7].

Kasb bo'yicha dastlabki ko'nikma va malakalar hosil qilish va boshqalar.

Har qanday kasbda eng muhimi uning mehnat mazmuniga ega bo'lishidir. Shu boisdan mehnatsevarlikni, yaxshi urf-odatlarini tarbiyalash va ularni mehnat jo'shqinligini ko'chirish o'quvchilarni kasb tanlashga tayyorlashning bosh negizidir. Oilada bolani mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash odatda maktabgacha bo'lgan yoshdan boshlanadi. Ana shu paytdan e'tiboran bolalarni bo'lg'usi kasbni tanlashga tayyorlash amalga oshirilishi mumkin. Bunda bolalarning qiziqishlari, mayllari, qobiliyatlari va imkoniyatlarini muntazam ravishda o'rganib borish zarur[8].

Tahlil va natijalar. Kasb tanlashda xato qilmaslik uchun o'quvchilarga asosan maktab va oila yordam berishi kerak. O'quvchilar yaxshi, aqliy jismoniy, axloqiy, mehnat va estetik tarbiyani va shu bilan birga politexnik malumotni ola turib, shu asosda o'zlarini kasbiy faoliyatiga tayyorlashlari mumkin. Kim bo'lsam ekan? – muammosi, - Qanday odam bo'lish kerak? - muammosi bilan birgalikda hal qilinishi lozim. Jamiyatimizning ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi o'zgarishlar, bo'lajak mutaxassislar uchun zarur bo'lgan

bilimlar, malakalar va ko'nikmalarga ega bo'lishlarini davrning o'zi taqozo etmoqda. Yangi-yangi talablarni keltirib chiqarmoqda. Bu birinchidan, ilmiy bilimlarni ko'p talab qilingan texnologiyalarning keng tarqalishiga ta'lluqli bo'lsa, ikkinchidan, ishini tashkil qilishdagi o'zgarishlar va o'qitish jarayonining natijalariga tegishlidir [9].

Ularning zaminida o'quvchilarni olgan nazariy bilimlarini amaliy tadbiqiga erishish yotadi. Yuqoridagilarni e'tiborga olgan holda fizika o'qitish jarayoniga nazar tashlaydigan bo'lsak, u nazariy bilim berish bilan birga aksariyat sohalarining negizini tashkil etadi. O'quvchilarni nazariydan olgan bilimlarini amaliyotga tadbiq qilishga o'rgatish, fizika o'qituvchisining asosiy vazifasidir. Bu vazifani o'quv tajribasi amalga oshiradi. Fizikadan o'quv tajribasi bu fizik hodisalarni darsda maxsus asboblarda yordamida, uni o'rganish uchun qulay sharoitda ko'rsatishdir. Shuning uchun ham u bir vaqtning o'zida bilimlar manbai, o'qitish metodi va ko'rgazmalilik turi bo'lib xizmat qiladi. Fizika tajribasi ikkita asosiy ko'rinishga bo'linadi: namoyishli tajriba va laboratoriya tajribasi. Tajribaning bu ikki ko'rinishi bir-birini to'ldiradi [10].

Namoyishli tajribani o'qituvchi bajaradi va bir vaqtning o'zida butun sinf o'quvchilari tomonidan kuzatiladi. To'g'ri tashkil qilingan o'quv tajribasi shaxsda qo'yilgan maqsadlarga intilishdagi sobitlikni, aniq ma'lumotlar olishda puxtalikni, ishdagi aniqlikni, qaralayotgan hodisalarning asosiy sifatlarini va boshqalarini kuzatish hamda ajratib olish malakasini tarbiyalashda amaliy vosita bo'lib xizmat qiladi. Barcha mexanik tajribalarda energetik o'zgarishlar kuch va bajarilgan ish hisobiga amalga oshiriladi. Tajribalarning aksariyati o'rta va o'rta maxsus ta'lim muassasalarining fan darslarida o'z aksini topgan bo'lib, u o'quvchilarni fikrlashga, olgan bilimlarini amaliyotga tadbiq etishga undaydi. [11].

Xulosa va takliflar. Ko'rinadiki, evfemizm o'zbek tilshunosligida disfemizmga nisbatan kengroq o'rganilgan bo'lib, bugungi kunga qadar yuqorida sanab o'tilgan olimlar tomonidan evfemizmning ko'proq nutqiy qatlam sifatidagi xususiyatlari sistemali tadqiq etilgan. Uning yondosh hodisalarga munosabati, turdosh bo'lgan troplari, til sathidagi o'rni belgilanganligi, lisoniy va nutqiy evfemalar farqlanib, evfemik ma'no kategoriyalari funksional-uslubiy jihatdan tasnif qilinganligi ahamiyatli. Qolaversa, o'zbek tilshunoslari orasida ayni masala yuzasidan hanuz bahs-munozaralar olib borilayotganligi uning turli sohalar bo'yicha chuqurroq o'rganilishi lozimligidan dalolat beradi.

Fizikaning amaliy ahamiyatini oshirish kelajakda yetuk kadrlarni yetishtirib chiqarish demakdir. O'quvchilarni kasbga yo'naltirishdagi oldimizda turgan muammolarni bartaraf qilish yo'llarini ishlab chiqib, berilgan tavsiyalarga to'g'ri amal qilgan holda o'quvchilarni hayotda o'z o'rnini topishda tanlagan kasbning ahamiyati nechog'li muhim ekanligida namoyon bo'ladi, samaradorlik ta'minlanadi.

Tilda Evfemizmning qo'llanishi tabii hodisasi bilan bog'liq holda tarixiy-etnografik hodisa sifatida shakllangan. Evfemizm xalqlardagi urf-odat, madaniy saviyaning darajasi, estetik did va etnik me'yorlarning rivojlanishi bilan bog'liq. Tilning taraqqiyoti bilan uning evfemistik qatlami ham rivojlanadi. Yangicha axloq-dob, yangicha dunyoqarash me'yorlari asosida evfemizmning yangi yangi shakllari yuzaga keladi. Tilda muayyan nutq vaziyati talabi bilan vujudga kelgan evfemizm ham mavjudki, ularning ma'nosi ko'pincha matn orqali oydinlashadi.

Xullas, funksionimlar til lug'at tarkibining medioqurilmalari tizimiga mansub denotativ asosi har xil giponim, giperonim, ekvonim va partonim singari lug'aviy-ma'noviy hodisalar bilan bir umumiy paradigмага qarashli bo'lsa-da, o'ziga xos lisoniy xususiyatlarga ega ekanligi bilan ularning har biridan farq qiladi. Shuningdek, bu farq funksionimlarning lug'aviy sath mikroqurilmalariga mansub

polisemantik tizimning funksiyadoshlik deb ataluvchi hodisasiga munosabatida ham ko'zga tashlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Larin B.A. Ob evfemizmax /Larin B.A. Problemi yazikoznaniya : Sb. statey, posvyash. 75 -letiyu akad. I.I.Meshaninova. – L.: LGU, 1961. – S. 110-124.
2. Агрикола Микро, микро-и макроструктуры словаря // Вопросы языкознания, 1984, № 2.
3. Berdialiev A. Leksikologiya, Frazzeologiya // Berdialiev A., Xidirov R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Leksikologiya, Frazzeologiya. Leksikografiya. Xujand: Rahim Chalil davlat nashriyoti, 2013, B. 82 -90.
4. Berdialiev A., Xidirov R. O'sha asar. B.
5. Safarova R. Leksik semantik munosabatning turlari, Toshkent: "O'qituvchi", 1996. -B.12.
6. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасина салыштырма – типологиялык илик. Бишкек, 2005.
7. Berdialiev A., Xidirov R. O'sha asar, B.85
8. Қиличев Б. Ўзбек тилида партонимлар. Тошкент: Фан, 1996. Б. 6.
9. Lacone, S. Write to the Point: How to Communicate in Business With Style and Purpose. The United States of America: Career Press. 2003. –P.60.
10. Pavlenko, A. (2006). Bilingual minds: emotional experience, expression and representation. Toronto: Multilingual Matters. p. 260.
11. Roe, B., Burns, P., & Smith, S. Teaching Reading in Today's Elementary Schools. The United States of America: Cengage Learning.2003.

Ruxsora G'ULOMOVA,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: ezozasavkatova@gmail.com

F.f.d (DSc) O'.Tilovov taqrizi asosida

DAVLAT EKOLOGIK SIYOSATINING IJTIMOIIY MOHIYATI

Annotatsiya

Maqolada davlat ekologik siyosatining asosiy yo'nalishlari, ekologik siyosatning ijtimoiy mohiyati, ko'rinishlari, sohalararo turlari, jamiyat miqyosida muayyan ekologik siyosatni yo'lga qo'yish zaruriyati haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: ekologik xavfsizlik, ekologik siyosat, tabiiy ofat, ekologik vaziyat, ekologik munosabat, ekologik muammolar, ekologik madaniyat, ekologik subyektlar.

СОЦИАЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация

В статье рассматриваются основные направления государственной экологической политики, социальная природа экологической политики, ее формы, междисциплинарные виды, а также необходимость формирования конкретной экологической политики на уровне общества.

Ключевые слова: экологическая безопасность, экологическая политика, стихийное бедствие, экологическая ситуация, экологическое отношение, экологические проблемы, экологическая культура, экологические субъекты.

SOCIAL ESSENCE OF STATE ENVIRONMENTAL POLICY

Annotation

The article discusses the main directions of state environmental policy, the social nature of environmental policy, its forms, interdisciplinary types, as well as the need to formulate a specific environmental policy at the level of society.

Key words: environmental safety, environmental policy, natural disaster, environmental situation, environmental attitude, environmental problems, environmental culture, environmental subjects.

Kirish. O'tgan asrning 70 yillariga kelib, jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlar keskinlasha boshladi. Aynan shu davrda davlat va siyosat arboblari, olim va faylasuflar jamiyatning tabiatga ta'sirini muvofiqlashtirish lozimligi, buning uchun qator chora-tadbirlarni muntazam amalga oshirish kerakligi to'g'risida mulohaza yurita boshladilar. Mazkur mulohazalar ushbu chora-tadbirlarni ifodalovchi tushunchaning vujudga kelishi bilan yakun topdi. Ammo, ekologik xavfsizlik davlat ekologik siyosatining strategik vazifasiga aylandi. Shu jihatdan davlat ekologik siyosatining ijtimoiy ahamiyatini tubdan o'rganish va ilmiy asoslash dolzarb ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Mavzuning mohiyatini yoritishda tarixiylik, analiz, sintez, umumlashtirish, taqqoslash kabi mantiqiy uslublardan foydalanilgan. Ekologik siyosatning asosiy yo'nalishlari qiyosiy tahlil qilingan va ilmiy xulosalar berilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mavzuning turli jihatlarini jumladan, inson ekologik madaniyatiga jamiyat ehtiyojini ortishi, ekologik vaziyatning keskinlashgani, ekologik munosabatlar xarakterining o'zgargani, ekologik muammolarning umumsayyoraviy tus olgani mutaxassislarining mavzuga e'tiborini nihoyatda kuchaytirdi va ko'plab ilmiy-nazariy asarlar yaratildi. Masalan: ekologik munosabatlarni globallashtirish, I.Arsentyeva, R.S.Gaysina [6], ekologik madaniyatni shakllantirishda diniy qadriyatlar va ta'lim tarbiyaning roli B.Omonov, F.Qilichev, O'.G'.Tilavov, G.A.Ochilova, Kh.Sh.Nomozov, Yu.Kh.Manzarov, B.A.Ochilov [4, 5, 6, 7, 8, 9, 10], suv tanqisligi muammosi va ekologik globallashtirishga doir manbalar B.Omonov, S.Mamashakirov [3,10] tadqiqotlarida tahlil qilingan.

Tahlil va natijalar. Amerikalik siyosatshunos olim Linton K. Kolduell ilk bor "ekologik siyosat" tushunchasini

tilga oldi. Dastlabki davrlarda ekologik siyosat deganda tabiiy muhitni ifloslantiruvchi texnologiyalardan foydalangan ishlab chiqaruvchini muayyan jarima to'lashga undovchi choralar nazarda tutildi. O'tgan asrning oxirlarida esa ushbu tushuncha bilan turfa ekologik muammolarning oldini olishga qaratilgan choralar ifodalanadigan bo'ldi. Bizning davrimizda "ekologik siyosat" tushunchasi nisbatan kengroq ma'noda qo'llanilmoqda. Ekologik siyosat deganda jamiyatning tabiatga ta'sirini muvofiqlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui nazarda tutiladi.

Tushunchaning XX asr so'nggi choragida ilmiy muomalaga kiritilgani bu boradagi sa'y-harakatlarning ham mazkur asrda vujudga kelganini anglatmaydi. Inson va jamiyatning tabiatga ta'sirini bir qadar muvofiqlashtirish va tartibga solish, bu munosabatlar natijasida yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etishga yo'naltirilgan faoliyat mudom davom etgan. Bu faoliyat turli subyektlar tomonidan tashkil etilgan, amalga oshirilgan va rag'batlantirilgan. Masalan, mahalla faollarining tashabbusi bilan yaroqsiz holga kelgan suv manbalarining hashar yordamida tiklanishini, muayyan tabiiy ofat oqibatlarini bartaraf etish choralarini, sho'r yerlarni yuvishga qaratilgan tadbirlarning tashkil etilishini, kishilarning atrof-muhit va tabiiy boyliklarga munosabatini nazorat qilish niyatida amalga oshirilgan sa'y-harakatlarni ekologik siyosatning namoyon bo'lishi sifatida baholash mumkin. Biroq, XX asrga qadar bunday siyosat uzluqli, muvaqqat va juz'iy xarakterga ega bo'lgan.

Bizning davrimizga kelib, ekologik siyosat ham mazmunan, ham tarkiban ancha murakkablashdi. U qator obyektlar tomonidan turli yo'nalish va sohalarida turfa tamoyillarga asosan amalga oshirilmoqda. Bu hol ekologik siyosatning turli ko'rinishlari, yo'nalishlari, sohalarini va tamoyillarini vujudga keltirdi. Binobarin, zamonaviy ekologik

siyosatning mazmun va mohiyatini ularsiz tasavvur qilish mushkul.

Zamonaviy ekologik siyosat turli ko'rinishlarga ega. Jumladan, turli xalqaro tashkilotlar tomonidan jahon miqyosida amalga oshirilgan tadbirlar, ekologik masalalarga bag'ishlangan xalqaro ahamiyatga molik hujjatlar ijrosi odatda umumsayyoraviy ekologik siyosat deb yuritiladi. Undan farqli o'laroq, davlat ekologik siyosati hokimiyat organlari, davlat tomonidan ta'sis etilgan vakolatli jamoatchilik tashkilotlari va shu kabilar tomonidan mamlakat hududidagi ekologik vaziyatni boshqarish, ekologik munosabatlarni tartibga solish va ekologik muammolarni bartaraf etish maqsadida amalga oshirilgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy choralarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, ekologik siyosat haqida gapirganda uning mintaqaviy ko'rinishi ham tilga olinadi. Bunda, bir tomondan, davlatning muayyan mintaqadagi ekologik vaziyatni asrash maqsadida amalga oshirgan choralari majmui, ikkinchi tomondan esa, shu mintaqadagi hokimiyat organlarining ekologik faoliyati, mahalliy miqyosda qabul qilingan ekologik xujjatlarning ijrosi nazarda tutiladi. Bundan tashqari, lokal ekologik siyosat haqida ham gapirish mumkin. U yoki bu tashkilot doirasida amalga oshirilgan ekologik chora-tadbirlar shunday deb yuritiladi. Mazkur choralalar tashkilot yoxud korxonaning atrof-muhitga salbiy ta'sirini cheklash maqsadida ro'yobga chiqariladi.

Ekologik siyosatning barcha ko'rinishlari dolzarb ijtimoiy ahamiyatga ega, albatta. Biroq biz tadqiqot mantig'iga amal qilgan holda o'z mulohazalarimizda davlat hokimiyat organlari, siyosiy institutlar, vakolatli jamoat tashkilotlari tomonidan amalga oshirilgan ekologik siyosatni nazarda tutmoqdamiz. Darvoqe, davlat ekologik siyosati ekologik siyosatning eng mazmundor va tarkiban murakkab ko'rinishi hisoblanadi. Chunki u bir vaqtning o'zida yuqoridagi subyektlar tomonidan bir necha yo'nalish va sohalarda murakkab tamoyillar asosida keng ko'lamda, tizimli, uzluksiz ravishda olib boriladi. Davlat ekologik siyosatining asosiy maqsadi mamlakat hududida ekologik xavfsizlikni ta'minlash va uning ekologik manfaatlarini himoya qilishdan iborat. Uning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

a) ekologik vaziyatni himoya qilish maqsadida amalga oshirilgan choralar; bu choralar mamlakatdagi tabiiy shart-sharoitlarni asrash, mavjud resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash, mavjud shart-sharoitlarni inson turmushi uchun maqbullashtirib borish maqsadida amalga oshiriladi; ekologik vaziyatning barqarorligi davlatning mazkur yo'nalishdagi ekologik siyosati samarasidan dalolat beradi;

b) ekologik munosabatlarni takomillashtirish maqsadida amalga oshirilgan choralar; bu choralar ekologik faoliyat subyektlarining tabiiy resurslardan foydalanish, tabiiy shart-sharoitlarni maqbullashtirish, tabiiy muhitni muhofaza qilish borasidagi aloqalarini tartibga solish va muvofiq-lashtirish maqsadida amalga oshiriladi; ekologik munosabat-larning huquqiy maydonda qolayotgani bu yo'nalishdagi davlat ekologik siyosatining to'g'ri tashkil qilinganini ko'rsatadi;

v) ekologik muammolarni bartaraf qilish maqsadida amalga oshirilgan choralar; bu choralalar tabiiy resurslarga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojlar bilan tabiatning ularni shakllantirish borasidagi cheklangan imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyatni bartaraf qilish maqsadida amalga oshiriladi; mamlakatdagi ekologik muammolarning davlat va jamiyat nazorati ostida qolayotgani bu yo'nalishdagi sa'y-harakatlarning maqsadga muvofiqligini namoyish qiladi.

Davlatning ekologik siyosati turli sohalarda amalga oshiriladi. Ko'zlangan maqsadga erishish uchun birinchi navbatda umummilliy miqyosdagi ekologik faoliyatni yo'lga qo'yish zarur. Chunki mamlakatdagi ekologik vaziyat o'z barqarorligini stixiyali ravishda vujudga keltirishi mumkin emas. Har qanday jamiyatdagi ekologik munosabatlar tartibga

solish va muvofiq-lashtirishni taqozo qiladi. Ekologik muammolarni esa umummilliy hamjihatlikni ta'minlash orqaligina bartaraf etish mumkin. Bularning barchasi jamiyat miqyosida muayyan ekologik siyosatni yo'lga qo'yish zaruriyatiga borib taqaladi. Binobarin, umummilliy sohada amalga oshirilgan ekologik siyosat mamlakat ekologik xavfsizligini ta'minlashning dastlabki shartidir. Bu siyosatning maqsadi va vazifalari, konseptual yondashuvlari va g'oyalari, strategiyasi va taktikasi, huquqiy negizlari va tashkiliy-institutsional asoslari naqadar puxta shakllantirilgan bo'lsa, uning samaradorligi darajasi ham shu qadar baland bo'ladi.

Qaysi yo'nalishda va sohada amalga oshirilayotganidan qat'i nazar, davlat ekologik siyosati qator yondashuv va tamoyillarga asoslanishni taqozo qiladi. Bu o'rinda umumiylik va xususiylik dialektikasi ayniqsa yorqin namoyon bo'ladi. Bir tomondan, har qanday davlat tomonidan olib borilayotgan ekologik siyosat milliy yondashuv va tamoyillarga asoslanishni talab etadi. Odatda bu tamoyillar tegishli qonun hujjatlarida belgilab qo'yiladi. Masalan, O'zbekistondagi davlat ekologik siyosatining asosiy yondashuv va tamoyillari "2030 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish Konsepsiyasi"da ifodalab berilgan. Bu yondashuv va tamoyillar quyidagilardan iborat: a) normativ-huquqiy bazani tizimlashtirish va takomillashtirish; b) iqtisodiyotni ekologiyalashtirish; v) tabiatdan foydalanishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish; g) atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan oqilona foydalanish sohasida nazoratni kuchaytirish; d) kompleks ekologik monitoringni olib borish; ye) innovatsion texnologik jarayonlar va metodikalarni ishlab chiqish; j) ekologik madaniyat va ta'limni shakllantirish; z) xalqaro hamkorlikni kuchaytirish [1].

Ayni paytda jahon hamjamiyati amal qilayotgan umumsayyoraviy ekologik siyosat tamoyillari ham mavjud. Ular turkumiga quyidagilar kiradi: [2] a) muqobil zararlarni tamoyili - bu tamoyilga ko'ra, tabiiy resurslardan foydalanish evaziga topilgan daromad muqobil zarar miqdoridan ko'p bo'lmog'i darkor; b) "ifloslantirgan to'laydi" tamoyili - bu tamoyilga ko'ra, ishlab chiqaruvchi tabiiy muhitga yetkazgan zarari salmog'iga mutanosib ravishda tovon to'lashi kerak; v) uzoq muddatli istiqbol tamoyili - bu tamoyilga ko'ra, atrof-muhitga yetkazilgan zararni asl ko'lamiga uzoq muddat o'tganidan keyin namoyon bo'ladi, binobarin zarar miqdorini aniqlayotganda bu holat inobatga olinmog'i darkor; g) o'zaro aloqadorlik tamoyili - bu tamoyilga ko'ra, ekologik muhitning barcha elementlari o'zaro aloqadordir, shu boisdan salbiy oqibatlar bir elementdan boshqasiga o'tishini nazarda tutish lozim.

Xullas, davlat amalga oshirayotgan ekologik siyosatning nazariy-metodologik asoslari voqiflik, ekologik siyosatning ularga mutanosib ravishda yo'lga qo'yilishi quyidagi natijalarni berishi mumkin:

a) mamlakatdagi ekologik vaziyat barqarorligi, uning tarkibiy elementlarining xavfsiz rivoji ta'minlanadi;

b) turli ekologik subyektlar amalga oshirayotgan ekologik munosabatlar xuquqiy maydon doirasida saqlanadi;

v) mamlakatning turli mintaqalarida mavjud bo'lgan ekologik muammolarning davlat va jamiyat nazorati ostida qolishi ta'minlanadi;

g) oqilona ekologik faoliyatni rag'batlantirish va atrof-muhit ifloslanishiga olib kelgan ekologik hatti-harakatlarni tiyish imkoni paydo bo'ladi;

d) mamlakatdagi ekologik muhitni tizimli monitoring qilib borish imkoniyatlari kengayadi;

ye) fuqarolar ekologik madaniyatini yuksaltirish imkoniyatlari kengayadi;

j) xalqaro miqyosda milliy ekologik manfaatlarni ifodalash va himoya qilish imkoni vujudga keladi;

z) xalqaro hamjamiyatning ekologik potensialidan mamlakatdagi ekologik muhitni mustahkamlashda foydalanish imkoniyati paydo bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Umumlashtirib aytganda, ilmiy asosda tashkil etilgan, to'g'ri nazariy-metodologik asoslarga tayangan davlat ekologik siyosati mamlakatning ekologik xavfsizligini ta'minlaydi, milliy ekologik manfaatlarni himoyalashga xizmat qiladi. Mustaqillik yillarida davlat amalga oshirgan ekologik siyosatning strategik asoslari milliy manfaatlar ustuvorligi, umuminsoniy va milliy manfaatlar

uyg'unligi, mintaqaviy ekologik hamkorlik ustuvorligi, xalqaro ekologik munosabatlarning faol ishtirokchisiga aylanishga bo'lgan intilish, ekologik siyosatni amalga oshirayotgan tashkiliy-institutsional tizimning muttasil takomillashtirilishi, Orol dengizining qurishi natijasida yuzaga kelgan ekologik muammolarga xalqaro hamjamiyat e'tiborini qaratishga qaratilgan sa'y-harakatlar, aholi ekologik madaniyatini yuksaltirish vazifalari bilan bog'liq bo'ldi. Mazkur strategik asoslar davlat ekologik siyosatiga yaxlitlik, tizimlilik va uzluksizligini ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "2030 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"// lex.uz.
2. Каранда А.В. Экологическая политика: понятие, виды, принципы.// Молодой ученый, 2020, №3. – С.352-354.
3. Мамашокиров С., Усмонов Э. Барқарор тараққиётнинг экологик хавфсизлик масалалари.Т.: "Фан" 2009. 247 б.
4. Омонов Б. Ўзбекистоннинг Оролбўйи минтақасидаги экологик сиёсати –Т.: "Фан", 2014. -184 б.
5. Қўлдошев А. Марказий Осиё давлатларида экологик муносабатларни бошқаришнинг демократик ва гуманистик тамойиллари. –Т.: "Фан", 2014. - 160 б.
6. Гайсина Р.С. Экологическая ситуация: взгляды на сущность, образование и пути решения// Концепт, 2013, №6.
7. Омонов Б.Н. Значение религиозных ценностей в формировании культуры личной экологии. Proceedings of Global Technovation 4th International Multidisciplinary Scientific Conference Hosted from Paris, France February 27th 2021. <https://conferencepublication.com>
8. Qilichev F. Shaxs ekologik madaniyatini shakllantirishda diniy qadriyatlarining roli. Fals.f.f.d. (PhD) diss. avtoref. – Toshkent: O'zMU, 2022.
9. Tilavov O'.G'. Global barqaror taraqqiyotda ekologik partiyalarning roli (ijtimoiy-falsafiy tahlil). Fals.f.d. (DSc) diss. avtoref. – Toshkent: O'zMU, 2021.
10. Omonov B.N. Problems And Consequences Of Water Deficiency In Central Asia // Turkish Online Of Qualitative Inquiry (TOJQI) Volume 12, July 2021: 2541-2545. <https://www.tojqi.net/index.php/journal/article/view/4680>

UDK:321.011.1

Nurmurod DJURAEV,

*O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi maxsus operatsiyalarni muvofiqlantirish boshqarmasi
Maxsus tayyorgarlik o'quv markazi sikl boshlig'i
E-mail:nurmurodabduyusupovich@mail.ru*

Falsafa fanlari doktori, professor v.b I.Siddiqov taqrizi asosida

PARTICIPATION OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN THE IMPLEMENTATION OF PUBLIC ADMINISTRATION FUNCTIONS IN UZBEKISTAN

Annotation

The article shows the history of the normative process of the introduction of the institution of civil society to support the implementation of the functions of state administration in the Republic of Uzbekistan, as well as its role today.

Key words: civil society, action strategy, public control, public administration, justice.

O'ZBEKISTONDA DAVLAT BOSHQARUVI FUNKSIYALARINI AMALGA OSHIRISHDA FUQAROLIK JAMIYATI INSTITUTLARINING ISHTIROKI

Annotsatsiya

Maqolada O'zbekiston Respublikasida davlat boshqaruvi funksiyalarini amalga oshirishga ko'maklashishda fuqarolik jamiyati institutini joriy etishining normatorlik jarayoni tarixi ko'rsatilgan, xamda bugungi kundagi uning o'rni.

Kalit so'zlari: fuqarolik jamiyat, harakatlar strategiyasi, jamoatchilik nazorati, davlat boshqaruvi, adolat.

УЧАСТИЕ ИНСТИТУТОВ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ФУНКЦИЙ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматривается история норматворческого процесса введения института гражданского общества в содействии осуществления осуществления функций государственного управления в Республике Узбекистан.

Ключевые слова: гражданское общество, Стратегия действий, общественный контроль, государственное управление, справедливость.

Fuqarolik jamiyati institutlarini shakllantirish maqsadida 1991 yil 15 fevralda O'zbekiston Oliy Kengashi "O'zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to'g'risida"gi Qonuni qabul qilindi. Mazkur qonun respublikada faoliyat yuritib kelayotgan jamoat birlashmalari faoliyatini tubdan isloh qilishga shuningdek, jamoat birlashmalari tuzilmalarini davlat va hukumat tizimidan ajratishga huquqiy shart-sharoitlar yaratib berildi. Respublika ijtimoiy-siyosiy hayotida birinchi marta mazkur qonunda jamoat birlashmalarining maqsadlari xalqaro va demokratik mezonlar asosida ta'riflab berildi: "Jamoat birlashmalari fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqiy hamda erkinliklarni ro'yogga chiqarish va himoya qilish, fuqarolarning faolligi va tashabbuskorligini, davlat va jamoat ishlarini boshqarishda ularning ishtirok etishini rivojlantirish..."[1] maqsadida tuziladi.

O'z mustaqilligini qo'lga kiritgan O'zbekiston tarixida ilk bor fuqarolik jamiyati institutlari-jamoat birlashmalarining mustaqilligi, ularning davlat va hukumatdan alohida faoliyat yurituvchi huquqiy sub'ekt ekanligi tan olindi. Bu holat fuqarolik jamiyatiga xos belgilardan biridir. Qonunda davlat idoralari va mansabdor shaxslarning jamoat birlashmalari faoliyatiga aralashish, shuningdek, jamoat birlashmalarining davlat idoralari va mansabdor shaxslar faoliyatiga aralashishiga yo'l qo'yilmasligi huquqiy jihatdan mustahkamlandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2018 yil 4 maydagi "Mamlakatni demokratik yangilash jarayonida fuqarolik jamiyati institutlarining rolini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5430-son Farmoni mazmun-mohiyati va ahamiyati to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

huzuridagi Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish bo'yicha Maslahat kengashi rahbari A.Saidovning bildirgan fikricha: "hamyurtlarimizning davlat va jamiyat hayotida faol ishtirok etishi, o'z navbatida, jamiyatimizni yanada demokratlashtirish, erkinlashtirish va fuqarolik jamiyati institutlarini shakllantirish hamda izchil rivojlantirish bilan chambarchas bog'liqdir. Shu ma'noda, keyingi davrda ijtimoiy hayotning barcha sohalarida demokratik o'zgarishlarni amalga oshirishda fuqarolik jamiyati institutlari, xususan, nodavlat notijorat tashkilotlarining (NNT) roli va ahamiyati, ijtimoiy faolligi, umuman, ular faoliyatining samaradorligini kuchaytirishga qaratilgan muhim chora-tadbirlar ko'rildi"[2].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 4 mayda qabul qilingan "Mamlakatni demokratik yangilash jarayonida fuqarolik jamiyati institutlarining rolini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5430-son farmonida qayd etilganidek, o'tgan davrda ushbu sohaga doir 200 dan ortiq normativ-huquqiy hujjat qabul qilindi[3]. Bu haqda so'z borganda, avvalo, milliy qonunchilikda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi yetakchi o'rin tutishini ta'kidlash maqsadga muvofiqdir. Asosiy qonunimizning 34-moddasida fuqarolarning jamoat birlashmalariga uyushish huquqi mustahkamlab qo'yilgan. Ya'ni: "O'zbekiston Respublikasi fuqarolari kasaba uyushmalariga, siyosiy partiyalarga va boshqa jamoat birlashmalariga uyushish, ommaviy harakatlarda ishtirok etish huquqiga egadirlar".

Konstitutsiyamizning uchinchi bo'limidagi XIII-bob aynan "Jamoat birlashmalari" deb nomlanadi. Mazkur bobdagi moddalar fuqarolik jamiyati an'alarini tiklash, jamoat birlashmalari maqomini huquqiy tarzda rasmiylashtirish, ularning real va barqaror rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan konstitutsiyaviy qoidalardan tashkil topgan. Eng muhimi,

Konstitutsiyamizda fuqarolik jamiyati institutlarini tashkil etish va ular faoliyatining huquqiy asoslari e'tirof etilgan, ularning davlat bilan o'zaro hamkorligi tamoyillari belgilangan. Konstitutsiyaviy normalarni amalda qo'llash maqsadida "Jamoat birlashmalari to'g'risida", "Kasaba uyushmalari, ularning huquqlari va faoliyatining kafolatlari to'g'risida", "Siyosiy partiyalar to'g'risida", yangi tahrirdagi "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida", "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida", "Jamoat fondlari to'g'risida", "Siyosiy partiyalarni moliylashtirish to'g'risida", "Nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining kafolatlari to'g'risida", "Homiylik to'g'risida", yangi tahrirda "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida" va "Fuqarolar yig'ini raisi (oqsoqoli) va uning maslahatchilari saylovi to'g'risida", shuningdek, "Ekologik nazorat to'g'risida", "Vasiylik va homiylik to'g'risida", "Ijtimoiy sheriklik to'g'risida", "Parlament nazorati to'g'risida"gi[3] bir qancha qonunlar qabul qilindi.

Ma'lumki, Prezident tashabbusi bilan ishlab chiqilgan Harakatlar strategiyasi loyihasi, shuningdek, ushbu dasturiy hujjat doirasida 2017 va 2018 yillarda qabul qilingan Davlat dasturlari ham jamoatchilik muhokamasiga qo'yilib, so'ngra qabul qilingan. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad davlat ahamiyatiga molik dolzarb masalalarni kompleks ravishda tahlil qilish, keng jamoatchilik qatlamlari, ekspertlar sharhi, fikr-mulohaza va takliflarini o'rganishdan iborat ekanini ta'kidlash lozim. Binobarin, davlat va jamiyat ahamiyatiga molik bunday hujjatlarni tayyorlashda butun O'zbekiston xalqining qiziqishlari to'la inobatga olinishini ta'minlash uchun aholi o'rtasida keng muhokamalar tashkil etish, doimiy ravishda xalq bilan muloqot qilish taqozo etiladi. Bunda, shubhasiz, fuqarolik jamiyati institutlari, xususan, nodavlat notijorat tashkilotlari faol bo'lishi dardor.

Fikrimizcha nodavlat notijorat tashkilotlar tomonidan ma'lum bir ijtimoiy guruhning turli manfaatlari bir tizimga solinib, ularning keng jamoatchilikning xohish-irodasi sifatida davlat va hukumat organlariga yetkazilishi - siyosiy qarorlar qabul qilish uchun muhim ahamiyatga egadir. Qolaversa, bunda ko'plab manfaat guruhlari va ijtimoiy qatlamlar o'rtasida o'zaro kelishuv va muvofiqlashuv ro'y beradi.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010 yil 12 noyabr kuni bo'lib o'tgan qo'shma yig'ilishidagi ma'ruzasida fuqarolik jamiyati shakllanishi jarayonida davlat va jamoat birlashmalari munosabatlariga to'xtalib, bunday tashkilotlarning davlat va hokimiyat tuzilmalari faoliyati ustidan ta'sirchan jamoatchilik nazoratini amalga oshirishdagi rolini kuchaytirish hamda nodavlat notijorat tashkilotlarining davlat tuzilmalari bilan o'zaro munosabatlaridagi aniq chegaralarni belgilovchi va tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini takomillashtiruvchi "Ijtimoiy sheriklik to'g'risida"gi Qonun qabul qilish zarurligini ta'kidlab o'tgan edilar.

Natijada, 2014 yilda mamlakatimizda "Ijtimoiy sheriklik to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi va u 2015 yil 1 yanvardan kuchga kirdi. Ushbu Qonunning qabul qilinishi mamlakatimizda davlat organlari va fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasidagi ijtimoiy sheriklikni hayotga amaliy tatbiq qilishda muhim bosqich bo'ldi. Shuni ham ta'kidlash joizki, "Ijtimoiy sheriklik to'g'risida"gi Qonunning qabul qilinishi ijtimoiy sheriklik sohasidagi ishlarning yakunlan-ganini emas, yangi mas'uliyatli bosqich boshlanganini anglatadi. Ijtimoiy sheriklik hozirgi kunda jahondagi ko'pchilik mamlakatlarning Mehnat kodekslarida, mamlakatlarni strategik rivojlantirishga aloqador hujjatlarda, turli sohalarga oid uslubiy tavsiyalar va me'yoriy hujjatlarda mustahkam o'rin egallamoqda.

Hozirgi kunda ijtimoiy sheriklikning mohiyati siyosat sub'ektlari: davlat tuzilmalari, tijorat korxonalari va notijorat

tashkilotlari o'rtasidagi konstruktiv aloqadorlik sifatida anglashiladi. Ijtimoiy fanlarda ushbu sub'ektlar 1-, 2- va 3-sektor nomlari bilan yuritiladi. Ijtimoiy sheriklik har uch sektor vakillari o'rtasida hamkorlik paydo bo'lganda va bu hamkorlik har uch guruh va jamiyat uchun manfaatli ekani anglashilganda vujudga keladi.

Fuqarolik jamiyati institutlari faoliyat ko'rsatadigan huquqiy makonni yanada kengaytirish maqsadida Harakatlar strategiyasida belgilangan ustuvor vazifalar mohiyatidan kelib chiqib, amaldagi qonun hujjatlari yanada takomillashtirish maqsadida 2018 yil 12 aprelda qabul qilingan "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi[4] qonunga alohida to'xtalib o'tish zarur.

2018 yil 12 aprelda qabul qilingan "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi qonunning maqsadi davlat organlari va muassasalari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini tashkil etish hamda amalga oshirish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iboratligi belgilab qo'yildi. Qonunga binoan, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, shuningdek, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ro'yxatga olingan NNT, ommaviy axborot vositalari (OAV) jamoatchilik nazorati sub'ektlari etib belgilangan. 2018 yil 18 aprelda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qonunga muvofiq, "O'zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to'g'risida"gi, "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi, "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi, "Jurnalistik faoliyatini himoya qilish to'g'risida"gi, "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi, "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"gi qonunlarga davr talablaridan kelib chiqqan holda tegishli o'zgartirishlar kiritildi[5].

Davlat idoralari, shu jumladan ijroiya hokimiyat organlari ustidan amalga oshiriladigan jamoat nazoratining mexanizmi qanday? Fikrimizcha, avvalo, mazkur mexanizm statik va dinamik holatda tegishli tarkibiy elementlardan iborat bo'lishiga e'tibor qaratish lozim.

-birinchi holatda jamoat nazoratini amalga oshiruvchi sub'ektlar tizimi (bular fuqarolik jamiyati institutlari: ya'ni, siyosiy partiyalar, inson huquqlari bo'yicha Ombudsman, jamoat va nodavlat notijorat tashkilotlar, turli jamg'arma, uyushma va assotsiatsiyalar, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, ommaviy axborot vositalari va boshqalar);

-ikkinchi holatda mazkur sub'ektlarning faoliyati, ushbu faoliyat shakllari, usullari hamda fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasidagi hamkorlik aloqalari nazarda tutiladi. Bu bilan jamoat nazoratining nazariy konstruksiyasini uch jihatdan talqin qilish mumkin: 1) sub'ektlar tarkibi; 2) instrumental jihati; 3) huquqiy jihati.

Jamoat nazoratining sub'ektlar tarkibiga quyidagilar kiradi: a) jamoat birlashmalari, nodavlat notijorat tashkilotlar, siyosiy partiyalar; b) alohida fuqarolar, ularning guruhlari; s) mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari, jumladan, mahalla tuzilmalari; d) ommaviy axborot vositalari.

Horij tajribasiga e'tibor berilsa, qator davlatlar amaliyotida huquqni muhofaza qiluvchi organlar huzurida Jamoatchilik kengashlari faoliyat yuritishi kabi shakllarning guvohi bo'lishi mumkin. Shundan kelib chiqib, mamlakatimiz Bosh Prokuraturasi, Ichki ishlar vazirligi, Mudofaa va boshqa vazirliklar huzurida, shuningdek, viloyat, shahar va tuman hokimliklari huzurida ham shunday Jamoatchilik kengashlarini bosqichma -bosqich shakllantirib borish maqsadga muvofiq. Bunday kengashlar, bir tomondan, davlat idoralarning tegishli faoliyatini kuzatib, doimo undan xabardor bo'lib turadi, ikkinchi tomondan, davlat idoralari bilan aholi o'rtasida bog'lovchi bo'g'in bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Mamlakatimizda kechayotgan islohotlar, xususan ma'muriy islohotlar va modernizatsiyalash jarayonlari sharoitida jamoat nazoratining samardorligi va ta'sirchanligini oshirish yo'llari haqida o'ylash nihoyatda muhim vazifadir. Jamoatchilik nazoratining samardorligi deganda ushbu nazoratning maqsadiga erishish, vazifalari bajarilishiga ko'maklashish, davlat funksiyalarining amalga oshirilishida ijobiy natijalarga ega bo'lish tushuniladi. Bu institutning samardorligini ta'minlashda nazoratning mustaqilligi, xolisligi va nazorat sub'ekti erkin harakatlanishi prinsiplariga tayangan holda, aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etishga yo'naltirilgan jamoat ta'siri choralari qo'llay oladigan siyosiy-huquqiy maqomga ega bo'lishi muhimdir.

Fikrimizcha, jamoatchilik nazoratini yanada samarali yo'lga qo'yish, fuqarolik jamiyati institutlarining bu boradagi faoliyatini yanada yuksaltirish uchun quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilishi o'rinni bo'lar edi:

1. Jamoatchilik nazoratini amalga oshirishni samarali tashkil etish uchun davlat va fuqarolik jamiyati institutlari hamkorligining, ijtimoiy sherikchiligining huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish dardkor;

2. Jamoatchilik nazoratini yuksaltirishda ommaviy axborot vositalarining rolini oshirish va ular orqali jamoatchilik nazoratining samarali natijalarini ifodalashga yo'naltirilgan dasturlar tayyorlash hamda ularni muntazam yoritib borilishi zarur;

3. Jamiyatda jamoatchilik nazoratini shakllantirishning yangi yo'nalishlari va istiqbollari aniqlash maqsadida xalqaro hamda respublika miqyosida ilmiy-nazariy anjumanlar, konferensiyalari, davra suhbatlari o'tkazish va bu boradagi ilmiy tadqiqot izlanishlarni qo'llab-quvvatlash lozim.

Umumiyashtirilganda, davlat boshqaruvining evolyusion rivojlanishini muhim elementi, ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash va jamiyatni rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlarni ochish, hukumatni modernizatsiya qilishdir. Bu hozirgi davrda paydo bo'layotgan global muammolar va mamlakatni demokratik rivojlantirish ehtiyojlariga muvofiq boshqaruv usullarini maqsadli, tezkor va tizimli ravishda taqsimlashni o'z ichiga oladi.

Hozirgi bosqich, O'zbekistonda zamonaviy davlat menejmenti tizimi barqaror rivojlanishning ijtimoiy-siyosiy omillari, o'zini o'zi boshqarishning siyosiy mexanizmlarini takomillashtirish va istiqbolda zaruriy resurslarni taqsimlash va ta'minlash uchun turli boshqaruv usullari va yondashuvlarini moslashuvchan tizimini joriy etish zarurati mavjud. Bu borada:

1. O'zbekistonda davlat boshqaruvining hozirgi bosqichida, uni demokratlashtirish va modernizatsiyalashning asosiy yo'nalishlari va mexanizmlariga: davlat boshqaruvining qonunchilik bazasini takomillashtirish, kadrlar salohiyatini mustahkamlash, boshqaruvning innovatsion texnologiyalarini ishlab chiqish, markaz va mahalliy hokimiyat organlari, davlat tuzilmalari va fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasida samarali ijtimoiy sheriklik munosabatlarini joriy etish hamda davlat-xususiy sektor o'rtasida "outsorsing" va "kontraktning aut" usullarini qo'llash.

2. Rivojlangan demokratik mamlakatlarda Hukumatning qonunchilik jarayonidagi ishtiroki ayrim o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ulardan milliy qonun hujjatlarini takomillashtirishda foydalanishimiz mumkin. Chunoschi, Bosh vazirning qonun loyihalari muhokamasida o'z nutqi bilan kafolatli ishtirok etish huquqini O'zbekiston qonunchiligiga ham joriy etish maqsadga muvofiq.

3. "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi Qonunning 6-moddasi 3-qismida "Xalq deputatlari kengashi va hokim qabul qilgan hamda chiqargan hujjatlar imzolangan vaqtdan boshlab kuchga kiradi, basharti ana shu hujjatlarda o'ziga tartib belgilanmagan bo'lsa", deyilgan. Vaholanki, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 84-moddasida qonunlarning va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning matbuotda e'lon qilinishi ular qo'llanilishining majburiy sharti ekanligi belgilangan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi qonunning 26-moddasida "O'zbekiston Respublikasining qonunlari va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis palatalari qarorlari, shuningdek mahalliy davlat hokimiyati organlarining qonunlari, agar hujjatlarining o'zida boshqa muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, rasman e'lon qilinganidan so'ng o'n kundan keyin kuchga kiradi", deb qayd qilingan.

4. Aholi keng qatlamlari tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgan va xalqimiz tarixidan keng o'rin olgan mustaqil hamda barqaror fuqarolik jamiyati institutlari demokratik qadriyatlar, inson huquqlari, erkinligi va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda hamda jamiyat boshqaruvining muhim siyosiy instituti sifatida xizmat qilmoqda. "Kuchli davlatdan – kuchli fuqarolik jamiyati sari" tamoyilining izchil amalga oshirilishi nodavlat notijorat tashkilotlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, kasaba uyushmalari, jamoat birlashmalari, jamg'armalar va mustaqil ommaviy axborot vositalarini shakllantirish hamda rivojlantirishning mustahkam qonunchilik va me'yoriy-huquqiy bazasini yaratilishiga sabab bo'ldi. 2018 yil 4 mayda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Mamlakatni demokratik yangilash jarayonida fuqarolik jamiyati institutlarining rolini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni qabul qilindi. Ushbu hujjat asosida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish bo'yicha maslahat kengashi tashkil etildi. Eng muhimi, Farmondan Prezidentimizning bugungi kun va yaqin istiqbolda O'zbekistondagi fuqarolik jamiyati institutlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlashga qaratilgan muhim tashabbuslari o'rin olgan.

Shunga qaramay, ijtimoiy sheriklik-davlat organlari va NNT o'rtasida fuqarolarning keng ko'lamli ijtimoiy muammolarini hal qilishga, ayniqsa, yoshlarning tashabbuslari va zamonaviy g'oyalarini haqiqatda ilgari surishga qaratilgan hamkorlikning samarali mexanizmiga aylana olgani yo'q. Shu bois, davlat sektorlari va fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasida konstruktiv hamkorlikning yangi modelarini joriy etish, bunda O'zbekiston Respublikasining "Ijtimoiy sheriklik to'g'risida"gi Qonuniga ayrim o'zgartirishlar kiritish zaruriyati mavjud.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to'g'risida"gi Qonuni.//O'zbekiston Respublikasining Qonunlari. 4-son. -T., Adolat, 1993. B.155.
2. <http://www.uza.uz>. Fuqarolik jamiyati institutlari yuksalik bosqichida. // O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish bo'yicha Maslahat kengashi rahbari A.Saidov bilan suhbat matnidan. T.: 2018 yil 8 may.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Mamlakatni demokratik yangilash jarayonida fuqarolik jamiyati institutlarining rolini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2018 yil 4 maydagi PF-5430-son farmoni.
4. www.lex.uz. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
5. O'zbekiston Respublikasining "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi Qonuni. -T.: 2018 yil 12 aprel, O'RQ-474-son.

Kamola DOSTANOVA,
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: giribala98@mail.ru

TDPU Umumiy psixologiya kafedrasi v/b professori, psixologiya fanlari doktori S.N.Jo 'raqulova taqrizi asosida

SHARQ MUTAFAKKIRLARI QARASHLARIDA SHAXS HAYOT FAOLIYATIGA EMOTSIYALAR TA'SIRINING PSIXOLOGIK TALQINI

Annotatsiya

Sharq falsafasi avval boshidan boshlaboq asosan inson ruhiyatini, uning ma'naviy olamini bilishga, odamlarning o'zaro munosabatlarini anglashga e'tibor bergan. Ushbu maqolada Sharq mutafakkirlari qarashlarida hayot faoliyatiga nazar hamda unga emotsiya-hissiyotlarning ta'siriga psixologik nazarlar muhokama etiladi. Shuningdek ushbu masaladagi G'arb mutafakkir-psixologlarining fikrlari o'rganib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Psixologiya, Sharq, G'arb, mutafakkir, din, ilm, dunyoqarash, emotsiya, hissiyot, metod.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ВЛИЯНИЯ ЭМОЦИЙ НА ЛИЧНУЮ ЖИЗНЕННУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Аннотация

Восточная философия с самого начала уделяла внимание познанию человеческой психики, ее духовного мира, пониманию человеческих взаимоотношений. В данной статье рассматриваются психологические аспекты жизнедеятельности и влияние на нее эмоций во взглядах восточных мыслителей. Также будут изучены мнения западных мыслителей-психологов по этому вопросу.

Ключевые слова: Психология, Восток, Запад, мыслитель, религия, наука, мировоззрение, эмоция, чувство, метод.

PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION OF THE INFLUENCE OF EMOTIONS ON PERSONAL LIFE ACTIVITIES FROM THE VIEWS OF EASTERN THINKERS

Annotation

Eastern philosophy, from the very beginning, paid attention to the knowledge of the human psyche, its spiritual world, and the understanding of human relationships. This article discusses the psychological aspects of life activity and the impact of emotions on it in the views of Eastern thinkers. Also, the opinions of Western thinkers-psychologists on this issue will be studied.

Key words: Psychology, East, West, thinker, religion, science, outlook, emotion, feeling, method.

Kirish. Bugungi globallashuv davrida emotsiyalarning shaxs faoliyati hamda hayot sifatiga psixologik ta'sirini o'rganish hamda tahlil qilish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2022-yil 28-yanvardagi "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan yangi o'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi 60-sonli farmonini [1] asos qilib olishimiz mumkin. Ushbu farmon 7 ta yo'nalish 100 ta maqsaddan tashkil topgan bo'lib, 73-maqsadda: "Buyuk ajdodlarning boy ilmiy merosini chuqur o'rganish va keng targ'ib etish" va shu asnoda:

Buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy-ma'naviy merosini keng targ'ib qilish maqsadida yurtimizdan yetishib chiqqan allomalar qalamiga mansub 100 ta asarning xalqchil tarjimasini amalga oshirish, ular asosida ilmiy va ommabop risolalar yaratish.

Buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o'rganish va keng targ'ib etish maqsadida O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Islom sivilizatsiyasi markazi, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari faoliyatini qo'llab-quvvatlash, kabilar belgilab qo'yildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. V. Vundt tomonidan Insonning yuksak tafakkur qilish faoliyati, madaniyati, tili va dini o'rtasidagi uyg'unlikka alohida etibor beriladi. V. Vundt inson psixologiyasining asosini emotsiya (his, tuyg'u, hayajon, ruhiy to'lqin), ya'ni tashqi kuchlar ta'sirida namoyon bo'luvchi irodaviy kechinmalarning tashkil etishini asoslab beradi. Bir qator mualliflar, xususan, V.R.

Bukin diniy psixikani faqat diniy kechinmalardan iborat deb tushinadilar. Lekin bu bir tomonlama yondoshuvning o'zidir. Diniy hissiyotlar va kechinmalarning o'zigahos tomoni shundaki, u faqat psixologik mazmun bilan bog'lanib qolmagan, balki u dindor insonda turli hissiyotlar bo'lishi mumkin, aniqrog'i ushbu hissiyotlarning yo'nalishi, ob'ektiga bog'liqdir. Demak, diniy his-tuyg'ularning ob'ekti diniy tasavvurlar sohasidir. Tasavvur, ishonch, hissiyot, diniy tasavvur va g'oyalar bilan bog'liq bo'lgani, unga yo'naltirilgani uchun diniy tasavvur, diniy ishonch, diniy hissiyot bo'la oladi. Diniy psixika qanday rol o'ynashidan qat'i nazar faqat emotsiyalardagina iborat emas. Dindor psixikasida tafakkur, faqqlamoq, tasavvur faqat ikkinchi darajali rolni o'ynamaydi. Ular g'ayritabiiylik haqida obrazlar, tasavvurlar va g'oyalarni shakllantiradi. Shuning uchun din psixologiyasi faqat diniy kechinmalar bilan shug'ullanib qolmaydi. U dindorlarning bilish jarayonining xususiyatlarini ham o'rganishi shart.

XIX asr oxiri – XX asr boshlariga kelib, Teodor Ribo (1839 – 1916) ko'plab fransuz nevropatolog va psixiatrlarining "diniy e'tiqod ongli faoliyatning buzulishidir", – degan nazariyalariga qarshi "Hissiyot psixologiyasi" asarida "Diniy e'tiqod sog'lom shaxslargagina xos bo'lib, u oliy tuyg'ularning bir ko'rinishidir" deb baho beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sharq psixologik qarashlarida: nima qilish kerak? qanday qilish kerak? – kabi savollarga javob qidiriladi. Bunda asosiy e'tibor o'rganilayotgan ob'ekt kelajagiga qaratiladi. Bu savollarga javob berish uchun o'tmish tajribasi, bu masalalarni

mukammal tushuntirib bera oluvchi yetarlicha bilim, tajriba, ilmga ega ustoz bor. Ustoz, shayx, murabbiy bunday bilimlardan boxabar. Qur'oni sharif, Hadislar va boshqa muqaddas kitoblarda bu savollarga javob mavjud. Bunda asosiy e'tibor natijaga qaratiladi. Sharq psixologiyasi, jumladan, so'fizm odam xulqi bilan bog'liq barcha muammolarni tushuntirib o'tishga intilmaydi (buni avom tushunarmikan?). Aynan shunday xususiyatidan kelib chiqib, Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlari, sharqona diniy ta'limotlar, diniy-mistik hisoblanib, isboti berilmaganligi tufayli fan o'rnida ko'rilmagan va u davrlarda yaratilgan psixologiya darsliklaridan ham o'rin olmagan.

Abu Nasr Forobiy o'z asarlarida ta'lim-tarbiya muhurligi, unda nimalarga e'tibor berish zarurligi, ta'lim-tarbiya usullari va uslubi haqida fikr yuritadi. Uning "Fozil odamlar shahri", "Baxt saodatga erishuv to'g'risida", "Ilmlarning kelib chiqishi", "Aql ma'nolari to'g'risida" kabi asrlarida ijtimoiy-tarbiyaviy qarashlari o'z ifodasini topgan. Forobiy o'z ishlarida ta'lim-tarbiyani uzviy birlikda olib borish haqida ta'lim bergan bo'lsa ham, ammo har birining insonni kamolga yetkazishda o'z o'rnini va xususiyati bor ekanligini alohida ta'kidlaydi. Forobiyning fikricha inson kamolotga yolg'iz o'zi erisha olmaydi. Tarbiya jarayoni tajribali pedagog, o'qituvchi tomonidan tashkil etilishi muhimdir. Chunki har bir odam ham baxtni va narsa hodisalarni o'zicha bila olmaydi. Bunga ta'lim-tarbiyani

to'g'ri yo'lga qo'yish orqali erishish mumkin, deydi. Chunki maqsadga muvofiq amalga oshirilgan ta'lim-tarbiya insonni ham aqliy, ham axloqiy jihatdan komolga yetkazadi, xususan, inson tabiat va jamiyat qonun-qoidalarini to'g'ri bilib oladi va hayotda to'g'ri yo'l tutadi, boshqalar bilan to'g'ri munosabatlarda bo'ladi, jamiyat tartib qoidalariga rioya etadi. Demak, Forobiy ta'lim-tarbiyaning asosiy vazifasi, jamiyat talablariga javob bera oladigan va shu jamiyat uchun xizmat qiladigan yetuk insonni tarbiyalashdan iborat deb biladi [4].

Bugungi yosh avlodni tarbiya qilishning dastlabki davrlarida, bola dunyoni anglash jarayonida unga qanday bilim berilsa shundayligicha qabul qilaveradi. Yoshi bir oz ulg'ayib tafakkur jarayonida analiz, sintez va umumlashtirish boshlangandan so'ng, u o'z fikrini boshqalarga uqtirishga hamda boshqalarni fikrini inkor etishga harakat qiladi. Boshqalarga o'z fikrini uqtirish yoki boshqalar fikrini inkor etish uchun avvalambor sabr bilan tinglab so'ng mushohada qilish kerakligini ko'pchilik yoshlar anglab yetmaydilar. Ayniqsa munozarali, bahsga sabab bo'ladigan masalalarda yoshlar xisssiyotga (emotsiya) berilish holatlari ko'zga tashlanib turadi. Shu kabi holatlarni oldini olish uchun ham yoshlar xulq-atvorida tolerantlik xususiyatini shakllantirish lozim.

Shaxs ongining nazorati, o'z o'rnida xatti-harakatlar, ma'lumotlar, tafakkur va emotsiyalar nazorati orqali amalga oshiriladi. Quyidagi nazorat turlari farqlanadi:

1 – rasm. Shaxs ongining nazorati turlari.

Xatti-harakatlar nazorati birinchi navbatda odamning individual fizik voqe'ligini boshqarish (kim bilan yashashligi qat'iy aniqlashtiriladi, qanday kiyim kiyish, qanday ovqat yeyish, qancha uxlash va h.) ni, keyin esa odamni vaqt jihatdan bo'sh qo'ymaslik (odam qat'iy vaqt jadvaliga rioya qiladi, iloji boricha, u jismoniy va hissiy jihatdan doimiy faoliyatda bo'ladi, toki mustaqil fikrlash uchun unda vaqt qolmasin) ni va nihoyat jamiyat talablariga doimiy bo'yusinish hamda ularga bog'liq holda yashash (rag'batlantirish va jazolash tizimi, ozodlikdan mahrum qilish, doimiy kuzatish yoki nazoratda ushlab uchun "ustoz" ga bog'lab qo'yish, jamiyat ta'limotiga zid bo'lgan ish va fikrlarni rahbarga yetkazish) ni o'z ichiga qamrab oladi.

Ma'lumotlar nazorati jamiyat a'zolariga yolg'on-yashiqslarni aytish, jamiyat ta'limotiga zid bo'lgan ta'limotni yashirish, jamiyat ta'limotini targ'ib qiladigan informatsion manbalarni yaratish bilan amalga oshiriladi.

Tafakkurning nazorati deganda guruh normalarining haqiqat sifatida majburiy qabul qildirilishi, jamiyat ta'limotiga mos fikrlarning rag'batlantirilishi, jamiyat rahbari yoki uning qarashlari haqida salbiy va tanqidiy fikrlarning bo'lmasligi nazarda tutiladi.

Hissiyotlar nazorati o'zida shaxs his-tuyg'ulari toraytirilishini, aybdorlik va uyat tuyg'ularining ishlab chiqilganligini, o'z ayb va nuqsonlari, xatolarini odatda hammaning oldida tan olinishligini, doimiy qo'rquvda ushlab turilishligini o'zida mujassam etadi.

Inson bor ekan, u fikrlaydi, nimanidir o'ylaydi, narsa va hodisalarning mohiyatini anglashga harakat qiladi. Lekin ongli mavjudot bo'lgan insonning o'ziga xosligi shundaki, u har doim ham o'ylagan narsani gapiravermaydi, turli xil hissiyotlardan, alkash-chulkash fikrlarni o'zgalarga bildirib

qo'yishdan o'zini tiyadi. Bu xususda Bernard Shou shunday yozgan ekan: "Bilganingni har doim ham gapiraverm, lekin nima to'g'risida gapirishni doimo bil". Bu fikrlarning barchasi hammamiz uchun oddiy, tabiiy bo'lgan o'ylash, mushohada qilish yoki fikrlashning ham o'z qonun-qoidalari, sifat belgilari va madaniyati borligini ko'rsatadi. Ijtimoiy psixologiya ijtimoiy xulqni boshqarishda din psixologiyasi bilan hamkorlikda har bir o'ylagan va mushohada qilgan fikrlari semantikasini anglashga yoshlarni o'rgatishi lozim.

Mashhur gipnozchi Mesner gipnozning asosiy vositasi sifatida aynan ko'z va so'zga katta e'tibor berish zarurligini ta'kidlaydi. Shu bois ayollarga suhbatdosh ko'zlariga tik qaramaslikni tavsiya qilinadi.

O'ziga xos xususiyatlari tufayli ayollar ekstremistik kuchlarning oson o'ljasiga aylanmoqda. O'zbek xonadonlarida ayollar asosan uy yumushlari bilan mashg'ul bo'ladilar. Shu sabab ularda ijtimoiylashuv jarayonlari nisbatan sekin kechadi. Bunday vaziyat ayol ruhiyatida mavjud holatdan qoniqmaslik hissini paydo qiladi. Mutaassiblar esa bu vaziyatdan unumli foydalanib ularga quyidagicha psixologik ta'sir o'tkazishga urinadilar:

Bu hayotni dahshatli bir tusda tasvirilaydilar va bunga ishontiradilar ham. O'z o'rnida hayotidan norozi ayol ongida o'zini oqlashlik ya'ni, men yomon emasman balki, dunyo, odamlar yomon shuning uchun men qiynalyapman" degan g'oyani shakllantiradilar.

O'z g'oyalari va "buyuk" vazifalari haqida o'lim va oxirat, jazo haqida shunchalik "ulug'vor" nutq so'zlydilarki, ayollarda tanqidiy tafakkur yo'qolib, o'rnida tafakkur rigidligi ustunlik qila boshlaydi.

O'zining tug'ilganidan buyon "noto'g'ri" yo'lda ekanini anglagan, ayol umri davomida o'zlashtirgan

qadriyatlarini butkul o'zgartirish kerak, degan fikrga kelib, shuncha umrim zoe ketibti, endi nima qilish kerak, deb hayotda esankirab qolgan ayol osongina oqimlar tuzog'iga ilinadi.

Mutaassib shaxslar tomonidan ayollarda egotsentrizm ("men"ning yuqori ifodalanganligi)ni shakllantiriladi. Bunda "biz yaxshi", "boshqalar esa yomon" prinsipi ustuvor bo'la boshlaydi.

Ayollarning mustaqil fikrlashi, erkinligi va hatto bo'sh vaqti ham nazoratda bo'ladi va bu holat o'z o'rnida ayollarda aggressivlik (tajovuzkorlik) tuyg'usini shakllantiradi.

Mutaassiblar ta'sirining yanada samaraliroq uslubi bo'lmish jamoaviy ta'sir o'tkazishni boshlaydilar, jamoaviy bosim ostida esa ongsiz holatda fikrlarni ma'qullaydilar.

Mutaassib shaxslar ayollarni o'z hissiyotlarini jilovlashga, ya'ni hissiy beparvolikka olib boradilar. Natijada ayollardagi mehr, bir-birini tushunish, o'zaro hamkorlik kabi hissiy kechinmalar o'rnini sovuqlik, interiozatsiyalashuv (ichga yutish, sirlilik) jarayonlari egallaydi.

Ayollarga jannat, uning tavsiflari, ahlari, shu qadar chiroyli buyoqlarda yetkaziladiki, natijada ayollar bu qorong'u dunyoda qiynalib yashashdan boqiy jannatga ketish uchun barcha narsaga tayyor bo'ladi. Bunday ruhiy holatga olib chiqilgan ayoldan mutaassiblar kamikadze va terrorchilarni yaratadilar.

Tahlil va natijalar. Navoiyning ta'lim-tarbiya va ma'rifatga oid fikrlarini o'rganish asosida asarlaridagi ideal, obrazlarga duch kelamiz. Farhod kabi komil inson obrazidan ma'naviy saboq olamiz. Shu bilan birga, komillik sari kurashib, intilgan bu qaxramonga xos sezgirlik, zehn, iqtidor, qobiliyat, xulq-odobi, aqlining mukammalligi kamolot sifatleri ekanligini anglaymiz. Demak, inson tarbiyasida shaxsning o'z faolligi, kurashi, intilishi, ezgu maqsadlar alohida omil vazifasini o'taydi, degan xulosaga kelamiz. Shu bois, Navoiy asarlari asrlar osha halq qo'lidan tushmaydi, she'r va g'azzallari qo'shiqqa solinib kuylanadi. Bu asarlar inson qalbini, nozik hissiyotini mustahkam irodasini, g'ururini junbushga keltirib kamolotga da'vat etadi.

Komil insonga taalluqli axloq (ma'naviyat) muammosini sharhlashda Sharq allomalarining fikr-mulohazalari, ayniqsa, Hakim Termiziy, Shayx Aziziddin Nasafiy, imom Abu Xomid G'azzoliy, xoja Abdulxoliq G'ijduvoni,

xoja Baxouddin Naqshbandiy, Alisher Navoiy kabi mutafakkurlarning ilmiy qarashlari, g'oyalari, qoidalari hozirgi davrda ham o'z qiymatini saqlab kelmoqda.

Allomalarimizning insonda ahloqni shakllantirishga yuksak diqqat-e'tibor berib, uni eng muhim umumbashariy xususiyatga ega bo'lgan masalalardan biri sifatida tan olganlar. Ularning mulohazalarida axloq insonning pinhoni ravishda o'ziga qarshi o'zi kurashishi emas (o'z xulq-atvoridan nolish, uni qoralash, ichki ixtilof, ya'ni "Men" bilan "Men emas" munosabatini yuzaga kelganligini anglatadi), balki aksincha, ruh bilan tana, yakka shaxs bilan odamlar (guruh a'zolari), tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi muvofiqlik yoki mutanosiblikni ta'minlashga yo'naltirilgan intilish (faol xatti-harakat) sifatida vujudga keladi. Ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan "Xush dar dam" qoidasining amaliyoti ma'lum bir maqsadga erishishda inson o'zini o'zi ijtimoiy va shaxsiy faoliyatini kuchli ongli nazorati ostiga olishi va barqaror irodaviy zo'r berishlar orqali halol sa'y-harakatlar qilishga o'zini o'rganishi va uni uzluksiz tarzda takrorlash, mashq qilish natijasida ko'nikma, malaka hosil etib, odat tusiga aylantirish bilan xarakterini, xulq-odobini komil qilib shakllantirishga olib keladi.

Naqshbandiya ta'limotining "Nazar bar qadam" qoidasi dastavval shu talabdan kelib chiqqan. Ushbu qoida insonning har bir qadamidan, xatti-harakatidan ogoh bo'lish, uning yurish-turishi, turmush tarzida unsur, noloyiq, harom ishlarini qilmaslik va odam diqqat-e'tiborini bundan chalg'itmaslikni taqozo qiladi. "Xush dar dam" bilan "Nazar bar qadam" talablarining uzviyligi, uzluksizligi, uyg'unligi mustahkamlanadi. Psixologik jarayonlarni o'zida mujassam etgan "Nazar bar qadam" rashhasi esa inson oldidagi vazifalarni bajarilishida diqqatning to'planishi ko'lamini kengaytirishi bilan ixtiyoriy diqqatning ixtiyoriydan keyingi diqqatga o'tish orqali mukammallikka erishishni ta'minlaydi [5].

Xulosa va takliflar. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev: "Ilm-fanda xalqimiz manfaatlariga xizmat qiladigan o'z yo'limizni topmasak, ertaga yoshlarimiz bizni kechirmaydi" [2], deb ta'kidlaganlaridek, xalqimiz manfaatlariga xizmat qiladigan, ular "tushunadigan", qabul qiladigan dasturlarni ishlab chiqish, adabiyotlarni yaratish ishlarini yanada kengaytirish lozim.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son
2. Mirziyoyev Sh.M. Ilm-fan rivoji – taraqqiyotga, bunyodkorlik farovon-likka xizmat qiladi // Xalq so'zi. 2018. 21.07. – B. 1.
3. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Ijtimoiy odoblar. – T.: "Hilol-Nashr", 2016. – 456 b.
4. Navoiy A. Xamsa. – T.: Yangi asr avlodi, 2015. – 496 b.
5. Xoshimov K., Ochil S. O'zbek pedagogikasi antologiyasi T.: O'qituvchi, 2010. – B. 73-78.
6. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. T.: "Yozuvchi", 1996.
7. Islom tasavvufi manbalari. Ilmiy majmua. – T.: "O'qituvchi", 2005.
8. Abu Homid G'azzoliy. Mukoshafatul qulub (Qalblar kashfiyoti) / Tarjimon Miraziz A'zam. – T.: Adolat, 2002.
9. Din psixologiyasi: o'quv qo'llanma / B. Valiev va b. – T.: "Movarounnahr", 2014. – 312 b.
10. Mavrulov A., Bozarov D., Muhammadiyeva O. va boshq. Sharq renessansi davri allomalari va mutafakkirlarining ilmiy-falsafiy merosi. – T.: "Sano-standart", 2017. – 64 b.

UDK: 81355:37.011. 31

G'iyos DUSTMURODOV,
ToshDO'TAU o'qituvchisi
E-mail: beshkapa8565@gmail.com

PhD A.Murtozoyev taqrizi asosida

PROBLEMS AND SOLUTIONS RELATED TO THE DEVELOPMENT OF LITERARY PRONUNCIATION SKILLS IN MOTHER LANGUAGE AND LITERATURE TEACHERS

Annotation

The article contains systematized problems related to the development of literary pronunciation skills of future teachers of the native language and literary studies, the main tasks and some feedback on their solution. The advantages of using the usual exercises for the development of oral speech skills at the selective level of specialists are also substantiated. The most important thing is that the role of the exercise in the formation of speech skills is greater than in other training tasks.

Keywords: literary pronunciation, future teacher, vowels and consonants, exercise, sign and stress, orthoepy

ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С РАЗВИТИЕМ НАВЫКОВ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОИЗНОШЕНИЯ У НОСИТЕЛЕЙ ЯЗЫКА И УЧИТЕЛЕЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

Статья содержит систематизированные проблемы, связанные с развитием навыков литературного произношения у будущих учителей родного языка и литературоведения, основные задачи и некоторые отзывы об их решении. Также обоснованы преимущества использования привычных упражнений для развития навыков устной речи на выборочном уровне у специалистов. Самое главное, что роль упражнения в формировании речевых навыков больше, чем в других учебных заданиях.

Ключевые слова: литературное произношение, будущий учитель, гласные и согласные звуки, упражнение, знак апострофа и ударение, орфоэпия.

ONA TILI VA ADABIYOT O'QITUVCHILARIDA ADABIY TALAFFUZ KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH BILAN BOG'LIQ MUAMMO VA ECHIMLAR

Аннотасија

Maqolada bo'lajak ona tili va adabiyot fani o'qituvchilarining adabiy talaffuz ko'nikmalarini rivojlantirish bilan bog'liq tizimli muammolar, asosiy vazifalar hamda ularning echimiga doir ayrim fikr-mulohazalar o'rin olgan. Shuningdek, mutaxassislarda og'zaki nutq ko'nikmasini namuna darajasida rivojlantirish uchun odatlantiruvchi mashqlardan foydalanishning afzalliklari asoslab berilgan. Eng muhimi, nutqiy ko'nikmaning hosil bo'lishida boshqa o'quv topshiriqlaridan ko'ra mashqning o'rni katta ekani ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: adabiy talaffuz, bo'lajak o'qituvchi, unli va undosh tovushlar, mashq, tutuq belgisi va urg'u, orfoepiya.

Kirish. Taraqqiy etgan mamlakatlarda rivojlangan tillarni ona tili sifatida o'qitishga doir ilmiy adabiyotlarda ona tili ta'limi, asosan, o'qituvchining nutqiy ko'nikmasiga bog'liq bo'ladi. Ta'lim mazmuni o'qituvchining mahorati, malakasi orqali yuzaga chiqariladi. Har bir mashg'ulotda taqdim qilingan ma'lumotning talaba uchun kundalik hayotdagi foydalilik darajasiga alohida e'tibor beriladi va ta'lim jarayonida talaffuz mashqlaridan unumli foydalaniladi. Xalqaro tajribada o'quv topshiriqlari o'zaro muloqotning samarali bo'lishiga qaratiladi. Dars bo'lajak o'qituvchilar uchun belgilangan ma'lum mezonlar asosida shakllantiriladi, shuningdek, bugungi globallashuv sharoitida ona tili boshqa fanlar bilan integratsiya qilingan holda yangi pedagogik texnologiyalar asosida o'qitilmoqda. Talabalarda adabiy talaffuz ko'nikmasini rivojlantirish o'qituvchi nutqiga bog'liq, shu nuqtayi nazardan o'qitish metodikasida pragmatik o'quv topshiriqlar tizimini, xususan, talaffuz mashqlari tizimini ishlab chiqish amaliyoti mavjud.

Respublikamizda ham o'zbek tilining ona tili va davlat tili sifatida nufuzini oshirish, yangi zamonaviy o'qitish metodikalarini joriy etish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Mamlakatda shakllangan yangi til siyosati uning ta'limiga ham zarur talablarini qo'yimoqda. "Har birimiz davlat tiliga bo'lgan e'tiborni mustaqillikka bo'lgan e'tibor

deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni ona Vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz kerak"ligi ona tili ta'limi oldiga, xususan, o'qituvchilar tayyorlashning ilmiy-metodik asoslarini takomillashtirish oldiga ham dolzarb vazifalar qo'yadi[1].

- **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** Oliy ta'lim tizimida bo'lajak ona tili va adabiyot fani o'qituvchilarini tayyorlashda ularning adabiy talaffuz ko'nikmalarini rivojlantirish eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Muhimi shuki, bo'lajak o'qituvchida, avvalo, o'quv soati uchun ajratilgan har bir daqiqadan, darsliklarda berilayotgan har bir ma'lumotdan unumli foydalanish ko'nikma hamda malakasini shakllantirish va rivojlantirish talab etiladi. Bo'lajak o'qituvchiga taqdim etilayotgan o'quv materiallari birgina muammo yoki mavzu doirasidagina emas, balki birdaniga bo'lajak o'qituvchida ikki yoki uch zaruriy (adabiy talaffuz, imlo savodxonligi, zarur so'z boyligi va mustaqil ishlash) malakalarini shakllantirishga xizmat qila olsa, ko'zlangan maqsadga erishish oson bo'ladi.

Bugungi kunda ta'lim jarayoniga turli yangi pedagogik texnologiyalar tatbiq qilinmoqda. Ilmiy tadqiqotlar natijasida bir qator yangi tipdagi mashq va topshiriqlar amaliyotda sinab ko'rilmogda. Jumladan, I. Davronov[2]ning algoritmik mashqlar haqidagi fikr-mulohazalari bu boradagi

yangicha yondashuvlardan biridir. Biroq ona tili o'qitishda shunday mavzular bo'ladiki, ularning ta'limida didaktik o'yinlardan ko'ra an'anaviy amaliy ishlar orqali kerakli natijaga erishish mumkin bo'ladi. Ta'kidlash kerakki, talaffuzning imlo va, aksincha, yozuvning og'zaki nutqqa ta'siri bo'lishi tabiiy. Fan-texnika qanchalik shiddat bilan rivojlanmasin, zamonu zaminlar o'zgarmasin, baribir insoniyat uchun yozma nutq masalasi hech qachon o'z mohiyatini yo'qotmaydi. Shunday ekan, bu masala hamisha ta'limning birinchi darajali muammosi bo'lib qolaveradi.

Bo'lajak o'qituvchilar o'z ona tili imkoniyatlaridan mahorat bilan samarali foydalanish, o'z fikrlarini ta'sirchan, tushunarli bayon qila olsalar, ajdodlardan qolgan boy ilmiy, badiiy merosni chuqur anglash darajasida o'z tilini bilsalar, ona tili ta'limi o'z maqsadiga erishgan bo'ladi. Buning uchun ona tili darslarida foydalaniladigan o'quv materiallari nihoyatda puxta ishlanishi, ko'nikmalarni kompleks tarzda shakllantirish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim. Bir paytning o'zida ham talaffuz, ham imlo, ham so'z boyligini oshirish, qolaversa, mustaqil fikrlashga yo'naltirishga sharoit yaratish zarurati takrorlash jarayonini taqozo etadi, bu esa nutqiy mahoratni oshiradi.

Bo'lajak o'qituvchi nutqiy malakasining shakllanishi va rivojlanishiga zamin yaratuvchi unli tovushlarni o'qitish, orfografiya, orfoepiya, punktuasiya bo'limlarini o'qitishda mashqlardan muntazam foydalanish, qolgan bo'limlarni esa topshiriqlar asosida o'qitish, fikrimizcha, kutilgan natijani beradi.

Avvalo, boshlang'ich sinf "Ona tili" darsliklarida talaffuz va imlo qoidalarini amaliy singdirishga ko'proq e'tibor qaralishi, talaffuz ustida ishlash keyingi sinflarda ham uzluksiz davom ettirilishi lozim. Zero, madaniyatlilikning eng muhim belgisi kishining to'g'ri so'zlay olishi hamda xatosiz yoza bilishidir. Nutqning ta'sirchan, mazmunli bo'lishida tilning so'zdan boshqa ifoda vositalaridan ham o'rinni va unumli foydalanish lozim. Masalan, xalq maqollari nafaqat "Adabiyot", balki "Ona tili" darsliklarida ham ko'proq keltirilsa, foydadan xoli bo'lmaydi. U «yashash qoidalarini» sifatida bo'lajak o'qituvchiga oddiy misolga qaraganda ko'proq ma'lumot beradi. Xususan, unli tovushlarni o'qitish mavzularini o'qitishda bu jihatga e'tibor qilish zarurati mavjud. Chunki, unli tovushlarni o'qitish tovushlar talaffuzi bilan bog'liq bo'lib, maqollar ma'lum ohangdorlikka egadir.

Unda o'quv materiallari sirasida nazariy ma'lumot, topshiriq, mashq, texnologiya va usullarning vazifasi, mazmuni va xususiyati aks etgan. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, mashq va topshiriqlar ta'lim mazmuni hisoblangan darsliklar tarkibiy qismi bo'lishidan tashqari, alohida tizim sifatida ham qo'llanilishi maqsadga muvofiq. Fizika, matematika fanlaridan masalalar to'plami, tizimi mavjud. Biroq ona tili o'qitishga doir maxsus mashq va topshiriqlar tizimi amaliyotda faol qo'llanilmaydi. Shu ma'noda ishimizda tilning tarbiyaviy ahamiyatga ega ifoda vositalaridan foydalanildi. Ayniqsa, unli tovushlarni o'qitish o'qitishda bo'lajak o'qituvchining ma'naviy olamiga chiroq yoqa oladigan xalq maqollaridan o'rinni va samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Aksariyat xalq maqollarining tarkibi qofiyadosh so'zlardan iborat bo'lib, ular bo'lajak o'qituvchiga muayyan unli va undosh tovushlarning nozik talaffuz xususiyatlarini ko'rsatib berishda juda qo'l keladi. Oddiy jumlada ishtirok etgan so'z tarkibidagi tovushdan ko'ra she'riy misra tarkibidagi tovush talaffuzi bo'lajak o'qituvchi tafakkuriga tezroq ta'sir ko'rsatadi.

Xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalangan holda ona tilidan no'anaviy darslar tashkil etish ham mumkin. Xususan, tezaytishlar musobaqasi asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar bo'lajak o'qituvchining og'zaki nutqini ravonlashtirishda muhim o'rin tutadi, ya'ni o'zbek tilida nutq

tovushlari va ularning o'ziga xos akustik xususiyatlarini o'rgatish samaradorligini oshiradi.

Masalan, "Urg'u" mavzusini o'tayotganda umumiy ma'lumotga ega bo'lingandan so'ng, aytaylik, Afzal Rafiqov, Sanjar Sa'dullaev yoki Zulxumor Mo'minova tomonidan ifodali o'qilgan bir she'r, bir nasriy matnning audio yoki video varianti qo'yib eshittirilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, notiqlarning ham ayol, ham erkak kishilardan iboratligi e'tiborga olinishi kerak. Nutqda to'g'ri talaffuzdan tashqari ohang masalasi ham mavjud bo'lib, u ayol va erkak (o'g'il va qiz) kishilarda ma'lum ma'noda farqlanadi. Shuning uchun darsda ikkala jinsdagi notiqlar nutqidan ham baravar foydalanish o'rindir. Bo'lajak o'qituvchilarni matn ustida ishlashga yo'naltirish ham etarlicha samara beradi [3]. Ularga ibratli hikoyatlar, she'riy va dramatik matnlarni yodlab, ifodali aytib berish topshirilishi mumkin. Nasriy matnlarni yodlashga avval unchalik ehtiyoj bo'lmagani bois uni yod olish va aynan so'zlab berishda dastlab bo'lajak o'qituvchilar qiynaldi. Darsni har tomonlama samarali tashkil qilishni ko'zda tutib, bo'lajak o'qituvchilar matnlarni, hikmatli so'zlarni yoddan aytayotganda ularning og'zaki nutqidagi tovushlar talaffuzi, urg'u va ohang bilan bog'liq xato-kamchiliklar aniqlandi, ularni bartaraf qilish uchun maxsus mashqlar tavsiya qilinadi. Bo'lajak o'qituvchining nutqi ta'sirchan, jozibali bo'lishi uchun unda ulkan so'z boyligi ham bo'lishi kerak. Mashg'ulotlar davomida yuzga yaqin ibratli hikoya, she'r va hikmatli so'zlar yodlanadi.

Ona tili darslarida nutqiy malakalarni shakllantiruvchi asosiy o'quv materiallari bu mashq va topshiriqlar tizimidir. Tadqiqotchi T.G'anievning ona tili bo'yicha mashqlar bajarish jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning bilim faoliyatini faollashtirishga bag'ishlangan tadqiqoti[4] ham bu borada muhim ahamiyatga ega. Shunga qaramay, ona tili o'qitishda, ayniqsa, adabiy talaffuz bilan bog'liq muammolar hali o'z echimini topgan emas. Bu borada ijobiy natijalarga erishish mashq yoki topshiriqning sifati, berilishiga bog'liq. Agar topshiriq maqsadli, puxta o'ylangan holda tuzilsa, ya'ni birvarakayiga uch yoki to'rt nutqiy ko'nikmani shakllantirishga imkoniyat yarata olsa, nihoyatda foydali bo'ladi. Ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatayotgan ona tili o'qituvchilarning hammasini ham tajribali, malakali, saviyasi bir xilda yuqori deb bo'lmaydi. Belgilangan dastur bo'yicha faoliyat olib borilayotgan va zamonaviy interfaol usullar dars jarayoniga tatbiq qilinayotgan bo'lsa-da, bo'lajak o'qituvchilarda nutqiy kompetensiya kutilgandek rivojlanmayotgani tajriba-sinov jarayonida, qolaversa, oddiy kuzatuvlarda ham ma'lum bo'lyapti. Mazkur masalaga ona tili ta'limi maqsadi nuqtai nazaridan yondashilganda, nutqiy malakalarni kompleks tarzda rivojlantirish imkonini beruvchi maxsus topshiriqlar tizimini, darsda ulardan foydalanish texnologiyasini ishlab chiqish zarurati borligi aniq seziladi. Mazkur ishimizda pedagogik texnologiya deganda uning xilma-xil ta'riflari ichidan rus olimi V.P.Bespalkoning: "Pedagogik texnologiya – o'qituvchi mahoratiga bog'liq bo'lmagan holda pedagogik muvafaqqiyatni kafolatlay oladigan, bo'lajak o'qituvchi shaxsini shakllantirish jarayonining loyihasidir", degan yondashuviga tayandik.

Bu o'rinda G'.Hamroevning bosqichli topshiriqlardan foydalanish haqidagi yondashuvi qo'l keladi[5]. Birinchidan, ona tili o'quv predmetini matematika, fizika, kimyo kabi murakkab o'quv predmetlari bilan o'zaro munosabatini yanada yaxshilash, ya'ni mazkur fanlarda masalalar sharti bosqichli ekanligi inobatga olinib, ona tili darslaridagi topshiriqlar strukturasi ham shunga moslash; ikkinchidan, bo'lajak o'qituvchining o'zlashtirish imkoniyati, saviyasi kabilar ham nazarda tutilgan.

- **Tadqiqot metodologiyasi.** Adabiy til va uning muhim tarkibiy qismi bo'lgan talaffuz me'yorlari millatning yuzi, madaniyatlilik belgisi sifatida namoyon bo'ladi,

shuningdek, shu millat vakillarining o'zaro muloqotlari tushunarli va samarali bo'lishini ta'minlaydi. Ona tili darslarida talaffuz ustida ishlanar ekan, hamma tovushlarning to'g'ri talaffuzi ham maxsus mashqni talab etavermaydi. Har bir tilda ham talaffuz va imlosi muammoli bo'lgan nutq tovushlari mavjud. Jumladan, o'zbek tilida ham. Asosan, bo'lajak o'qituvchilar, barcha soha vakillari, eng achinarlisi, ayrim mutaxassis-o'qituvchilar ham [x]–[h], [u]–[o'], [i]–[e] va ayrim hududlarda [q], [ng] kabi tovushlarning aytilishi va yozilishida muntazam xatoga yo'l qo'yadilar. O'Usmonova bu masalani hal qilishdagi qiyinchiliklarga shevalarni sabab qilib ko'rsatadi[6]. Tadqiqotchi talaffuz masalasi o'zbek tilida o'rganilmasdan kelinayotganligini ta'kidlaydi va bu borada o'z ishida adabiy talaffuz me'yorlarini belgilash ishlariga birinchi bo'lib qo'l urgan olim F.K.Kamolov hamda professor S.I.Ibrohimovlarning qimmatli fikrlariga tayanadi.

Bundan tashqari G'.Hamroyev tavsiya qilgan mashqlardan foydalanish yaxshi samara beradi[7]. Agar biz videoproektor (imkoni bo'lmasa, plakatlariga tushirib olish ham mumkin) orqali maxsus tuzilgan fonetik mashqlar va shu tovushlar talaffuz holati aks etgan oksilografik tasvirlardan foydalansak, natija ijobiyga o'zgarishi mumkin. Nutqiy malakalarni shakllantiruvchi vosita, bizningcha, quyidagicha

1-mashq. Talaffuzda qiyoslang. Eslatma [:] cho'ziqlikni bildiradi.

tana – ta:na	ma:no
davo – da:vo	ma:rifat
sher – she:r	ma:naviyat

Agar tutuq belgisi unidan keyin kelsa, shu unli tovush cho'ziqroq talaffuz qilinadi.

2-mashq. Qoidaga asosan to'g'ri talaffuz qilishni mashq qiling.

San/at – sanat	Mas/ul
Tal/at – talat	Jur/at
Qal/a – qala	Mas/ud
Sur/at – surat	Mash/al

Bugungi kunda ham ayrim unli va undoshlar talaffuzini o'rgatishda qiyinchiliklarga duch kelinadi. Talaffuzdagi har xillikka sabab sheva ekanligi nazarda tutilsa, adabiy talaffuzni shakllantirishning samarali yo'li bu – fonetik

2-mashq. Berilgan so'zlarni to'g'ri talaffuz qiling, ma'nosini bir-biridan farqlang. Har biriga ma'nodosh so'z toping va ular ishtirokida jumla tuzing.

et – it	e'lon – ilon
el – il	eshon – ishon
ez – iz	echki – ichki
en – in	endi – indi

- **Tahlil va natijalar.** Bunday mashqlar, birinchidan, bo'lajak o'qituvchi nutqini adabiy talaffuzga odatlanishini ta'minlaydi, ikkinchidan, bo'lajak o'qituvchining rus va o'zbek tili bo'yicha bilimlarini ham boyitadi. Qolaversa, o'qituvchi mazkur mashqdagi so'zlarni namuna sifatida talaffuz qilib berayotganda so'zlarning ma'nosini bo'lajak o'qituvchilarga tushuntirishga harakat qilib, sinonimlardan foydalanadi, natijada ta'lim oluvchining so'z boyligi oshishiga ham erishiladi. Yoki talaffuz mashqi tugagach, bo'lajak o'qituvchilarning o'zlariga o'zbekcha so'zlarga ma'nosi to'g'ri keluvchi boshqa so'zlar topish topshirig'i berilsa, ularning mustaqil ishlashlariga, fikrlashlariga, oldin o'rganilganlarini amaliyotda qo'llashlariga sharoit yaratiladi.

mashqlardan muntazam foydalanishdir. Adabiy til va uning muhim tarkibiy qismi bo'lgan talaffuz me'yorlari millatning yuzi, madaniyatlik belgisi sifatida namoyon bo'ladi, shuningdek, shu millat vakillarining o'zaro muloqotlari tushunarli va samarali bo'lishini ta'minlaydi. Ona tili darslarida talaffuz ustida ishlanar ekan, hamma tovushlarning to'g'ri talaffuzi ham maxsus mashqni talab etavermaydi. Har bir tilda ham talaffuz va imlosi muammoli bo'lgan nutq tovushlari mavjud. Jumladan, o'zbek tilida ham. Asosan, bo'lajak o'qituvchilar, barcha soha vakillari, eng achinarlisi, ayrim mutaxassis-o'qituvchilar ham [x]–[h], [u]–[o'], [i]–[e] va ayrim hududlarda [q], [ng] kabi tovushlarning aytilishi va yozilishida muntazam xatoga yo'l qo'yadilar. Shu bilan bir qatorda tutuq belgisi ham talaffuzda muhim hisoblanadi.

Tutuq belgisining ifodalanishi. Tutuq belgisi ishtirok etgan so'zlarning talaffuzida, ba'zan imlosida ham kamchiliklar uchraydi. Darsliklarda mazkur belgining uch vazifasi haqida batafsil ma'lumot berilgan bo'lsa-da, talaffuzda chalkashliklar mavjud. Ya'ni unidan keyin kelganda ham, undoshdan keyin kelganda ham ajratib aytilaveradi. Ma'naviyat, ma'rifat, ma'no. Muammoni bartaraf etish uchun, bizningcha, masalaga quyidagicha yondashish mumkin:

mashqlar ustida ishlash ekanligi ma'lum bo'ladi. Talaffuzda ham, yozuvda ham eng ko'p chalkashlik bo'g'iz undoshi [h] bilan bog'liq. Uni bartaraf qilish uchun quyidagicha yondashish tavsiya qilinadi:

- **Xulosa va takliflar.** Xullas, bo'lajak ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari talaffuz masalasida o'z o'quvchisiga namuna bo'la oladigan darajada ko'nikma va malakaga ega bo'lishi shart. Buning uchun oliy ta'lim muassasalarning mutaxassis tayyorlovchi yo'nalishlari uchun maxsus kurslar o'qitilishi hamda amaliy og'zaki imtihonlar joriy etilishi maqsadga muvofiq. Shuningdek, o'zbek tili va adabiyoti ta'limi, o'zbek filologiya, boshlang'ich ta'lim yo'nalishlari uchun talaffuz mashqlari tizimi (to'plam) lari yaratilishi, multimedia vositalari, ayniqsa, audio materiallarning elektron platformasi ishlab chiqilishi, o'qituvchi va o'quvchilarga adabiy talaffuzni avtomatik o'rgatuvchi mobil ilovalar yaratish kabi muhim vazifalar turibdi.

ADABIYOTLAR

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. 2019 йил 21 октябрь. uza.uz
2. Давронов И. Алгоритмик машқ ва унинг хусусияти. Филология ва усулий масалалари. Илмий-усулий мақолалар тўплами. – Бухоро, 2010. – 213

3. Кошғарий Махмуд. Девону луғатит турк. 3 томлик. Т.І. – Т.: Ўзбекистон ФА, 1976. Кошғарий Махмуд. Девону луғатит турк. 3 томлик. Т.ІІ. – Т.: Ўзбекистон ФА, 1976. 469-б.
4. Ғаниев Т. Она тили бўйича машқлар бажариш жараёнида ўқувчиларнинг билим фаолиятини фаоллаштириш. Пед.фанлари номзоди диссертацияси автореферати. – Т., 1991. – 12 б.
5. Намроев Г'. Она тили о'қитишнинг samarali usullari. Она тили о'қитувчилари uchun metodik qo'llanma. – Toshkent. Bayoz. 2018. 197 b).
6. Усмонова Ў. Талаффуз маданияти. – Т.: Фан, 1976. 3 б.
7. Намроев Г'. Она тили ta'limida o'quv topshiriqlari tushish metodikasi. Monografiya. (Намроев Г'. – Toshkent. Donishmand ziyosi. 2022.154 b
8. Мирзаев И.К. Она тили таълимини ислоҳ қилиш зарурлиги ҳақида айрим қайдлар // “Сўз” илмий семинари материаллари. – Самарқанд: СамДУ, 2003, – 13-17-б.
9. Зиёдова Т. Талабаларни мустақил фикрлашга ўргатиш. – Тошкент: РТМ, 2000. – 163 б.
10. Камолов Ф. Орфоэпия, Ҳозирги замон ўзбек тили. – Тошкент: Фан. 1957.– 173 б.

Raya YERNAZAROVA,
O'zbekstan davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali assistenti
Raya28081981@gmail.com

Qorakalpok davlat universiteti b. f. n. dotsent Maturazova Elmira Matiyazovna taqrizi

PREPARING TEACHERS FOR THE PROFESSION TODAY MODERN MECHANISM

Annotation

In this article we will talk about the training of educators in the profession today the definition of the content and levels of the takkomilization of the modern mechanism and functional model provides pedagogical opportunities for their preparation for professional-pedagogical activity. Speaking about the issues of training future educators in the modern way, the training of specialists with deep knowledge of creative thinking, capable of solving complex social and production problems, the problems and solutions of today are scientifically outlined.

Key words: Modern pedagogue, modern method, pedagogical training, creative thought, educational concept, integrative knowledge, teaching technologies and design, innovative methods, professional speech-professional communication, oral and written speech.

ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГОВ К ПРОФЕССИИ СЕГОДНЯ СОВРЕМЕННЫЙ МЕХАНИЗМ

Аннотация

В этой статье мы поговорим о подготовке педагогов к профессии сегодня определение содержания и уровней таккомилзации современного механизма и функциональной модели предоставляет педагогические возможности для их подготовки к профессионально-педагогической деятельности. Говоря о вопросах подготовки будущих педагогов современному, подготовки специалистов с глубокими знаниями, творческим мышлением, способных решать сложные социальные и производственные задачи, научно излагаются проблемы и пути их решения на сегодняшний день.

Ключевые слова: Современный педагог, современный метод, педагогическая подготовка, творческое мышление, образовательная концепция, интегративные знания, технологии и дизайн обучения, инновационные методы, профессиональная речь, профессиональное общение, устная и письменная речь.

BUGUNGI KUNDA PEDAGOGLARINI KASBGA TAYYORLASHNING ZAMONAVIY MEXANIZMI

Annotatsiya

Ushbu maqolada bugungi kunda pedagoglarini kasbga tayyorlashning zamonaviy mexanizmiva funksional modelini takkomillashtirishning mazmuni va darajalarini aniqlash ularni kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlashning pedagogik imkoniyatlarini beradi. Bo'lajak pedagoglarini zamonaviy usulda tayyorlash masalalari, kreativ fikrlaydigan chuqur bilimga ega, murakkab ijtimoiy va ishlab chiqarish muammolarini hal etishga qodir mutaxassislarni tayyorlash haqida to'xtalib, bugungi kundagi muammo va yechimlar ilmiy jihatdan ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar. Zamonaviy pedagog, zamonaviy usul, pedagog tayyorlash, ijodiy fikr, ta'lim konsepsiyasi, integrativ bilimlar, o'qitish texnologiyalari va loyihalash, innovatsion metodlar, professional nutqprofessional muloqot, og'zaki va yozma nutq.

Kirish. Mamlakatimizda keying yillarda ijtimoiy sohaga aloxida e'tibor qaratilmoqda, xususan ta'lim sohasiga olib borilayotgan islohlr buning isbotidir. Buning asosi sifatida "Ta'lim to'g'risida"gi qonunini hamda Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirish doirasida fanlarni o'qitishning kompleks tizimi, ya'ni uyg'un kamol topgan, o'qimishli, zamonaviy fikrlovchi yosh avlodni shakllantirishga, respublikaning jahon hamjamiyatiga yanada integratsiyalashuviga yo'naltirilgan tizim yaratildi. Zamonaviy mutaxassis kasbiy faoliyati sohasidagi yangiliklami egallab borishi, istiqboldagi taraqqiyot yo'nalishlari hamda yuzaga keluvchi muammolarni yechish yo'llarini ko'ra bilishi lozim. Bunday talablar darajasidagi mutaxassisni tarbiyalash uchun o'rtta maxsus, kasb-hunar ta'limini tashkil etish va boshqarish, kasb-hunar kollejlarda ishlab chiqarish ta'limini amalga oshirishning samarali shakllari, faol usullari hamda zamonaviy vositalari majmuasini ishlab chiqish hamda ilmiy-usulik jihatdan asoslash lozim bo'ladi. Bugungi kunda mamlakatimizda ta'lim sohasida zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llash ko'nikmalariga ega professional pedagog kadrlar tayyorlash, sohada ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarish uyg'unligini ta'minlash orqali ta'lim sifatini yaxshilash, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy

va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish, ta'limga raqamli texnologiyalarni joriy etish, pedagogik va texnik bilimlarni mustahkam integratsiyasini ta'minlash pirovardida pedagog kadrlarning kasbiy mahoratini uzluksiz rivojlantirib borish asosiy maqsadlardan etib belgilangan. Jamiyatimizda ta'lim-tarbiya sohasida olib borilayotgan islohotlar zamirida ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, rivojlangan davlatlar darajasidagi talablarga javob beruvchi malakali kadrlar tayyorlash masalalariga alohida e'tiborda. Dunyoda ta'lim tizimini zamonaviy texnologiyalashtirish nazariyasi va amaliyotini takomillashtirish, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashning metodik ta'minotini rivojlantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Mazkur tadqiqot ishlari mazmunida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy – pedagogik va ijtimoiy faoliyatlarida vujudga keladigan muammolarni hal etish maqsadida o'z huquq va majburiyatlarini chuqur anglangan holda mamlakat kelajagi yo'lidagi mas'uliyatni o'z zimmasiga olish kabi layoqatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'limni yo'lga qo'yish bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. Ushbu vazifalarni samarali amalga oshirishda bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatini rivojlantirish bugungi kunda pedagoglar

oldida turgan muhim vazifalardan biri bo'lib, mazkur jarayon kompetensiyaviy yondashuvlarni ochib berishdan iboratdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mamlakatimiz prezidenti SH.M. Mirziyoyevning Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senati bilan birgalikda va jam o'at tashkilotlari, nodavlat tashkilotlar ishtirokida 2022-2026 -yillarda O'zbekistonni Taraqiyot strategiyasini ishlab chiqildi. Ushbu strategiyada davlat qurilishi, sud-huquq tizimini takomillashtirish, iqtisodiyotni erkinlashtirish va ijtimoiy sohani rivojlantirish, millatlararo do'stlik va hamjihatlikni mustahkamlash bo'yicha eng dolzarb vazifalar aniq belgilab berildi. Bo'lajak pedagogni kasbiy faoliyatga tayyorlashning muammoli modulli va maqsadli yondashuvlar integratsiyalashgan texnologiyasini ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy etish, pedagogik-psixologik shart-sharoitlari va tamoyillarini SH.S.Sharipov tomonidan tavsiflab o'tilgan, N.A.Muslimovlarning ilmiy ishlarida o'quv jarayoni va bo'lajak o'qituvchining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish muammolari, SH.S.Sharipov, E.R.Yuzlikayeva tadqiqotlarida respublikamizda ta'lim muassasalarini bosharish modellarini yaratish va joriy qilish masalalari o'rganilgan. Bo'lajak kasbiy ta'lim pedagogini loyihalash faoliyatiga tayyorlash texnologiyasini takomillashtirish pedagogning kasbiy kompetentligi tuzilmasida loyihalashtirish faoliyatining yangi bilimni loyiha ko'rinishida individual ma'sullashga yo'naltiradigan original fikrlash salohiyati rivojlanganligini ochib beradigan refleksiya va pedagogning mustaqilligini tavsiflovchi ijodiy darajalari aniqlandi. Bo'lajak pedagogni kasbiy tayyorgarlik esa – bo'lajak mutaxassisning psixologik, psixofiziologik, jismoniy hamda ilmiy-nazariy va amaliy tayyorgarligini belgilaydi.

XXI asrda zamonaviy pedagog uchun ta'lim jarayoni o'quvchilarning faoliyati bilan uzviy bog'langan va mazkur jarayonni tahlil qiladigan, umumlashtirib, tegishli hollarda o'zgartirishlar kiritiladigan ish jarayoni, kasbiy pedagogik faoliyati sanaladi. Oliy ta'lim muassasalari talabalarini real hayotiy va kasbiy vaziyatlarda muloqot ko'nikmalari va qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirish, ularda jamiyatimizning ijtimoiy-kommunikativ sohasi uchun shaxsiy va ijtimoiy mas'ullik hissida tarbiyalashning pedagogik imkoniyatlari aniqlangan. Mazkur imkoniyatlar bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faoliyatga kirisha olishida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Zamonaviy pedagogik-psixologik tadqiqotlarda ta'kidlanadiki, kommunikativ kompetentlik asosiy kompetensiyalar guruhiga kirib, kasbiy, ijtimoiy, ijtimoiy va shaxslararo faoliyatning muhim va ajralmas omili sifatida namoyon bo'ladi va shaxsning muvaffaqiyati hamda raqobatbardoshligini ko'p jihatdan belgilaydi. O'qituvchining kasbiy faoliyati muloqot madaniyatini rivojlanganligida aks etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi davrda talabalarining kasbiy – pedagogik faoliyatga tayyorlash muammosi keng o'rganilgan bo'lib, ular turlicha kasbiy faoliyatga tayyorlashga oid nazariyalar, konsepsiyalar, innovatsion yondashuvlar, faoliyat mexanizmlarga asoslangan holda tadqiq qilingan. Pedagogik ta'lim nazariyasida "faoliyat" tushunchasi bilan uzviy bog'langan va faoliyatning taxminiy variantlarini yaratish hamda uning natijalarini tashxislashdan iborat. Faoliyat shaxs tomonidan kundalik, ijtimoiy yoki kasbiy harakatlarning muayyan shakli, ko'rinishi sanalib, insonning qobiliyati va yoshi u tomonidan tashkil etilayotgan faoliyat mohiyatiga ko'ra belgilanadi. Talabalarining kasbiy pedagogik faoliyati – shaxs faoliyatida doimiy davom etuvchi serqirralikni o'zida namoyon etuvchi, pedagogik uddaburonligi, o'quvchilar ongining taraqqiy etib borishini istiqbolli ravishda rejalashtira olishi, o'quv maqsadlarini to'laqonli yoritish olish metodikasini bilishi va ta'lim-tarbiya ishlariga tayyorlanish tizimini rejalashtira olishga bo'lgan layoqatiga aytiladi.

Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashda "fani o'qitish metodikasi", "fani o'qitish texnologiyalari va loyiha", "Pedagogik nazariyasi" "Pedagogik mahorat" fanlari muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur fanlarni o'qitishda talabalarda kasbiy o'quv bilish faoliyatini rivojlantirish, biologik ta'lim mazmuni va tuzilmasi, zamonaviy yondashuvlar asosida biologik ta'lim mazmunini yangilash imkoniyatlari bilan tanishtiradi. Ushbu fan asoslari bilan bog'liq bo'lgan o'quv, jarayonlar, prinsiplar va qonuniyatlarni bilish o'qituvchiga maktab kursi bilan bog'liq o'quv-tarbiyaviy jarayonlarni zamon talablariga mos holda tashkil etish va boshqarish imkonini beradi. Bu esa o'quv fanlarining mazmuni, uning o'qitish shakllari, metodlari, vositalarini o'zaro bog'liq holda joriy etishning maqsad qilib, biologik o'quv fanlar bo'yicha chuqur atroflicha bilim berish, ularning har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida kamol topishiga ko'mak beruvchi innovatsion ta'lim texnologiyasidan unumli foydalanishni talab etadi. Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashning pedagogik imkoniyatini beruvchi quyidagi vazifalarni belgilab olish maqsadga muvofiqdir: o'quvchilarning o'qitish va tarbiyalash, kamolga yetkazishda o'quv fanining o'rni aniqlash; o'quvchilarning yoshiga mos ravishda o'quv fanlarining mazmuni, undagi mavzularning o'rganish izchilligini belgilash; biologik o'quv fanlarining o'ziga xos tomonlarini e'tiborga olgan holda, o'qitishning kollektiv ta'lim texnologiyalari asosida tashkillash yo'llarini aniqlash va o'qitishning loyiha shakllarini ishlab chiqish; biologik bilim, ko'nikma va malakalarini tarkib toptirishda qo'llash uchun zarur bo'lgan fan mazmuniga oid jihozlarni aniqlash; fan xonasi tirik burchak, tajriba yer maydonini tashkil yetish, tabiiy, tasviriy, dinamik, audio, video vositalarni belgilash; o'quv fani bilan aloqador bo'lgan ta'lim-tarbiyaviy jarayonda o'quvchilarda sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirish texnologiyalaridan (vitagen, salomatlikni saqlash ta'limi, salomatlik madaniyatini rivojlantirish va refleksiv ta'lim texnologiyalaridan) unumli foydalanishdan iboratdir.

Pedagogik innovatsiyalar muallif tomonidan ta'lim va tarbiya jarayonida avval ma'lum bo'lmagan, qayd qilinmagan holat yoki natijaga olib boruvchi pedagogik hodisaning o'zgarib turishi mumkin bo'lgan mazmuni ekanligi ta'kidlanadi. N.A.Moreva, V.A.Slastenin innovatsiyani yangilik yaratish, keng yoyish va foydalanishga qaratilgan maqsadga muvofiq, yo'naltirilgan jarayoni majmui deb biladi. Muallifning fikriga ko'ra har qanday innovatsiya yangi vositalar yordamida ijtimoiy subyektlarning ehtiyojini qondirish va intilishlarini rag'batlantirish maqsadini ko'zlaydi. Oliy ta'lim muassasalarida innovatsion jarayonlarni tashkil etishda o'ziga xos yondashuvlar kuzatiladi.

Tahlil va natijalar. Tahlil natijalariga tayanib, o'quvchilarda kreativ fikrlashni rivojlantirishda, quyidagi ketma-ketlikka e'tibor qaratish zarur degan xulosaga keldik: 1.Mashg'ulotning chaqiriq bosqichi. Bu bosqichda o'quvchilarni faollashtirish, mavzuning mazmun-mohiyatiga o'quvchilarning chuqur kirib borishlari, uni to'liq anglab yetishlari jarayoniga tayyorlashni amalga oshirish zaruriyati; 2.Mashg'ulot jarayonida kreativ fikrlashni rivojlantirish metodlarini qo'llash bosqichi. Bu usullar o'quv mashg'ulotining boshlanishida yoki istalgan qismida qo'llanilishi mumkin. Bu bosqichda muammo o'quvchilarga istalgan usulda beriladi va ularning fikrlari orqali natija umumlashtirilib olinadi; 3.Mavzu mazmuni-mohiyatini anglash bosqichi. Mavzuga oid xulosaviy fikrlar jamlanadi va o'qituvchi tomonidan yangi fikrlar bilan to'ldirib boriladi; 4.Fikrlash bosqichi. Muhokama qilingan mavzu yuzasidan o'zlashtirilgan bilim va tushunchalarni qisqacha yozma bayon qilish tapshiriladi. Bu topshiriqlarni bajarish uchun sinf guruhlarga ajratiladi. Har bir gurux topshiriq bo'yicha o'z

fikrlarini yozadi va har bir guruh vakili bajarilgan topshiriqni boshqalarga tushuntirib beradi. Bulardan tashqari guruhlariga topshiriqni bajarish uchun yetarli vaqt ajratish, yo'l-yo'riqlar ko'rsatish, kuchli guruhlarni rag'batlantirib borish, natijalarni baholashga ham ahamiyat qaratadi. Mashg'ulot jarayonida kuchli guruh a'zolarini kuchsiz guruh a'zolariga almashtirish ham mumkin. O'quv mashg'ulotlarini ushbu ketma-ketlikda tashkil etilganida, o'quvchilarning kreativ qobiliyati rivojlanib boradi, mustaqil fikrlash ko'nikmasi hosil bo'lib, ijodiy tafakkurining rivojlanishiga zamin yaratadi. Innovatsion pedagogik yondashuv – mazkur jarayonda pedagoglar pedagogik innovatsiyalar, ularning turlari, yaratilishi, amaliyotga tatbiq etilishi, zamonaviy yondashuvlarga asoslangan pedagogik innovatsiyalar va ularni o'rganish, mahalliy shartsharoitlarni inobatga olgan holda amaliyotda ulardan foydalanishga doir bilim, ko'nikma, malakalarni izchil o'zlashtiradilar, o'z faoliyatlarida pedagogik innovatsiyalarni faol qo'llash borasidagi tajribalarni o'zlashtiradilar.

Yakka tartibda ishlashga oid yondashuv -pedagoglar o'zlarining individual imkoniyatlari, qobiliyatlari, tajribalariga tayangan holda pedagogik innovatsiyalarni qo'llashda muayyan izchillikka erishadilar. Mazkur vaziyatda o'quvchilar bilan ishlashda psixologik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Ularni ichki kechinmalarini his etish, mavjud muammolarni o'rganish va bartaraf etishga hamda o'quvchining bilish faoliyatini shakllantirishning pedagogik shart sharoitlarini yaratishning metodik imkoniyatini beradi. Ijodiy yondashuv -unga ko'ra har bir pedagog faoliyatini o'rganilayotgan mavzu, o'quv materialining mohiyati, shuningdek, o'z imkoniyatlari, salohiyati, mahorati, ish tajribasidan kelib chiqqan holda ta'lim va tarbiya jarayonlarini ijodiy ishlanmalar asosida intellektual his etishga asos bo'ladi.

Bugungi kundat ta'lim muassasalarida o'quvchilarning kreativ tafakkurini shakllantirish zamonaviy ta'lim paradigmalarining o'zgarishini ham talab etadi. Bu paradigmalar o'quvchilarga tayyor mavjud bilimlarni o'zlashtirishni emas, balki eng asosiy, zarur bilimga qayeday qilib ega bo'lish qobiliyatini shakllantirishga qaratilganidir. O'quv faoliyatini samarali tashkil qilish, dars jarayonida ma'ruza va amaliy mashg'ulotlardan to'g'ri foydalanish orqali amalga oshiriladi. mashg'ulotlar jarayonida ulardan o'z o'rnida to'g'ri foydalanish va o'zaro uzviy bog'liq holda

qo'llay olish ta'lim va tajriba samaradorligining muhim omillaridan biridir o'qituvchini kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashning samarali metodlarini tanlash va amaliyotga tatbiq etish maqsadga muvofiqdir. Jumladan, bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy pedagogik faoliyatini rivojlantirishda kompetensiyaviy yondashuv asosida biologik ta'lim mazmuni va strukturasi, zamonaviy muammolar, yondashuvlar asosida biologik ta'lim mazmunini yangilash imkoniyatlari bilan tanishtiriladi. Pedagog innovatsion faoliyatini o'ziga xos xususiyatlari, darajalari, o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish yo'llari, o'quvchilarga tavofutlab individual yondashish kabi masalalari muhim ahamiyatga egadir. Innovatsion muhit sharoitida darslari, laboratoriya va amaliy mashg'ulot, darsdan tashqari ishlar va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish, o'quvchilarning mustaqil bilim olish faoliyatini tashkil yetish va boshqarish ko'nikmalariga ega bo'lishi, mustaqil va ijodiy, tanqidiy-tahliliy fikr yuritish, turli pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish va ulardan chiqishning muqobil variantini tanlash, ilg'or tajribalarni o'zlashtirish va amaliyotga qo'llash, innovatsion faoliyatni amalga oshirish jarayonlarini loyihalashtirish uchun zarur bo'lgan malakalariga ega bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Hozirgi davrda pedagogni har tomonla kasbiy-pedagogik faoliyatini rivojlantirish muammosi xorijiy hamda respublika pedagogikasida keng o'rganilgan tadqiq qilingan bo'lib, ular turlicha nazariyalar, konsepsiyalar, yondashishlar, pozitsiyalar, yo'nalishlarga asoslangan holda tadqiq qilingan. Shuningdek, o'qituvchilarining kasbiy-pedagogik kompetentligi innovatsion texnologiyalar asosida rivojlantirish imkoniyatlari mavjud bo'lib, ularda pedagogik salohiyatini oshirishga zamin yaratadi. Darsda mashg'ulotlarda turli pedagogik texnologiyalardan foydalan-gan holda, ingliz tilini o'qitish jarayoni butunlay yangi nuqtai nazardan qaralishi va shaxsni shakllantirishning yangi mexanizmlarini o'zlashtirish, qulay sharoitda sifatli natijalarga erishish mumkin. O'qituvchi ingliz tilini o'qitish uchun qaysi metodni tanlamasin, uning asosida talabaga ko'proq bilim berish va yoshlar tomonidan ingliz tilini yaxshi o'zlashtirishiga yordam ko'rsatishga intilish yotishi lozim. Shundagina har qanday metod o'z samarasini.

ADABIYOTLAR

1. Yuzlikayeva E.R. Teoriya i praktika podgotovki uchitelya k diagnosticheskoy deyatelnosti: Avtoref. dis... doktora ped. nauk. – Tashkent: TGPU, 2012. – 42 s.
2. Heath S.H.B. Bilingual Education and a National Language Policy // Perspectives on Bilingualism and Bilingual Education. –Washington, 2008.
3. Lado R. Language Teaching. –New York, San Francisco, Toronto, London, 2010
4. Mamatqosimova V. 20-30 - yillar o'zbek marifatparlik adabiyotida badiiy tarjimaning o'rni (frantsuz adabiyotidan qilingan tarjimalar misolida). fil.fan.nom. disseratsiyasi. –T:2010. –145 b.
5. Sidiqov Q. "Qutadg'u bilik" to'rtliklarining inglizcha badiiy tarjima xususiyatlari. – fil.fan.nom. disseratsiyasi. –T:2010. – 151 b

УДК:324.1

Maryash JOLLIBEKOVA,
Berdax nomidagi KDU fakultetlararo chet tili kafedrasida dotsenti, PhD
E-mail: jollibekova.m@gmail.com

Ajiniyoz nomidagi pedagogika instituti dotsenti, p.f.d S. Eshimbetova taqrizi asosida

PRODUCTIVE USE OF ROLE PLAY TO FORMATION OF DIALOGICAL ENGLISH SPEECH SKILLS IN SCHOOLCHILDREN

Annotation

The article “Productive use of role-playing games to develop dialogic English speech skills in schoolchildren” explores methods of using role-playing games in the educational process to develop dialogic English speech skills in schoolchildren. The authors consider the effectiveness of this approach and offer practical recommendations for organizing lessons using role-playing games. The results of the study allow us to conclude that this method has a positive impact on the level of language proficiency of students.

Key words: role-playing game, motivation, education, orientation, training, methodology.

MAKTAB O‘QUVCHILARIDA INGLIZ TILIDA DIALOGIK NUTQ KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH UCHUN ROLLIY O‘YINDAN SUFATLI FOYDALANISH

Annotatsiya

“Maktab o‘quvchilarida ingliz tilidagi dialogik nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun rolli o‘yinlardan unumli foydalanish” nomli maqola maktab o‘quvchilarida ingliz tilidagi dialogik nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun o‘quv jarayonida rolli o‘yinlardan foydalanish usullarini o‘rganadi. Muallif ushbu yondashuvning samaradorligini ko‘rib chiqadilar va rolli o‘yinlardan foydalangan holda darslarni tashkil qilish bo‘yicha amaliy tavsiyalar beradi. Tadqiqot natijalari ushbu usul o‘quvchilarning tilni bilish darajasiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi, degan xulosaga kelish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: rolli o‘yin, motivatsiya, ta‘lim, orientatsiya, trening, metodologiya.

ПРОДУКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РОЛЕВОЙ ИГРЫ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ РЕЧИ У ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

Статья “Продуктивное использование ролевой игры для формирования навыков диалогической англоязычной речи у школьников” исследует методы использования ролевой игры в образовательном процессе для развития навыков диалогической английской речи у школьников. Автор рассматривает эффективность данного подхода и предлагает практические рекомендации по организации уроков с использованием ролевых игр. Результаты исследования позволяют сделать вывод о положительном влиянии данного метода на уровень владения языком у учащихся.

Ключевые слова: ролевая игра, мотивация, воспитание, ориентация, обучение, методика.

Введение. К настоящему моменту никто определённо не может сказать где, как и когда появилась ролевая игра. По мнению Д. Б. Эльконина, на заре существования человечества, когда общество находилось на нижней ступени своего развития, и орудия труда были примитивными, жизнь людей была настолько тяжела, что детям, вступая в жизнь, приходилось работать наравне с взрослыми, используя те же орудия труда.

Спустя века, когда человеческое общество было уже более развитым, дети уже имели свои орудия труда, соответствующие их возрасту и способностям. Они отличались как размером, так и областью применения.

Появились символические игрушки, сделанные взрослыми специально для детей, которые готовили ребят к взрослой жизни. Игрушки способствовали развитию двигательной активности, мелкой моторике, мышления. Это служило воспитательным моментом в формировании ребёнка, как члена общества.

Таким образом, академик Д. Б. Эльконин утверждал, что возникновение ролевой игры зависит не только от исторического развития общества, но и от роли ребёнка в этом обществе, от социальных условий его жизни [51, с. 14].

Результаты исследования. Термин «ролевая игра» применили в 20 веке. В 1946 году Дж. Морено впервые применил экспромт в драматической постановке. Он стал прообразом современной ситуационной ролевой игры.

Термин «ролевая игра» на многих иностранных языках определяется как юмор, хохот, восторг, радость и приятная атмосфера. По мнению Л. С. Выготского ролевая игра – это “мнимая ситуация”. В процессе игры действия и поведение ребёнка не всегда совпадает с описанием хода игры. Ребёнок сам старается придумывать разные ситуации, включая собственное воображение, которое, по его мнению, делает игру более интересной и увлекательной. Меняя в процессе игры действия предлагаемых персонажей, школьник развивает своё мышление [11, с. 41].

Согласно М.Ф. Стронину, ролевая игра – это вид деятельности, предлагаемый учителем для школьников, на которую они затрачивают много физической и моральной энергии. Игра их не только увлекает и приносит им радость, с помощью ролевой игры дети становятся более раскрепощёнными, чувствуют себя равными, не зависимо от их уровня знаний. А ведение игры при этом на иностранном языке несёт в себе

большой познавательный потенциал. Даже трудные задания кажутся школьникам более лёгкими, не вызывающими трудности выполнения. Игра перерастает в театральное представление, где школьники становятся актёрами. Роль каждого ученика репетируется по несколько раз, что способствует лучшему усвоению языкового материала и к более свободному ведению диалогов на английском языке [44, с. 68].

Из статьи в Википедии ролевая игра несёт в себе познавательный посыл, театральное начало. Игроки стараются чётко следовать своим ролям, не забывая про их особенности и о тематике ролевой игры. Игра учеников может быть проведена удачно или нет, согласно с поставленными условиями осуществления ролевой игры. Участники ролевой игры могут действовать экспромтом, соблюдая условия осуществления ролевой игры, не меняя её содержания, но влияя на итог. Ход игры строится самими участниками при определённых условиях. Поведение игроков зависит от характера его героев и фантазии игроков [61].

Из вышеперечисленных определений мы можем сделать заключение, что все учёные, изучающие ролевые игры, хоть и разными путями, но пришли к одному и тому же выводу, что ролевая игра – это действенное педагогическое средство, приводящее благодаря своей практической основе к реальному росту формирования навыков диалогической речи на иностранном языке.

Ролевая игра – это одновременное соединение трёх составляющих: игра, общение, учёба. По мнению школьников, ролевая игра – это творческий процесс, в котором они выступают, как актёры. По мнению преподавателя, ролевая игра – это отличный способ формирования навыков диалогической речи у школьников. Ею можно управлять, она как трансформер, то есть процесс игры можно повернуть в ту сторону, которая нужна учителю на данный момент в зависимости от темы, цели и задачей урока. Виды обучающих направлений ролевой игры безграничны, этим она и привлекает школьных преподавателей.

По Н. П. Аникеевой ролевая игра служит для выполнения первостепенных функций: мотивационную, воспитательную, ориентировочную, обучающую и компенсаторскую.

1. Мотивационно-побудительная. С помощью этой функции ученики энергичнее работают на уроке, лучше воспринимают учебную информацию. Во время игры возрастает стремление к языковому контакту с собеседником. Это ведёт к лучшему усвоению учебного материала.

2. Обучающая. Здесь ролевая игра выступает как занятие для формирования навыков диалогической речи, построения речевых взаимоотношений между школьниками.

3. Воспитательная. С её помощью дети учатся работать в команде,

становятся более дружными, смелыми, коммуникабельными. Ролевые игры повышают организованность, энергичность, деятельность, решительность, усердие, они способствуют выработке своего собственного мнения. Во время ролевой игры ученику может быть предложено примерить на себя несвойственный себе негативный образ, который помогает понять смысл фразы «что такое хорошо, и что такое плохо».

4. Компенсаторская. Эта функция помогает школьникам осуществить их не всегда выполнимое стремление – ускорить процесс взросления.

5. Ориентировочная. Данная функция помогает школьникам применить к себе образы людей различных

профессий и социальных слоёв. Учит просчитывать ход диалога, держать его под контролем [2, с. 29].

Согласно О. А. Колесниковой, в школах на уроках английского языка применяются следующие типы ролевых игр:

1) лексические и грамматические подготовительные ролевые игры, с помощью которых развиваются речевые навыки у школьников. Если мы не используем данный тип ролевых игр на уроках, тогда тренировка в выборе правильных грамматических конструкций или лексических единиц и применении их в диалогической речи становится неинтересной, утомляющей, однообразной. А в процессе ролевой игры на уроке работа с грамматическими конструкциями и лексическим материалом становится нестандартной и очень захватывающей. Это ведёт к хорошему усвоению грамматики и лексики у школьников, а это в свою очередь к ведению свободного, непринуждённого, оживлённого и динамичного диалога на английском языке;

2) творческие ролевые игры используют креативный, творческий подход к формированию коммуникативных навыков у школьников. Они применяются на уроках на этапе повторения пройденного материала. В данных ролевых играх присутствует импровизация, динамичность в общении, ученик должен так сконцентрироваться и психологически настроиться, чтобы показать в игровой деятельности все свои реальные речевые навыки и возможности.

Учителю английского языка следует отводить верное количество времени от урока на проведение ролевой игры. 20 минут от урока занимает игра, которая знакомит учеников с новой темой, или предлагает тренировочные задания для первичного закрепления лексического, грамматического или фонетического материала. Если ученики повторяют пройденную тему, на ролевою игру учитель отводится 5 минут [22, с. 16].

Трендовой и самой простой формой ролевой игры является интервью. Ученики могут выбрать различную тематику, первая команда учеников – корреспондентов придумывает и задаёт вопросы, а вторая команда интервьюируемых отвечает на поставленные вопросы в соответствии в зависимости от того образа, в котором они находятся.

Вторая форма ролевой игры – импровизация, она используется на

старшей ступени обучения английскому языку. В этой игре нет ни реплик, ни

сценариев, ученики проявляют своё воображение, они придумывают ситуацию общения, общую характеристику своих персонажей и их реплики.

Ролевая игра должна быть подобрана в зависимости от возраста учащихся. Для учеников младшей ступени обучения предлагаются ролевые игры со сказочной или бытовой тематикой, которые направлены на изучение правил поведения, речевого этикета. Для учеников средней ступени обучения предлагаются ролевые игры с бытовой тематикой или обиходного содержания.

Для учеников на старшей ступени обучения предлагаются имитационные ролевые игры с познавательной направленностью или деловые ролевые игры.

Ролевые игры, применяемые на уроках английского языка, способствуют непосредственному живому общению как между преподавателем и учениками, так и между самими учащимися. Это стимулирует школьников к более глубокому изучению иностранного языка. Они с удовольствием активно

работают на уроке, охотно изучают дополнительную информацию, предлагаемую им преподавателем.

Если ролевая игра подобрана правильно, то значение её в процессе обучения английскому языку очень велико. Это может быть и повторение и изучение, и освоение новой лексики, грамматики, отработка произношения, что немаловажно в изучении английского языка. Всё это может происходить в режиме импровизации, живого речевого общения, непринуждённости и лёгкости [37, с. 68].

По мнению Р. С. Немова, функции учителя на каждом этапе ролевой игры имеют отличия. На этапе подготовки в функцию преподавателя входит контроль за ходом игры, работа с учениками, которым трудно даётся их роль, как в игровой, так и в речевой части. На данном этапе учитель может даже ставить их гидом, советчиком, помощником, чтобы направить их умения и старания в нужном направлении. Также в функцию преподавателя входит ознакомление каждого ученика конкретно с его ролью. Проходит обсуждение, где ученик может внести свои коррективы в образ своего персонажа, как в плане диалогов, сценического костюма, так и в плане включения различной мимики, жестов и других актёрских приёмов. Также на этапе подготовки нельзя забывать о декоративном оформлении игры, различной бутафории, где ученики «творят» и фантазируют вместе с учителем.

На следующей стадии игры учитель выполняет функцию зрителя. Он сначала оценивает игру в целом, а затем каждого актёра в отдельности. В критерии оценки входит как созданный образ учащимся, так и его диалогическая речь, уровень знания английского языка, свобода общения на нём. Все ошибки и недочёты преподаватель озвучивает на следующем уроке.

Этап проведения итогов. Функция учителя на этом этапе – оценка

проведённой ролевой игры, которую необходимо начать с благодарности за проведённую работу. Выделить тех учеников, которые проявили себя с наилучшей стороны, как в плане творчества, так и в плане показанных знаний английского языка. Также стоит похвалить и других учеников, не менее талантливых, способных и знающих. Затем нужно выслушать мнения самих учащихся о проведённой игре, что им понравилось, что удалось, а что нет, учесть их пожелания. И только после этого преподавателю следует указать на их ошибки, недочёты, чтобы не понизить самооценку учеников, не отбить желание продвигаться к поставленной цели – изучение английского языка.

Ролевые игры в настоящее время очень востребованы и перспективны, и могут быть применимы

учителем не только на уроках английского языка, но и во внеурочное время для более эффективного формирования навыков диалогической речи. Хотя делать это надо очень корректно, чтобы ролевые игры не наскучили школьникам, и не перестали вызывать у них должный интерес [32, с. 688].

Ролевая игра повышает желание людей общаться между собой.

Например, на уроке английского языка школьники могут проходить тему: «Sights of New York», «New York weather», где ученики делают пересказ текстов, учат новые неизвестные слова, разбирают грамматическое построение предложений, ведь целью ученика является дать правильный ответ на вопрос и больше ничего. Школьник не думает, не стремится поделиться своими собственными мыслями, у него нет своего отношения к теме урока.

Теперь посмотрим, как можно обыграть эту же тему урока с помощью ролевой игры. Согласно тематике ролевой игры девочка из Каракалпакстана имеет подругу в Нью-Йорке и хочет пригласить её к себе в гости. Гуляй рассказывает Джесике о своей стране, о людях, которые в ней живут, о погоде, о своём родном городе. А Джесика в свою очередь через интернет делится с Гуляй информацией о себе, о своей стране, о своей семье. Для проведения данной ролевой игры ученики составляют диалоги, в которых применяют новые слова и словосочетания по изученной теме. Цель учеников – не просто ответ на уроке, а интересное общение с собеседником на ту тему, к которой они лично причастны, по которой им очень хочется выразить своё собственное мнение. Это способствует наилучшему формированию навыков диалогической речи. Девочки становятся частью своей роли, учатся не только слушать, но и слышать друг друга, подстраиваться под собеседника, помогать друг другу, если кто-то забудет свои слова или ошибётся. Урок становится интересным, а атмосфера лёгкой и доброжелательной, располагающей к общению, которое так важно в процессе формирования англоязычной диалогической речи.

Заключение. Таким образом, ролевая игра формирует диалогическую англоязычную речь школьников и доказывает им, что организация и проведение игры в коллективе – это интересно, весело, легко, если этот коллектив дружный и сплочённый. И особенно приятно, когда учитель становится частью этого коллектива, а ученики могут видеть в нём своего друга и наставника, который в любой момент может прийти им на помощь и поддержать.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аникеева Н. П. Воспитание детей игрой. – Москва: Просвещение, 1987. – 29 с.
2. Выготский Л. С. Игра и её роль в психическом развитии ребенка // Вопросы психологии. – 1966. – № 6. – С. 41–47.
3. Колесникова О. А. Ролевые игры в обучении иностранному языку // Иностранные языки в школе. – 1989. – № 4. – С. 14–16.
4. Машарипова С. Т. Основы обучения союзам русского языка в каракалпакской школе // Интернаука. – 2023. – Т. 17. – С. 32.
5. Немов Р. С. Психология. – Москва: Издательство ВЛАДОС ИМПЭ им. А. С. Грибоедова, 2001. – Том 1. – 688 с.
6. Рабинович Ф. М. Ролевая игра – эффективный прием обучения говорению. – Москва: Просвещение, 1983. – 68 с.
7. Стронин М. Ф. Обучающие игры на уроках английского языка. Москва: Просвещение, 1984. – 68 с.
8. Свободная энциклопедия Википедия, статья «Компьютерная обучающая программа» [Электронный ресурс]. Режим доступа://<https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата обращения: 21.02.2020).
9. Эльконин Д. Б. Психология игры. Москва: Просвещение, 1978 – 14 с.
10. Хошмуратова И. П. Приемы развития речи учащихся на основе пословиц и поговорок на уроках русского языка // Интернаука. – 2023. – Т. 17. – С. 38.

UO‘K 1:[17.02:316.32]

Dildora JUMAYEVA,
Buxoro muhandislik-texnologiya instituti tadqiqotchisi
E-mail: dildorajumayeva@gmail.com

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti dotsenti, f.f.d. (PhD) J.J. Shodiyev taqrizi asosida

GLOBALLASHUV JARAYONIDA YOSHLAR ESTETIK DUNYOQARASHINI SHAKLLANISHIDA DINIY QADRIYATLARNING JAMIYAT MA’NAVIY MUHITINI SOG‘LOMLASHTIRISHDA TUTGAN O‘RNI

Аннотация

Ushbu maqolada Globallashuv jarayoni g‘oyat keng qamrovli va murakkab ijtimoiy hodisa ekanligi, uning shaxs ma’naviy, estetik madaniyatining shakllanishiga, jamiyatning ham ichki, ham tashqi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy sohalarini bilan, xususan ishlab chiqarish tizimining barcha jabhalari bilan bog‘liqligida hamda uning jamiyat ma’naviy muhitini sog‘lomlashtirishda tutgan o‘rni tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Globallashuv, Jamiyat, estetika, ma’naviy muhit, ijtimoiy hayot, jamiyat rivoji, ma’naviyat va madaniyat.

РОЛЬ РЕЛИГИОЗНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОЗЗРЕНИЯ МОЛОДЕЖИ В ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ЗДОРОВЬЯ ДУХОВНОЙ СРЕДЫ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В данной статье процесс глобализации представляет собой весьма всеобъемлющее и сложное социальное явление, его связь с формированием духовно-эстетической культуры личности как внутренней, так и внешней социально-экономической, политической, культурной сфер общества, в частности со всеми. Анализируются аспекты производственной системы, ее связи с обществом, ее роль в улучшении духовной среды.

Ключевые слова: Глобализация, Общество, эстетическая, духовная среда, общественная жизнь, развитие общества, духовность.

THE ROLE OF RELIGIOUS VALUES IN THE FORMATION OF THE AESTHETIC VIEW OF YOUTH IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION AND THE HEALTH OF THE SPIRITUAL ENVIRONMENT OF SOCIETY

Annotation

In this article, the process of globalization is a very comprehensive and complex social phenomenon, its connection with the formation of personal spiritual and aesthetic culture, both internal and external socio-economic, political, cultural spheres of society, in particular with all aspects of the production system, and its connection with society its role in improving the spiritual environment is analyzed.

Key words: Globalization, Society, aesthetic, spiritual environment, social life, community development, spirituality.

Kirish. Globallashuv hozirgi zamon ijtimoiy taraqqiyotining barcha tamoyillarini, ya’ni ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma’naviy va madaniy sohalarini qamrab oluvchi jarayondir.

Globallashuv jarayoni g‘oyat keng qamrovli va murakkab ijtimoiy hodisa hisoblanib, uning rivojlanishi va hayotga tatbiq qilinishining asosiy omili turli xalq va millatlar o‘rtasidagi baynalminalchilik xususiyatlarini shakllantirishni talab qiladi. Bu esa, shaxs ma’naviy, estetik madaniyatini boyitishni va uni yangi sifat darajasiga ko‘tarishni talab etmoqda. Shu narsa ayonki, shaxs ma’naviy, estetik madaniyatining shakllanishi jamiyatning ham ichki, ham tashqi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy sohalarini bilan, xususan ishlab chiqarish tizimining barcha jabhalari bilan bog‘liqdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ma’lumki, mustaqilligimizning istiqboli yoshlar bilan bog‘liq. Ammo yoshlarning hayotda tutgan o‘rni, dunyoqarashi, ruhiyati o‘z-o‘zicha shakllanmaydi. Bunga alohida e’tibor berish, ularni tarbiyalash, ilm-fan sirlarini o‘rgatish zarur. Yoshlarga ta’lim-tarbiya berishda mustaqillik talablari, umummillat, Vatan istiqboli nuqtai-nazaridan yondoshish hayotiy zaruratga aylanmoqda.

Shu bois, ta’lim-tarbiyaning barcha bo‘g‘inlari - oila, bog‘cha, maktab, mahalla, o‘rtamaxsus o‘quv dargohlari-yu, oliy harbiy bilim yurtlari kursantlari, hattoki pedagog-

murabbiylarimiz davlat ahamiyatiga molik muammoga bugungi kun talablarini chuqur his etgan holda munosabatda bo‘lishlari talab etiladi.

Intellektual va axloq tomondan barkamol yoshlarni tarbiyalash hozirgi kunimizda dolzarb muammolardan biri ekan, Qur’oni Karim ham o‘zining insonlarni ezgulikka hamda o‘zaro muruvvat va hamjihatlikka undovi bilan jamiyatimizni ruhiy kamolotga yetishtiruvchi omil bo‘lib qolaveradi.

Chunki, yoshlar axloqining shakllanishida va uning ijtimoiy o‘rnida dinning ahamiyati juda katta. Dinning asosiy maqsadlaridan biri insondagi yomonlikning zararlarini bayon qilish hamda yomon yo‘lga kirib ketganlarni to‘g‘ri yo‘lga da’vat qilishdir. Aynan islomda, uning muqaddas kitobi - Qur’oni Karimda axloq, huquq va burch masalalariga alohida e’tibor berilgan. Qur’oni Karimda barcha huquqiy va axloqiy masalalar umumiy tarzda bayon etilgan. Bular - ehson, kechirimli bo‘lish, sabr-toqat, rostgo‘ylik, shirinso‘zlik, ota-onani va o‘zidan katta yoshdagilarni hurmat qilish, or-nomus, rahim-shafqatli bo‘lish, sadoqat va boshqalardir.

Tadqiqot metodologiyasi. Islom axloqining asosida hallollik va taqvo yotadi, kimki jismoniy va ma’naviy pok bo‘lsa, unday kimsa axloqsizlik yo‘liga kirmaydi. Demak, Qur’oni Karim kishilarni tenglikka, birodarlikka, tinch-totuv yashashga, ezgulikka undaydi. Shunga ko‘ra u katta axloqiy qimmatga ega, shu bois necha asrlardan beri insoniyatning eng

ulug' qadriyati sifatida e'zozlanib kelinadi. Insonparvarlikni targ'ib etib, razolatni qoralaydi, odob-axloq, ruhiy-ma'naviy poklik va yetuklikka, mehnat qilishga hamda Yer yuzini obod va go'zal qilishga undaydi. U adolat, tinchlik, tenglik, erkni tarannum etadi.

Kitoblar qalbni yoritadi, insonni yuksaklikka ko'taradi va kuchiga - kuch qo'shadi, unda eng yaxshi orzu-istaklarni uyg'otadi, farog'at bag'ishlaydi, aqlni charxlaydi va yurakni yumshatadi.

Kitoblar bir avlodning boshqa avlodga qoldirgan ma'naviy vasiyati, nuroniy keksaning hayotga endi qadam qo'ya boshlagan o'smiringa pand-nasihati, dam olishga o'tlangan soqchining navbatchilikka turgan soqchiga bergan buyrug'dir.

Yoshlar ongini umumbashariy qadriyatlardan biri bo'lgan sog'lom, barkamol, estetik tarbiya uchog'i bu badiiy adabiyotga jalb etish pirovard maqsadimizdir. Ayniqsa yoshlar ongi, madaniyati, tafakkurini kitobga bo'lgan mehr o'zgarishi tarbiya etishi mumkin. Yoshlar psixologiyasidagi axloq, did-farosat, ibo, sharmu hayodan tortib, tibbiy bilim va 15-16 yoshdagi o'g'il - shaxsiy gigienasi, fiziologik o'zgarishlari, estetik tarbiyasi muhim hisoblanadi. Bunday yoshlar hayotining turli tuman qirralari, palla va ko'rinishlari birlashgan holda uning ongi, madaniyati, tafakkurini belgilaydi. Ana shu muhitni, sharoitni, estetik tarbiyani insoniyashtirmay turib, shaxsning jismoniy va ma'naviy ehtiyojlarini o'rganmasdan ularning ongi va tafakkuridagi o'zgarishlarni bilish qiyin. Inson tafakkuri uning yashash tarzi va orzularining mushtarakligi kitobxonlik orqali shakllanadi. Bundan istisno bo'lmagan estetik madaniyat ham shaxsning go'zallik qonunlari asosida hayotga bo'lgan munosabati va hayotni unga bo'lgan zavqiy ta'siri natijasida shakllanadi, rivojlanadi.

Tahlil va natijalar. Yoshlar ongini zamonaviy bilim, milliy va umumbashariy ma'naviy qadriyatlar bilan bahramand etish ularning nainki tabiat va jamiyat haqidagi tasavvurini, shuningdek estetik tafakkuri va madaniyatini kitob va mutolaa kengaytiradi. Intellektual nuqta nazardan barkamol, yoshlari bilimli, or-nomusli, vatanparvar bo'lib unib-o'sadigan davlat mustaqil O'zbekistonning barcha ijtimoiy - siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy islohotlarning zamirida komil inson va yetuk shaxsni tarbiyalash vazifasi yotadi.

XXI asrda insoniyat taraqqiyoti, ma'naviy-ma'rifiy jihatdan boy, intellektual avlod qo'lida. "Yangi ming yillikda davlatlarning, xalqlarning taqdirini moddiy boylik emas, intellektual, ya'ni ma'naviy-ma'rifiy boylik hal qiladi"[1].

Bunday ijtimoiy-ma'naviy va axloqiy ahamiyatga molik bo'lgan kitobxonlikning vazifa va mas'uliyatni yoshlar ongiga chuqur singdirmay turib kelajagi porloq yoshlarni kutib bo'lmaydi. Chunki har bir yosh avlod kelajagi istiqbolli bo'lgan ijtimoiy tuzumda yashashi uchun oldin uni mafkuraviy, g'oyaviy va estetik jihatdan anglashi lozim. Tafakkuri va madaniyatini shu ruhda tarbiyalab ma'naviy yuksalish yo'liga qadam tashlashi lozim. Shu bois yoshlarning ma'naviy-estetik tafakkuri va madaniyatiga ta'sir etadigan mafkuraviy omillar tizimi ishlab chiqildi.

Butun mamlakat miqyosida, xususan yoshlar ongi va estetik tafakkurini kitobxonlikka bo'lgan munosabatini o'zgartirish, tarbiyalashni taqozo etadi. Yangi ijtimoiy tushunchalar, estetik ong, estetik tafakkur, estetik mulohaza va madaniyatni jondan aziz farzandlarimizni ajdodlar yaratgan madaniyat durdonalari bilan yaqindan oshno etishga, badiiy adabiyotdan bir umr bahramand bo'lishga xizmat qiladi. Hayotimizdagi bu muhim voqea kitob qadrini tiklash va yoshlar tafakkurida kamol toptirishga davlat darajasida katta ahamiyat berayotgani yuksak ahamiyatga molik.

Mustaqillik sharofati bilan O'zbekiston olimlarida milliy va diniy qadriyatlarni tadqiq etishga qiziqish ortdi. Ayniqsa, bu qadriyatlarning yoshlar estetik tafakkurini

shakllana borishidagi o'rmi va ahamiyati xususida yaxshi fikrlar bildirilgan. Binobarin, "Qadriyat-voqe'likdagi muayyan hodisalarning umumbashariy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy, ma'naviy, estetik ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llaniladigan falsafiy-sotsiologik va aksiologik tushuncha. Jamiyat, inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan barcha narsa, hodisa va voqealar qadriyat hisoblanadi" [2].

Qadriyatlar keng qamrovli tushuncha bo'lib, milliy, umuminsoniy qadriyatlar bilan bir vaqtda diniy qadriyatlar insoniyatning ma'naviy madaniyatida, estetik tarbiyasida o'z o'rmi va ahamiyatiga egadir. O'zbek xalqining ko'p asrlik tarixi va hayoti esa islomiy qadriyatlar bilan uzviy bog'liq bo'lib kelgan. Shuning uchun qadriyatlar "inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan barcha narsalardir"[3]. Inson ma'naviy madaniyatining go'zalligi ana shu qadriyatlar orqali namoyon bo'ladi.

Mustabid tuzum davrida shaxs ma'naviy madaniyatining muhim omili bo'lgan milliy va diniy qadriyatlardan foydalanishga yo'l qo'yilmadi, madaniy merosimiz esa toptaldi. Uning o'rniga barcha kishilarga kommunistik mafkurani singdirish birinchi o'ringa qo'yildi. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach ma'naviy va madaniy merosimizni tiklashga kirishdik, xalqimizda esa unga nisbatan katta ehtiyoj borligi ayon bo'ldi.

Davlatimizning bunday adolatli siyosati tufayli xalqimiz o'z milliy va diniy qadriyatlarini nafaqat tiklash, balki keng foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Zero, ming yillar davomida milliy va diniy qadriyatlarining uyg'unlashuvi inson va jamiyatning ma'naviy jamlanishiga xizmat qilgan. Ayni vaqtda bu qadriyatlar va ruhiy bilimlarning mazmun - mohiyatini ezigulik va poklikka da'vat etuvchi g'oyalar tashkil etgan.

Islom insonlar xulqini kamoliga yetkazish, jamiyat hayotini go'zal va farovon qilish uchun Alloh tomonidan yuborilgan. Bu haqda Muhammad (alayh is-salom): "Men go'zal xulqlarni kamoliga yetkazish uchun yuborildim", deganlar[4]. Din insonga ma'naviy, estetik ta'sir etuvchi katta kuchga ega. Dinga ehtiyoj go'zallikka bo'lgan ehtiyojning bir ko'rinishidir. Diniy va dunyoviy bilimlarni egallashga intilishni, olimlarni qadrlashni ham islom dini muqaddas burch deb biladi. Qalbida go'zallikka intilish bo'lgan har bir inson kamolotga ana shu jism talablarini yenga borish va ruh talablarini ko'paytirish bilan erishadi.

Islomiy qadriyatlar orasida birinchi o'rinda turuvchi qadriyat bu albatta iymondir. Iymon barcha eziguliklar manbai, yaxshilik va go'zallik asosi sifatida qaraladi. Mo'min so'zining ma'nosi - iymonli, iymon egasi deganidir. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) aytganlaridek, "O'zingiz yaxshi ko'rgan narsani birodaringizga ravo ko'rmaguningizcha hech biringiz chinakam mo'min bo'la olmaysiz" [5]. Ko'rinib turibdiki, iymon egasi bo'lgan har bir mo'min kishi halollik, poklik, hayo, vafo, to'g'ri so'zlik, sadoqat singari barcha ma'naviy fazilatlariga ega bo'lishi kerakligi ta'kidlab o'tilmoqda.

Islom dini asrlar davomida xalqimizning nafaqat diniy e'tiqodi, balki turmush tarzi, ma'naviyatining tarkibiy qismini tashkil etib, milliy xususiyatlari, qadriyatlarini rivojlanishiga hissa qo'shib kelgan. Bugungi kunda yangi fuqarolik jamiyat qurishda islom dini milliy taraqqiyotimizning muhim omili bo'lib xizmat qilmoqda. Zero, milliy va diniy qadriyatlarni ajdodlarimiz merosini o'rganish va keng targ'ib qilish, xususan, islomiy axloq-odobni mazkur ta'sirchan targ'ibot vositasidan unumli foydalanish, milliy g'oya va axloqni ma'naviy madaniyatni shakllantirishga, jamiyatimiz a'zolarini yuksak fazilatlar ruhida tarbiyalashga ham ko'maklashmoqda.

Hozirgi globallashuv jarayonida yoshlar estetik tafakkuri shakllanishiga ehtiyojning oshib borishini chuqurroq tahlil qiladigan bo'lsak, islom dinining mintaqamizga kirib kelgan tarixi, evolyusiyasi va u jamiyatda, shaxsiy hayotda,

ma'naviy, estetik madaniyatni shakllantirishda qanday rol o'ynaganligi haqida qisqacha fikr yuritish maqsadga muvofiqdir.

Markaziy Osiyo shu jumladan, O'zbekiston xalqlari hayotiga islom dinining kirib kelishi ijtimoiy, madaniy va ma'naviy hayotda katta o'zgarishlar sodir bo'lishiga sabab bo'ldi. Chunki, islom dini mintaqa ma'naviyatining poydevori hisoblangan. Mashhur adiblarimiz, olimlarimiz, ulug' mutafakkirlar shu poydevorga tayanib ijod etganlar, ular qoldirgan ma'naviy meroslarda xalq va millat taqdiri, milliylik va diniylik masalalari o'z ifodasini topgan.

Mintaqada islomning xalq hayotiga kirib kelgan davrlardan boshlab tashkil etilgan masjid, madrasa va din yo'lida qurilgan inshootlar nafaqat bilimga yo'l ochgan balki, milliy madaniyatning, estetik tarbiyaning ham quloqch yoyishiga imkoniyat yaratgan. Binobarin, islom Markaziy Osiyo xalqlari hayot tarziga, madaniyatiga turli qirralarda o'z ta'sirini ko'rsatgan. Masalan, me'morchilik yodgorliklarini olib ko'raylik, madrasa, maqbara va boshqalar din manfaati yo'lida qurilgan va xizmat qilgan. Ammo bu jarayon diniy mazmun bilan cheklanmagan, balki, xalqimizning milliy xususiyatlarini o'zida singdirib, turmush tarzi, bayramlari va qadriyatlarda o'z ifodasini topgan. Bu inshootlar xalq ijodiga bog'liq madaniy boylar bo'lib, millatimizning moddiy va ma'naviy qadriyatlarini rivojlanishiga asos bo'lgan.

Islom ma'naviyatining mazmuni Qur'oni Karim va hadisi shariflardir, ularga asoslangan islom falsafasi, tasavvuf, odob-axloq masalalariga bag'ishlangan dunyoviy va diniy olimlarning asarlarida o'z ifodasini topgan. Bu bilimlarni targ'ib qilish islom madaniyati va ma'rifatining asosiy vazifasi hisoblangan. Bu jarayonning muhim jihati shundaki, ilm-fan, adabiyot, san'at va ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishda dunyoviylik va diniylik tushunchalari uyg'unlikda qaralgan. Fan bilan dinni qarama-qarshi qo'yilmasligi tufayli va boshqa ob'ektiv sabablar asosida ijtimoiylik va ilmiy sohada shunday jahonga mashhur kashfiyotlar qilindiki, ular

xalqimizning ma'naviy-madaniy merosining oltin xazinasidan munosib o'rin oladi.

Huquqiy, demokratik, fuqarolik jamiyatini shakllantirish jarayoni ketayotgan hozirgi sharoitda odamlar o'rtasidagi amal qilinadigan axloqiy, siyosiy, ijtimoiy, huquqiy, diniy va mafkuraviy munosabatlarni yaxshilash va mustahkamlash uchun xalqimiz man'aviyatini takomillash-tirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zero, milliy va diniy qadriyatlarining axloqiy, huquqiy jihatlari mustahkamlash komil insonni shakllantirishga, fuqarolik jamiyatini asoslarini yaratishga xizmat qiladi.

Markaziy Osiyo, shu jumladan O'zbekiston xalqlari hayotiga islom yo'nalishlari (asosan sun'iylik)ni kiritilishi bilan bir vaqtda islom madaniyati, ma'naviyatini mahalliy xalqlar o'rtasida keng yoyilishi kuzatiladi. Bunday bo'lishining boisi bizning nazarimizda islom ta'limotiga asoslangan erkinlik va diniy bag'rikenglikdir. Islom diniga da'vat qilishda zo'rlik ishlatishga yo'l qo'yilmaydi. Qur'oni Karimning Baqara surasining 256-oyatida shunday deyilgan: "Dinda zo'rlik yo'q, zero, to'g'ri yo'l yangilish yo'ldan ajrim bo'ldi" [6]. Ana shunday erkinlik mahalliy xalqlar uchun o'z e'tiqodi va ehtiyojiga qarab muayyan diniy ta'limotni tanlash imkoniyatini berdi. Islom dini mintaqada ilk bor tarqalgan din bo'lib, unga qadar nasroniylik, buddaviylik, zardo'shtiylik kabi dinlar ham mavjud bo'lishidan qat'i nazar aksariyat xalqimiz islom dinini qabul qildi va unga e'tiqod qildi.

Xulosa va takliflar. Islom o'z mazmun-mohiyati bilan hayot falsafasi sifatida, unga e'tiqod qiluvchi jamiyat a'zolarining millati, irqi, yoshi, jinsi, mavqeidan qat'i nazar yuksak bashariy fazilatlar egasi qilib tarbiyalaydi. Insoparvarlik, xalqparvarlik, adolat, halollik, poklik boshqa dinlarga ehtirom, olijanob axloq kabi islom madaniyatini targ'ib etuvchi tamoyillari fuqarolik jamiyati qurilayotgan bizning jamiyat mazmuniga hamohang bo'lib tushadi. Islomning bunday olijanob xususiyatlari yoshlar estetik tafakkurini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси, 22 декабрь 2017 йил, 15 б.
2. Фалсафа. Қисқача изоҳли луғат. –Тошкент: Шарқ, 2004.-Б.372.
3. Хадис. -Т.: Қомуслар бош тахририяти. 1 том. Ал-Жомийъ Ас-Саҳиҳ. (Ишонарли тўплам). 6- боб. Б-15.
4. Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. -Тошкент, Чўлпон, 1992
5. Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. –Тошкент: Камалак, 1991. –Б.198
6. Абдулазиз Мансур. Қурони Карим маънолар таржимаси ва тафсири. Тошкент - 2004.Б.42

Sevara JUMAYEVA,

Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti o'qituvchisi

E-mail: jdsevarakhon@gmail.com

Alfraganus universiteti dotsenti, f.f.n. N.Jurayeva taqrizi asosida

BO'LAJAK HAYKALTAROSHLARDA INGLIZ TILI DARSALARIDA KREATIV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH SAMARADORLIGI

Annotatsiya

Maqolada ingliz tili darslarini tasviriy san'at turlaridan biri bo'lgan mahobatli haykaltaroshlik namunalari misolida samarali tashkil etish usullari aniq va kreativ yondashuv asosida yoritilgan. Muallif tomonidan tanlab olingan xar bir haykaltaroshlik namunasiga muayyan metodlar qo'llanilib, aniq tahlillar va undan olinadigan natijalar berilgan. Jarayonda uchraydigan muammolar ko'rsatilib, unga optimal yechimlar taklif etilgan.

Kalit so'zlar: haykaltaroshlik asarlari, kreativ fikrlash, pedagogik maqsad, til aspektlari, ijodiy muhit, bilim-ko'nikmalar

ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА У БУДУЩИХ СКУЛЬПТОРОВ

Аннотация

В статье описаны методы эффективной организации уроков английского языка, основанные на четком и творческом подходе на примерах величественной скульптуры, являющейся одним из видов изобразительного искусства. К каждому выбранному автором образцу скульптуры применяются определенные методы, даются конкретные анализы и полученные от него результаты. Показаны проблемы, возникающие в процессе, и предлагаются оптимальные решения.

Ключевые слова: скульптурные произведения, творческое мышление, педагогическое назначение, языковые аспекты, творческая среда, знания и навыки.

FACTORS OF THE DEVELOPMENT OF CREATIVE COMPETENCES IN THE ENGLISH CLASSES OF FUTURE SCULPTORS

Annotation

The article highlights the methods of effective organizing of English lessons based on a clear and creative approach on examples of majestic sculpture, which is the branch of fine arts. Certain methods are applied to each sample of sculpture chosen by the author, concrete analyses and results are given which have been obtained during the process. The problems arising in the process are shown and optimal solutions are proposed.

Keywords: sculpture, creative thinking, pedagogical purpose, linguistic aspects, creative environment, knowledge and skills.

Kirish. Dunyo tobora globallashib borayotgan ayni davrda yetishib kelayotgan yosh kadrlarga xar bir sohada yuqori malaka, bilim, tajribaga ega bo'lish talabi qo'yilmoqda. U bo'lajak iqtisodchi, shifokor yoki san'at vakili bo'ladimi, bugungi tezkorlik bilan ilgari borayotgan innovatsion muhitda davr talabidagi zamonaviy bilimlarni puxta egallashi, uni amaliyotga tadbiiq etib, faoliyat olib borishi kundan kunga muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, biz yashab turgan bugungi dunyoda xorijiy tillarni o'zlashtirmasdan, xar bir sohada kreativ muhitni yaratmasdan turib zamonaviy yetuk shaxs sifatida namoyon bo'lish masalasi aktualligicha qolmoqda. Bu esa o'qituvchilarga talay ma'suliyat yuklaydi. Bugungi yangi davr pedagogi jamiyatda eng faol pozitsiyadagi shaxs sifatida yosh avlodga zamonaviy bilimlarni berishda optimal va kreativ uslubga ega bo'lgan holda faoliyat olib borishi kerak. "Kreativlik tushunchasi (lot., ing. "create"-yaratish, "creative" yaratuvchi, ijodkor) ingliz tilidan tarjima qilinganda ijod ma'nosini anglatadi. Kreativlikni: ijodga intilish, hayotga ijodiy yondashish, o'ziga doimiy tanqidiy nazar solish va tahlil etish deyish mumkun. Hozirgi zamon psixologiya va pedagogika lug'atlariga asoslanib o'qituvchining kreativligi deb uning fikirlaridagi, sezgilaridagi, muluqotdagi, alohida faoliyat turidagi ijodiy yondashish, bilish darajasi deb ta'riflash mumkin. Kreativlik insonda mavjud ma'lumotlarni qayta ishlab chiqarish va ularni cheksiz yangi modelini yaratishga javob beradi. Kreativlik darslarida pedagoglardan ajoyib g'oyalarni o'ylab topish

(o'ziga xoslik); ularni kengaytirish (ishlab chiqish); yoki boshqa g'oyalar bilan solishtirish va ulardagi bog'liqlikni topish (moslashuvchanlik) talab etilganda, mazkur ko'nikmalar bir-biri bilan kesishadi. Xorijiy pedagoglar, xususan, Patti Drapeauning fikricha, bir shaxsning, ayniqsa, o'qituvchining kreativligi boshqalarni ijodiy jarayonini tashkil etishga ruhlantiradi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Aynan Oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilini o'qitish metodikalariga oid ilmiy tadqiqotlar L.Axmedova, G.Bakiyeva, M.Gulyamova, J.Jalolov, X.Mamatkulov, F.Rashidova, T.Sattarov kabi olimlar tomonidan olib borilgan. M.Gulyamova, N.Kushiyevaning tadqiqotlarida esa aynan ingliz tili muhitida oliy ta'lim tashkilotlari talabalarida klasterli yondashuv, kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari tadqiq etilgan.

Xorijiy mamlakatlarda muayyan sohalarida kreativ kompetensiyalarni shakllantirish masalalari N.A.Mixaylov, Z.A.Stambleva, Ye.V.Kozlovskaya, O.F.Ostroumova, Yu.A.Mixaylov, A.N.Alenova, N.S.Saharova, A.V.Bogdanova, O.S.Fokina, A.V.Avdeyeva, Ye.Ye.Ovakimyan, Akugbe Robert, Jo Son Mi, Julianna V. Lux, Beata Artz, Pino Alcaraz Marcelalar tomonidan o'rganilgan. Kreativ kompetensiyani shakllantirishning nazariy, amaliy, ilmiy asoslari T.T.Kaziyeva, A.G.Shumovskaya, I.S.Bekesheva, I.Ye.Bryakova, Ye.V.Kozlovskaya, Sherry G.Phelanlarning ilmiy izlanishlarida ko'rib chiqilgan.

Natija va muhokamalar. Ingliz tilini oliy ta'lim muassasalari, xususan, tasviriy san'atning haykaltaroshlik yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalarga o'qitishni samarali tashkil etish bo'yicha zamonaviy va virtual pedagogikani o'z ichiga olgan bir necha usul va metodlar taklif etiladi. Demak, tadqiqotimiz obyekt sifatida olinayotgan haykaltaroshlik namunalari dastlabkisi O'zbekiston Qahramoni, xalq shoiri Erkin Vohidov siyosati.

CR-Task 1. Talabalar guruhlariga bo'linadi. O'qituvchi talabalarga shoir xaqidagi 5 ta ma'lumotni o'qib eshittiradi, bunda talabalar bir vaqtning o'zida ma'lumotni xam tushunib, eshitib, ta'riflanayotgan shaxsni topishlari (listening), xam ularning ichidan 2 ta iboraviy fe'lni (phrasal verbs) tarjimasini bilan birga orfagrafik xatolarsiz oldilariga qo'yilgan kartochkaga yozib berishlari kerak bo'ladi (writing).

✓ His father passed away when he was nine, and his mother a year later.

✓ He was brought up by his uncle Karimboy Sohboev from Tashkent.

✓ He was deputy of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan.

✓ Translated the poems of Sergey Esenin's poems into Uzbek with a great mastery

.....your history is thousands of centuries old..... his famous poem and loved by all of us starts with these words. (ajratilgan vaqt 5-6 daqiq).

Talabalar yuqoridagi savollardan ushbu mashhur shaxs kim ekanligini topadilar va jarayon davomida auditoriyaga didaktik material sifatida tayyorlangan shoir xaqidagi qisqa videorolik (brief video) namoyish etiladi va talabalarga ushbu rolikdagi yangi so'zlarni yozib berishlari talab etiladi (ajratilgan vaqt 2 daqiq).

CR-Task 2. Talabalar kichik guruhlariga bo'linadi va ularga quyidagi vazifa beriladi:

Haykalgacha yaxshilab qarang va unda haykaltarosh ifodalamoqchi bo'lgan 5 ta maqsadni ayting (speaking).

Ikkinchi vazifaga ajratiladigan vaqt 3 daqiq. Vazifani birinchi bo'lib bajaragan guruh talabalariga o'qituvchi tomonidan rag'bat sifatida haykaltaroshlik anjomlaridan taqdim etiladi.

Muammo:

✓ Ijodkor talabalarda nutqiy emas, ko'proq aqliy yondashuv shakllanganligi;

✓ Qabul qilingan bilim-ko'nikmani ingliz tilida yetkazib bera olish qobiliyatining yetarli emasligi.

Yechim:

✓ Ingliz tilida so'zlarni yod olish va ularni erkin qo'llay olishga qaratilgan gapirish mashqlarini dars jarayonida muntazam olib borish maqsadga muvofiq (speaking). Bunday vazifalarga quyidagilarni misol qilib olish mumkin:

- Rolli o'yinlar
- Dialoglar
- Mashhur shaxs bilan intervyu (tasavvurlar o'yini)
- Warm-up o'yinlari
- Debatlar
- Viktorinalar

Olinadigan natija:

✓
✓
✓ “LS & W” metodida talabalar vazifalarni bajarish jarayonida nutqning deyarli barcha shakllardan tinglab tushunish (listening), gapirib berish (speaking) va vazifani yozma bajarish (writing) dan aralash (mixed) holatda foydalanishlari ta'limiy maqsadning samarali bo'lishini ta'minlaydi.

✓ Tinglab tushunish vazifasida talabalar ingliz tilida so'zlarning talaffuzini o'rganadilar.

✓ Dars jarayoni talabalarning o'z mutaxassisliklari bilan bog'lab tashkil etilganligi sabab, butun auditoriya vazifalarni bajonidil, katta qiziqish bilan bajaradilar.

✓ Talabaning rag'batlantirilishi keying darslarning xam samarali bo'lishiga zamin yaratadi.

✓ Guruh bilan ishlanganida, guruh rag'batlantirilgani bois, vazifani bajarishga nisbatan ko'proq vaqt ajratgan guruh talabalar darsda keying safar yanada faol qatnashishlariga turtki bo'ladi va ularda biz xam g'olib bo'la olamiz degan fikr shakllanadi.

Navbatdagi asar “Motamsaro ona” haykali.

Talabalardan kichik guruhlar shakllantiriladi, 1 nafari ekspert etib tayinlanadi. Dars davomida talabalarning vazifalarni bajarishini baholab boradi. Dars yakunida g'olib guruhni aniqlaydi.

CR-Task 1. Ekspert-o'qituvchi ushbu haykaltaroshlik ishini 4 ta gap bilan ta'riflaydi. Guruhlar ta'riflanayotgan haykalni nomini topishlari kerak bo'ladi (definition).

- It is the sculpture of female
- It is made in our country
- It is the symbol of patience
- You can see this artwork near the famous square by name of Mustaqillik

CR-Task 2. Guruhlariga kartochkalarda yozilgan so'zlar tarqatiladi. Ushbu

so'zlar asarda tasvirlangan yuz ifodasiga mos yoki mos emasligini asoslagan holda, so'zlarning antonimlarini aytib beradilar (ajratilgan vaqt 15-18 daqiq).

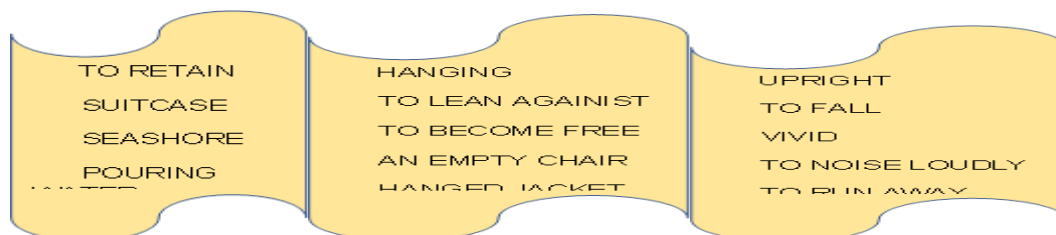

CR-Task 3. Bu vazifa talabaning til muhitida ijodkorligini yanada ochib beradi. Ijodkorlik va til mexanizmi birgalikda effekti yuqori bo'ladi. Demak, o'rta savol tashlanadi, guruhlar vazifani og'zaki bajaradilar (ajratilgan vaqt 6-8 daqiqa).

Ijodkorligingizni ishga solgan holda, aytingchi, siz ushbu asarga yana qanday detal qo'shgan bo'ladingiz (speaking with drawing).

Ekspert-o'qituvchi bahosi: Dars yakunida, vazifalar bajarib bo'lingacha, ekspert guruhlar qanday ishlagani xaqida fikr bildiradi, ishlash strukturasi va vazifalarning bajarilish sifatini baholaydi. Shu bilan birga, talabalar xam ekspert-o'qituvchining darsni qanday tashkil etganligi bo'yicha baholaydilar.

Olinadigan natija:

CR-Task 2. Jarayon yanada aktivlashadi, auditoriya markaziga guruhdan 1 nafar talaba chiqib, stol ustiga qo'yib chiqilgan haykaltaroshlik asarlaridan birini tanlaydi va uni harakatlar yordamida ko'rsatib beradi. Xar bir guruhdan guruh a'zolari bilan kelishgan holda, 1 nafardan talaba ishtirok etadi,

✓ **“Leading student”** metodida dars 100% talaba-o'qituvchi nazoratida tashkil etiladi. Talabalar o'z tengdoshlari o'qituvchi sifatida darsni olib borishidan yanada ruhlanib, erkin ta'limiy muhit yaratadilar;

✓ Talabalarda liderlik qobiliyati shakllanib boradi;

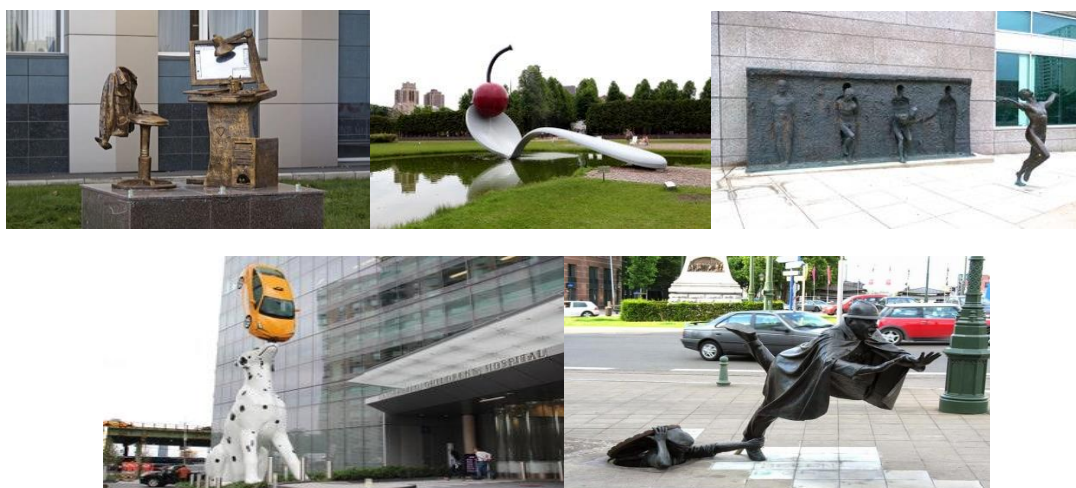
✓ Har bir vazifani expert-o'qituvchi baholab borishi talabalarda interaktiv raqobatni shakllantirib, quvnoq va do'stona muhitni yaratadi;

✓ Erkin ijodiy muhit sabab, til aspektlari oson o'zlashtirilib, dars ekspert-teacher-student mexanizmi asosida samarali natija beradi.

CR-Task 1. Navbatdagi vazifa talabalar uchun jo'shqin va yanada qiziqarli ekanligi bilan ahamiyati yuqori. Kichik guruhlar shakllantiriladi. Talabalarga jahon haykaltaroshlik namunalaridan 12 tasi ekranda tez tez namoyish etiladi, haykallarning holatini eslab qolishlari kerak bo'ladi. Shundan so'ng, guruhlarga haykaltaroshlik asarlariga tegishli so'zlar beriladi (new vocabulary). Talabalar yangi leksika bilan tanishib chiqadilar (ajratilgan vaqt 2 daqiqa).

qolgan talabalar esa uning harakatlaridan yaqinda o'zlashtirilgan yangi so'zlardan foydalangan holda, qaysi haykaltaroshlik namunasi ekanligini topadilar (pantomime). Ajratilgan vaqt 15-18 daqiqa.

CR-Task 3. Bu vazifa xam talabalarining aktiv ishlashlariga imkon beradi. Talabalar auditoriyada oval shaklida davra bo'lib joylashadilar va ularning qo'liga yuqoridagi asarlardan 2 donasi A4 formatda rasmi beriladi. Ikkita tomondan qo'lma qo'l aylantirgan holatda rasmdagi detallarni to'xtab qolmasdan navbat bilan aytadilar. Biror so'zni aytolmay qolgan talaba o'yindan chiqadi va progressiv jarayon shu tarzda nihoyasiga yetadi. G'olib bo'lgan talaba rag'batlantiriladi.

CR-Task 4. Talabalarining ijodkorlik xususiyatini yanada ochishga qaratilgan navbatdagi vazifada talabalarga xar bir asarga kreativ nom topish topshirig'i beriladi.

“Eng kreativ yondashuv” aniqlanadi va guruh a'zolari rag'batlantiriladi.

Olinadigan natija:

- ✓ **“One Breath”** metodi asosida tashkil etilgan kreativ dars jarayonida talaba butunlay ijodiy muhitda bo'ladi;
- ✓ Tanqidiy va kreativ fikrlash oshadi;
- ✓ Talabada xar vaziyatda tezkor qaror qabul qilish ko'nikmasi shakllanadi;
- ✓ Didaktiv vaziyatlar samaradorligiga to'liq erishiladi;

- ✓ **“Davra stoli atrofida ishlash”**, **“Birgalikda o'qiymiz”** metodlari nisbatan takomillashtirilganligi darsning yanada jo'shqin va tabiiy bo'lishini ta'minlaydi;

- ✓ Tartib bilan ishlash mexanizmi shakllanadi;

- ✓ Talabalar muvaffaqiyatga erishish uchun bir xil imkoniyatlar yaratiladi;

- ✓ Eng muhimi, barcha vazifalar talabalarining kreativ xususiyatlarini til muhitida ochishga qaratilgani sababidan dars o'z metodiga ko'ra, **“Bir nafasda”** o'tgandek, talabalarda katta taasurot qoldiradi. Bu esa, ta'lim sifatini kundan kunga oshirib boradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak, ta'limni jo'shqin, rang-barang, bugungi zamon talabida kreativ metodikalar asosida tashkil etish, xar bir pedagog amalga oshira olishi mumkin bo'lgan jarayondir. Muhim jihat shundaki, bugungi davr ta'limida o'qituvchi talabalarni ishlata olishi, ijodiy muhitga olib kira olishi kerakki, talaba darsdan o'zi kutganidan ko'proq natijalar bilan chiqsin. Shunda, ikki tomanlama pedagogik masadga erishilgan bo'ladi. Kreativ vazifalar ijodkor talabani til muhitidagi imkoniyatlarini yanada faollashtiradi, berilgan vazifalarni qiyinchilarsiz bajara olish imkoniyati samarali bo'lishi nuqtai nazaridan yuqorida keltirilgan metodlarning ahamiyati yuqoridir.

ADABIYOTLAR

1. Saidg'aniyeva S.Yu., Sh.R.Abdullayeva, I.A.Abduqunduzov **“Kreativlik pedagogik faoliyatni rivojlantirishning asosiy omili sifatida”** «SCIENTIFIC PROGRESS» Scientific Journal, ISSN: 2181-1601 Volume: 1, ISSUE: 4, 170-b.
2. Jumayeva S.D. Forming students' creative competencies by using Kamoliddin Behzod's miniatures in English lessons. O'zbekiston milliy universiteti xabarlari. 2023, [1/3] ISSN 2181-7324. UDC: 159.953. P.69.
3. Jumayeva S.D. **“Creative approach in English classes as an example of Akmal Nur's experience”**. Problems and solutions for teaching pedagogical and psychological subjects in higher education-International scientific and practical conference. 13.12.2022.P.98.
4. **“Spoken English for Artists”** Spiral-bound – January 1, 2014 by Rebecca J. White P.24.
5. <https://www.architecturaldigest.com/gallery/11-most-fascinating-public-sculptures>
6. <https://mymodernmet.com/famous-sculptures-art-history/>
7. <https://blog.realla.co.uk/how-do-you-create-a-creative-environment>

UDK: 372.881.1

Xabiba JURABEKOVA,
Andijon mashinasozlik instituti dotsenti
E-mail: tj2211@inbox.ru

ADChTI dotsenti Z.Kabilova taqrisi asosida

LANGUAGE FEATURES OF THE RUSSIAN LANGUAGE IN INCREASING THE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS

Annotation

This article analyzes the difficulties in mastering the phonetic, lexical and grammatical rules of the Russian language that students studying the Russian language may encounter. For non-native Russian-speaking students, various linguistic categories of the Russian language cause difficulties in certain areas such as phonetics, grammar, listening and speaking. The author believes that the main task of teaching students the Russian language is to develop the ability to work with text, and not with expressions. The necessary recommendations are given for familiarizing Russian language learners with difficulties in learning this language and finding appropriate ways to overcome them, as well as for teaching students how teachers can overcome such situations.

Key words: competence, phonetics, vocabulary, grammar, speech.

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ РУССКОГО ЯЗЫКА В ПОВЫШЕНИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной статье анализируются трудности в освоении фонетических, лексических и грамматических правил русского языка, с которыми могут столкнуться студенты, изучающие русский язык. У студентов, не являющихся носителями русского языка, различные лингвистические категории русского языка вызывают трудности в определенных областях, таких как фонетика, грамматика, аудирование и говорение. Автор считает, что основной задачей обучения учащихся русскому языку является развитие умения работать с текстом, а не с выражениями. Даны необходимые рекомендации по ознакомлению изучающих русский язык с трудностями в изучении этого языка и поиску соответствующих путей их преодоления, а также по обучению студентов способам преодоления преподавателями подобных ситуаций.

Ключевые слова: компетентность, фонетика, лексика, грамматика, речь.

TALABALAR KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI ORTTIRISHDA RUS TILINING LISONIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada rus tilini o'rganayotgan talabalar duch kelishlari mumkin bo'lgan rus tilining o'ziga xos bo'lgan fonetik, leksik va grammatik qoidalari ni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar tahlil etiladi. Rus tili ona tili bo'lmagan talabalar uchun rus tilining turli lingvistik kategoriyalari ma'lum bir sohalarda, masalan, fonetika, grammatika va tinglash va gapirish sohalarida qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Maqolada talabalarga rus tili o'qitishning asosiy vazifasi jumlar bilan emas, balki matn bilan ishlash qobiliyatini rivojlantirish ekanligi ko'rib chiqilgan. Rus tilini o'rganuvchilarni ushbu tilni o'rganishdagi qiyinchiliklar bilan tanishtirish va ularni bartaraf etishda mos usullarni topish va o'qituvchilar tomonidan bunday holatlarni oldindan o'rganib, ularni bartaraf etish yo'llarini talabalarga o'rgatish borasida kerakli tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: kompetentlik, fonetika, leksika, grammatika, nutq.

Kirish. Har qanday tilni o'rganish jarayonida, inson tomonidan bir qator vazifalar bajariladi, yani u o'rganayotgan tilning belgilarini yaxhi o'rganishi, so'zlarning ma'nosini bilishi, shu so'zlardan foydalana olishi, ana shu tilda gapirilayotgan so'zlarni tushunishi, va nihoyat, shu tilda o'zi ham gapirish va yozish orqali o'zining fikrini tushuntira olishi kerak [1]. Faqat shundan keyingina inson o'rganilayotgan tilning grammatikasi bo'yicha bilim olishi va turli xil kompetensiyalarni (lingvistik, nutq, ijtimoiy-madaniy va boshqalar) o'zlashtira oladi [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tilni bilish darajasi ijtimoiy o'zaro ta'sir jarayonida shakllanadi va nutq faoliyatida amalga oshiriladi. Shaxsning turli tillarni bilishi va ular orqali bemaolol muloqotga kirish tushunchasi nafaqat nazariya, balki aloqa amaliyoti uchun ham muhimdir. Insonlarni muloqotga kirish jarayonida mukammal shaxs va malakali mutaxassis sifatida takomillashi muammolari xorijlik olimlar D.Xayms, M.Bayram, M. Fleming, M. Kanale, S. Li Makkey, N.X. Xornberger, Dj. Richards, V. Regan, M.

Xovard, M. Sevil-Troyke, M. Meyerxoff, L. Baxman, A. Palmer, K. Kramsh, M. Selche-Mursiya, Z. Dorney, S. Terrell va boshqalar tomonidan o'rganilgan[9;12; 13].

Zamonaviy muloqot jarayonida shaxsning juda ko'p tillarni o'rgana olishi va bu narsa uning bilish qobiliyatini takomillashtirishi muammosi e'tiborsiz qoldirilgan deb aytilish mumkin emas. Aksincha, so'nggi o'n yilliklarda unga tobora ko'proq ishlar bag'ishlangan. Ushbu muammoning turli qirralarini ishlab chiqqan olimlar qatorida biz Nemov R.S., Sarenkov D.I., Yu. N. Emelyanov, A. A. Bodalev, Yu. N. Jukov, N. Yu. Xryashchev, I.I Seregin, F.I Sharkov, M.A Vasilik, A.V.Xutorskiy va uning hamkasblari va boshqalarni ko'rsatishimiz mumkin[4;6;8; 9;10].

Tadqiqot metodologiyasi. Har bir o'qituvchi yaxshi biladiki, leksik materialni o'zlashtirmasdan turib, talabalarda mustahkam til bazasini yaratib bo'lmaydi. Ijodkorlik bilan ishlaydigan o'qituvchilar leksik materialni tanishtirish, mustahkamlash va uning talabalar tomonidan o'zlashtirilishini nazorat qilishning samarali usullarini topishga va amalda

qo'llashga harakat qilmoqdalar. Lug'atni o'rgatishda o'qituvchi uchta muammoga duch keladi: birinchidan, ixcham satrlarda tilni optimal darajada egallash uchun kursga qanday so'zlar va qanday miqdorda kiritilishi kerak; ikkinchidan, leksik material o'qitish bosqichlari va davrlari bo'yicha qanday taqsimlanishi kerakligi; uchinchidan, chet tili lug'atini o'rgatishda qanday vositalar va usullardan foydalanish kerak. Lug'atni tanlash mezoni, albatta, aloqa jarayoni uchun muayyan tuzilmalar, so'zlar, iboralar yoki boshqa birliklarning amaliy zaruratidir. Leksik birliklarning stilistik betarafligi lug'atni tanlash mezoni deb ham ataladi. Ikkinchisi, shuningdek, sinonimlarga nisbatan taqiqni olib tashlashni ham o'z ichiga oladi.

Tahlil va natijalar. Xabar mazmunining barcha tarkibiy qismlari (semantika, pragmatika, stilistika) intonatsiya vositalari bilan yangilanishi mumkin. Intonatsiyaning bunday imkoniyatlari uning voqelikni o'zlashtirishda ishtirok etishi va kognitiv modelni yaratishi talabalarning muloqot holatini ta'minlashni tashkil etishda ishtirok etishi haqida gapirishga imkon beradi.

Dastlabki bosqichda fonetik material ikkita konsentratsiyaga bo'linadi: kirish fonetika kursi va fonetika

E.A.Brizgunova tomonidan ishlab chiqilgan urg'u tuzilmalari(UT)

UT	ishlatilishi	misol
UT-1	-darak gaplarda xabarni ifodalashda kuzatiladi; - zarba qismida ohangning pasayishi bilan tavsiflanadi.	Анвар стоит на улице. Наргиза читает.
UT-2	- so'roq gapda so'roq so'zlar bilan amalga oshiriladi; - urg'uli qism ohangning biroz oshishi bilan talaffuz qilinadi.	Кто отвечает на вопрос? Что читает Наргиза?
UT-3	- so'roq so'ziz so'roq gap; - ushbu urg'u urg'u qilingan qismda ohangning sezilarli darajada oshishi bilan tavsiflanadi.	Это Равшан? Её зовут Наргиза?
UT-4	- qiyosiy bog'lovchi a bilan ishlatilgan so'roq urg'usi; - urg'usiz bo'g'inlarda davom etuvchi urg'uli qismida ohangning ko'tarilishi kuzatiladi.	А ты? А это?
UT-5	- bahoni olmoshli so'zlar bilan ifodalashda amalga oshiriladi; - urg'u qismida ohangning kuchayishi kuzatiladi.	Какой сегодня день?
UT-6	UT-5 kabi, bahoni olmoshli so'zlar bilan ifodalashda amalga oshiriladi; -ohangning ko'tarilishi urg'udan keyingi qismda ham davom etadi.	Какой вкусный хлеб?
UT-7	-darak gaplarda to'liqlikni ifodalash uchun ishlatiladi, lekin urg'uli qism UT-1 dan farqli o'laroq, emosional yuklanadi.	И Анвар стоит на улице.

Fonetikani o'rgatish mashqlari eshitish va artikulyatsiyaga bo'linadi. Bu biroz sun'iy bo'linish, chunki Fonetikani o'qitish jarayoni ikki tomonlama bo'lib, yuqorida aytib o'tilganidek, eshitish-talaffuz qobiliyatlari deb ataladigan ko'nikmalarni shakllantiradi. Leksik materialni mustahkamlash va faollashtirish bosqichida mashqlar tizimi bilan ishlash, leksik birliklar haqidagi bilimlar mustahkamlash asosida gaplar tuzish uchun so'z va iboralardan tez va to'g'ri foydalanish qobiliyati shakllanadi.

Nutqda leksik birliklarni birlashtirish va faollashtirish bo'yicha o'quv tizimi bir necha bosqichdan iborat: 1) so'zning kontekstdagi ko'rinishi; 2) funksional birlik sifatida ma'noning matn variantini semantizatsiya qilish; 3) so'zning matnga "qaytishi"; 4) matn asosida nutq o'rgatish yordamida so'zning ma'nosini matn variantida faollashtirish; 5) so'z ma'nosini kengaytirish, uni boshqa so'zlar bilan tizimli bog'lanish chizig'i bo'yab ortirib borish; 6) til va tayyorgarlik kommunikativ mashqlar majmuasida so'z ma'nolarini birlashtirish; 7) o'rganilgan leksik birliklar asosida har xil turdagi nutqni o'rgatish; 8) leksik birliklarni o'zlashtirishni nazorat qilishning har xil turlari.

Bo'lajak muhandisning ikki tilli lug'atdan foydalanishni bilishigina u uchun yetarli emasligi aniq. Talaba kerakli ma'lumotlarni faqatgina kompyuterdan emas, balki mutaxassisligiga oid rus tilidagi kitoblardan ham topish qobiliyatiga ega bo'lishi, bu esa o'z oldiga kasbiy rivojlanish va o'z faoliyat sohasida raqobatga dosh berish vazifasini qo'ngan yosh mutaxassis uchun dolzarbdir.

O'qituvchi deyarli har bir darsda yangi so'zlarni kiritishi kerak. Bu esa, o'z o'rnida, bir qator: yangi so'zlarni qanday taqdim etish kerak, qanday miqdorda, so'zlarning ma'nosini qanday tushuntirish kerak? kabi savollarni tug'diradi va hokazo. Biz ushbu savollarga faol va passiv minimum uchun alohida javob beramiz, chunki talab qilinadigan ko'nikmalar va ularni shakllantirishdagi

kursi[3]. Kirish fonetik kursining maqsadi eshitish va talaffuz qobiliyatlarini rivojlantirish va fonetikaning asosiy xususiyatlari haqida bilimlarni egallashdan iborat. Fonetik eshitish ko'nikmasining rivojlanishi rus tovushlarini tanib olishni va ularni bir-biridan ajratish qobiliyatini o'z ichiga oladi (z – s: zloy-sloy, d – t: dom-tom, m – m': mal - mel, l – l': list - les).

Turli urg'u o'rinlariga bo'lgan so'zlarni va turli intonatsiyaga ega bo'lgan gaplarni bir-biridan farqlash zarur. Bu jarayonning boshqa tomoni tovushlarni, so'zlarni va jumalarni talaffuz qilishni o'rganishdir. Fonetikaga kirish kursining qamrovi asosiy fonetika bo'lib, uni o'zlashtirish barcha millat va mutaxassislik talabalari uchun asosiy shart hisoblanadi.

Tovushlar quyidagi ketma-ketlikda hosil bo'ladi: alohida holatda, bo'g'inlarda, so'zlarda, gaplarda. So'z ustida ishlash urg'u qo'yish, turli xil bo'g'inlar soni va urg'uning turli bo'g'inlarga tushishi, so'zlarning ritmik modellarini mashq qilishni o'z ichiga oladi. Urg'u ustida ishlash ruscha talaffuzni rivojlantirishda zaruriy bo'g'indir. Urg'uni o'rgatish E.A.Brizgunova tomonidan ishlab chiqilgan yetti turdagi urg'u tuzilmalari asosida amalga oshiriladi [4].

qiyinchiliklar ularning har biri uchun har xil. Faol minimumning leksik birligi alohida gaplarda yoki izchil hikoyada og'zaki kiritilishi kerak.

Rus tilini o'qitish tizimida grammatika asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Grammatika morfologiya, sintaksis va so'z yasallashidan iborat bo'lgan tizim hisoblanib, ushbu bo'limlarning barchasi bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir: Morfologiya so'z turkumlari va ularning grammatik kategoriyalarini, sintaksis so'z iboralarining tuzilishi qoidalari, sodda va qo'shma gaplarning tuzilishini o'rgansa, so'z yasallashi bo'limi so'zning tuzilishi(koren, suffiks, prefiks, okonchaniye) va so'zlarning yasallishini o'rganadi.

Xabarni yaratish va idrok etishda grammatikadan foydalanish til yordamida dunyoni modellashtirishga misoldir. Grammatikani egallash tildan tashqari voqelikni aks ettiruvchi har qanday xabarlar yaratishga imkon beradi. Grammatik jihatni yaratish quyidagi harakatlarni o'z ichiga oladi:

1) talabalarning kommunikativ ehtiyojlarini aniqlash; 2) ushbu ehtiyojlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan grammatik materialni ajratib ko'rsatish; 3) maxsus grammatik vositalardan foydalangan holda kommunikativ ehtiyojlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan malaka va ko'nikmalarni aniqlash; 4) grammatik materialni taqdim etish usullarini aniqlash va ko'nikmalarni rivojlantirish; 5) o'qituvchi rahbarligida bajariladigan harakatlarni nazorat qilish apparatini shakllantirish; 6) ma'lum bir mavzularni mustaqil o'zlashtirish uchun material ajratish (birlashtirish, takrorlash); 7) o'z-o'zini nazorat qilish va o'z-o'zini tuzatish apparatini shakllantirish.

Xulosa va takliflar. Rus tilini o'rganish jarayonida tilning fonetik, leksik va grammatik jihatlarini inobatga olgan holda yondoshish muhim ahamiyatga ega. Bunda talabalarning o'z ona tilini solishtirgan holda ta'lim berilsa ko'proq samaraga erishish mumkin. Shuning uchun matnlar, atamalar,

terminologik birikmalar, grammatik atamalar tarjimalari, hisoblanadi.
qiyosiy tahlil, tarjimalar darsning majburiy tarkibiy qismlari

ADABIYOTLAR

1. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного: учебное пособие для вузов. Москва: Высшая школа, 2003:52 – 53.
2. Хавронина С.А., Балыхина Т.М. Инновационный учебно-методический комплекс. Русский язык как иностранный: учебное пособие. Москва: РУДН, 2008: 133 – 134.
3. Бочарникова, М. А. Понятие «коммуникативная компетенция» и его становление в научной среде // Молодой ученый. — 2009. — № 8 (8). — С. 130-132. — URL: <https://moluch.ru/archive/8/566/> (дата обращения: 25.12.2023).
4. БРЫЗГУНОВА, Е.А. Звуки и интонация русской речи. 3-е изд., перераб. М.: Издательство «Русский язык», 1977. 280 с.
5. Немов Р.С. Практическая психология: Учеб. пособие. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1997.- 320 с.
6. Основы теории коммуникаций. Под ред. Проф. М.А. Василюка. М.: Гардарики, 2006. С. 9-56.
7. Хомский Н. Язык и мышление. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1972.
8. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты // Интернет-журнал "Эйдос". - 2002. - 23 апреля. <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>.
9. Шарков Ф. И. Коммуникология: основы теории коммуникации: Учебник / Ф. И. Шарков. — М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2010. — 592 с.) Седов К.Ф. Дискурс и личность. – М. Лабиринт, 2004. – 320 с.
10. Hymes D. On Communicative Competence. In J.B. Pride and J. Holmes (eds.), Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin, 1972: 269 – 293.

UDK: 371.321.4

Muzaffarjon JO'RAEV,
Qo'qon davlat pedagogika instituti, dotsenti v.b, PhD
E-mail: juraevmuzaffar.kspi@gmail.com

Qo'qon davlat pedagogika instituti dotsenti, texnika fanlari nomzodi A.Abdullayev taqrizi asosida

ZAMONAVIY INTEGRATSIYALASHGAN RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA SMART TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'qituvchilarning SMART texnologiyalari, turli xil axborot texnologiyalari va raqamli ta'lim resurslarini loyihalashga oid kasbiy tayyorgarligi, kasbiy tayyorgarlik modellari muhokama qilinadi. Talabalarning dars davomida va darsdan tashqari o'quv faoliyatini tashkil etishda yordam beradigan texnik vositalar bilan ishlash, SMART texnologiyalaridan foydalanish, o'quv jarayonida Smart texnologiyalarning integratsiyalashgan raqamli texnologiyalar sifatidagi mohiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: SMART texnologiyalar, kasbiy ta'lim, Smart ta'lim, e-learning, kompetentsiya, raqamli texnologiyalar, raqamli ta'lim muhiti.

THE IMPORTANCE OF SMART TECHNOLOGIES IN THE MODERN INTEGRATED DIGITAL LEARNING ENVIRONMENT

Annotation

This article discusses the professional training of teachers to work with SMART technologies, various information technologies and technical tools that help the teacher in designing digital educational resources, in organizing students' active learning activities during and outside the lesson, professional training models for using SMART technologies, the learning process will reveal the essence of Smart technologies as integrated digital technologies.

Key words: Smart technologies, professional training, Smart education, e-learning, competence, digital technologies, digital educational environment.

ЗНАЧЕНИЕ УМНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОЙ ИНТЕГРИРОВАННОЙ ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается профессиональная подготовка учителей к работе со SMART-технологиями, различными информационными технологиями и техническими средствами, помогающими учителю в проектировании цифровых образовательных ресурсов, в организации активной учебной деятельности учащихся во время и вне урока, модели профессиональной подготовки для использования SMART-технологий, в процессе обучения будет раскрываться сущность Smart-технологий как интегрированных цифровых технологий.

Ключевые слова: Смарт-технологии, профессиональная подготовка, Смарт-образование, электронное обучение, компетентность, цифровые технологии, цифровая образовательная среда.

Kirish. Raqamli iqtisodiyot – raqamli texnologiyalarni professional kasbiy faoliyatda samarali qo'llashga qodir, zamonaviy bilim, ko'nikma va malakalarga ega kadrlarga juda muhtoj. Bu xolis talab "Raqamli O'zbekiston – 2030"[1] davlat dasturida o'z ifodasini topgan bo'lib, uning doirasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish talablariga javob beradigan darajada kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lgan kadrlarni tayyorlash vazifasi qo'yilgan. Bu muammoni hal etishda nafaqat oliy ta'lim tizimi orqali tegishli kadrlar tayyorlash, balki professional ta'lim muassasalari dasturlari orqali kasbiy faoliyatga tayyorlanuvchi mutaxassislarni ham ushbu jarayonga jalb etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ta'lim amaliyotida uning barcha bosqichlarida raqamli ta'lim muhitini jadal rivojlantirish jarayoni kuzatilmog'da: ta'lim platformalari, elektron darsliklar yaratilmog'da, ommaviy ochiq onlayn kurslar soni ko'paymog'da, masofaviy ta'lim rivojlanmog'da va hokazo. Uzluksiz ta'lim tizimini faol modernizatsiya qilish jarayoni, ta'limning klassik modellarini aralash va masofaviy formatlarga, universitetlar, professional ta'lim muassasalari va maktablarni - virtual va raqamli ko'rinishda rivojlanishiga sabab bo'lmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda talabalarning

90% dan ortig'i raqamli texnologiyalar orqali ta'lim jarayoniga jalb etilgan bo'lib, aksariyat oliy ta'lim muassasalarining 80% dan ortig'i masofaviy ta'lim ko'rinishida xizmatlar ko'rsatmog'da.

Raqamli texnologiyalarning zamonaviy inson va umuman jamiyat hayotining barcha jabhalariga integratsiyalashuvi har bir mutaxassisdan yangi texnologiyalar bilan ishlash ko'nikmasiga ega bo'lishni talab etadi. Raqamli texnologiyalardan kasbiy faoliyatda foydalanishga oid kasbiy tayyorgarlik har qanday mutaxassisning, shu jumladan ta'lim muassasalari o'qituvchilarining ham eng muhim kompetensiyasiga aylanib bormog'da.

Bugungi kunda eng zamonaviy raqamli texnologiyalardan biri ta'limdagi SMART texnologiyalardir. Ta'limdagi SMART texnologiyalar haqida gap ketganda, tadqiqotchilar o'zaro bog'liq bo'lgan turli xil axborot texnologiyalari va o'quv qo'llanmalarini, jumladan, interfaol doskalar, hujjat kameralari, dasturiy ta'minot, talabalar bilimni nazorat qilish tizimlari va boshqalarni nazarda tutadi. Smart texnologiyalarning o'ziga xosligi shundaki, barcha manbalar yagona axborot ta'lim platformasiga asoslangan [8]. Shu o'rinda, tabiiy bir savol paydo bo'ladi: orttirilgan bilim

va tajribalarni qanday baholash mumkin, keyingi qo'yiladigan qadam qanday bo'lmog'i kerak?! Masalan, an'anaviy o'quv jarayonlarining AKT qo'llash bilan bog'liq muammolari, jumladan: dunyo internet tarmoqlarida tobora taraqqiy etib borayotgan turli ko'rinishdagi noformal ta'lim birlashmalari, «real» ta'lim maskanlarini «virtual» lari bilan almashinuvi, masofaviy ta'lim va boshqalar.

AKT rivojlanishining zamonaviy bosqichida nafaqat klassik ta'lim texnologiyalari, balki elektron ta'lim (e-learning) ham qanoatlantira olmaydigan ehtiyojlar kuzatiladi. Ayni vaqtda e-learning tizimidan Smart (ingl. - aqilli, mushohadali, harakatchan) e-learning hamda Smart Education (aqilli ta'lim) ga o'tish jarayoni bormoqda. Bu konsepsiya ta'lim sohasining barcha jarayonlarini, shuningdek, bu jarayonda qo'llaniluvchi barcha usul va texnologiyalarni kompleks modernizatsiyasini mujassamlashtiradi. Smart konsepsiyasi ta'lim kesimida o'zi bilan birga, «aqilli taxta», «aqilli ekran», ixtiyoriy nuqtadan Internetga chiqish kabi texnologiyalarni shakllantiradi [6]. Ushbu texnologiyalarning har biri kontentni ishlab chiqish jarayonini yangidan qurish, yetkazib berish va aktualashtirish imkonini beradi. Natijada ta'lim olishni nafaqat sinfda, balki uyda, ish joyida, jamoat joylarida, dam olish joylarida ham amalga oshirish mumkin bo'ladi. Bunda ta'lim jarayonini baholovchi asosiy element sifatida faol ta'lim beruvchi kontent maydonga chiqadi. Uning asosida vaqt va fazo tushunchalari to'sig'idan holi qiluvchi yagona repozitor yaratiladi.

Smart ta'lim - bu ta'lim muassasalari hamda professor-o'qituvchilar tarkibining umumiy standartlar, kelishuvlar va texnologiyalar asosida yagona Internet tarmog'i orqali ta'limni amalga oshiruvchi birlashmasidir.

Rivojlangan davlatlar ta'lim tizimidagi mavjud innovatsion pedagogik tajriba shuni ko'rsatadiki, SMART texnologiyalardan foydalanish asosida o'quv jarayonini modellashtirish o'quv jarayonining barcha ishtirokchilarining imkoniyatlarini kengaytiradi, o'quvchilarning ehtiyojlarini qondiradi, kognitiv faollik motivatsiyasini oshiradi va optimallashtirishga yordam beradi. pedagogik va ta'lim faoliyati. Zamonaviy o'qituvchining pedagogik faoliyatining muhim tarkibiy qismi bu – juda tez yangilanadigan raqamli vositalardan o'z vaqtida va pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq foydalanishdir. Biroq zamonaviy pedagogik ta'lim tizimi o'zining ma'lum inertsiyasi tufayli ta'lim mazmuniga tegishli modullarni kiritish masalasini to'liq va tez hal qilishga imkon bermaydi. Shuningdek, kompyuter texnikasi va dasturiy ta'minotini yangilash tezligi yuqori bo'lganligi sababli texnik vositalarni yangilash va o'qituvchilarning doimiy malakasini oshirishda ham qiyinchiliklar mavjud.

Doimiy va jadal rivojlanayotgan SMART texnologiyalar bilan o'qituvchilarning o'z ta'lim va rivojlanish salohiyatidan foydalanishga yetarli darajada tayyor emasligi o'rtasidagi tafovutni o'z vaqtida bartaraf etishning mumkin bo'lgan usullaridan biri bu o'qituvchilarni ta'lim muammolarini hal qilishda smart-texnologiyalarni qo'llash bo'yicha yangi bilim va ko'nikmalarga tez o'rgatishdir. Bunday o'qitish individual ta'limning turli shakllari (onlayn, oflayn, taqsimlangan, konsentrlangan o'qitish) orqali muvaffaqiyatli tashkil etilishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanishning umumiy masalalari, axborot va kompyuter ta'limining mazmunini tanlash va tizimlashtirish muammolari, maktab o'quvchilari va oliy o'quv yurtlari talabalarini o'qitish samaradorligini oshirish vositasi sifatida multimedial ta'lim vositalaridan foydalanish masalalari S.I.Arangelskiy, V.P. Bepalko, M.I.Vayndorf-Sysoeva, B.S. Gershunskiy, A.M.Kondakov, V.V.Kondratiev, V.M. Monaxova, I.V.Robert, A.L.Semenov, V.I.Toktarova, I.V.Izotov, N.V.Klemeshova, T.V.Kolesova, T.A.Babenko,

Y.N.Egorova, J.S.Drevich, T.V.Lyashenko va boshqalarning asarlarida o'rganilgan.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, SMART texnologiyalarning pedagogik imkoniyatlarini amalga oshirish bilan bog'liq bir qator didaktik va uslubiy masalalar hali ham yetarlicha ishlab chiqilmagan. Shunday qilib, hozirgi kunga qadar o'qituvchilarning raqamli ta'lim resurslarini loyihalash va joriy etishga oid kasbiy tayyorgarligini uzluksiz ta'lim o'quv jarayonida interfaol doska, hujjat kamerasi va boshqa zamonaviy smart-texnologiyalardan foydalanishni rivojlantirish masalalari ko'rib chiqilmoqda [7]. Ayni paytda bu masalalar zamonaviy o'qituvchining kasbiy faoliyatida katta o'rin tutadi.

Tadqiqot metodologiyasi. O'quv jarayonida SMART texnologiyalardan samarali foydalanish uchun didaktik shart-sharoitlar yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi sababli o'qituvchilar ta'lim jarayonini loyihalash, joriy etish va natijalarini aks ettirish bosqichlarida ulardan foydalanishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Natijada, o'qituvchilarning o'quv jarayonida SMART texnologiyalardan foydalanishga va yetarlicha katta didaktik imkoniyatlarni amalga oshirishga oid kasbiy tayyorgarligi yetarli emasligi yuzaga chiqadi.

Barcha zamonaviy o'qituvchilar raqamli texnologiyalar sohasida bir qator boshlang'ich tayyorgarlikka ega, chunki ularning aksariyati rasmiy ta'lim tizimidagi tegishli fanlarni, qisman esa qo'shimcha kasbiy ta'limni o'rgangan. Bunday oldindan mavjud bo'lgan tajribaning mavjudligi uni boyitish va yangi talablar asosida rivojlantirish uchun yaxshi asos yaratadi [9]. Shuning uchun biz raqamli texnologiyalardan foydalanishga oid kasbiy tayyorgarlikni shakllantirish haqida emas (bu yangi tajribani noldan ishlab chiqishni nazarda tutadi), balki o'qituvchilarning SMART texnologiyalardan foydalanishga oid kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish haqida so'z yuritmoqdamiz.

Shunday qilib, ta'lim tizimida o'qituvchilarning raqamli ta'lim resurslarini loyihalash vositasi sifatida o'quv jarayonida SMART texnologiyalardan foydalanishga oid kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishning ob'ektiv zarurati va bir tomondan SMART texnologiyalarning didaktik imkoniyatlaridan samarali foydalanish yuzasidan yetarli darajada rivojlanmaganligi va ularni samarali tatbiq etishning pedagogik shart-sharoitlari tufayli o'qituvchilarda buning uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar hamda bilimning yetishmasligi o'rtasida ziddiyat mavjud.

Tahlillar natijalari. Ta'lim muassasalari o'qituvchilarning o'quv jarayonida SMART texnologiyalardan samarali foydalanishga doir kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish quyidagi didaktik shartlar bajarilgan taqdirda samarali bo'ladi:

✚ tegishli fanga oid o'quv didaktik vositalar tizimida SMART texnologiyalarning roli va o'rnini belgilash;

✚ fan o'qituvchilarning SMART texnologiyalardan foydalanishga oid kasbiy tayyorgarligining mazmuni ochib berish;

✚ fan o'qituvchilarning SMART texnologiyalardan foydalanishga oid kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishga yo'naltirilgan o'quv kursining mazmuni ishlab chiqish va asoslash;

✚ o'quv mazmunini amalga oshirishda o'quvchilarning mustaqil ishlarini pedagogik qo'llab-quvvatlash bilan birgalikda konsentratsiyali o'qitish shaklida amalga oshirish.

Ta'lim jarayonidagi SMART texnologiyalar - bu o'qituvchiga raqamli ta'lim resursini loyihalashda yordam beradigan, dars davomida va darsdan tashqari faol o'quv faoliyatini tashkil etishda yordam beradigan integratsiyalashgan raqamli texnologiyalar va texnik vositalar majmui hisoblanadi. Ular o'ziga xos xususiyatlar

(integrativlik, ko'p funksiyalilik, dinamizm), dinamik kompozitsiya (interfaol panel, hujjat-kamera, talabalar bilimni boshqarish tizimi, 3D ob'ektlarning vizualizatsiyasi, dasturiy ta'minotning bulutli versiyasi va sinfda o'yinlashtirish masalalarini hal qilish uchun shablonlar va boshqalar) va yetakchi funksiyalari (ta'lim jarayonining innovatsion modelini yaratish, o'quvchilarning turli axborot manbalari bilan o'quv-kognitiv faoliyat usullarini o'zlashtirishlari uchun sharoit yaratish, o'quv jarayonini optimallashtirish, axborot-ta'lim muhitini kengaytirish) bilan farqlanadi.

O'qituvchining SMART texnologiyalardan shaxsning integral xususiyati sifatida foydalanishga tayyorligi – motivatsion, kognitiv va faoliyat komponentlarining yaxlit birligi bilan tavsiflanadi. Ushbu tayyorgarlikning tashqi ko'rinishi o'qituvchining kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan innovatsion texnik o'qitish vositalari uchun interfaol tarkibni loyihalash va yaratish, raqamli ta'lim muhitida pedagogik dizaynni loyihalash, raqamli ta'lim platformalaridan olingan ma'lumotlarni tahlil qilish hisoblanadi. Har bir talaba uchun uning tegishli mutaxassisligi bo'yicha shaxsiy taraqqiyoti va psixofizik xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlarga asoslangan individual ta'lim traektoriyalarini loyihalash bu raqamli muhitda zarur ma'lumotlarni qidirish jarayonida tanqidiy yondashuvni amalga oshirish, raqamli darsda virtual va

to'ldirilgan haqiqatni birlashtirish kabi kasbiy ko'nikmalari majmuasidir.

Xulosa. Ta'lim muassasalari o'qituvchilarining o'quv jarayonida SMART texnologiyalardan samarali foydalanishga oid kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish modeli o'zaro bog'langan uslubiy, maqsadli (raqamli ta'lim mazmunini yaratish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan), mazmunli (yangilangan o'quv-uslubiy ta'minot) o'zaro bog'langan. raqamli ta'lim resurslari, raqamli ta'lim mazmunini yaratish algoritmi), protsessual (nazariya va amaliyot integratsiyasini ta'minlaydigan faol va interaktiv shakllar, usullar va o'quv qo'llanmalari), reflektiv (mezonlar, ko'rsatkichlar, o'qituvchilarning rivojlanish darajasini baholash uchun diagnostika vositalari. SMART texnologiyalar bilan ishlashga tayyorlik) komponentalaridan tashkil topadi. O'qituvchilarning SMART texnologiyalar bilan ishlashga oid kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishning didaktik modelini amalga oshirish ularning tegishli faoliyatga oid kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishga imkon beradi, bu o'quv jarayonida SMART texnologiyalardan foydalanish motivatsiyasi, bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishda namoyon bo'ladi.

Raqamli kontentni yaratish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish jarayoni darslarni tashkil etishning konsentrlangan shakli va maqsadli pedagogik yordamning uyg'unligida yanada samaraliroq davom etadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrdagi "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-son qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida" 27.07.2017 y., PQ-3151 Qarori, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 30-son, 729-modda.
3. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" gi O'RQ-637-sonli qonuni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi PF-5847-sonli qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrdagi "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-son qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim tarbiya va ilm-fan soxalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son farmoni.
7. Плотникова Л.А. Формирование готовности педагогов к работе со смарттехнологиями // Образование и саморазвитие. – 2015. - №3 (45). – С.227–230.
8. Плотникова Л.А. Содержание и сущность смарт-технологий как дидактического понятия // Образование и саморазвитие. – 2016. - №1 (47). – С.20–23.
9. Плотникова Л.А. Проектирование учебного занятия с применением смарт-технологий // Казанская наука. – 2017. - №5. – С.175–178.
10. Плотникова Л.А. Организационно-педагогические условия развития готовности педагогов к работе со смарт-технологиями // Международный научноисследовательский журнал. - 2022. - №4 (118). Ч.3. – С.105-110.

UDK: 316.346.2

Xolida ZIYAYEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsent vazifasini bajaruvchisi, PhD
E-mail: tas_tas1988@mail.ru

Sotsiologiya fanlari bo'yicha (PhD), D.Ahmedova taqrizi asosida

THE PROBLEM OF VIOLENCE AGAINST WOMEN AND CHILDREN: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS

Annotation

The guarantee and protection of human rights and freedoms in Uzbekistan is a priority junction of state policy, and during the years of independence, a national system for the protection of human rights was created in our country. In our constitutions and codes, in our laws, the human Earth and dignity were strengthened as the highest value. In the national legislation of all countries of the world, special importance is attached to ensuring human rights and freedoms, in particular, protecting the life, health, honor and dignity of a person from various criminal encroachments. But despite the effective measures, cases of violence against women and children in our country are more common compared to other cases of violence. This article analyzes the concept of violence, types of violence against women and children, psychological violence against women and its consequences.

Keywords: violence, harassment, types of violence, women, physical violence, mental abuse, economic violence, sexual violence, human rights

ПРОБЛЕМА НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН И ДЕТЕЙ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Гарантия и защита прав и свобод человека в Узбекистане является приоритетным направлением государственной политики. В годы независимости в нашей стране была создана национальная система защиты прав человека. В наших конституциях и кодексах, законах закреплена человеческая воля, достоинство как высшая ценность. В национальном законодательстве всех государств мира особое значение придается обеспечению прав и свобод человека, в частности защите жизни, здоровья, чести и достоинства личности от различных преступных посягательств. Но, несмотря на эффективные меры, случаи насилия в отношении женщин и детей в нашей стране продолжают расти по сравнению с другими случаями насилия. В этой статье анализируется понятие насилия, виды насилия в отношении женщин и детей, психологическое насилие в отношении женщин и его последствия.

Ключевые слова: насилие, домогательства, типы насилия, женщины, физическое насилие, психологическое насилие, экономическое насилие, сексуальное насилие, права человека

XOTIN-QIZLARGA VA BOLALARGA NISBATAN ZO'RAVONLIK MUAMMOSI: SOTSIOLOGIK TAHLIL

Annotatsiya

O'zbekistonda inson huquqlari va erkinliklarini kafolatlash va himoya qilish davlat siyosatining ustuvor yunalishi bo'lib, mustaqillik yillarida mamlakatimizda inson huquqlarini himoya qilish bo'yicha milliy tizim yaratildi. Konstitutsiyamiz va kodekslarimizda, qonunlarimizda inson erki, qadr-qimmatini eng oliy qadriyat sifatida mustahkamlandi. Dunyodagi barcha davlatlarning milliy qonunchiligida inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlash, xususan shaxsning hayoti, sog'lig'i, sha'ni va qadr-qimmatini turli jinoiy tajovuzlardan himoya qilishga alohida ahamiyat berilgan. Lekin samarador chora-tadbirlarga qaramay mamlakatimizda xotin-qizlar va bolalarga nisbatan zo'rvonlik holatlari boshqa zo'rvonlik holatlariga nisbatan ko'proq uchramoqda. Ushbu maqolada zo'rvonlik tushunchasi, xotin-qizlarga va bolalarga nisbatan zo'rvonlik turlari, xotin-qizlarga nisbatan psixologik zo'rvonlik va uning oqibatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: zo'rvonlik, tazyiq, zo'rvonlik turlari, xotin-qizlar, jismoniy zo'rvonlik, ruhiy zo'rvonlik, iqtisodiy zo'rvonlik, jinsiy zo'rvonlik, inson huquqlari

Kirish. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida "insoniyat oilasining hamma a'zolariga xos qadriyat va ularning teng, ajralmas huquqlarini tan olish erkinlik, adolat va yalpi tinchlik asosi ekanligi" e'tirof etilgan[1].

Zo'rvonlikdan erkaklar ham jabrlanishi mumkin, lekin xotin-qizlar va bolalarning zo'rvonlikdan jabrlanish ehtimoli yuqoriligi, zo'rvonlik turlari, og'irlik darajasi va kelib chiqadigan oqibatlar keskin farqlanishini inobatga olgan holda, so'nggi islohotlar aynan ularni himoya qilishga qaratilgan. Mazkur muammo (latentligi)ning yuqoriligi shundaki, jabrlanuvchilar o'zlariga yetkazilgan zararni normal hayot deb tushinishi, oilasining siri ovoza bo'lib ketmasligi yoki oila buzilib ketmasligi, ota-onasi yoxud turmush o'rtog'ining obro'sini to'kmaslik uchun hech qaerga murojaat qilmaydilar. Zo'rvonlikning ko'rinishlari turlicha bo'lib, O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlarni tazyiq va

zo'rvonlikdan himoya qilish to'g'risida" Qonunida zo'rvonlikning to'rt asosiy turi belgilangan[2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Dastlab zo'rvonlik atamasini norvegiyalik sotsiolog J.Galtung bergan. Bu holda zo'rvonlik talab qilinadigan jismoniy yoki aqliy harakatlarni amalga oshirish qobiliyatini cheklashga olib keladigan har qanday ta'sirni anglatadi.

Oiladagi zo'rvonlikning namoyon bo'lishi va oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha L.Berkovits va B.Kreyxi tomonidan tadqiqotlar o'tkazilgan. Birinchisi butun dunyoda agressiya psixologiyasi sohasidagi yetakchi mutaxassis sifatida tanilgan. L.Berkovits an'anaviy ravishda bolalar va ayollarga nisbatan oiladagi zo'rvonlikka e'tibor beradi va keksa odamlar va boshqa qarindoshlar toifasini o'z tahliliga kiritmaydi, B.Kreyxi esa oiladagi qariyalarga nisbatan zo'rvonlik va beparvolikni yetarlicha batafsil ko'rib chiqadi.

Sotsiologiyada zo'rvonlik, odatda, hokimiyat kontekstida ko'rib chiqilgan (M.Veber, Ye.Toffler va boshq.) nazorat va majburlashga asoslangan hodisa sifatida esa K. Sen-Simon, E.Dyurkgeym, T.Parsons va boshqalar tomonidan tahlil qilingan. Zo'rvonlikni kuch munosabatlarining bir turi sifatida talqin qilish mumkin, chunki ikkinchisi bir irodaning boshqasi ustidan hukmronligini anglatadi, Shunga o'xshash boshqa ta'riflar M.Veber tomonidan berilgan. E.Dyurkgeym ("anomiy nazariyasi") va R.Merton kabi klassik sotsiologik mualliflar zo'rvonlik xulq-atvorning aniq normalari va o'zaro kutish tizimi mavjud bo'lmagan ijtimoiy yorliqlar natijasida paydo bo'ladi deb hisoblashgan.

T.Gobs va uning izdoshlari yondashuvlarida "ijobiy" va "salbiy" ma'nodagi zo'rvonliklar haqida so'z boradi. U ijtimoiy zo'rvonlik tabiatan tizimli bo'lib, u jamiyatning barcha sohalarini, shu jumladan "madaniy zo'rvonlik"ni qamrab oladi degan fikrlarni o'z asarlarida keltirgan.

Zo'rvonlikning ijtimoiy-psixologik jihatlari Z.Freyd, G.Yung, K. Xorni va boshq. asarlarida ochib berilgan. Psixologiyada zo'rvonlikni insonning ijtimoiy-biologik xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan tajovuzkor xatti-harakatlar deb hisoblaydi.

Sotsiologiya nuqtai nazaridan zo'rvonlik-bu ma'lum bir ijtimoiy guruh, shaxs tomonidan boshqa ijtimoiy guruhlarga, shaxslarga nisbatan iqtisodiy yoki siyosiy ustunlikni qo'lga kiritish yoki saqlab qolish, ma'lum imtiyozlarga ega bo'lish uchun turli xil majburlash shakllaridan foydalanishdir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Zo'rvonlikka uchragan xotin-qizlar va bolalar muammolarini o'rganishning sotsiologik asoslarni ochib beruvchi, ijtimoiy jarayonlar va ijtimoiy hodisalarni ilmiy bilishning umumiy metodi bo'lgan dialektik metod ushbu tadqiqotning metodologik asosini tashkil qiladi. Shuningdek, mavzuga tizimli yondashuv, qiyosiy taqqoslash, tizimli tahlil kabi xususiy-ilmiy metodlardan foydalaniladi. Bundan tashqari, tadqiqot predmetni zo'rvonlikka uchragan xotin-qizlar va bolalarni ijtimoiy himoyalashga doir konseptual, kognitiv, hamda gumanistik ta'limotlarining sotsiologik tahlili tashkil qiladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

BMT Bosh Assambleyasi 1993 yilda qabul qilgan Xotin-qizlarga nisbatan zo'rvonlikka barham berish to'g'risida deklaratsiyasida ko'rib chiqilayotgan atamaga quyidagicha ta'riflar beriladi:

Ushbu Deklaratsiyaning 1-moddasiga muvofiq, «Xotin-qizlarga nisbatan zo'rvonlik» atamasi ayollarga nisbatan jismoniy, jinsiy yoki psixologik ziyon yetkazishi, unga azob berishi mumkin bo'lgan gender xususiyatiga ko'ra sodir qilingan har qanday zo'rvonlik tushuniladi. Bunga: shunday harakatlarni sodir qilish tahdidi, shilqimlik yoki ixtiyoriy ravishda ijtimoiy yoki shaxsiy hayotda uni erkidan mahrum qilish kiradi.

«Xotin-qizlarga nisbatan zo'rvonlik» ushbu Deklaratsiyaning 2-moddasida quyidagilarni qamrab oladi. Unga ko'ra:

a) oilada kaltaklash, ayol jinsiga mansub bolalarni yo'ldan urish, sarpo bilan bog'liq zo'rvonlik, er-xotinga nisbatan jinsiy zo'rvonlik, ayollar jinsiy organlariga shikast yetkazish va ayollarga zarar yetkazuvchi boshqa an'anaviy harakatlar, shuningdek, ekspluatatsiya bilan bog'liq er-xotinlikka oid bo'lmagan jismoniy zo'rlash yoki ruhiy zo'rvonlik[3];

b) jamiyatning doimiy yacheykalarida sodir bo'ladigan jismoniy, jinsiy yoki psixologik zo'rvonlik: ish joyida, ta'lim muassasalari yoki boshqa joylarda zo'rlash, yo'ldan urish, jinsiy ta'qib, xotin-qizlar savdosi va fohishalikka majbur qilish; v) qaerda sodir etilishidan qat'i nazar, davlat tomonidan

rag'batlantiriladigan yoki qoralanadigan jismoniy, jinsiy yoki psixologik zo'rvonlik».

Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkilotining hisobotida "Zo'rvonlik- shaxsga nisbatan og'riq, zarar (shikast) yetkazish hisoblanadi deb ta'rif berilgan[4]. Zo'rvonlik falsafa, siyosat, huquq, tarix, psixologiya, sotsiologiya fanlari nuqtai nazaridan o'rganiladi. Uning quyidagi turlarini ajratish mumkin:

jismoniy zo'rvonlik – kundalik turmushda oilaning bir yoki bir necha a'zolari tomonidan boshqa bir a'zosi hayoti, sog'lig'i, erkinligi, or-nomusi, sha'ni, qadr-qimmat va qonun bilan qo'riqlanadigan huquq va qonuniy manfaatlariga qarshi muntazam jismoniy kuch ishlatish yoki uni qo'llash bilan qo'rqitishda ifodalanadigan turli darajada tan jarohatlari yetkazish, qiynoqqa solish, zo'rlik ishlatib g'ayriqonuniy ravishda ozodlikdan mahrum qilish va boshqa.

2) Ruhiy zo'rvonlik – kundalik turmushda oilaning bir yoki bir necha a'zolari tomonidan boshqa bir a'zosining yohud boshqa shaxsning or-nomusi, qadr-qimmatini tahqirlash, kamsitish, haqoratlash, obro'sini tushirish, doimiy tanqid qilish, uning tuyg'ulariga bepisand yoki beparvo munosabatda bo'lish, ishonchini suiiste'mol qilish, qo'rqitish, qarindoshlar o'rtasida obro'sini to'kish, uydan haydash yoki uydan chiqarib yuborish bilan qo'rqitish kabi yo'llar orqali uning hayoti va sog'lig'iga xavfli bo'lgan ruhiy ta'sir ko'rsatish.

Jinsiy zo'rvonlik– kundalik turmushda oilaning bir yoki bir necha a'zolari tomonidan boshqa bir a'zosining yoxud boshqa shaxsning or-nomusi, qadr-qimmat va jinsiy erkinligiga qarshi uni jinsiy aloqa qilishga majburlash maqsadida jinsiy daxlsizligi va erkinligiga tahdid qilish yoki uni qo'llash, shu jumladan, jinsiy aloqaning g'ayritabiyy shakllarini talab qilish, fohishalik bilan shug'ullanishga majburlash va hokazo.

Iqtisodiy zo'rvonlik – kundalik turmushda oilaning bir yoki bir necha a'zolari tomonidan boshqa bir a'zosining yoxud boshqa shaxsni turli xil bahonalar bilan pul va buyumlardan foydalanishga qonuniy haqi bo'lsa-da, undan mahrum qilish orqali moddiy yordam (pul, oziq-ovqat, kiyim-kechak va h.k.) so'rashga majburlash, iqtisodiy mustaqilligiga to'sqinlik qilish (mehnat qilish huquqini cheklash).

Zo'rvonlik – qonun bilan taqiqlangan ma'naviy, ruhiy va jismoniy zarar yetkazuvchi harakatlarni shaxs xohish irodasiga qarshi ravishda amalga oshirishdir[5]. «Zo'rvonlik» zo'rvonlarga xos xatti-harakat, zo'rlik, kuch ishlatish, o'zgalarga qonunsiz ravishda kuch ishlatuvchi, zo'rlik qiluvchi, jismoniy baquvvatlik, kuchlilik, ulkanlik, shiddatlilik deb e'tirof etiladi[6].

Aytish joizki, ushbu zo'rvonliklar deyarli aynan oilada sodir etilib, insonning ixtiyori va erkiga zid ravishda jismoniy kuch ishlatish yoxud ruhiy ta'sir etish orqali amalga oshiriladi. Umumiy ko'rinishda oiladagi zo'rvonlikni quyidagilarga ajratish mumkin: ayollarga nisbatan zo'rvonlik; bolalarga nisbatan zo'rvonlik; qarindoshlarga nisbatan zo'rvonlik.

Yurtimizda bu borada keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, 2019 yil 2 sentyabrdagi O'zbekiston Respublikasining «Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida»gi, 2019 yil 2 sentyabrdagi «Xotin-qizlarni tazyiq va zo'rvonlikdan himoya qilish to'g'risida»gi qonunlarning imzolaniishi bu muammolarning naqadar jiddiy ekanligini isbotladi[11]. Unda oilaviy-maishiy zo'rlik ishlatishning oldini olish tizimini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri etib, jamiyatda oilaviy-maishiy tusdagi zo'rlik ishlatishning har qanday ko'rinishiga nisbatan jazo muqarrarligini ta'minlash belgilandi.

Shuningdek, mamlakatimizda xotin-qizlar huquqlarini yanada mustahkamlash va ularga teng imkoniyatlar yaratish,

ularning ijtimoiy faolliklarini oshirish maqsadida xalqaro hamjamiyatlar bilan ham bir qator xalqaro hujjatlar imzolandi.

Xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'rvonlik darajasini kamaytirish uchun xalq bilan muloqotlar o'tkazilmoqda, 200 ta tuman va shaharda reabilitatsiya shelter-markazlari muvaffaqiyatli ishlarida, zo'rvonlik qurbonlariga himoya orderlari berilmoqda, ishonch telefonlari ishlarida[12].

Bunday o'zaro aloqalar natijasida «2020-2030 yillarda O'zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasi» loyihasi va uning tegishli ko'rsatkichlari ishlab chiqildi. Ushbu hujjatning asosiy bandlaridan biri ayollarga nisbatan zo'rvonlik va tazyiqning barcha turlarini yo'q qilishdir[13]. Strategiyaning asosiy maqsadlaridan biri ayollarga nisbatan zo'rvonlikni oldini olish, aniqlash va bartaraf etishning samarali tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini shakllantirishdir.

O'zbekiston Respublikasining 2023 yil 11 apreldagi Xotin-qizlar va bolalar huquqlari, erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilish tizimi yanada takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi» 829-sonli Qonuni qabul qilindi. Ushbu Qonun bilan O'zbekiston Respublikasi qonunlariga xotin-qizlarni ijtimoiy-iqtisodiy sohada o'z

huquqlari va manfaatlarini amalga oshirishida qo'llab-quvvatlash masalalarini tartibga soluvchi qonunchilikni xalqaro standartlar asosida takomillashtirishni nazarda tutuvchi, shuningdek bolalar masalalari bo'yicha komissiyalar faoliyatining huquqiy asoslarini mustahkamlab qo'yuvchi o'zgartishlar kiritilmoqda. Ushbu Qonun xotin-qizlar va bolalarga nisbatan shilqimlik hamda zo'rvonlikning oldini olishga, oilalardagi ma'naviy-axloqiy muhitni yaxshilashga, bolalar va xotin-qizlar huquqlari bilan bog'liq xalqaro indekslarda mamlakatimizning o'rnini yaxshilashga xizmat qiladi, shuningdek Bolalar masalalari bo'yicha milliy komissiya, bolalar masalalari bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar va tumanlar (shaharlar) komissiyalari faoliyatining mustahkam huquqiy asosini yaratadi[14].

Xulosa va takliflar. O'zbekistonda mustaqillik yillarida xotin-qizlar huquqlarini himoya qilish, ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hayotimizda ularning to'laqonli ishtirokini ta'minlashga doir chora-tadbirlar ishlab chiqildi. Xususan, oilada erining xotini va bolalari ustidan hukmronligi hozirgacha qaror topib kelmoqda. Lekin, bugungi kunga kelib, oilada ayollarga va bolalarga nisbatan zulmkorlik, tajovuzkorlik, bir so'z bilan aytganda zo'rvonlik bilan munosabatda bo'lish natijasida og'ir jinoyatlarning sodir etilayotganligi achinarli holdir.

ADABIYOTLAR

1. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (1948 йил 10 декабрь)/ Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси// <http://constitution.uz/uz>
2. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Xotin-qizlarni tazyiq va zo'rvonlikdan himoya qilish to'g'risida Qonunchilik palatasi tomonidan 2019-yil 17-avgustda qabul qilingan. <https://lex.uz/uz/docs/>
3. Доклад Всемирной конференции для обзора и оценки достижений Десятилетия женщины Организации Объединенных Наций: равенство, развитие и мир, Найроби, 15-26 июля 1995 года (издание Организации Объединенных Наций, в продаже под № R.95.IV.10), глава I, раздел А.
4. <http://www.euro.who.int/en/countries/uzbekistan>
5. Арифходжаева И.Х. Ички ишлар идоралари психологияси: Ўқув қўлланма. – Тошкент., 2008. – Б. 405.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент., 2009. – Б. 167–168.
7. Болаларга нисбатан зўравонлик бўйича бутунжаҳон ҳисоботи. – Тошкент., 2009. – Б. 61.
8. Гуломова С. “Ҳидоя” ва Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясидаги уйғунлик масалалари // Демократиялаштириш ва инсон ҳуқуқлари. – 2008. – №4. – Б. 32.
9. Ўзбекистон республикаси олий суди пленуми қарорлари тўплами. 1-жилд. – т., 2006. – Б. 168.
10. Х.Зияева. Маиший зўравонликка учраган хотин-қизларни ижтимоий ҳимоялаш самарадорлигини ишириш механизми. Социология фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация автореферати. Тошкени -2021.- Б.35.
11. Танзила Нарбаева. Ўзбекистонда хотин-қизларни ижтимоий ҳимоя қилишнинг инновацион модели. Социодискурсив таҳлил. Монаграфия, Тошкент: Тасвир,2020. – Б.115
12. https://t.me/zoravonlikka_yol_yoq_netnasiliyu
13. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2021 йил 26 февралдаги хотин-қизларнинг муаммоларини ҳал қилиш ва уларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш масалалари муҳокамаси юзасидан селектордаги нутқи. «Халқ сўзи» газетаси, 2021 йил 27 февраль.
14. Ўзбекистон Республикасининг 2023 йил 11 апрелдаги Хотин-қизлар ва болалар ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш тизими янада такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги» 829-сонли Қонуни. <https://lex.uz/docs/6430272>

UDK:304

Muslim IBRAGIMOV,
NamDu tadqiqotchisi

f.f.d.dots N.Kodirov taqrizi asosida

JISMONIY TARBIYA JARAYONIDA TALABALARNING AXLOQIY VA VATANPARVARLIK FAZILATLARINI TARBIYALASHNING OMILLARI VA SHARTLARI

Annotatsiya

Suhbu maqolada jismoniy tarbiya jarayonida talabalarning axloqiy va vatanparvarlik fazilatlarini tarbiyalashning omillari va shartlari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: bilim, ko‘nikma, malaka, vatanparvarlik, axloq, jismoniy tarbiya o‘qituvchisi.

ФАКТОРЫ И УСЛОВИЯ ВОСПИТАНИЯ НРАВСТВЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРОВ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Аннотация

В данной статье описаны факторы и условия воспитания морально-патриотических качеств студентов в процессе физического воспитания.

Ключевые слова: знания, умения, компетентность, патриотизм, этика, учитель физкультуры.

FACTORS AND CONDITIONS OF EDUCATION OF STUDENTS' MORAL AND PATRIOTIC CHARACTERS IN THE PROCESS OF PHYSICAL EDUCATION

Annotasion

This article describes the factors and conditions of educating moral and patriotic qualities of students in the process of physical education.

Key words: knowledge, skills, competence, patriotism, ethics, physical education teacher.

Kirish. Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida o‘z Vataniga muhabbat, o‘z hayotini ayamasdan uni himoya qilishga tayyorlik, yuksak vatanparvarlik tuyg‘ulari, jasorat, qat‘iyat namoyon bo‘lishi bilan birga xalq boshiga tushgan mashaqqatlar uchun xizmat qilish, davlatimizga o‘z hissasini qo‘shish istagi, sobiq buyuklik va iqtisodiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash kabilarni rivojlantirish zarur.

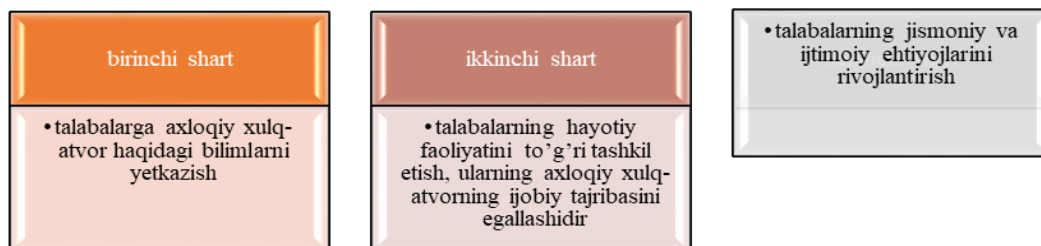
Talabalarning intizomini shakllantirish vazifalari qo‘yilgan jismoniy tarbiya darslarida sezilarli ijobiy ta‘siriga erishilishini nazarda tutadi. Pedagogik texnologiyada bunday o‘quv vazifalarini hal qilishda hissiy mashqlarni o‘yin kombinatsiyalarining nisbiy erkinligi, vaqti-vaqti bilan tashabbuskorlik, ijodkorlik ko‘rsatish mumkin bo‘lgan mashqlar bilan mohirona o‘zgartirish juda muhimdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili Jismoniy rivojlantirish jarayonida ishning asosiy maqsadi - talabanning shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirish, o‘zbek milliy va davlat manfaatlariga javob beradigan sportchi, mamlakat farovonligi uchun ishlashga axloqiy va aqliy tayyorgarlikni shakllantirish, har qanday ekstremal sharoitlarda faol va g‘ayrat bilan

raqobatlashishni tarbiyalashni nazarda tutadi. Jismoniy tarbiya va ommaviy sport tadbirlarida qatnashish do‘stlik, jimoatchilik, o‘z-o‘zini jismoniy rivojlantirish, shuningdek, irodani mustahkamlashga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘quv jarayonining uzoq yillik tajribasi shuni ko‘rsatadiki, maqsadli ta‘lim o‘quv va sport tadbirlarini yanada uyushgan holda olib borishni talab qiladi. O‘qituvchining o‘qitish sifati talabalarning ta‘lim sifatiga, qat‘iyatligiga, irodasiga va boshqa xususiyatlariga bevosita ta‘sir qiladi. Jismoniy tarbiya darslarida ta‘lim tamoyilini jamoa orqali osongina qo‘llashi mumkin. Ushbu tamoyilning ma‘nosi har bir talabanning o‘z guruhiga va har bir talaba uchun jamoaga bo‘lgan mas‘uliyatini belgilaydi. Yana bir tamoyil mehnat va hayot bilan bog‘liq ta‘lim tamoyilidir.

Tahlil va natijalar Talabalarni mehnatga va hayotga tayyorlashning o‘zi jismoniy tarbiya darslarining eng muhim maqsadlaridan biridir. Jismoniy tarbiya jarayonida talabanning zarur axloqiy va vatanparvarlik integrativ fazilatlarini tarbiyalashning dolzarbligi quyidagi shartlarda belgilanadi:

1-rasm. Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida vatanparvarlikni rivojlanishi shartlari

- birinchi shart - talabalarga axloqiy xulq-atvor haqidagi bilimlarni yetkazish. Ushbu bilimlarni talabalar qabul qilishi uchun axloqiy tarbiyaning turli shakllaridan foydalanish mumkin: suhbatlar (jamoaviy, individual),

filmlarni tomosha qilish, shu jumladan sport mavzulari, hozirgi va o‘tmishdagi sport "yulduzlari" bilan uchrashuvlar, shuningdek, sport tadbirlarida qat‘iyatlilik, halollik, jasorat, insoniylik va boshqalar. Shu bilan birga, ushbu tadbirlar

ikkilamchi ma'lumotlar bilan to'ldirilmasligi juda muhimdir. Ular talabalar uchun chinakam qiziqarli bo'lishi kerak;

- ikkinchi shart - talabalarning hayotiy faoliyatini to'g'ri tashkil etish, ularning axloqiy xulq-atvorning ijobiy tajribasini egallashidir. Shuni esda tutish kerakki, faqat bilimlarning o'zi tegishli vatanparvarlik xatti-harakatlarini ta'minlay olmaydi. Buning uchun talabalar nafaqat muayyan harakatlarni qayta-qayta bajarishlari, balki xulq-atvor namunasini yaratish uchun ularning turli xil usullarni takrorlashlari kerak. Vaziyatlar sun'iy yemas, balki hayotiy, tabiiy bo'lishi kerak. Ushbu vaziyatlarni pedagoglar dars rejasini oldindan puxta o'rganish orqali yaratishi kerak;

- uchinchi shart - talabalarning jismoniy va ijtimoiy ehtiyojlarini rivojlantirish. Vatanparvarlikni rivojlantirishda mas'uliyat va burch hissi talabalarning asosiy fazilatlaridan biridir. Ular shaxsdagi vatanparvarlik xislatlarini boshqa ko'rinishlarini aniqlaydi: faollik, ong, qat'iyatlilik, jasorat, fidoyilik kabilar. Integrativ yondashuv asosida bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida vatanparvarlikni rivojlantirishning yana dolzarb jihatlaridan biri shuki, talabani sog'ligi, ko'nikma va malakalari jamiyatning mulki va qadriyati ekanligini tushunadi, chunki bu toifalar orqali u o'z xalqi va mamlakatining yuqori mudofaa mahsuldorligini ta'minlay oladi. Shu munosabat bilan o'z faoliyatini yaxshilash, sog'ligini mustahkamlash shaxsiy maqsad emas, balki har bir yosh uchun ijtimoiy maqsaddir.

Talabalar, ota-onalar va o'qituvchilar jismoniy madaniyatning o'rni va ahamiyatini o'quv jarayonining to'liq va zarur a'zosi sifatida tan olishadi. Shuning uchun integrativ yondashuv asosida bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida vatanparvarlikni rivojlantirishda o'quv jarayonining barcha ishtirokchilari tomonidan boshqa barcha fanlar singari bir-biriga qanday bog'liqligini va bu qaramlikning mohiyati nimada ekanligini tushunishi bilan bog'liq.

Integrativ yondashuv asosida bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida vatanparvarlikni rivojlantirish quyidagi omillar orqali yuzaga keladi:

- bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari turli topshiriqlarni bajaradilar: jihozlarni tayyorlash va tozalash, darslarni o'tkazishda yordam berish, sport tadbirlarini baholash, maktab sport tadbirlarini o'tkazishda yordam berish va boshqalar.

- jismoniy tarbiya darslarida talabalarni diqqatini oshiradigan kuch va tezlik o'qituvchining ijodiy ixtirosi va topqirligiga bog'liq. Faqat darslarni aniq rejalashtirish, jismoniy tarbiya darslarini har tomonlama o'rganish o'quvchilarni vatanparvarlik tarbiyasi jarayoniga hissa qo'shishi mumkin.

Integrativ yondashuv asosida talabalarda vatanparvarlik tarbiyasi haqida gapirganda shuni ta'kidlash

kerakki, o'quv yili davomida viloyat, tuman va shahar sport tadbirlarida ishtirok etish, shuningdek, maktab ichidagi musobaqalarni o'tkazish bunga alohida hissa qo'shadi.

Vatanparvarlikni rivojlantirishda "sinfdan tashqari" ishlar uslubida o'tkaziladigan jismoniy tarbiya mashg'ulotlari alohida o'rin tutadi. Bunday darslarda talabalar yomon baholardan qo'rqmaydilar, ular ozod bo'lishadi, o'zlarining turli xil fazilatlarini namoyon etadilar va yangi fazilatlarini o'rganish, tarbiyalashga osonlikcha erishadilar. Aynan "sinfdan tashqari" maqomiga ega bo'lgan sport mashg'ulotlari talabalarning haqiqatan ham natijalarga erishishiga yordam beradi. Jismoniy faoliyatdan o'z manfaatlarini qondirishdan tashqari, talabalar o'zlarining jismoniy fazilatlarini ochib beradi, hamdardlik, do'stlashish, yo'qotish va g'alaba qozonishni o'rganadi.

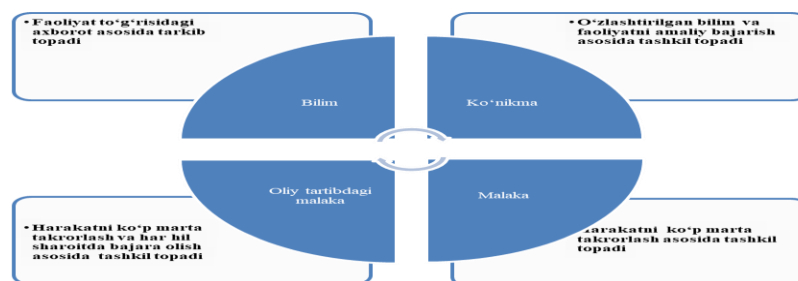
Bugungi kunda tadqiqotchilar milliy-mintaqaviy komponentni maktab o'quvchilarining vatanparvarlik va fuqarolik tarbiyasida ijtimoiy-pedagogik sharoitlarni birlashtirishning asosiy omili deb bilishadi. Shu bilan birga, asosiy e'tibor ona tabiatga va kichik Vatan madaniyatiga muhabbatni rivojlantirishga qaratilgan.

Olib borgan tadqiqotlarimizga ko'ra: 1-bosqich talabalarining 70 % shahar, viloyat tarixi va madaniy merosiga kognitiv qiziqish bildirmaydi; 65 foizi qishloq, mintaqqa tarixini past darajada bilishadi; 80% talabalar doimiy bandligi tufayli shahar va tumanlarning madaniy muassasalariga bora olmaydilar; ota-onalarning ham 40% qishloq, mintaqqa tarixini bilishi qiyin; 20% ota-onalar shahar va viloyat tarixini bilishmaydi.

Shuni esda tutish kerakki, jismoniy tarbiya darslarida vatanparvarlik, xalqlar o'rtasidagi do'stlik, millatlararo munosabatlar madaniyatini shakllantirish nuqtai nazaridan nihoyatda keng imkoniyatlarga ega.

Sport faoliyati, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, nafaqat jismoniy va irodaviy fazilatlarini rivojlantirish balki ularda vatanparvarlik tuyg'ularini rivojlantirishga yordam beradi. Musobaqalarda qatnashgan sportchilar o'z jamoasini (o'z oliy o'quv yurtini, tumanini, shahrini, mamlakatini va umuman Vatani) o'zlarining yuqori sport yutuqlari bilan ulug'lashga intilishadi, bu vatanparvarlik tuyg'ularini namoyon etishning eng muhim shakllaridan biridir.

Sport va jismoniy tarbiya xalqlarni birlashtirish va yaqinlashtirish, o'z yurtiga, kichik vataniga, o'z vataniga sadoqat va muhabbatni tarbiyalash imkonini beradi. Jismoniy madaniyat vatanparvarlik va axloqiy tarbiya sohasida ajoyib va nihoyatda samarali vositadir. Integrativ yondashuv asosida bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida vatanparvarlikni rivojlantirishga oid bilim, ko'nikma va malakalarni o'z ichiga oladi.

2-rasm. Harakat ko'nikma va malakalarining tashkil topishi

Jamiyat rivojlanishining zamonaviy bosqichi shaxsiy rivojlanish darajasiga talablarning ortishi bilan tavsiflanadi. Bugungi kunda jamiyat bilimli, ijodkor, faol yoshlarga muhtoj bo'lib, o'zining tarixiy, madaniy, ma'naviy Vatanga mansubligini biladigan, fuqarolik huquqlari va burchlarini tushunadigan, o'z salohiyatini amalga oshirish yo'llarini aniq

tasavvur qiladigan savodli va ijtimoiy harakatchan shaxsni shakllantirish uchun ijtimoiy buyurtma beradi.

Xulosa va takliflar Xulosa qilib aytganda, bo'lajak mutaxassislariga hayotning o'zi dolzarb amaliy vazifani qo'yadi, paydo bo'layotgan ijtimoiy va kasbiy muammolardan tashqarida, faol va ijodkor hamda novatorni bo'lajak mutaxassislarni tarbiyalashni ta'minlab beradi. Asosiy e'tibor

talabalarning mustaqil fikrlashi, bilimlarni egallash va qo'llash, qaror qabul qilish, harakatlarni rejalashtirish, samarali hamkorlik qilish va yangi aloqalarga ochiq bo'lish qobiliyatini shakllantirishga qaratiladi. Mustaqil o'rganish qobiliyati faqat ilmiy-tadqiqot faoliyatida rivojlanadi, shuning uchun talabalar bilan ilmiy-tadqiqot ishlari mavzusi dolzarb bo'lib kelgan. Bu talabalarni vatandoshlarning ishlari va

yutuqlariga hurmat hissi bilan tarbiyalashga yordam beradi. An'anaviy axloq manbalari vatanparvarlik (O'zbekistonga, o'z xalqiga, kichik vataniga muhabbat; Vatanga xizmat qilish). Ta'limning asosiy maqsadi bilim va ijtimoiy tajribani uzatish emas, balki talaba shaxsini rivojlantirish, uning mustaqil ravishda ta'lim maqsadlarini belgilashidir.

ADABIYOTLAR

1. Абдурасулов О.А., Назаров А.С. Ёшлар маънавияти шаклланишида ҳарбий ватанпарварлик тарбиясининг роли // Миллий истиқлол ғояси ва армия. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2004.
2. Гревцева Г.Я., Циулина М.В., Болодурин Э.А., Банников М.И. ИНТЕГРАТИВНЫЙ ПОДХОД В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ ВУЗА // Современные проблемы науки и образования. – 2017. – № 5.; URL: <https://science-education.ru/article/view?id=26857> (дата обращения: 22.11.2023).
3. Ёшларни ҳарбий ватанпарварлик руҳида тарбиялашда маънавий-ахлоқий мероснинг ўрни / Республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. 2015 йил, 28 апрель.
4. Отамуродов С. Ватанпарварлик – миллий ўзликни англаш мезони / Миллий истиқлол ғояси ва армия. Республика илмий-амалий анжуманининг материаллари. – Тошкент: 2004.
5. Ўсарова Ф.Х. Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда юрт тинчлиги ғоясининг ўрни; // Миллий истиқлол ғояси ва армия. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2004.
6. Яковлева Н.М. Теория и практика подготовки будущего учителя к творческому решению воспитательных задач: Автореф. дис. . д-ра пед. наук. Челябинск, 1992. - 37 с.
7. Badelbayeva Y.O. Integrativ yondashuv asosida professor-o'qituvchilarning madaniy kompetentligi va kasbiy tayyorgarligini taminlash mazmuni va ularni tanlash prinsiplari. // "Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotlari" ilmiynazariy jurnali, ISSN 2181-9580, №6, 2022. – B. 144-155. (13.00.00. №32)

Marhabo IBROKHIMOVA,
Student of the 3rd English faculty, UzSWLU
E-mail: marhaboibrohimo008@gmail.com

Based on the review of DSc, professor of KSPI D.M.Jamoliddinova

TEACHING STRATEGIES FOR CHILDREN WITH DISABILITIES

Annotation

This article explores various teaching strategies to create an inclusive learning environment for children with disabilities. The study investigates the Introduction of inclusive education, examines the methods of implementing effective teaching strategies, analyzes the Results of their application, and discusses the implications and future directions for enhancing educational experiences for children with disabilities.

Key words: IEP, a cornerstone strategy, multisensory, peer-mediated.

СТРАТЕГИИ ОБУЧЕНИЯ ДЕТЕЙ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ

Аннотация

В данной статье исследуются различные стратегии обучения, направленные на создание инклюзивной среды обучения для детей с ограниченными возможностями. В исследовании описывается внедрение инклюзивного образования, рассматриваются методы реализации эффективных стратегий обучения, анализируются результаты их применения, а также обсуждаются последствия и будущие направления для повышения образовательного опыта детей с ограниченными возможностями.

Ключевые слова: Индивидуализированное образование, краеугольная стратегия, мультисенсорная, опосредованная сверстниками.

IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNI O‘QITISH TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya

Ushbu maqola nogiron bolalar uchun inklyuziv ta'lim muhitini yaratishga qaratilgan turli xil ta'lim strategiyalarini o'rganadi. Tadqiqot inklyuziv ta'limni joriy etishni o'rganadi, samarali ta'lim strategiyalarini amalga oshirish usullarini ko'rib chiqadi, ularni qo'llash natijalarini tahlil qiladi va nogiron bolalarning ta'lim tajribasini oshirishning oqibatlari va kelajakdagi yo'nalishlarini muhokama qiladi.

Kalit so'zlar: Shaxsiy ta'lim, burchak strategiyasi, ko'p sensorli, tengdoshlar vositachiligida.

Introduction. The importance of inclusive education is discussed in the beginning, along with the difficulties children with disabilities encounter in conventional classroom environments. It emphasizes the significance of an inclusive learning environment in the classroom and the necessity of specific teaching techniques that accommodate a range of ability levels. Inclusive education aims to give every kid, regardless of ability or disability, equal access to learning opportunities. Specialized teaching techniques are frequently needed to maximize learning opportunities for impaired children. This study looks into various instructional strategies designed to meet the multiple demands of this group.

By a decree issued by the Public Education Minister of the Republic of Uzbekistan [1], the regulation about transferring pupils with physical or mental impairments was authorized in 2022.

1. Inclusive Education Policies: - Inclusive education aims to give all students, including those with disabilities, equal opportunity to learn in regular classrooms.

2. Plans for Individualized Education (IEPs):

- Create customized lesson plans for children with special needs. These programs include precise objectives, modifications, and tactics catered to the particular requirements of the learner.

3. Varied education: - Use varied education strategies to meet the needs of students with varying learning styles and skill levels in the same classroom. This might entail modifying the curriculum, the resources, and the tests.

4. Assistive Technology: Investigate and incorporate assistive technology to improve the educational experiences of students with disabilities. This can include gadgets such as adaptive devices, speech-to-text software, and screen readers.

5. Ongoing Professional Development for Instructors: - Give instructors the tools to effectively serve different learners by providing them with the required information and skills.

6. Collaboration and Teamwork: Establish a cohesive and encouraging learning environment and promote cooperation between educators, exceptional education specialists, and support personnel.

7. Universal Design for Learning (UDL): - Put the concepts of UDL into practice by creating curricular materials and activities that all students, regardless of ability, can access and understand[2].

8. Parental Involvement: - Promote effective dialogue and teamwork with parents/guardians to guarantee a comprehensive approach to a child's education. Parents can offer insightful information on the needs and assets of their children.

9. Sensory-Friendly Environments: - Consider the sensory requirements of kids with impairments and design a learning space that eliminates distractions and enhances their ability to process sensory information[3].

Literature review. A brief overview of the situation of teaching methods for kids with disabilities in Uzbekistan is given in this literature study. Despite the admirable efforts made toward inclusive education, difficulties still exist.

Further study is required to improve teacher training programs, evaluate the usefulness of adaptive technology, and investigate the long-term effects of certain teaching styles. Uzbekistan can keep moving toward a more inclusive and equitable education system for its students by filling in these gaps. A wide range of viewpoints are reflected in the literature on teaching methods for kids with impairments[4]. There is agreement on the significance of individualization and inclusion, but differing views are expressed about each tactic's feasibility, difficulties, and subtleties. The evidence overwhelmingly supports interventions to help kids with impairments become more socially adept. According to Bellini and Peters, focused social skills training positively impacts relationships and social interactions. To build a genuinely inclusive social environment, some researchers, like White and Simpson [5], advocate for a holistic strategy that considers tailored treatments and systemic changes in school culture. Edyburn conducted studies demonstrating the beneficial effects of assistive technology on the educational experiences of children with impairments. Tools that facilitate academic participation, mobility, and communication are provided by assistive technology. However, worries expressed by Brown and Luckasson highlight the need to take into account the moral ramifications and possible disadvantages of depending only on technology, contending that a balanced strategy that incorporates human interactions is essential for comprehensive learning experiences. To provide us with a more complete and nuanced knowledge of the best teaching approaches for kids with disabilities, ongoing research keeps examining and improving these tactics[6].

Methods. The paper describes its methodology in the techniques section. A mixed-methods approach is used, integrating semi-structured interviews with seasoned educators and subject-matter experts with an extensive assessment of the body of current research. This approach guarantees a thorough comprehension of theoretical underpinnings and real-world application. A mixed-methods approach was used to assess the efficacy of teaching programs for kids with impairments. A thorough analysis of the research on inclusive education and instructional techniques for kids with impairments was done [7]. Furthermore, semi-structured interviews were carried out with seasoned instructors and subject matter experts to obtain perspectives on real-world applications.

Results. The main conclusions drawn from the interviews and literature study are given in the results section. It emphasizes varied teaching as a critical tactic that lets teachers modify lessons and tests to fit each student's unique learning requirements. It is emphasized how well multisensory methods engage different senses for improved comprehension. It is spoken about how assistive technology may change

accessibility and participation. The provision of comprehensive assistance is determined to depend heavily on collaborative efforts aided by Individualized Education Plans (IEPs), and peer-mediated instruction is found to be an effective means of promoting social learning[8]. Several important conclusions were drawn from the literature research and interview analysis. With the advent of differentiated education, teachers were able to customize exams, resources, and content to each student's specific requirements. Children's many senses are engaged by multisensory techniques, which improve comprehension and memory. Children with impairments may now efficiently access and contribute to educational content thanks to assistive technology, which has profoundly influenced society[9]. It has been demonstrated that teamwork, enabled by Individualized Education Plans (IEPs), offers all-encompassing assistance, guaranteeing that every child's unique needs are met. Peer-mediated education has become a powerful social learning technique that promotes participants' comprehension and skill development. Future directions for study and use, as well as the possible long-term effects of these tactics, are also examined. The findings highlight how important it is to use a range of instructional techniques in order to provide a welcoming and inclusive learning environment for kids with impairments. Diverse learning strategies improve engagement, while differentiated education recognizes each student's strengths and weaknesses[10]. Assistive technology integration creates a link to accessible education, and IEPs and teamwork encourage all-encompassing support. Children with disabilities benefit from peer-mediated education regarding social integration and skill development [11].

Conclusion. The paper wraps up with a summary of the most critical findings from the research. It emphasizes how crucial it is to use various instructional techniques to meet the multiple requirements of kids with disabilities. The main objective is establishing an inclusive learning environment supporting social integration and academic advancement. The necessity of continual study and innovation in inclusive education is also emphasized in the conclusion to continue developing tactics and methods that empower all students.

To sum up, our research highlights how crucial it is to use a variety of teaching approaches to promote inclusive education for kids with impairments. Instructors may provide a dynamic and encouraging environment that helps these kids succeed academically and socially by acknowledging their specific learning requirements. Subsequent investigations have to probe more deeply into the enduring consequences of these tactics and investigate inventive methods to enhance inclusive teaching practices even more.

REFERENCES

1. <http://lex.uz/docs/6779575> О мерах по организации обучения детей с особыми образовательными потребностями и совершенствованию системы их реабилитации
2. Turnbull, H. R., & Turnbull, A. P. *Exceptional lives Special education in today's schools* (8th ed.). Pearson. 2015
3. Hallahan, D. P., Kauffman, J. M., & Pullen, P. C. *Exceptional learners: An introduction to special education* (13th ed.). Pearson. 2018
4. Mastropieri, M., & Scruggs, T. *The inclusive classroom: Strategies for effective instruction* (6th ed.). 2017
5. Salend, S. J. *Creating inclusive classrooms: Effective and reflective practices* (8th ed.). 2021
6. Vaughn, S., Bos, C.S., & Schumm J.S. *Teaching students who are exceptionally diverse and at risk in the general education classroom*. Boston 2021
7. McLeskey, J., Rosenberg, M., & Westling, D.L. *Inclusion: Effective practices for all students*. 2020
8. Pugach, M.C. & Blanton L.P. *Special Education at the crossroads: Reflections and continuing challenges*. Routledge 2022
9. Harvey, S. & Yssel, N. *Collaborating, Colluding and Contesting: The Engaging in Interprofessional Collaboration for Special Educational Needs*. Springer 2020
10. Giangreco, M.F. *Quick guide to inclusive education: 100 key questions answered*. Teachers College Press. 2020
11. Douvanis, G.A. & Harvey, W.J. *The Handbook of research on special education teacher preparation*. IAP. 2021

Zebuniso ISANOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti tayanch doktoranti
E-mail: zebunisoisanova7@gmail.com

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti K.Karayeva taqrizi asosida

FILOLOGIYA YO'NALISHI TALABALARINING INGLIZ TILIDA PLURILINGVAL KOMPETENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISHDA MASHQLAR TIZIMI

Annotatsiya

Ushbu maqolada filologiya yo'nalishi talabalarining plurilingval kompetensiyasini takomillashtirishga mo'ljallangan mashqlar tizimi tamoyillari va unga mos keladigan yondashuv va metodlar tahlil qilinib, mashqlar tizimi taklif qilingan. Ushbu mashqlar tizimini ishlab chiqishda plurilingval kompetensiyaning mazmuni hamda plurilingval yondashuvning asosiy jihatlari e'tibor qaraldii. Ushbu kompetensiya va yondashuv bugungi kunda nisbatan yangi tushunchalar bo'lib, ikkalasi parallel rivojlanmoqda. Taklif qilingan mashqlar tizimi talabalarning ko'p tilli reperturida duch keladigan leksik interferensiyalarni bartaraf qilishda va ularning plurilingval kompetensiyasini takomillashtirishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Chet til o'qitish metodikasi, mashqlar tizimi, plurilingval(ko'p tilli) kompetensiya, plurilingval yondashuv, kommunikativ til o'qitish, CEFR, mashqlar tipologiyasi

СИСТЕМА УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ПЛЮРИЛИНГВАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ- ФИЛОЛОГОВ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В данной статье рассматриваются принципы, подходы и методы системы упражнений, направленных на повышение полиязычной компетентности студентов-филологов. Предлагаемая система упражнений учитывает содержание плюрилингвальной компетенции и основные аспекты плюрилингвального подхода. И плюрилингвальная компетенция, и подход являются относительно новыми концепциями, которые развиваются параллельно. Предлагаемая система упражнений призвана устранить лексические интерференции, с которыми сталкиваются студенты в своем многоязычном репертуаре, и повысить их плюрилингвальную компетенцию.

Ключевые слова: Методика преподавания иностранного языка, система упражнений, плюрилингвальная компетенция, плюрилингвальный подход, коммуникативное обучение языку, CEFR, типология упражнений.

A SYSTEM OF EXERCISES FOR IMPROVING THE PLURILINGUAL COMPETENCE OF PHILOLOGY STUDENTS IN ENGLISH

Annotation

In this article, the principles of the system of exercises designed to improve the plurilingual competence of philology students and corresponding approaches and methods are analyzed, and the system of exercises is proposed. In the development of this system of exercises, attention was paid to the content of plurilingual competence and the main aspects of the plurilingual approach. This competency and approach are relatively new concepts today, and both are evolving in parallel. The proposed system of exercises helps to eliminate the lexical interferences students encounter in their multilingual repertoire and to improve their plurilingual competence.

Key words: Foreign language teaching methodology, system of exercises, plurilingual competence, plurilingual approach, communicative language teaching, CEFR, typology of exercises

Introduction. In the methodology of foreign language teaching, the performance of speech or language-related tasks in several specially organized educational conditions is called an exercise. Methodology of teaching a foreign language is a set of necessary types and options of exercises performed in such a sequence and in such a quantity, they take into account the laws of formation of various skills and competencies of speech activity in their interaction and given provides the highest level of foreign language mastery under the conditions.

Literature review. The typology of exercises in the methodology of teaching a foreign language has been studied by such researchers as Zh. Jalolov, T. Sattorov, L. T. Akhmedova, M. Dyusupov, I. V. Rakhmonov, E. I. Passov, V. L. Skalkhin, V. A. Buxbinder, N. I. Ghez, D. Noonan, R. Ellis.

I.V.Rakhmonov divided the exercises into language and speech exercises, while V.A.Bukhbinder considered informational, operational and motivational types. [1].

Language exercises are aimed at teaching language materials, mastering (vocabulary, grammar, phonetics or pronunciation, orthography), eliminating difficulties in teaching them. Language exercises are also called preparatory exercises. Speech exercises are focused on forming, teaching and developing types of speech activities (listening, speaking, reading, writing) based on language materials. This type of exercise can be divided into comprehension, speaking, reading, and writing exercises. Depending on the focus of speech acquisition, it is divided into receptive and productive.

J.Jalolov, T.Sattorov, A.Soybnazarov divided the types of exercises forming, developing and improving the system of foreign language classes.

K. D. Ushinsky believes that exercises in a certain system state is the first and main feature of their successful use. J. Jalolov states that learning a foreign language is a process of doing exercises [2].

Therefore, the ideal effectiveness of exercises leads to success in learning a foreign language. This, in turn, poses a

number of challenges to the science of foreign language teaching methodology. Today, the system of exercises in foreign language teaching is divided into four subsystems:

1. Exercises teaching speaking.
2. Exercises teaching listening comprehension.
3. Exercises teaching reading comprehension.
4. Written exercises

Research Methodology. Plurilingual and pluricultural competences rely on and develop existing sociolinguistic and pragmatic competences, contribute to a better understanding of the similarities and differences in the linguistic structure of different languages, a better understanding of teaching methods and processes, and the ability to participate in professional communication[4].

When we analyze the history of foreign language teaching, we see that the existing methods and approaches do not aim at reflecting reality through language. For example, from the history of foreign language teaching methodology, the grammatical translation method emphasized only grammar, and the lesson consisted only of translation

Table 1.

Appropriate approaches and methods for teaching plurilingual competence

The name of the approach or method	Usage	Advantage in teaching plurilingual competence	Disadvantage of teaching plurilingual competence
Competency-Based Language Teaching approach	This approach focuses on acquiring specific skills	Manage multilingual interactions and communicate in different languages, identify specific language competencies and learning objectives appropriate to multilingual contexts, and the skills needed to communicate effectively in multiple languages and adapt to different language environments helps to develop skills.	Limited attention to multilingualism and insufficient attention to raising awareness of similarities and differences between languages may not provide enough opportunities to apply and use their language skills in real-world contexts.
Communicative Language Teaching	The main focus of this method is communication, and the language learner applies his language abilities and skills in real foreign language communication situations.	Students can freely express their thoughts in a foreign language using previously acquired knowledge and skills	Communicative language teaching may not encourage learners to transfer their language skills and knowledge from one language to another, and these multilingual learners may struggle to apply their linguistic skills in different languages and contexts.
Content-Based Instruction (CBI)	In this approach, the focus is on the subject, and during the lesson, students focus on learning some content	Learning a language based on a text or a topic motivates students and makes communication a little easier	While CBI emphasizes teaching content knowledge rather than specific language skills, specific instruction on grammar, vocabulary, pronunciation, or other language components important for the development of plurilingual competence may not be provided.
Task-Based Language teaching (TBLT)	This approach focuses on using real language to perform meaningful tasks in the target language	The fact that it often includes task-based learning activities that require students to use their language skills in practical, real-world tasks helps to develop multilingual competence, allowing them to use their language skills in real communication situations. provides an opportunity to practice and apply.	Lack of attention to specific language competences, limited attention to language integration, difficulties in assessing plurilingual competence may occur.
Plurilingual approach	This approach is based on previous language and life experience and the language learning process	Using multiple languages as a resource rather than a barrier has the potential to accelerate language acquisition through language creativity of language learners.	Having difficulty differentiating between languages or experiencing cognitive overload from processing multiple linguistic inputs, teachers may struggle to use high-quality instructional materials, textbooks, and assessments that meet the diverse linguistic needs of multilingual learners, and this is often limits the effectiveness of the linguistic approach.

CEFR supports plurilingual, pluricultural competences and plurilingualism. As a result, a plurilingual approach was formed. This approach is based on previously acquired language, life experience and language learning process. This approach abandons the "native speaker" ideal and allows our minds to open up to the many options of the English language. As a result, the perspective of globalization and acceptance of cultural and linguistic diversity is achieved. In the plurilingual approach, it is not grammatical ability, but the ability to deal with different grammars in any interaction that ensures communicativeness. Plurilingual individuals can rely on knowledge of other languages to communicate in English and learn grammar. Writing educational texts from their own discourse knowledge in other languages can improve and rely on their communicative competence.

A plurilingual approach to teaching a foreign language and using one's own language in a social context develops connections between the languages in one's repertoire. Using multiple languages as a resource rather than a barrier accelerates language acquisition through the creativity of language learners. This approach uses the practice of

exercises and was rejected because of the lack of reality. Or the direct method, which rejects the use of a language other than the language being studied. However, when learning a foreign or second language, the language learner could use the linguistic knowledge he or she had already acquired. This method regarded the learning of the first and second language as the same thing, which was its main disadvantage. This method, which promoted the idea of natural language learning and language separation, abandoned the comparison of languages.

If we take communicative language teaching, this method is also aimed at monolingualism. Although its purpose was to prepare language learners to communicate, it was aimed at simulating a monolingual environment and a "native speaker".

That is, not experimenting with language variants or dialects and having little knowledge about them is an escape from reality.

It does not separate language from the social situations in which it is used (See Table 1)

comparative analysis, which explains languages by comparing and contrasting them.

The main goal of the plurilingual approach is not to achieve mastery of one or two or even three languages individually as an ideal native speaker, but rather to develop a linguistic repertoire in which all linguistic abilities have their place, and more development of language competence.

Analysis and results. In improving the plurilingual competence of philology students, we focused mainly on the system of exercises that teach lexis. These exercises allow full use of plurilingual repertoire and skills.

The process of improving plurilingual competence and the level requirements given in the CEFR are as follows:

false friends at B1 level in plurilingual understanding;
based on the plurilingual repertoire, being able to translate a phrase in another language into speech at the B2 level;

building on a plurilingual repertoire at the C1 level, more use and explanation of special terms on familiar topics;

based on the plurilingual repertoire, being able to study the similarities and differences between metaphors and

other forms of speech in the languages of the multilingual repertoire at the C2 level, etc.

Also, if we take language variants or dialects within the framework of plurilingual competence, we can see aspects related to the lexicon. The vocabulary is one of the most difficult processes in teaching and mastering a foreign language, because systematizing the vocabulary of a language for educational purposes is a complex task. But it is possible to achieve the correct expression of thought in the process of oral communication by choosing the right words. Today, several studies have been conducted on the selection and use of foreign words in teaching foreign languages (Kosta, Santesteban 2005; Dijkstra, Kroll 2005; Frensis 2005; Sanches-Kasas, R. M., Davis, Garcia-Albea 2005); [5,6,7,8].

The following rules were followed in the development of the exercise system:

- a) paying attention to improving plurilingual competence of students of philology;
- b) taking into account the features of English language teaching for the field of philology;
- c) taking into account the composition and content of plurilingual competence;

d) taking into account the nature and conditions of vocabulary learning;

e) taking into account the interaction of languages in the multilingual repertoire (interference and transposition).

The purpose of these lexical exercises is to distinguish false friends, special terms, conceptual metaphors and idioms, to use them correctly in the language being studied, and to include them in the active vocabulary. In the development of such exercises, the goals of foreign language learning and teaching, philology major, students' skills, plurilingual and pluricultural content are taken into account. That is, it is permissible to pay attention to the unevenness of plurilingual competence and pluricultural competences, that is, knowing one language better than another, having different levels of communicative competence in different languages, plurilingual and multicultural competences. different levels (for example, good knowledge of culture, but poor knowledge of a foreign language or vice versa).

In accordance with the above principles and requirements, we offer a system of 4-stage comparative-informational, plurilingual-operational, communicative-motivational and cultural (pluricultural) pragmatic exercises designed to improve the plurilingual competence of philology students in English (see Table 2):

Table 2.

System and typology of exercises for improving plurilingual competence of philology students

A system of exercises	Typology of exercises
comparative-informative	Identify the idioms from the given text; Explain the given idioms; Match the correct English definition of given false friends; Match Idiom to meaning; Complete the sentences with the appropriate idioms
plurilingual-operational	Compare and discuss the given conceptual metaphors with the languages in your repertoire; Shoose the appropriate ones from the given phrases and rewrite the sentences; Guess the meaning of the idiom
communicative and motivational	Give your own examples for each idiom; Sreate conversations using idioms
cultural (pluricultural) pragmatic	Find examples on the internet or in dictionaries; Sreate conversations using idioms; Choose the correct option in italics

Conclusion/Recommendations. In conclusion, the proposed system of exercises is systematic and organic, from easy to difficult to simple to complex, and helps to improve

existing knowledge and skills. It is required that these exercises are properly organized by the teacher, that the goals and tasks of the exercises are clearly conveyed to the students.

ADABIYOTLAR

1. Рахманов И. В. Обучение устной речи на иностранном языке: учебное пособие. – Высш. шк, 1980. стр. 39
2. Жамол Жалолов. Чет тил ўқитиш методикаси, “Ўқитувчи” нашриёти, Тошкент 2012
3. Пассов Е.И. Сорок лет спустя или сто одна методическая идея. М., 2006. 12.
4. Шапкарина Е.И. Использование многоязычной и поликультурной компетенций при обучении иностранному языку (на базе экономической лексики) // Мир науки. Педагогика и психология. – 2014. – №. 1. – С. 8.
5. Costa A., Santesteban M. Lexical access in bilingual speech production: Evidence from language switching in highly proficient bilinguals and L2 learners // Journal of memory and Language. – 2004. – Т. 50. – №. 4. – С. 491-511;
6. Dijkstra T., Kroll J. F. Bilingual visual word recognition and lexical access // Handbook of bilingualism: Psycholinguistic approaches. – 2005. – Т. 178. – С. 201;
7. Francis W. S. Bilingual semantic and conceptual representation // Handbook of bilingualism: Psycholinguistic approaches. – 2005. – С. 251-267;
8. Sánchez-Casas, R. M., Davis, C. W., García-Albea, J. E. (1992). Bilingual lexical processing: Exploring the cognate/noncognate distinction. European Journal of Cognitive Psychology, 4, 293-310.

UDK: 37.018.11:001

OyguL KAJANOVA,
Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti mustaqil tadqiqotchisi (PhD)
E-mail: kajanovaoygul@gmail.com

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi f.f.d. (PhD) M.Kaxarova taqrizi asosida

THE ROLE OF SCIENCE IN THE SPIRITUAL EDUCATION OF AN ENLIGHTENED SOCIETY

Annotation

It is a fact that the force that makes a country powerful and a state great is medicine and education. In connection with this, spiritual and modern life is impossible to imagine without the development of medicine and education. The definition, essence, necessity, and effectiveness of "Spiritual education" are directly related to the achievements of scientists and intellectuals. Therefore, the formation of any country is realized through science and its formation.

Key words: Enlightened society, spiritual education, intellectual responsibility, spiritual need, technocratic culture, education.

РОЛЬ НАУКИ В ДУХОВНОМ ВОСПИТАНИИ ПРОСВЕЩЕННОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

Это факт, что силотреть, которая делает странтраницу могущественной и государственность великой, — это медицина, образование. В связитраницы с этим духовную и современную жизнь невозможно вообразить без развития медицины и образования. Определение, сущность, надобность, эффективность «Духовного образования» впрямую связаны с свершениями ученых и интеллигентов. Поэтому становление любой страны реализуется через науку и ее становление.

Ключевые слова: Просвещенное общество, духовное образование, интеллектуальная ответственность, духовная потребность, технократическая культура, образование.

MA'RIFATLI JAMIYATNING MA'NAVYI TARBIYASIDA ILM-FANNING O'RNI

Аннотация

Mazkur maqolada mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch bu — ilm-fan, ta'lim-tarbiya ekanligi borasida tahliliy yondashuvlar bayon qilindi. Unda jamiyat rivojini, ma'naviy va zamonaviy hayotni ilm-ma'rifat va ta'limning taraqqiyotisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. "Ma'naviy tarbiya" tushunchasi, mohiyati, zarurligi, samaradorlik doirasi olimlar, ziyolilar yutuqlari bilan bevosita bog'liq. Har qanday davlatning taraqqiyoti ilm-fan va uning rivojiga asoslanadi.

Kalit so'zlar: Ma'rifatli jamiyat, ma'naviy tarbiya, ziyolilik mas'uliyati, ma'naviy ehtiyoj, texnokratik madaniyat, tarbiya.

Kirish. Insoniyat yaralibdiki, unga ruh ato etilgan. Ruhning ozuqa mezonni ma'naviy tarbiya sanaladi. Bu haqda gapirishdan oldin mazkur so'zning lug'aviy ma'nosiga e'tibor beraylik. Ma'naviy tarbiya — yuksak ma'naviyatni tarbiyalash vositasi, muayyan shaxs, jamoa, muayyan guruh, jamiyat, millatda jismoniy barkamollik, ruhiy, axloqiy, ma'naviy yetuklik kabi sifatarni shakllantirishga qaratilgan amaliy ta'lim-tarbiya jarayonini ifodalovchi tarbiya sanaladi[1]. Shu bois, inson kmolotga erishaman desa, o'zligini unutmaydi, ma'rifiy boyishga intiladi, ma'naviy jihatdan yuksaladi. Mashaqqatlarga chidab, o'z oldiga qo'ygan maqsadi olg'a boraveradi. Bu esa ma'rifatli jamiyat sari olg'a yurish olimlar, oriflar maqomidagi ziyolilar harakatidir. Bu harakatlarni ish deb emas, tarbiya, ya'ni yosh avlodning ma'naviy tarbiyasi deb qarashi kerak. Xuddi tabiiy ehtiyoj singari. Ovqatlanish, dam olish va boshqa kengayib boruvchi xohish-istaklar. Ma'naviy tarbiyada esa ma'naviy ehtiyojning ko'lami va o'rni muhim. Agar inson o'zini tarbiyalab, xohish istaklarini bo'ysundirsa — o'qish, uqish, bilim olish, komillik sari intilish, tajriba orttirish, o'zini-o'zi rivojlantirishga intilish degani bu. Shundagina ziyolining ma'rifatparlik siymosi, portreti shakllanadi. Ma'rifatli jamiyatni ma'naviy tarbiyali insonlar qurar ekan, albatta, irodasi kuchli insonlar salohiyatiga tayaniladi. Tafakkurdagi hafsalasizlik, ma'naviy ehtiyojdagi mudroqlik bilan yuksalib bo'lmaydi. Zero, davlatimiz rahbari ta'kidlaganlaridek, eng katta boylik — bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros — bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik — bu bilimsizlikdir[2]!

Asosiy qism. Bugun olim bo'laman degan insonning eng katta yutug'i texnika asri bilan hamnafasligi. Shuningdek,

yangiliklar mo'l ummon ichra suzish har bir yosh avlodning vaqtdan foydalanish mahoratiga bog'liq. Umr, vaqtni behudaga sarflash, nafaqat, har bir ziyoli balki har inson uchun katta fojia. Zero vaqt bu — boylik, taraqqiyot, ma'naviyat degani. Kim vaqtni xor qilgudek bo'lsa, u amalda boylikni, ma'naviyat va taraqqiyotni ham xor qilgan bo'ladi. Taraqqiyot har qanday davlat, jamiyatda yashayotgan odamlarning vaqtdan qanday foydalanishiga qarab yo yuksak, yo past bo'ladi. Buyuklarning buyukligi ham shunda-da.

Davlatimiz rahbari ta'kidlaganlaridek, "Yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham g'oyat muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo'lib kelgan". Yangi O'zbekistonda ma'rifatli jamiyat qurishning asosi yangi ma'naviy tarbiyaning qay darajada ma'naviy-axloqiy mazmun bilan boyiganlik darajasiga bog'liq. Ma'naviy tarbiya qanday boyiydi? U, avvalo, inson irodasi, ma'naviy olami, tafakkuri va dunyoqarashining zamon talablari darajasida shakllanishi hisobiga boyib boradi. Bu borada yangi ma'naviy ehtiyojlar ziyoli qatlamni belgilovchi bo'lsa, shu o'rinda ziyoli degani — u o'z ma'naviy "portret"ini yaratish, unga sodiq qolish va yosh avlodga "etalon" sifatida namoyon bo'lish, shuningdek, insonparvarlik mohiyati, madaniyati, ma'naviyati va axloqiy tamoyillarini uyg'unlashtirish kabi vazifalarni zimmasiga yuklaydi. Barkamol shaxslarni shakllantirish, tarbiyalash, o'sib kelayotgan avlodning ma'naviy tarbiyasiga javobgarlik hissi bilan yondashish masalasi hamisha dolzarb bo'lib kelgan. Bugungi kun yoshlari kichikligidanoq olim, ziyoli bo'lishni istashlari uchun katta avlod, ya'ni ota-onalar ayni damda o'rnak bo'lmog'i darkor. O'z shaxsida odob-axloq, boy ma'naviy tafakkur va keng fikrlashni shakllantirar ekan,

farzandlarda inson qadri va muomala, kattaga hurmat, kichikka izzat xislatlari ota-ona ibratidan namuna oladi. Astasekin bu holat, qarabsizki, odat tarziga aylanib boradi. Yoshlarimizni ma'naviy komil inson bo'lishi, go'zal fazilat egasiga aylanishida ham jismoniy, ham ma'naviy jihatdan to'g'ri tarbiyalashda tarbiyani har bir oiladan boshlash, ayniqsa, zarur. "Qush uyasida ko'rganini qiladi" deyishganidek, har bir oila, ota-ona, eng avvalo, bola timsolida shaxsni ko'rishi, uning ichki "men"ni shakllantirishi, erkinligini ta'minlashi borasida o'zining mas'ul ekanligini doimo his etib turishi nihoyatda muhim. Bu ijtimoiy-ma'naviy jarayonda oiladagi onalarning roli nihoyatda muhim. Tarixdan ma'lumki, xalqimiz ikki renessansni boshidan kechirgan millat. Shu renessanslarni barpo etgan ajdodlarimiz o'z davrining yetuk olim, faylasuflari bo'lganki, hamon necha asr o'tsa ham ularning sharafi ila faxlanyapmiz. Ulug'larimiz hayotiga nazar soladigan bo'lsak, ularning volidai muhtaramalari farzand tarbiyasiga katta e'tibor berishganini bilamiz. Yillar davomida chekilgan zahmat natijasida Imom Ahmad, Imom Buxoriy kabi buyuk insonlar yetishib chiqqan. Imom Buxoriyning volidalari tarixda farzandi uchun eng ko'p duo qiladigan ona sifatida qolgan. Duolari sabab, yoshligida ko'zlari ko'rmay qolgan o'g'lining ko'zlariga nur qaytadi. Shundan keyin farzandini ilm olishga undab, bor kuch-g'ayratini sarflaydi. Imom Buxoriy shunday matonatli ayolning farzandi bo'lgan. Yana bir misol. "Olim yetishtirgan onalar" kitobida yozilishicha, Tomas Edisonning onasi ham o'z farzandining yorqin kelajagiga ishonchi bilan tarixda qolgan. Tomas Edison bir kuni maktabdan uyiga keldi va onasiga bir qog'oz uzatib, "O'qituvchim buni sizga berishimni tayinladi",-dedi. Onasi xatni ko'z yoshlari ila o'qib berdi. "O'g'lingiz — dahlo. Bu maktab uning uchun torlik qiladi, uni o'qitadigan qobiliyatli o'qituvchimiz yo'q. O'g'lingizni o'zingiz o'qiting."Oradan yillar o'tib, onasi vafot etganda Tomas eng taniqli va ulug' shaxslardan biriga aylanib ulgurgan edi. Kunlardan bir kun eski ashyolarni ko'zdan kechirar ekan, bir qog'oz topib oladi. Edison uni o'qiydi. Qog'oz ancha yillar ilgari o'qituvchisi onasiga berib yuborgan xat bo'lib, unda: "O'g'lingiz esi past bir bola. Maktabimizda o'qishiga ruxsat beraolmaymiz," deb yozilgan edi. Shularni o'qigan Edison soatlarcha yig'laydi, so'ngra kundaligiga shunday yozadi: "Tomas Edison qahramon bir ona tomonidan yuz yillikning dahosi holiga keltirilgan, "esi past bir boladir". Demakki, bolaning buyuk bo'lib yetishishida odob-axloqli, ma'naviy tafakkuri boy va tasavvuriy ongida salohiyat uyg'otish, farzandida iqtidorni aniqlash, rivojlantirish va rag'batlantirish onalar uchun davr va sharoit tanlamagan.

Bugungi ma'naviy tarbiya insonlar ongi, shuuriga salbiy ta'sir etuvchi g'oyaviy jang jarayonlari, tahdidlari tobora ko'pchib borayotganidan, mentalitetimizga yot bo'lgan "ommaviy madaniyat"ning urchib borishidan ogoh etadigan va jamiyatni shunday xavflardan saqlab qolishning himoyaviy qobig'i sifatida maydonga chiqmoqda. Yoshlarni o'z domiga tortayotgan texnokratik madaniyat — internet tizimiga qaramlik eng katta xavf solayotgan tahdidlardan biridir. Telefon yoki boshqa shu kabi qurilmalar orqali ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish yosh o'g'il-qizlarimiz hayotining ajralmas bir qismiga aylanib qoldi. Ota-ona tomonidan fojiali tomoni go'dak farzandlarimiz yig'idan tinchishi uchun o'zimiz qo'lga tutqazyapmiz. Sal ovunadi, jim bo'ladi deb o'z halovatimizni o'ylayapmiz-da. Bola bilan shug'ullanish, birga turli o'yinlar o'ynash yoki darslarni birgalikda qilish bizga og'irlik qilmoqda. Farzand tarbiyasi borasida Obiddin Mahmudov o'zining "Farzandnoma" kitobida mazkur masalani alohida ahamiyatga molik muammo sifatida o'rgangan. "Farzandlarimizga hozir berayotgan mehrimiz, e'tiborimiz, ularning bilim olishiga qo'shgan hissamiz, xoh u ma'naviy, xoh moddiy bo'lsin, bu kelajagimiz uchun tikilgan

samarali investitsiyadir"[3]. Internet bolaning otasi, onasiga aylanishiga zamin yaratayapmiz. Bola bolaligini qiladigan davrda turli o'yinlar o'ynashi kerak deya bong uramizu, ammo o'zimiz bola bilan dildan suhbat qurishga erinamiz. Afsuski, bugunda mobil qurilmalar, kompyuterdagi o'yinlar hammasi ko'z orqali bo'lib, o'ziga ohangrabdek tortib, katta avlodni ham chalg'itib qo'yimoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, dunyoda mobil telefon foydalanuvchilari soni taxminan uch milliard yoki dunyo aholisining 97 foizini tashkil qiladi va bu foydalanuvchilardan 900 millioni bolalar va o'smirlar ekan. Jahon olimlarining aytishicha, mobil qurilmadagi tebranishlar natijasida yuzaga keladigan elektromagnit to'lqinlar inson miya hujayralariga salbiy ta'sir qilishi haqida bot-bot ta'kidlashmoqda. Ayniqsa, bola va o'smir yoshida insonning miya hujayralari rivojlanish va o'sish holatida bo'ladi hamda yurak ritmi buzilishi mumkin bo'lgan bosqichda bo'ladi. Bu to'lqinlar bolalarning psixologik va xulq-atvor holatiga ta'sir qiladi, ularning fikrlarini chalg'ituvchi, xotirasini zaiflashtiruvchi, ko'rish qobiliyatini pasaytiruvchi ushbu qurilmalarga kuchli mutelik, qaramlik — insonda o'rganish, fikrlash qobiliyatini pasaytiradi. Natijada alohidalashishga, o'z burchagini izlab, yolg'izlikka intilishga ehtiyojni kuchaytiradi. Bu haqda tarix fanlari doktori, professor A. Mavrlulov "Yangi ma'naviy makon va ma'rifatli jamiyat barpo etishning ba'zi muhim masalalari" kitobida shunday yozadi: "...texnokratik madaniyat ayrim yoshlarimizda millatimizga xos bo'lgan jamoaviylik ruhiyati o'rniga individualistik qarashlar, samimiylik, mehribonlik xislatlari o'rniga qo'pollik, dag'allik, agressivlik sifatlarini shakllantirmoqda." Muallifning yozishicha, virtual dunyoda inson qalbida hali to'la shakllanib bo'lmagan, anglanmagan qandaydir g'ayrioddiy o'zgarishlar ro'y beradi. Ular ma'naviy, ijtimoiy mas'uliyatni his etmaydilar[4].

O'tkazilgan tadqiqotlarga ko'ra, ko'zlarimizning ko'rishi aslida borliqning ongimizda aks etishi bo'lib, inson butun umri davomida tashqi hayotdan oladigan axborotlarining 80 foizini ko'zlari orqali qabul qilar ekan. Bugun biz axborotlarni ko'zlarimiz orqali o'lyapmiz. Qisqa ma'lumotlar o'qiyapmiz. Katta ma'lumotlar, tahliliy maqolalarni o'qishga sabr yetmayapti, nazarimda. Qisqa satrlar bizning aqlimizni qisqartirmoqda. O'ylashga, fikrlashga erinchoqlik illatlari ortib inson tabiatida fe'l-atvorga aylanmoqda. Misol uchun shartnomalarni oxirigacha o'qimaslik, 8 satrdan keyin esa oxiriga ko'z yugurtirib ketish holatlari, e'tiborsiz dars qilish va hokozalar... Natijada huquqiy, ma'naviy savodsizlik urchimoqda. "E, attang oxirigacha o'qimovdim" deya peshona urib, afsus bilan pand yeyish holatlari ko'paygani sir emas, tez-tez uchrab turibdi.

Sotsiologik chet el tadqiqotiga ko'ra, ikki guruh mahbuslar ustidan tajriba o'tkazishibdi. Bir guruh mahbuslarga qisqa ma'lumotlarga jamlangan yangiliklar, xabarlar, asarlardan parchalar bilan ma'naviy ozuqa berishibdi. Ikkinchi guruh mahbuslarga esa ma'lumotlarning batafsil shakli, yangiliklar sharhi va izohi, asarlarning to'liq matni va fikrlar almashinuvi, tahliliy maqolalar o'qitilib, sinovdan o'tkazishibdi. Yakuniy natijaga ko'ra, bir guruh qisqa ma'lumotlar bilan "oziqlantirilgan" jinoyatchilarga to'liq matndagi shartnomalar oldiga qo'yiladi. Shunda ular matnni o'qimay, erinib yuzaki ko'z yugurtirib darrov qo'l qo'yishadi. Vaholanki, shartnomani to'liq o'qimaslik xato ustiga xato olib keladi. Bunga rozi bo'lish bo'lmaslik shartnoma bandlarida keltirib o'tilgan edi. Maqsad qisqa ma'lumotlar insonni fikrlashdan chalg'itishini isbotlash edi. Tahlil qilish, mustaqil fikrlash uchun ko'pdan ko'p mutolaa zarurligi ayni haqiqat. Bu borada Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat institutining fizika o'qituvchisi Oybek Ro'ziyev shunday fikrlarni aytadi. "...Hozirgi vaqtdagi qisqa ma'lumotlar. Eynshiteyn tomonidan yaratilgan umumiy nisbiylik nazariyasiga ko'ra barcha hodisa va voqealarni tushuntirish

mumkin. YA'ni qisqa ma'lumot orqali shunchaki baho berish emas, balki o'sha hodisaning sabablarini, oqibatlarini, izohlarini tahlil qilishni o'rganish mumkin. Zamon yangiliklari shu darajada ko'payib ketganki, har birini tahliliy o'rganish insonlar uchun og'irlik qilmoqda. Kimdir eshitganini, allakim instagram, tiktoklarda va telegram kanallaridagi qisqa ma'lumotlarga tayangan holda gapiradi. Qisqa ma'lumotlar insonni qisqa fikrlashga ortiqcha ma'lumot uchun vaqt sarflashga sabri yetmaydi. Xuddi oliy ta'limga kirgan talabalar shartnoma qog'ozini to'liq o'qimasdan bankga borib pul to'lashi, kredit olayotgan fuqarolarning notarial idorada shartnomani to'liq o'qimasdan qo'l qo'yishini ko'rish mumkin".

Bugun dunyoni tashvishga solayotgan mobil qaramlik insoniyatni katta tashvishga solmoqda. Muammoning yechimi voz kechish bilan hal bo'lmaydi. Qosh qo'yaman deb ko'z chiqarish mumkin. Vaziyat butkul chigallashib ketishi mumkin. Bola e'tiborini smartfon yoki telefondan o'zimizga qarataylik. Shu ma'noda ota-ona ham farzandining tarbiyasiga yanada mas'uliyat bilan yondashishi talab etiladi. To'g'ri, bu o'z-o'zidan bo'lmaydi. Shuni tushunishimiz kerakki, tabiatdagi, inson fe'l-atvoridagi o'zgarishlar ham o'z-o'zidan bo'lmaydi. Yaxshi odam birdaniga yomon, odobli bola o'z-o'zidan baddulq bo'lib qolmaydi. Demak, qayerdadir ma'naviy tarbiya zanjiri, uzluksiz ta'lim, meyor, muvozanat buzilgan. Nimagadir e'tibor susaygan yoki ortiqcha ruju kuchaygan. Tarbiyada tanaffus bo'lgan...

Biz Yangi O'zbekistonni barpo etar ekanmiz, suv va havodek, ma'naviy tarbiyaga ehtiyoj sezamiz. Ammo bugunda an'anaviy tarbiya usulimiz qanchalik samarali va yutuqli? Axborotlar tezlashgan va ommalashgan bir davrda, zamon bilan qadamba-qadam yurish istagida farzandlarimiz kelajagi, tarbiyasi, ularning yorqin istiqboli haqida qanday yo'l tutaymiz degan haqli savolni beradigan bo'lsak, dunyodagi ilg'or tajribaga ega davlatlarning mavjud usul, yo'l-yo'riqlarini transformatsiyalash, sohaga innovatsion yondashuvlarni jalb etish kerak. Misol uchun, amerikaliklar farzandlarini yoshligidanoq erkinlikka o'rgatishadi. Yaponiyaliklar esa o'z an'analari sodiq xalq bo'lgani bois, ularda milliy qadriyatlarga bo'lgan hurmat ustun turadi. Tarbiyada ham asosiy urg'uni milliy ma'naviyatiga berishadi. Xitoyliklar bola tarbiyasini ona qornidanoq boshlashadi. Xitoyliklar farzandining yorqin kelajagi uchun eng qattiqo'l ota-ona hisoblanadi. Bola tarbiyasida ota-onaga hurmat, mehnatsevarlik, tartib-intizom eng muhim qoida sanaladi. Tarbiya borasida mashhur nemis faylasufi A.Shopengauer

"Har bir bolada daholik, har bir dahoda bolalik mujassam", deya ta'kidlab o'tgan[5]. Bu fikrga qo'shilmalikning iloji yo'q, zero bolalardagi zukkolik, oldinga intilish va yaratuvchanlik kabi xislatlar har bir farzandda bor. Biroq biz — ota-onalar bu fazilatlarini yo rivojlantiramiz, yoki e'tiborsizlik tufayli "yo'q" qilamiz. YA'ni farzand tarbiyasiga hafsalasizlik bilan yondashib bo'lmashligini, hatto, biz kattalar anglab yetmaymiz, ba'zida. Donishmandlardan biri shunday degan ekan: "Bolaga odob va mehmi qoshiqlab har vaqt tinmay quyasisz..." Shu nuqtai nazardan ma'rifatli jamiyat qurish istagi umummilliy g'oyaga aylanmog'i lozim. Zero, ilm-ma'rifatli yosh avlodimiz esa bu ma'rifatli jamiyat bunyodkorlaridir.

Xulosa. Bugungi ijtimoiy davlat qurishning istiqbolli yo'llarida ekanmiz, ziyoli bo'lishni istaydigan yoshlar yetakchi kuchga aylanmog'i darkor. Bu borada ota-onalar, oila, mahalla, jamiyat kelajak avlodga berayotgan tarbiyasi ularni yo olim qiladi yoki aksi. Biz istayotgan ma'naviy tarbiya, keng ma'noda, o'zligimizning qadrsizlanishi, milliy qadriyatlarimizning o'z ahamiyatini yo'qotib borilishi, o'z tilimizning obro'sizlanishi kabi ijtimoiy qusurlar, tahdidlarga qarshi kurashishga barchani birdek safarbar etadigan qudratli kuchga aylanmog'i lozim. Bu borada akademik Qalandar Abdurahmonovning fikrlarini keltirib o'tmoq joiz. "Umr bo'yi o'qing, hamisha o'quvchi maqomida qoling, mutolaa qilishdan charchamang, eng yaxshi g'oyalarni o'zlashtiring. Muvaffaqiyatga erishishning yagona formulasi — o'qish, o'rganish." Yusuf Xos Hojib bobomiz ham aytdi: "zakovat bor joyda ulug'lik bo'ladi, bilim bor joyda buyuklik bo'ladi"[6]. Farzandlarimizdan buyuk inson bo'lishini istaymiz, bu buyuklik esa o'qish va ilm olish orqali erishilishini anglatmoq darkor. Ulardan "Kelajakda kim bo'lmoqchisan?" deb so'rashganida hech ikkilanmay "O'z yurtimning olimi bo'laman!" deya baralla orzusini aytin. Millatning barqaror rivojlanishi, taraqqiy etishi, olg'a odimlashi olimu orif insonlarning yoshlarga beradigan ma'naviy tarbiyasi ila amalga oshajakdir. Qozoq xalqi shoiri O'ljas Sulaymonov deganidek, "Inson o'z millatining kichik ko'rinishidir. Atrofimizdagi odamlarning bizga bergan bahosi aslida millatimizga ham berilgan bahodir. Shunday ekan, o'z millatini ulug'lamoqchi bo'lsang, avvalo, o'zing ulug' bo'lish qoidasiga amal qil"[7]. Demak, Yangi O'zbekistonni rivojlangan mamlakatga aylantirib, millatni yuksaltirish uchun har birimiz faol fuqarolik pozitsiyamizda "ulug'" bo'laylik...

ADABIYOTLAR

1. Q.Nazarov va b. "Ma'naviyat asosiy tushunchalar lug'ati" 2021-yil 331-bet
2. Sh.Mirziyoyev, "Yangi O'zbekiston strategiyasi" 2021-yil 24-bet
3. O.Mahmudov, "Farzandnoma" 2020-yil 65-bet
4. A.Mavrulov, "Yangi ma'naviy makon va ma'rifatli jamiyat barpo etishning ba'zi muhim masalalari" kitobi 30-bet
5. AYusupov, "G'amxo'rlik va e'tiborning yuksak namunasi" maqolasi "Yangi O'zbekiston" gazetasi 2021-yil 30-mart.
6. Q.Abdurahmonov, "Meritokratiya, pragmatizm va halollik — Singapur yutuqlari asosi" maqolasi. "Xalq so'zi" gazetasi 2023-yil 27-yanvar
7. M.Ismoil, "Aql egalari uchun mo'jizalar bor" 2022-yil 67-bet

УДК: 37.014.53

Venera KARIMOVA,
MGIMO (Toshkent filiali) dosenti, t.f.n
E-mail: venera_karimova@mail.ru

BIMM, PhD T.T. Shoymardonov taqrizi asosida

TEACHER RATING PROCEDURE TAKING INTO ACCOUNT STATISTICAL OUTLIERS

Annotation

The objective of this study was to test and evaluate the procedure for rating the teaching activity, taking into account statistical outliers, aimed at improving assessment methods in the field of education. The research methodology included collecting ratings of teaching activity given by students, followed by data processing in Microsoft Excel with the exclusion of the 5% lowest scores to mitigate potential subjective influence. The analysis was carried out using statistical methods, including the calculation of mean values and standard deviation, which allowed for the identification of changes in ratings and the uniformity of assessments. The results of the study confirmed the effectiveness of the proposed procedure, indicating its significance for increasing the accuracy of assessments and the quality of the educational process. The proposed methodology has the potential for widespread implementation in educational practice.

Key words: rating evaluation, mean value, statistical outliers, assessment methodology, standard deviation, quality of education, subjective influence, quantitative analysis.

ПРОЦЕДУРА РЕЙТИНГОВОЙ ОЦЕНКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ С УЧЕТОМ СТАТИСТИЧЕСКИХ ВЫБРОСОВ

Аннотация

Целью данного исследования являлось апробирование и оценка процедуры рейтинговой оценки преподавательской деятельности с учетом статистических выбросов, направленной на усовершенствование методик оценки в образовательной сфере. Методология исследования включала сбор оценок преподавательской деятельности, выставленных слушателями, последующую обработку данных в программе Microsoft Excel с исключением 5% наименьших оценок для нивелирования потенциально субъективного влияния. Анализ результата был осуществлен с использованием статистических методов, включая расчет средних значений и стандартного отклонения, что позволило выявить изменения в рейтингах и однородность оценок. Результаты исследования подтвердили эффективность предложенной процедуры, указывая на ее значимость для повышения точности оценок и качества образовательного процесса. Предложенная методика имеет потенциал для широкого внедрения в образовательной практике.

Ключевые слова: рейтинговая оценка, среднее значение, статистические выбросы, методика оценки, стандартное отклонение, качество образования, субъективное влияние, количественный анализ

STATISTIK CHETLANISHLARNI HISOBGA OLGAN HOLDA O‘QITUVCHILARNING REYTINGINI BAHOLASH TARTIBI

Annotatsiya

Ushbu tadqiqotning maqsadi ta’lim sohasida baholash metodikalarini takomillashtirishga yo’naltirilgan, statistik chetlanishlarni hisobga olgan holda o’qituvchilarning reytingini baholash tartibini sinovdan o’tkazish va baholash edi. Tadqiqot metodologiyasi tinglovchilar tomonidan berilgan o’qituvchilarning faoliyatiga oid baholarni yig’ishni, keyinchalik Microsoft Excel dasturida ma’lumotlarni qayta ishlashni, shu jumladan, potensial subyektiv ta’sirni pasaytirish maqsadida eng past 5% baholarni chetlashtirishni o’z ichiga olgan. Natijalarni tahlil qilish statistik usullardan, jumladan, o’rtacha qiymatlar va standart chetlanishni hisoblashni o’z ichiga olgan, bu reytinglardagi o’zgarishlarni va baholarning bir xilligini aniqlash imkonini berdi. Tadqiqot natijalari taklif etilgan tartibning samaradorligini tasdiqladi va bu tartibning baholarning aniqligini va ta’lim jarayonining sifatini oshirishdagi ahamiyatini ko’rsatdi. Taklif etilgan metodika ta’lim amaliyotiga keng miqyosda joriy etish potensialiga ega.

Kalit so’zlar: reyting baholash, o’rtacha qiymat, statistik chetlanishlar, baholash metodikasi, standart chetlanish, ta’lim sifati, subyektiv ta’sir, miqdoriy tahlil.

Введение. В современных условиях постоянно растущих требований к качеству образовательных услуг и уровню профессиональной компетентности педагогического персонала, актуальность непрерывного мониторинга и оценки профессиональной деятельности преподавателей является бесспорной. Однако, методы оценки, основанные исключительно на самооценке или оценке со стороны слушателей, часто подвержены влиянию субъективных факторов, что может существенно исказить полученные результаты и влиять на точность принимаемых на основе этих оценок решений.

Аналізу рейтингової системи для оцінки діяльності преподавателей посвящені роботи [1-4], автоматизація рейтингової системи оцінки розглянута

в работе[5], оценке и надежности результатов анкетирования посвящены работы [6-10].

С учетом этого становится актуальным использование процедуры рейтинговой оценки преподавательской деятельности с учетом статистических выбросов. Данный метод представляет собой комплекс мероприятий, предусматривающих систематический сбор оценок, выставляемых слушателями по 5-балльной шкале. Основной фокус данной процедуры заключается в учете статистических выбросов – значений, которые существенно отличаются от большинства остальных. Это позволяет минимизировать искажение итогового рейтинга преподавателей за счет аномально низких оценок, что, в свою очередь, повышает точность и надежность

результатов оценивания, приближая их к объективной реальности

Целью данного исследования является проверка эффективности нового подхода к оценке квалификации преподавателей, основанного на анкетировании слушателей и специфической обработке полученных данных, включающей исключение 5% наименьших оценок. Данный подход направлен на минимизацию влияния субъективности и устранение возможных искажений, связанных с отрицательным отношением слушателей к процессу обучения или личной неприязни к преподавателю.

Методология исследования. В рамках данного исследования применяется количественный подход, целью которого является оценка эффективности нововведенной методики рейтинговой оценки преподавательской деятельности, предусматривающей исключение 5% наименьших оценок для минимизации влияния субъективных факторов. Для достижения поставленных задач применяется комплексная методология, состоящая из нескольких ключевых этапов.

На первоначальном этапе был разработан специализированный инструментарий для сбора данных — анкета, ориентированная на оценку различных аспектов преподавательской деятельности. Анкета включает в себя вопросы, направленные на оценку как профессиональной компетентности преподавателей, так и их педагогических навыков, с последующей оценкой по пятибалльной шкале. Следующий этап исследования заключается в формировании репрезентативной выборки участников, включающей слушателей, проходящих программы повышения квалификации. Определение критериев выборки и демографических характеристик участников осуществлялось с учетом необходимости обеспечения достоверности и репрезентативности результатов исследования.

Для сбора данных использовалась методика анкетирования, при которой особое внимание уделялось анонимности и конфиденциальности ответов. Основной фазой исследования является статистическая обработка собранных данных, выполненная с использованием программы Microsoft Excel. В рамках обработки были внесены все полученные результаты анкетирования, после чего было проведено вычисление средних значений оценок каждого преподавателя.

Последующий этап анализа включал построение графиков, которые наглядно демонстрируют распределение оценок и помогают выявить общие тенденции и особенности в оценках преподавательской деятельности. Такой подход обеспечил удобство в визуализации данных и способствовал более глубокому анализу полученных результатов.

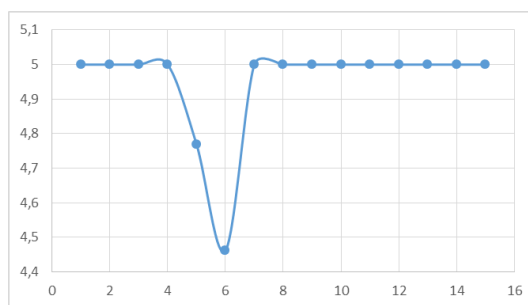

Рис.1. Диаграмма средних оценок преподавателей по результатам опроса

Среднее значение оценок возросло после исключения оценок, предположительно субъективно негативно настроенного слушателя, на 0.035 балла. Это указывает на повышение общего рейтинга преподавателей в результате коррекции данных.

Важной составляющей этого этапа было также исключение 5% наименьших оценок, что позволило минимизировать влияние статистических выбросов и субъективных искажений, возникающих из-за возможного негативного отношения слушателей к преподавателям или процессу обучения. Это решение было основано на предположении, что такие крайние оценки могут не отражать объективную картину квалификации и работы преподавателя.

Анализ и результаты. Апробация эксперимента проведена на выборке преподавателей, принимающих участие в программе повышения квалификации. Участник эксперимента: руководящие кадры высших образовательных учреждений, обучаемые по направлению курса переподготовки и повышения квалификации: Менеджмент системы образования.

Был проведен количественный анализ рейтинговых оценок преподавательской деятельности с применением методов математической статистики. Для оценки изменений в рейтингах преподавателей, были рассчитаны следующие показатели:

Среднее значение рейтингов преподавателей и средняя оценка каждого слушателя была вычислена по формуле: $\bar{x} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i$, (1)

где $\bar{x}$ - обозначает среднее значение, n - общее количество наблюдений, а x_i - значение каждого отдельного наблюдения. В рамках проведенного исследования, выборка включала 15 слушателей, задачей которых было оценить квалификацию преподавателей, осуществивших их обучение, то есть $n=15$. Оценивалось 13 преподавателей.

Среднее значение рейтинга преподавателей составило 4.95. Средняя оценка слушателями составила 4.98

Стандартное отклонение рейтинга преподавателей составляет 0,055 и рассчитываются по формуле: $s = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}$, (2)

где s - стандартное отклонение, n - количество элементов в выборке, x_i - i -е значение в выборке, $\bar{x}$ - среднее значение выборки

В ходе статистической обработки полученных оценок было выявлено, что оценочные баллы, присвоенные большинству преподавателей участником с порядковым номером 6, отличаются значительной степенью негативности по сравнению с оценками остальных слушателей (Рис.1). Отмеченное расхождение в оценках подчеркивает важность рассмотрения таких случаев при интерпретации результатов и их дальнейшей статистической обработке.

Разница средних значений до и после коррекции рассчитывалась по формуле: $\Delta\bar{x} = \bar{x}_a - \bar{x}_b$, (3)

здесь $\Delta\bar{x}$ - указывает на разницу в средних, $\bar{x}_a$ - среднее значение после коррекции, $\bar{x}_b$ - среднее значение до коррекции.

После анализа средних результатов, предоставленных слушателями, перейдем к изучению оценок, полученных преподавателями. Это позволит определить корреляцию между оценками слушателей и средним баллом, полученным преподавателями. Проведем анализ среднего балла преподавателей для выявления возможных отклонений в данных, а также для оценки влияния исключения выброса на общую картину распределения оценок преподавательского состава

Согласно полученным результатам, был проведен анализ рейтинговых оценок преподавателей до и после учета статистических выбросов. Изначальный рейтинг,

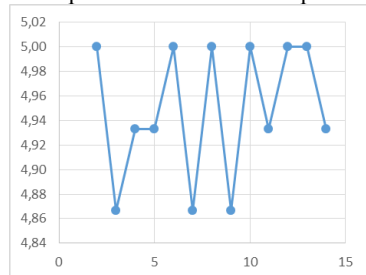

Рис.2. График средних рейтинговых оценок с учетом всех данных

Эти графики дают возможность сравнить влияние статистических выбросов на общую картину оценок преподавательской деятельности.

Стандартное отклонение в скорректированных оценках снизилось с 0,055 до 0,031, что указывает на уменьшение разброса оценок и повышение их однородности. Уменьшение стандартного отклонения

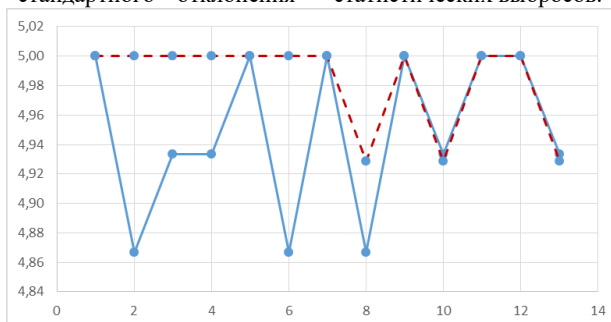

Рисунок 4. Сопоставление средних рейтинговых оценок преподавательской деятельности с учетом всех данных и после исключения статистических выбросов

В целом, анализ данных, представленных на графике 4, показывает, что исключение статистических выбросов приводит к увеличению средней оценки в некоторых случаях. Это указывает на то, что отсутствие статистических выбросов может снижать степень вариативности данных, упрощая интерпретацию результатов и повышая их надежность.

Уменьшение стандартного отклонения и увеличение среднего значения могут рассматриваться как положительный эффект от исключения аномальных оценок, что способствует устранению потенциальных искажений в оценочной активности. Таким образом, корректировка данных посредством удаления оценок, предположительно оказанных под влиянием субъективной неприязни, привела к незначительному повышению общего рейтинга преподавателей и

составленный на основе оценок всех слушателей, показывал, что средний балл преподавателей варьировался от 4,9 до 5,0, что свидетельствует о высокой оценке их работы со стороны слушателей.

На рисунке 2 представлен график средних рейтинговых оценок, полученных в ходе экспериментального исследования, с учётом всех данных, включая статистические выбросы. На рисунке 3 приведены аналогичные рейтинговые оценки, однако, в этом случае были исключены статистические выбросы, позволяя представить альтернативный вариант распределения оценок.

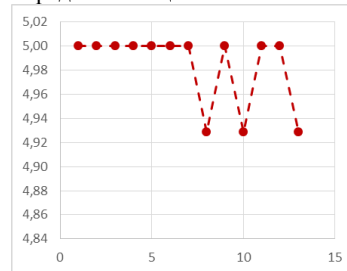

Рис.3. График средних рейтинговых оценок с учетом статистических выбросов

может быть интерпретировано как устранение искажений, вызванных негативно настроенными оценками.

Рисунок 4 демонстрирует совокупность средних рейтинговых оценок, представленных в двух модальностях: в первом случае - с учетом всех полученных данных, во втором - с исключением статистических выбросов.

улучшению его однородности, что может считаться подтверждением целесообразности применения данной корректирующей процедуры в контексте оценочных исследований.

Выводы. Таким образом, результаты анализа подтверждают гипотезу о том, что исключение аномальных значений из выборки способствует повышению точности оценочных данных и может быть рекомендовано для применения в аналогичных исследовательских задачах.

Такой подход может способствовать не только улучшению качества образовательного процесса, но и стимулированию профессионального роста педагогического персонала, а также усилению удовлетворенности слушателей качеством получаемого образования.

ЛИТЕРАТУРА

- Исаева Т.Е., Чуриков М.П., Котляренко Ю.Ю. Эффективность оценивания деятельности преподавателей вузов: сравнение отечественных и зарубежных методик // Вестник евразийской науки. 2015. № 3 (28). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/effektivnost-otsenivaniya-deyatelnosti-prepodavateley-vuzov-sravnenie-otechestvennyh-i-zarubezhnyh-metodik> (дата обращения: 05.01.2024).
- Лебедева Н.В., Кузнецова И.В. Анализ рейтинговой оценки деятельности преподавателя на примере зарубежной практики // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Педагогика. – 2019. – № 4. – С. 33-41.

3. Шевченко О.В., Кузнецова Е.А., Шевченко А.В. Проблемы внедрения рейтинговой системы оценки деятельности преподавателей // Вестник Кемеровского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социально-экономические науки. – 2018. – № 4. – С. 100-107.
4. Kanevsky V.M., Lukyanova A.L. Evaluating Teacher Performance and Teaching Effectiveness: Conceptual and Methodological Considerations // Educational Measurement: Issues and Practice. 2018. Vol. 37. No. 4. P. 3-14.
5. Степанова Е.А., Кузнецова Е.В., Кузнецова Е.А. Автоматизация рейтинговой оценки деятельности преподавателей // Информационные технологии в образовании. – 2017. – № 1. – С. 65-72.
6. Каримова В. Оценка валидности и надежности результатов анкетирования // SCIENCE AND INNOVATION INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL VOLUME 1 ISSUE 5 UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337, С. 118-124
7. Борисова Е.В., Кузнецова Е.В. “Оценка валидности и надежности результатов анкетирования” // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Педагогика и психология. - 2019. - № 1. - С. 28-38.
8. Кузнецова Е.В., Лебедева Е.В. “Методы определения надежности и валидности тестов для контроля знаний” // Научный диалог. - 2018. - № 11. - С. 217-229.
9. Мороз Л.С. Методы определения надежности и валидности тестов для контроля знаний // Труды БГТУ. Серия 3: Физико-математические науки и информатика. 2010. № 6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metody-opredeleniya-nadezhnosti-i-validnosti-testov-dlya-kontrolya-znaniy> (дата обращения: 05.01.2024).
10. Старкова Н.В., Кузнецова Е.В., Лебедева Е.В. Валидность и надежность анкеты для измерения уровня знаний и умений по профилактике ВИЧ-инфекции среди медицинских работников // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Медицина. 2020. - № 2. - С. 247-254.

Komola KARIMOVA,
TDTU dotsenti, PhD
E-mail:komola1010@gmail.com

T.f.n., dotsent M.Ariphodjayeva taqrizi asosida

LABOR PROTECTION AND TECHNICAL SAFETY IN PRODUCTION: A COMPREHENSIVE REVIEW

Annotation

Labor protection and technical safety in production are paramount considerations in modern industrial settings. This article provides a comprehensive review of the principles, practices, and technologies involved in ensuring the safety and well-being of workers within production environments. It explores various aspects such as risk assessment, hazard mitigation, ergonomic design, safety protocols, training programs, and regulatory frameworks. Additionally, the article discusses emerging trends and innovations aimed at further enhancing safety standards in industrial workplaces.

Key words: Labor Protection, Technical Safety, Occupational Health and Safety, Risk Assessment, Hazard Mitigation, Safety Protocols, Training Programs, Regulatory Compliance, Safety Management, Systems, Workplace Safety

ОХРАНА ТРУДА И ТЕХНИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ НА ПРОИЗВОДСТВЕ

Аннотация

Охрана труда и техническая безопасность на производстве находятся на первом месте в современных производственных условиях. В этой статье представлен всесторонний обзор принципов, методов и технологий, используемых для обеспечения безопасности и благополучия работников в производственной среде. В нем рассматриваются различные аспекты, такие как оценка рисков, снижение рисков, эргономичный дизайн, протоколы безопасности, программы обучения и нормативная база. Кроме того, в статье рассматриваются новые тенденции и инновации, направленные на дальнейшее повышение стандартов безопасности на производственных рабочих местах.

Ключевые слова: Охрана труда, Техническая безопасность, Охрана труда и безопасность, Оценка рисков, Снижение рисков, Протоколы безопасности, Программы обучения, Соблюдение нормативных требований, Управление безопасностью, Системы, Безопасность на рабочем месте.

ISHLAB CHIQRISHDA MEHNAT MUHOFAZASI VA TEXNIKA XAVFSIZLIGI

Annotsiya

Mehnatni muhofaza qilish va ishlab chiqarishda texnik xavfsizlik zamonaviy sanoat sharoitida asosiy e'tibordir. Ushbu maqola ishlab chiqarish muhitida ishchilarning xavfsizligi va farovonligini ta'minlash bilan bog'liq tamoyillar, amaliyotlar va texnologiyalarni har tomonlama ko'rib chiqadi. U xavfni baholash, xavfni kamaytirish, ergonomik dizayn, xavfsizlik protokollari, o'quv dasturlari va me'yoriy bazalar kabi turli jihatlarni o'rganadi. Bundan tashqari, maqolada sanoat ish joylarida xavfsizlik standartlarini yanada oshirishga qaratilgan rivojlanayotgan tendentsiyalar va innovatsiyalar muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Mehnatni muhofaza qilish, Texnik xavfsizlik, Mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik, Xatarlarni baholash, Xavflarni kamaytirish, Xavfsizlik protokollari, O'quv dasturlari, Normativ hujjatlarga muvofiqlik, Xavfsizlikni boshqarish, Tizimlar, Ish joyi xavfsizligi.

Kirish. Sanoat ishlab chiqarish sohasida ishchilarning xavfsizligi va farovonligi operatsion muvaffaqiyat va axloqiy mas'uliyatning asosiy ustunlari hisoblanadi. Mehnatni muhofaza qilish va texnik xavfsizlik tamoyillari odamlar o'z vazifalarini ishonchli va xavfsiz bajarishlari mumkin bo'lgan muhitni yaratish yo'lini yorituvchi mayoq bo'lib xizmat qiladi. Ishlab chiqarish va qurilishdan tortib qishloq xo'jaligi va tog'-kon sanoatigacha bo'lgan keng ko'lami tarmoqlarni o'z ichiga olgan sanoat ishlab chiqarishi dinamik jarayonlar, murakkab mexanizmlar va turli xil kasbiy xavf-xatarlar bilan ajralib turadi. Faoliyatning ushbu murakkab gobelenida mehnatkashlarning farovonligini ta'minlash axloqiy imperativlar, qonuniy majburiyatlar va iqtisodiy nuqtai nazardan kelib chiqqan holda imperativ vazifa sifatida namoyon bo'ladi. Darhaqiqat, ish joyidagi baxtsiz hodisalar, jarohatlar va kasb kasalliklari bilan bog'liq xarajatlar shunchaki moliyaviy yuklardan tashqarida bo'lib, odamlarning azob-uqubatlarini, ish unumdorligini pasaytirishni va obro'ga putur etkazishni qamrab oladi. Shu nuqtai nazardan, mehnatni muhofaza qilish va texnik xavfsizlik tamoyillariga jiddiy e'tibor qaratilib, xavflarni aniqlash, xavfsizlik choralari qo'llash va xavfsizlik madaniyatini oshirish uchun asos yaratiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy ishlab chiqarish muhitining murakkabligi xavflarni baholash, xavflarni kamaytirish, ergonomik dizayn, xavfsizlik protokollari, o'quv dasturlari va me'yoriy hujjatlarga muvofiqlikni o'z ichiga olgan xavfsizlikka ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi. Ishlab chiqarish ob'ektlarining gavjum qavatlaridan tortib, qurilish maydonchalarining baland inshootlarigacha sanoat landshaftining har bir burchagida xavfsizlik standartlarini oshirish uchun noyob muammolar va imkoniyatlar mavjud.

Tahlil va natijalar. Xavfni baholash va xavfni kamaytirish ishlab chiqarish muhitida samarali xavfsizlikni boshqarish tizimlarining asosini tashkil qiladi. Ushbu bo'lim potentsial xavf va xavflarni aniqlash, baholash va bartaraf etish, metodologiyalar, ilg'or tajribalar va sohadagi rivojlanayotgan tendentsiyalarni ta'kidlash bilan bog'liq jarayonlarni o'rganadi.

Xatarlarni baholash - bu ma'lum bir ish joyi yoki vazifa doirasida potentsial xavflarni va ular bilan bog'liq xavflarni aniqlash, tahlil qilish va baholashning tizimli jarayoni. Maqsad - baxtsiz hodisalar, jarohatlar yoki sog'liqqa salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan omillar haqida keng

qamrovli tushunchaga ega bo'lish va shunga mos ravishda aralashuvlarga ustuvor ahamiyat berishdir[2]. Xavflarni baholashda odatda bir nechta metodologiyalar qo'llaniladi, jumladan:

Bu mashinalar, kimyoviy moddalar, jarayonlar yoki atrof-muhit sharoitlari kabi potentsial zarar manbalarini aniqlashni o'z ichiga oladi. Ish joyidagi xavf-xatarlarni tahlil qilish (JHA), xavfsizlik tekshiruvlari va xavflarni xaritalash kabi usullar ish joyidagi xavflarni tizimli ravishda aniqlash va kataloglash uchun ishlatiladi.

Xavflar aniqlangandan so'ng, keyingi qadam potentsial oqibatlarining ehtimoli va jiddiyligini baholashdir. Risk matritsalar va xavfni baholash tizimlari kabi sifat usullari xavflarni ehtimollik, jiddiylilik va ta'sir qilish kabi mezonlarga asoslangan holda baholash uchun tizimli asosni ta'minlaydi.

Xatarlarni baholash aniqlangan xavflarning ahamiyatini qonuniy talablar, tashkilot maqsadlari va jamiyat kutganlari kabi belgilangan mezonlarga nisbatan tortishni o'z ichiga oladi. Bu jarayon keyingi harakatlar va resurslarni taqsimlash uchun xavflarni birinchi o'ringa qo'yishga yordam beradi.

Xavflarni yumshatish nazorat choralari va xavflarni kamaytirish strategiyalarini amalga oshirish orqali aniqlangan xavf-xatarlardan kelib chiqadigan xavflarni kamaytirish yoki bartaraf etishga qaratilgan. Kasbiy salomatlik va xavfsizlik qoidalarida belgilangan nazorat ierarxiyasi tegishli yumshatish choralari tanlash va amalga oshirish uchun asos yaratadi:

Xavfni yumshatishning eng samarali usuli xavfni butunlay yo'q qilish yoki uni kamroq xavfli muqobil bilan almashtirishdir. Masalan, zaharli kimyoviy moddalarni xavfsizroq muqobillar bilan almashtirish yoki odamlarning xavf-xatarlarga ta'siriga bo'lgan ehtiyojni bartaraf etish uchun vazifalarni avtomatlashtirish[3].

Muhandislik nazorati xavf-xatarlarga duchor bo'lish xavfni minimallashtirish uchun jismoniy muhit yoki uskunalarni o'zgartirishni o'z ichiga oladi. Masalan, mashinani qo'riqlash, shamollatish tizimlari, shovqin to'siqlari va ish stantsiyalarini ergonomik qayta loyihalash[2].

Ma'muriy nazorat xavf ta'sirini kamaytirish uchun ish amaliyotlarini, protseduralarni yoki siyosatlarini o'zgartirishga qaratilgan. Bu xavfsizlik protokollarini amalga oshirish, o'qitish va ta'lim berish, ish jadvalarini tuzish va xavfsiz ish amaliyotini qo'llashni o'z ichiga olishi mumkin.

Shaxsiy himoya vositalari (PPE): Agar boshqa nazorat choralari amalga oshirilmasa yoki xavflarni kamaytirish uchun etarli bo'lmasa, shaxsiy himoya vositalari oxirgi himoya chizig'i bo'lib xizmat qiladi. Shaxsiy himoya vositalariga misollar xavfsizlik ko'zoynaklari, qo'lqoplar, dubulg'alar, respiratorlar va himoya kiyimlarini o'z ichiga oladi. Samaradorlikni ta'minlash uchun shaxsiy himoya vositalarini to'g'ri tanlash, ishlatish va ularga xizmat ko'rsatish muhim ahamiyatga ega[4].

Normativ-huquqiy baza va muvofiqlik ishlab chiqarish muhitida ishchilarning xavfsizligi va farovonligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu bo'lim tartibga soluvchi standartlarning ahamiyati, me'yoriy-huquqiy bazaning asosiy tarkibiy qismlari va muvofiqlikka erishish va saqlab qolish strategiyalarini o'rganadi.

Normativ-huquqiy bazaning ahamiyati:

Normativ-huquqiy bazalar ishlab chiqarish muhitida mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik (OSS) uchun minimal standartlar va talablarni belgilaydi. Ushbu qoidalar ishchilarni xavf-xatarlardan himoya qilish, baxtsiz hodisalar va jarohatlarning oldini olish, xavfsiz va sog'lom ish muhitini targ'ib qilish uchun mo'ljallangan. Ishlab chiqarish muhitida me'yoriy-huquqiy bazalarning ahamiyati quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Mehnatchilarni himoya qilish: Normativ standartlar mashinalar, uskunalar, jarayonlar va mehnat sharoitlari bilan bog'liq xavflarni bartaraf etish orqali ishchilarning salomatligi va xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan.

- Qonuniy majburiyatlar: Ish beruvchilar OHS qoidalariga rioya qilish va o'z xodimlari uchun xavfsiz ish joyini ta'minlash uchun qonuniy javobgarlikka ega.

- Xavflarni boshqarish: Normativ-huquqiy bazalar ish joyidagi xavflarni aniqlash, baholash va nazorat qilish uchun tizimli yondashuvni ta'minlaydi, tashkilotlarga xavflarni samarali boshqarish va baxtsiz hodisalar va jarohatlarning oldini olishga yordam beradi.

-Sanoat standartlari: Tartibga soluvchi standartlar ko'pincha sanoatning ilg'or amaliyotlari va ekspertlar, savdo uyushmalari va nazorat qiluvchi idoralar tomonidan ishlab chiqilgan konsensusga asoslangan ko'rsatmalarni aks ettiradi, bu esa xavfsizlikning ustuvor me'yorlari va taxminlariga muvofiqligini ta'minlaydi.

Normativ-huquqiy bazaning asosiy komponentlari:

Mehnatni muhofaza qilish bo'yicha me'yoriy-huquqiy bazalar odatda quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

Qonunchilik

Standart va yo'riqnomalar

Majburlash mexanizmlari

Ishchi ishtiroki

Ta'lim[1]

Muvofiqlikka erishish strategiyalari. Normativ-huquqiy bazaga muvofiqlikka erishish mehnatni muhofaza qilish tizimini boshqarishga proaktiv va tizimli yondashuvni talab qiladi. Muvofiqlikka erishish uchun asosiy strategiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Xavfni baholash

- Xavfsizlikni boshqarish tizimlari

-Auditlar va tekshiruvlar

- Xodimlarni jalb qilish

- Doimiy takomillashtirish

Normativ bazalar va muvofiqlik ishlab chiqarish muhitida ishchilarning xavfsizligi va farovonligini ta'minlashning muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi. Minimal standartlarni o'rnatish, yo'l-yo'riq ko'rsatish va talablarni bajarish orqali tartibga soluvchi organlar ishchilarni xavf-xatarlardan himoya qilish va baxtsiz hodisalar va jarohatlarning oldini olishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tashkilotlar xavf-xatarlarni baholash, xavfsizlikni boshqarish tizimlari, xodimlarni jalb qilish orqali OHS qoidalariga rioya qilishni birinchi o'ringa qo'yishlari kerak.

Ishlab chiqarish xavfsizligi landshafti tartibga soluvchi standartlar, texnologik yutuqlar va rivojlanayotgan sanoat standartlari kombinatsiyasidan kelib chiqqan holda doimiy ravishda rivojlanib bormoqda. Ushbu maqolada ta'kidlanganidek, xavfni baholash, xavfni kamaytirish, xavfsizlik protokollari, o'quv dasturlari, tartibga rioya qilish va paydo bo'lgan tendentsiyalar va innovatsiyalar kabi asosiy fikrlar ishlab chiqarish muhitida ishchilarning xavfsizligi va farovonligini ta'minlashda ajralmas rol o'ynaydi.

Bundan tashqari, mustahkam xavfsizlik protokollari va keng qamrovli o'quv dasturlarini yaratish tashkilotlarda xavfsizlik madaniyatini oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Aniq ko'rsatmalar berish va xodimlarni xavflarni aniqlash va kamaytirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va munosabatlar bilan jihozlash orqali tashkilotlar o'z ishchi kuchlarini xavfsiz mehnat sharoitlarini saqlashda faol ishtirok etishlari mumkin.

Bundan tashqari, me'yoriy-huquqiy bazaga rioya qilish nafaqat qonuniy majburiyatlarni bajarish, balki xodimlarning salomatligi va xavfsizligini ta'minlash uchun ham zarurdir. Normativ standartlar xavfsizlik amaliyotlari uchun asos bo'lib, tashkilotlar rioya qilishlari kerak bo'lgan minimal talablarni belgilaydi, shu bilan birga doimiy

takomillashtirish harakatlari uchun mezon bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, ishlab chiqarish muhitida xavfsizlikka intilish ko'p qirrali ish bo'lib, hamkorlik, innovatsiyalar va ishchilarning farovonligiga qat'iy sodiqlikni talab qiladi. Tashkilotlar ilg'or tajribalarni o'zlashtirib,

texnologik yutuqlarni qo'llash va rivojlanayotgan tendentsiyalardan xabardor bo'lish orqali xavfsizroq, sog'lomroq va samaraliroq ish joylarini yaratishi mumkin, natijada ishchilar gullab-yashnashi va tashkilot muvaffaqiyatiga hissa qo'shishi mumkin bo'lgan muhitni yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Thibaud, M., Chi, H., Zhou, W., & Piramuthu, S. (2018). Internet of Things (IoT) in high-risk Environment, Health and Safety (EHS) industries: A comprehensive review. *Decision Support Systems*, 108, 79-95.
2. Olson, L. J. M., & AIR FORCE INST OF TECH WRIGHT-PATTERSON AFB OH. (1992). Safety, health, and environmental hazards associated with composite: a complete analysis.
3. Dreval, Y., Loboichenko, V., Malko, A., Morozov, A., Zaika, S., & Kis, V. (2020). The problem of comprehensive analysis of organic agriculture as a factor of environmental safety. *Environmental and Climate Technologies*, 24(1), 58-71.
4. Lieder, Michael, and Amir Rashid. "Towards circular economy implementation: a comprehensive review in context of manufacturing industry." *Journal of cleaner production* 115 (2016): 36-51.

Zumrat KENDJAYEVA,
Buxoro muhandislik-texnologiya institute tadqiqotchisi
E-mail: zumradkenjayeva@gmail.com

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti professori, f.f.d. G.N.Navro'zova taqrizi asosida

TASAVVUFDA SHUKR VA SHUKRONALIK HISSINI TUYISH TUYG'USI HAQIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada har bir o'tgan kunimizga shukrona qilishimiz, imkon qadar insonlarga har kuni savob ishlarni qilishimiz lozimligi ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tinch-xotirjam hayotimiz farovon o'tayotgan kunlarimizning qadriga yetish uchun shukr qilib, eng avvalo hushyor bo'lishimiz lozimligini, ana shu ne'matlardan ayirmoqchi bo'lgan turli g'arazli kuchlar, nopok toifalarning nayranglaridan hamisha ogoh bo'lib, ularga munosib javob qaytarish kerakligi bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Tasavvuf, shukr, shukronalik, shukronalik hissi, islom ta'limoti, jamiyat, ma'naviy muhit, ijtimoiy hayot, jamiyat rivoji, ma'naviyat.

О ЧУВСТВЕ ТЕРПЕНИЯ В СУФИЗМА

Аннотация

В данной статье научно проанализировано, что мы должны быть благодарны за каждый прожитый день и каждый день делать людям как можно больше добрых дел. Чтобы ценить дни нашей мирной и благополучной жизни, мы должны прежде всего быть бдительными и всегда быть в курсе проделок различных злонамеренных сил и нечистых групп, желающих лишить нас этих благ, и дать им соответствующий ответ, заявил, что его следует вернуть.

Ключевые слова: суфизм, признательность, признательность, чувство благодарности, исламское учение, общество, эстетика, духовная среда, общественная жизнь, развитие общества, духовность.

ABOUT THE SENSE OF PATIENCE IN SUFISM

Annotation

In this article, it is scientifically analyzed that we should be grateful for every past day, we should do meritorious deeds to people every day as much as possible. In order to appreciate the days of our peaceful and prosperous life, we must first of all be vigilant and always be aware of the tricks of various malicious forces and impure groups who want to deprive us of these blessings, and give them a suitable response, stated that it should be returned.

Key words: Sufism, gratitude, gratitude, feeling of gratitude, Islamic teachings, society, aesthetic, spiritual environment, social life, community development, spirituality.

Kirish. Xalqimizda shukronalik iymonning yarmi deb bejizga aytilmaydi. Inson qo'lidagi ne'matlarga shukr qilar ekan, ne'matlar ziyoda bo'lishiga sabab bo'ladi. Alloh taolo bandalariga mislsiz ne'matlarni in'om etdi. Doimo barcha qadimiy manbalarda, insoniyatni ma'naviyatli qilishga xizmat qiladigan barcha o'gitlarda shukronalikka da'vat etiladi. Ularda ne'matlar nihoyatda ko'pligi, eng buyuk ne'mat-iymon, ilm ne'mat ekanligi, banda ibodat qilayotganda halovatni his qilar ekan iymonining nuri ziyoda bo'lib borishi, ilmni muhabbat bilan o'qir ekan, bilingki, endi uning ana shu ilmga bo'lgan rag'obati oshib borishi aytiladi.

Islom ta'limotida ne'matlarga shukr qilish ulug' fazilat va yuqori daraja deb alohida qayd qilingan. Doimo qanoatli, shukrli banda haqiqiy boy bo'lishi, qanoat ila boy bo'lish bor-yo'g'iga ko'nmoq bilan bo'lishi, shukrning qanoatdan ham afzallik jihati borligi, shukr ne'matning boriga xursand bo'lish, qolaversa, ne'matning ziyoda bo'lishiga sababchi omil ekanligi, har qanday ne'mat shukr bilan ziyoda bo'lishi, Alloh bizga berganiga shukr qilsak, Alloh yanada ziyoda qilishi, ta'kidlanadi. Banda ikki qoidani bilib olishi kerakligi, ya'ni bir insonga ikki qanot kerak, biri shukr, ikkinchisi sabr deyiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Shukronalik - inson ziyonati. Bugungi tinchlik-osoyishtalik, erkin va farovon hayotga shukrona keltirish, uning qadriga yetish xayru barakani yanada ziyoda qiladi. Bugungi tinchligimiz ayni Yaratganning bergan ne'matlariga shukrona keltirishni o'rgatadi. Shukrona keltirib, qalblari nurga to'lgan insonlar hayoti barchaga ibratdir. Suqrot hakim: "Ne'mat va

davlatigiz bor paytda shukr bajo keltirib, boshingizga qiyinchilik tushgan vaqtda sabrni o'zingizga yo'ldosh qiling. Sabr har bir yengillikning ochqichi bo'lib, ne'matga shukr qilish davlat va osoyishtalikning ko'payishiga sabab bo'ladi", deb yozadi.

Xalqimizda shunday maqol bor: "Yo'q narsaga qayg'urmaydigan emas, boriga shukr qiluvchi-donodir". Ammo shuni bila turib noshukrlik qiladiganlar ko'p emasmi? "Qasamki, agar bergan ne'matlarimga shukr qilsangiz, albatta, ularni yanada ziyoda qilurman. Endi agar kufroni ne'mat qilsangizlar, albatta, azobim ham juda qattiqdir" (Ibrohim surasidan).

"E, odam farzandi! Albatta, sen Meni yod etib va ne'matlarimga shukr qilib yursang, Men ehsonimni yana ziyoda qilaveraman. Agar Meni yod etmay, esdan chiqarsang va ne'matlarimga shukr qilmay, kufr qilsang, berib turgan in'om va ehsonimni ham to'sib qo'yaman"- deyilgan Qudsiy Hadisda [1].

So'fi Oллоhуor shunday yozadilar:

Kishikim, roziliq tominida bo'lsa,

Qilur shukr ajdaho kominda bo'lsa.

Tadqiqot metodologiyasi. Inson Alloh taoloning roziligini istamoq zavqida bo'lsa, ajdaho komida turib ham Tangri taologa shukr aytadi, hamisha Alloh roziligini so'raydi.

O'z holiga shukr qiluvchi odamning qalbida iymon nuri porlab turadi. Inson bu nur bilan kamolotga erishadi. Inson fe'lining kengligi, nazarining to'qligi nur bo'lib chehrasiga fayz baxshida etadi. Shuning uchun ham

O'zbekiston xalq yozuvchisi Tohir Malik yozgan asarlari orqali kitobxonlar muloqot qilishga izn berganligi uchun Alloh taolloga beaded shukrlar qilaman, - deb yozadilar [1].

Allohning taqdiriga ishonmagan, o'ziga nisbatan haqsizlik qilindi, deya o'ylagan kishining hayoti notinch kechadi. U har doim salbiy hissiyot ta'sirida bo'lib, ishlarini to'g'ri tashkil qila olmaydi.

Inson o'z nasibasiga rozi bo'lsa, qo'ldan keladigan ishlarni mukammal bajarishga harakat qilsa, Allohga eng go'zal shukr etgan bo'ladi. Chunki haqiqiy shukr berilgan ne'matlar qiymatini bilib, ularni o'z o'rnida ishlatib, Yaratganning rizosi uchun qo'llamoqdir.

Tahlil va natijalar. Teran fikrlaydigan inson hayotni qadrlaydi, turli voqea-hodisalar qarshisida sobit turadi. Taqdiri azalga rozi bo'lmoq esa kishini toblaydi, qayg'u-alamlarni xotirjam yengishga yordam beradi. Abu Xurayra (roziyallohu anhu) rivoyat qilgan hadisda Payg'ambarimiz (alayhissalom): "Allohning berganiga rozi bo'l, insonlarning eng badavlati bo'lasan!" (Imom Termiziy) deb marhamat qilganlar.

Noshukrlik-baxtsizlik keltiradi. Zero, nasibasiga rozi bo'lmaslik va yetishmovchilikdan shikoyat qilish hech narsani o'zgartirmaydi, aksincha, dardini yanada oshiradi. Shukr qilish, qo'lidagi ne'matlardan ko'ngli to'lib, ijobiy tuygularda bo'lish insonning ikki dunyosi uchun nihoyatda foydalidir. Masalan, sog'lom odam "shukrki, soglig'im yaxshi", deb qo'ldan kelgancha mehnat qilib, moddiy qiyinchilikdan qutuladi.

Aksincha, kishi har doim boshqalar bilan o'zini taqqoslab, "Nega falonchi mo'l-ko'l xarajatlar qiladi-yu, men qila olmayman? Men ham ular kabi xarjlashni istayman!" desa, o'zining ahvolini og'irlashtiradi. Farzandlarining rizqini qiyadi, hatto qarzga botib qolishi mumkin. Unutmaylikki, "Hech qanday imkoniyatim yo'q", degan odamlar ham juda ko'p ne'mat egasidir. Agar sog'liq, niyatlarni amalga oshirishga vaqt va yoshlik kabi ne'matlarimizga imkon qadar ko'proq shukr qilsak, Alloh taolo rizqimizni yanada kengaytiradi.

Olimlarning aniqlashicha, shukronalikni his qilish miyaga o'zgacha stimuly berish bilan birga o'zgalarning intilishlarini anglashga javobgar miya sohalarni ham faollashtiradi. Shukronalik hissi salbiy hissiyotlar, hasad, nasosizm, sinosizm va materializm kabi illatlarga yo'l qo'ymaydi. Shukronalik hissiga yo'g'rilgan yurak, vaziyat qanday tus olmasin, ichki mamnunlikni yo'qotib qo'ymaydi. Inson qo'lidagi ne'matlarga shukr qilar ekan, ne'matlar ziyoda bo'lishiga guvoh bo'ladi. Nolish, inkor qilish ila qo'lidagi ne'mat ham yo'q bo'ladi. Alloh taolo bandalariga mislsiz ne'matlarni in'om etdi. Faqatgina bir talab, ana shu ne'matlarga shukr qilishni talab etadi.

"Payg'ambarlar tarixi" asaridan bitta rivoyat keltiramiz: "Sufyon ibn Uyayna shunday deganlar: Kishi uch xil holatda juda muhtoj bo'ladi:

1. Tug'ilgan kunida. U avval onasi qornida edi, endi bo'lsa, u yegulik yerga tushdi.

2. Vafot etgan kunda. U avval ko'rmagan odamlarni ko'radi.

3. Qiyomat kunida. U o'zini ulkan mahshargohda ko'radi"[3].

O'zbekistonda istiqomat qiladigan har bir inson muhtojlarga yordam berishi, qariyalarni asrab-avaylashi va yetim-yesirlarning boshini silashi zarurdir, chunki bizga sharqona mentalitet xosdir.

Islom dinining besh asosiy rukni bor: 1. Imon, ya'ni shahodat (arab. -guvohlik berish); 2. Namoz o'qish; 3. Zakot (arab. - poklash, o'sish, ortib borish); 4. Ro'za tutish; 5. Haj - qodir bo'lgan kishi uchun umrida bir marta Makka shahridagi Ka'bani ziyorat qilish va ushbu ibodat o'z ichiga oladigan arkonlarni ado etish.

Zakot - (arabcha, poklash) ehtiyojdan tashqari bo'lgan boylikning qirqdan bir qismini (2,5 %) sadaqa qilish. Zakot moli zakot miqdoriga etgan badavlat kishilar uchun farz etilgan.

Imom al-Buxoriyning "Jomi' as-sahih" asarida [4] keltirilishicha, kimlarga qanday miqdorda ko'mak berish mumkin degan savollarga javob topishimiz mumkin. Jumladan:

129-bob. Qancha miqdorda zakot va sadaqa berish mumkinligi to'g'risida va butun bir qo'yni ehson qilgan shaxs xususida.

Ummu Atiyya raziyallohu anho rivoyat qiladilar: "Nusayba degan bir ansoriya ayolga qo'y yubordim. Ul ersa, shu qo'yning go'shtidan Oysha raziyallohu anhogaga yubordi". Oysha onamiz bunday deydilar: "Janob Rasululloh sallallohu alayhi va sallam: "Biror yegulik narsa bormi?" - deb so'radilar. "Nusayba yuborgan qo'y go'shtidan boshqa hech vaqo yo'qdir", - dedim. "Keltirgil, sadaqa o'z o'rnini topibdir!" - dedilar".

128-bob. Har bir musulmon sadaqa qilmog'i lozim, agar sadaqa aylamoqqa hech narsasi bo'lmasa, yaxshilik qilsin!

Sa'id ibn Abu Burda otalaridan, otalari esa, o'z otalaridan quyidagi hadisni eshitgan erkanlar: "Janob Nabiy sallallohu alayhi va sallam: "Har bir musulmon sadaqa qilmog'i lozim", - dedilar. Sahobalar: "Yo Nabiyalloh, agar hech narsasi bo'lmasachi?" - deyishdi. Janob Rasululloh: "Qo'li birlan mehnat qilib, o'zi ham manfaatlang'aydir, bировga ham sadaqa berg'aydir", - dedilar. Sahobalar: "Agar bunga qurbi etmasa-chi?" - deyishdi. Janob Rasululloh: "Ojizu jabrdiydalarga yordam berg'aydir", - dedilar. Sahobalar: "Bu ham qo'ldan kelmasachi?" - deyishdi. Janob Rasululloh: "Yaxshilik qilmoq yo'lga o'tib, yomonlikdan qaytsin, ana shuning o'zi uning sadaqa qilganidir!" - dedilar" [5].

145-bob. Yetimlarga sadaqa qilmoqning vojibliigi haqida.

Abu Sa'id Xudriy raziyallohu anhu rivoyat qiladilar: "Nabiy sallallohu alayhi va sallam bir kuni minbarga chiqib o'tirdilar, biz ham tegralarida o'tirdik. Janob Rasululloh bizga: "Men vafot etganimdan keyin bu dunyo sizlarga o'zining go'zalligi-yu, ziynatlarini namoyon qilmasa, deb qo'rqg'aymen", - dedilar (ya'ni, "Sizlar ayshu ishratga berilib ketmasanglar, deb qo'rqg'aymen",- dedilar). Shunda bir kishi: "Yo Rasululloh, yaxshilik (ya'ni, dunyoning go'zalligi-yu, ziynatlari) ham yomonlik keltirgaydirmi?" - deb so'radi. Nabiy sallallohu alayhi va sallam jim qoldilar. Odamlar boyagi kishini "Rasulullohga gapirmoqqa ne hadding bor, ul kishi senga so'zlamadilarku!"- deb koyishdi. Janob Rasululloh jim qolganlarida biz vahiy kelyapti, deb o'yladik. Bir ozdan keyin, Rasululloh sallallohu alayhi va sallam yuzlaridagi terni artdilarda, boyagi kishidan mamnun bo'lgandek chehralari ochilib: "Qani savol bergan kishi?" - dedilar, so'ng unga qarab: "Yaxshilik yomonlik keltirmag'aydir. Bahorda unadirgan o'tlar ichida, okilat ul-xadro'dan bo'lak, (hayvon) esa o'ldiradigan yokim kasal qiladigan o'tlar bordir. Ularni egan (hayvon) qorni shishib, ichi o'tib, bavl qilib, oftobda cho'zilib yotg'aydir. Keyin, ko'zi ochlik qilib, yana o'sha o'tdan egaydir. Mol-dunyo ham o'sha yashil o't-o'langa o'xshaydir. Mol-dunyosini miskin, yetim va musofirlarga sadaqa qilib, so'ng u dunyoga rixlat aylaydirgan musulmon qandog' ham yaxshidir!". Nabiy sallallohu alayhi va sallam yana bunday dedilar: "Birovning molini egri, nohaq yo'l birlan oladigan odam qancha esa ham, to'ymaydirgan mechkayga o'xshaydir, o'sha egri yo'l birlan olingan mol qiyomat kuni uning qallobligiga guvoh bo'lg'aydir!"[5].

Qur'oni karimda bu haqda marhamat qilinib, jumladan: "Agar shukr qilsangiz (va imon keltirsangiz), U sizlar uchun rozi bulur" (Zumar, 7), deyilgan. Ushbu oyatdan ma'lum bo'ladi, Alloh roziligini topishni istagan har bir

banda doimo Unga hamd aytib, ne'matlariga shukrona keltirishi, ana shu ikki kalimani takrorlab yurishga odatlanishi zarurdir. Abdulloh ibn Abbos (roziyallohu anhu)dan rivoyat qilinshicha, Rasululloh (solallohu alayhi va sallam): "Jannatga birinchi bo'lib kiradigan kishi farovonlik va tanglik kunlarida ham Allohga hamd aytib yuradigan kimsadir" (Tabaroniy rivoyati), deganlar.

Alloh taolo O'zining fazlu karami ila inson zotini aql va idrok sohibi qilib yaratdi va unga behisob ne'matlarni ato qilib, ulardan bahramand qildi. Shu bilan bir qatorda O'zining ne'matlariga shukr aytishga ham buyurib, kalomida shukr qiluvchilarga ne'matlarini yanada ziyoda qilishni aytdi: "Yana Rabbingiz e'lon qilgan (bu so'zlar) ni eslangiz: "Qasamki, agar (bergan ne'matlarimga) shukr qilsangiz, albatta, (ularni yanada) ziyoda qilurman. Bordi-yu, noshukrchilik qilsangiz, albatta, azobim (ham) juda qattiqdir".

Barchalarimiz Parvardigorning biz bandalarga bergan tansihatlik, farovonlik, baxtu saodat, tinchlik va osoyishtalik kabi ulug' ne'matlariga shukr aytsak, qadriga yetsak, shunda Alloh ham bizlardan rozi bo'ladi.

Qur'oni Karim va Hadisi sharifga asoslangan tasavvufning Xojagon tariqatida ham insonni komil bo'lib shakllanishidagi omillardan biri shukronalik ekanligin alohida ta'kidlanadi. Abdulxoliq G'ijduvoniyl fikricha haqiqiy taqvodor pok shaxs o'z hayotida ehsonli bo'lishni, yashashida yaxshilik

qilishni, xayrli a'molni sodir etishni, hayotda shukronalikni o'z oldiga asosiy ma'naviy-axloqiy maqsad qilib qo'ymog'i lozim. Barchaga yaxshilik qilish, xayrli amolli bo'lish yo'li bilan ma'naviy-axloqiy hayotni yuksaltirish, haqiqiy insoniy hayot darajasiga yetish mumkindir [7].

Xulosa va takliflar. Tasavvuf tariqati borasida Xo'jai Jahon Abdulxoliq G'ijduvoniyl o'z mustaqil fikru aqidalariga ega edilar. Xojai Jahon solikning ruhiyl ma'naviy bosqichlarining o'n oltinchisi "Shukr va tavakkul" bo'lgan. Hazrat G'ijduvoniyl: "Bilgilki, ne'matning shukri shundaki, bu ne'matlar uchun Allohning farmoniga amal qilishda osiylik bo'lmaydi, tavakkul shundayki banda chorayul tadbirni barcha ishlardan tark qiladi, o'z ishlari chorasini Allohga topshiradi: kimki Allohga tavakkul qilsa, bas Alloh uni himoya qiluvchidir" deydi [3]. Alloh insonga ko'z berdi, ko'rish quvvatini ato etdi, til berdi, so'zlashishdek buyuk ne'matni ato etdi, eshitish, bir so'z bilan aytganda ham buyuk olam, ham kichik olam qilib yaratdi. Bu ne'matlarga shukr qilib faqat yaxshilik uchun xizmat qilish kerakligi uqtiriladi. Saxovat, ya'ni yomonlikka ishlatilsa gunohga qolishi uqtiriladi.

Abdulxoliq G'ijduvoniyl Qur'oni Karim va hadisi sharifga asoslangan tasavvuf ta'limotidagi inson ruhiyl kamolotining maqomlaridan biri bo'lgan shukronalikni chuqur o'rgangan va shu haqida qimmatli meros qoldirgan.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси, 22 декабрь 2017 йил, 15 б.
2. Тоҳир Малик. Танланган асарлар. Одабийлик мулки. 3-китоб. Тошкент. "Sharq"НМАК. 2010.690 б.
3. Muhammad Sayyid Tantoviy. Payg'ambarlar tarixi. Tarjimon: Ziyovuddin Rahim. Muharrir: Alisher Nazar. -Toshkent, 2002.
4. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriyl. Al-jomi' as-sahih (1-jild). Arabchadan Zokirjon Ismoil tarjimasi. - Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati, 1991.
5. Deyl Karnegi. Betashvil yashash siri. -Toshkent: Davr press" NMU, 2017.
6. Фалсафа. Қисқача изоҳли луғат. -Тошкент: Шарқ, 2004. -Б.372.
7. Ҳадис. -Т.: Қомуслар бoш тахририяти. 1 том. Ал-Жомий Ас-Саҳих. (Ишонарли тўплам). 6-бoб. Б-15.

Feruza KURBANOVA,
2nd year doctoral student of Chirchik State Pedagogical University
E-mail: k.feruza22051987@gmail.com

Based review of (PhD) M.Boltayeva

BASIC POINTS IN DEVELOPING INTERCULTURAL COMPETENCE

Annotation

This article mainly has some significant discussion point on the development of intercultural competence in higher education students. As nowadays this competence is considered one of the most vital aspect of perfect foreign language specialists, having relevant solutions for the improvement of the competence, we think that, is the most vital matter for both language teachers and students. Here some ways are going to be considered as alternatives of our aim in education, as the intercultural competence is utterly necessary skill in this global internationalized era. The ideas as dialogic approach and student-centered methods can be somehow relevant solutions for the competence's development.

Key words: Contact hypothesis, cultural contact, exposure, identity development, Dualism, Multiplicity, self-authorship, mentoring.

ОСНОВНЫЕ ПУНКТЫ РАЗВИТИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Аннотация

В этой статье в основном содержится важная дискуссионная тема по развитию межкультурной компетенции у студентов высших учебных заведений. Поскольку в настоящее время эта компетентность считается одним из наиболее важных аспектов совершенных специалистов по иностранному языку, мы считаем, что наличие соответствующих решений для улучшения компетенции является наиболее важным вопросом как для преподавателей языка, так и для студентов. Здесь мы будем рассматривать некоторые способы, альтернативные нашей цели в образовании, поскольку межкультурная компетентность является совершенно необходимым навыком в эту глобальную интернационализированную эпоху. Такие идеи, как диалогический подход и студент-ориентированные методы, могут быть в некоторой степени релевантными решениями для развития компетентности.

Ключевые слова: Контактная гипотеза, культурный контакт, экспозиция, развитие идентичности, дуализм, множественность, самоавторство, наставничество.

UMUMMADANIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHDAGI MUHIM JIHATLAR

Annotatsiya

Bu maqolada asosan oliy ta'lim talabalarida umummadaniy kompetensiyani rivojlantirish bo'yicha muhim munozara aks etadi. Hozirgi kunda ushbu kompetensiya yetuk xorijiy til mutaxassislarining eng dolzarb jihatini kasb etar ekan, kompetensiyani rivojlantirish borasida muqobil yechimlarni ko'rib chiqish o'ylashimizcha ham til o'qituvchilari ham talabalari uchun barobar darajada ahamiyatli masala hisoblanadi. Biz quyida bir necha usullarni ta'limdagi maqsadimiz uchun muqobil variant sifatida berib o'tmoqchimiz, xolbuki umummadaniy kompetensiya hozirgi global xalqaro davrda juda zaruriy ko'nikmadir. Dialogik yondashuv hamda talaba-markazlashgan metodlar kabi fikrlar ushbu kompetensiya taraqqiyoti uchun mos yechim bo'la oladi deb o'ylaymiz.

Kalit so'zlar: Munosabat gipotezasi, madaniy munosabat, duch kelmoq, shaxsiyat taraqqiyoti, dualism, ko'p fikrlik, individual mualliflik, murabbiylik.

Introduction. Vital to our research is considered the intercultural competence and the intention to know how it develops in higher education students. Studies show that an important condition of intercultural competence enhancement is the immersion into cultural practices beyond the one, which a person has been socialized into in the springtime of life. Besides, some types of approaches and methodologies that contain experiential learning or "learning by doing" involving experience, comparison, analysis, reflection and co-operative action are most effective in non-formal and formal education if these teaching and learning methods are supported by the official national and local curriculum and education authorities. Project work as one significant form of innovative teaching techniques and work forms has become very popular in the teaching of majority subjects in institutions. Here we will discuss social contact theory and then some studies explored the intercultural development in undergraduates.

The study offers the role of student-to-student interaction as a predictor for learning needs just as much consideration as an attention on what is taught in the formal education. It is argued that the strategy interactions are carried out among various students both within and outside the classroom may have an important bearing on designing intercultural learning and enhancement [12], [14], [7]. This leads to calls by scientists to have a more deeper look at the connection between the formal and informal curriculum [18], [20].

Literature review. Leask [13] mentions that much learning happens in the informal learning where several varying ideas and tasks that happen outside formal demands support the culture on campus. Researches offer that inspite of a desire to consider Intercultural competence in the curriculum, there is less comprehension about how to get this [12] and in some conditions, a resistance by learners towards dealing with diversity [16]. Consideration of student group

dynamics show that international and native students instinctively run towards like-minded individuals [10]. So, learning how to enhance group processes around cultural understanding and boundaries is seen as essential.

Jones [10] informs that group work can not in general provide interactions that last. Researches centering on the student voice report that learners are mostly short of skill, motivation and courage to communicate along cultures even they know the profits related to global employability. It sounds inspiring learners to interact with other learners who are different is a demand for intercultural competence to boost. But, to effectively occupy learners in intercultural learning, a wide variety of factors need to be related to including: students intention, awareness, knowledge and skills that may be improved over time [1], [9], [11], [12]. Rather than observe previous views that consider diversity as a target or an outcome that may be reached, Lee et al. [12] notes "diversity as a complex and essential thread that should be intentionally woven into the fabric of the institution at all levels". Literature also focuses that exposing learners to multi perspectives, thoughts and experiences is not enough to form diverse comprehension [5].

A renomination of how content is suggested and may be performed by students is called for in the literature and interaction is suggested as critical in this procedure of comprehension and communicating across various places of education [12], [15], [17]. It has been also known that intentionally encouraging interaction and engagement is significant for the process of Intercultural Competence to be envisioned.

Research methodology. Oral interactions, when encouraged with different others, may reveal important for reaching positive intercultural results for learners [12]. In addition, Bowman's [4] meta-analysis defined that only when learners busy with meaningful interactions with a wide range of other learners made new understanding outcome. It is also offered that to better comprehend the complex dynamics of intercultural engagement, looking to the perspectives of majority participants may function as an important tool to facilitate fresh thinking. Harrison and Peacock suggest that the voice of the native learners' experience in the intercultural context is a missing view in the literature.

Furthermore, Jones argues that we should consider learner voices to understand the complete effect of internationalization tasks. Only in that case can higher education gain direction for how to effectively support integration and interaction for intercultural instruction. These studies provide the design of our program that aimed to facilitate learner's development of IC through the use of dialogue as a medium of interaction over face-to-face forums.

Significantly, higher education institutions need to learn ways to study difference and promote learners to control discomfort when dealing with difference. Learners need to be managed to make meaning of their practices without processing the "risk of enhancing unreflected beliefs and values about other countries, customs and norms" [19].

Analysis and results. The role of dialogue while interacting has accepted much focus as a vital constituent for intercultural instruction. In the name of all type of students to concern in real dialogue, various communication styles of learners should be taken into consideration [12]. When learners engage in successful group discussion, as promoted by a teacher, a significant sense of cooperation can make between the conversation partners. There is a huge body of scholarship on the benefits of facilitating dialogic learning to inspire developed social interaction within classes and this is mostly mentioned as dialogic pedagogy. Lyle asserted that dialogic instruction appreciates student's knowledge and makes it a resource for learning, by opening up the learning

pace for dialogue, the instructor's monologic construction of what counts as knowledge is interrupted.

Dialogic interactions involve a learning space where questions are requested, viewpoints are stated and ideas that appear in the group are discussed. Actually this interaction aims to do much more than amend a learner's ability to communicate; it also gives opportunity to lifelong learning and active reflection needed to think more deeply and these components are demanded for IC to vegetate, as looked through before.

As reflection is inspired by the dialogic talk, it becomes essential to the deep learning associated with IC development. In the intercultural class instructors need to comprehend how to promote discussion, as this is vital for vegetating IC. Reflection by students is important as troublesome or taken-for-granted resources, such as cultural bias or standardised attitudes, can potentially be transformed to enable a change in thought. The development of IC in response to participant engagement in dialogic interaction with diverse others is investigated here. Guided by Deardorff's theoretical model of IC, facilitating growth of one's attitudes, knowledge and skill can lead to an external outcome of successful intercultural communication in a certain context. It can demand an "informed frame of reference shift", a desired internal outcome, as visualized in Deardorff's model. According to Deardorff and Jones [6], this internal outcome consists of notable components such as: flexibility, adaptability, empathy and ethnorelative perspective or "relativizing one's self", to call on a phrase used by Byram.

While Bakhtin's [2,3] theory of dialogism provides this project with a guide for how and why intercultural competence may be socially mediated through language use, Deardorff provides components that may be traced to follow the potential growth of IC, the focus of this research. Deardorff's model of intercultural competence supports a foundation of an approach to understanding IC. Based on that study the components were placed into a visual framework, a process model of IC, involving categories of attitudes, knowledge, skills, internal and external outcomes. The interconnection of the components indicate that cultural or content knowledge alone is not sufficient for IC, other components, such as the essential attitudes of openness, curiosity and respect should be connected with knowledge and skill to reach the development of IC.

It has also been seen by Deardorff and Jones that this process of intercultural development is reached by one's capability to self-reflect and to be mindful. It is vital for an individual to get an internal change in one's frame of reference, according to foundational components, to show externally efficient and relevant communication ad behavior in an intercultural context, that is, to become IC. This research has focused on certain components from Deardorff's modelled framework to trace the shifts in an intercultural understandings and competence that result from participants, who dealt with the designed IC program invited a mix of domestic and international students to deal with discussion around intercultural topics.

Deardorff's model for intercultural competence is efficient for identifying the various components of intercultural growths that evolve by degree. However, it does not explain how interaction between participants can facilitate a shift in achieving new components as one becomes developing more competent. While taking into account the act of communicating in an intercultural context, it is offered that learning happens on the border between the self and other and that the activity that happens at this boundary point is essential for intercultural understanding and individual ideological becoming to emerge. The utterance is seen as having a border between what is said and what is not said. A speaker is seen to

make assumptions around the beliefs and values of their group and shapes their utterance accordingly. Such a "border phenomenon" is after all "drenched in social factors" [8].

Most interesting here is how students respond and interact to conversations during the forums when they sense that these beliefs are different and not shared by the interlocutor. A cultural domain has no inner limit. It is located entirely upon the boundaries, then crossing the border into this area would be essential to engage with a cultural act. Some can refer to this dialogic activity as "working the elf-other boundary". Through moving across the boundary intercultural learning is able to vegetate.

Conclusion. In conclusion, it is theorized through dialogic interaction that students can question pre-conceived views and ideas about others. Deardorff's model of IC is helpful in understanding of components that are strongly mentioned associated with IC development. The external outcome of intercultural competence, as determined by the successful and relevant behavior and communication by the students, can be observed in the forum interactions. Perceptions about degrees of intercultural competence acquired may be discussed with the different listeners as part of the research to better trace the process of IC in process and meet the goal to better understand how or if, developed within this specific case, context and time.

REFERENCES

1. Alexander R. Towards dialogic teaching: Rethinking classroom talk, Cambridge, UK: Dialogos, 2006.
2. Bakhtin M.M. The dialogic imagination, (M. Holquist, ed.), Austin, TX: University of Texas Press, 1981.
3. Bakhtin M.M. Speech genres and other late essays, Austin, TX: University of Minnesota Press, 1986.
4. Bowman N.A. College diversity experiences and cognitive development: A meta-analysis, Review of educational research, 2010, 80(1), 4-33.
5. Burbules N.C. & Rice S. Dialogue across differences: Continuing the conversation, Harvard Educational Review, 61(4), 1991, 393.
6. Deardorff D. & Jones E. Intercultural competence : An emerging focus in international higher education. In D. Deardorff, H.de Wit, J.D. Heyl & T. Adams (Eds.), The SAGE handbook of international higher education (pp. 283-303, New York: Sage Publishing, 2012.
7. Dervin F. Assessing intercultural competence in language learning and teaching: A critical review of current efforts. New approaches to assessment in higher education, 5, 2010, 155-172
8. Holquist M. Dialogism: Bakhtin and his world, London: Routledge, 2002.
9. Jackson Interculturality in International Education, Milton: Routledge, 2018.
10. Jones E. Internationalisation and the student voice: Higher Education perspectives, New York: Routledge, 2009.
11. Kettle M. International student engagement in higher education: Transforming practices, pedagogies and participation, Bristol, UK: Multilingual Matters, 2017.
12. Lee A., Poch R., Shaw M. & Williams R. Engaging diversity in undergraduate classrooms: A pedagogy for developing intercultural competence ASHE Higher Education Report, 2012, 38(2), 1-119.
13. Leask B. Using formal and informal curricula to improve interactions between home and international students, Journal of Studies in International Education, 13 (2), 2009, 205-221.
14. Leask B. Internationalisation of the curriculum in action (Fellowship Report). Canberra: Office for Learning and Teaching, 2012.
15. Matusov E. Journey into dialogic pedagogy, Hauppauge, NY: Nova Science Publishers, 2009.
16. Otten M. Intercultural learning and diversity in higher education, Journal of Studies in International Education, 7(1), 2003, 12-26.
17. Skidmore D. & Murakami K. Dialogic pedagogy: The importance of dialogue in teaching and learning, Bristol, UK: Multilingual Matters, 2016, Volume 51.
18. Summers M. & Volet S. Students' attitudes towards culturally mixed groups on international campuses: impact of participation in diverse and non-diverse groups, Studies in Higher education, 33 (4), 2008, 357-370.
19. Trede F., Bowles W. & Bridges D. Developing intercultural competence and global citizenship through international experiences: academics' perceptions, Intercultural education, 2013, 24(5), 442-455.
20. Volet S.E. & Renshaw P.D. Cross-cultural differences in university students' goals and perceptions of study settings for achieving their own goals, Higher education, 30 (4), 1995, 407-433.

UDK: 371.127:371.3

Nazira KUCHKAROVA,

Oliy ta'lim tizimi kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti tayanch doktoranti

E-mail: nazirabobojonova476@gmail.com

TDPU professori, p.f.d X.Xodjayev taqrizi asosida

DEVELOPMENT OF SOCIO-CULTURAL COMPETENCE IN STUDENTS BASED ON AUTHENTIC MATERIALS

Annotation

This article explores the development of socio-cultural competence in students through the use of authentic materials. Socio-cultural competence is essential for effective communication and interaction in diverse social contexts. Authentic materials, which are materials created for native speakers of a language and reflect real-world language use, have been shown to enhance language learning by providing students with exposure to authentic cultural content and language structures. This article discusses the benefits of using authentic materials in the classroom to develop socio-cultural competence, including increased cultural awareness, improved language proficiency, and enhanced intercultural communication skills. Practical strategies for incorporating authentic materials into language teaching are also presented. Overall, this article highlights the importance of integrating authentic materials into language instruction to help students develop socio-cultural competence and navigate cross-cultural interactions successfully.

Key words: Socio-cultural competence, Authentic materials, Globalization, Cultural awareness, Sensitivity, Adaptability, Intercultural communication, Mixed-methods approach, Qualitative research, Quantitative research, Surveys, Observations, Interviews.

AUTENTIK MATERIALLARGA ASOSLANGAN HOLDA TALABALARDA IJTIMOYIY-MADANIY KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada autentik materiallardan foydalanish orqali talabalarda ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirish yoritilgan. Ijtimoiy-madaniy kompetentlik turli xil ijtimoiy kontekstlarda samarali muloqot va o'zaro ta'sir qilish uchun zarurdir. O'z ona tillarida so'zlashuvchilar uchun yaratilgan va real dunyo tillaridan foydalanishni aks ettiruvchi materiallar o'quvchilarga asl madaniy mazmun va til tuzilmalari bilan tanishtirish orqali til o'rganishni yaxshilashi ko'rsatilgan. Ushbu maqolada ijtimoiy-madaniy kompetentlikni rivojlantirish uchun sinfda haqiqiy materiallardan foydalanishning afzalliklari, jumladan, madaniy xabardorlikni oshirish, tilni bilish darajasini oshirish va madaniyatlararo muloqot ko'nikmalarini oshirish muhokama qilinadi. Til o'rgatishda autentik materiallarni kiritish bo'yicha amaliy strategiyalar ham keltirilgan. Umuman olganda, ushbu maqola talabalarga ijtimoiy-madaniy kompetentlikni rivojlantirish va madaniyatlararo o'zaro ta'sirlarni muvaffaqiyatli boshqarishga yordam berish uchun til o'qitishga autentik materiallarni kiritish muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy-madaniy kompetentlik, Autentik materiallar, Globallashuv, Madaniy xabardorlik, Sezuvchanlik, Moslashuvchanlik, Madaniyatlararo muloqot, Aralash usullar yondashuvi, Sifatli tadqiqot, Miqdoriy tadqiqot, So'rovlar, Kuzatishlar, Intervyu.

РАЗВИТИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ НА АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛАХ

Аннотация

В данной статье исследуется развитие социокультурной компетентности учащихся посредством использования аутентичных материалов. Социокультурная компетентность необходима для эффективного общения и взаимодействия в различных социальных контекстах. Было доказано, что аутентичные материалы, которые созданы для носителей языка и отражают использование языка в реальном мире, улучшают изучение языка, предоставляя учащимся возможность познакомиться с аутентичным культурным содержанием и языковыми структурами. В этой статье обсуждаются преимущества использования аутентичных материалов в классе для развития социокультурной компетентности, включая повышение культурной осведомленности, улучшение владения языком и улучшение навыков межкультурного общения. Также представлены практические стратегии включения аутентичных материалов в преподавание языка. В целом, в этой статье подчеркивается важность интеграции аутентичных материалов в обучение языку, чтобы помочь учащимся развивать социокультурную компетентность и успешно ориентироваться в межкультурном взаимодействии.

Ключевые слова: Социокультурная компетентность, Аутентичные материалы, Глобализация, Культурная осведомленность, Чувствительность, Адаптивность, Межкультурная коммуникация, Смешанный подход, Качественные исследования, Количественные исследования, Опросы, Наблюдения, Интервью.

Introduction: The development of socio-cultural competence is a crucial aspect of language learning. It enables learners to communicate effectively in diverse cultural settings and develop an understanding of different perspectives and cultural norms. Language education plays an essential role in promoting socio-cultural competence, as it provides learners

with opportunities to engage with different languages, cultures, and people.

In recent years, there has been growing interest in the use of authentic materials in language education. Authentic materials are materials that are designed for native speakers of a language and reflect the language and culture in which it is

used. They may include a variety of materials such as advertisements, news articles, videos, podcasts, and social media posts. The use of authentic materials in language education has been shown to enhance learners' motivation, engagement, and language proficiency.

However, the potential of authentic materials to develop socio-cultural competence in language learners is still an underexplored area. While authentic materials offer a rich source of cultural information, their use in language education requires careful consideration of how to integrate socio-cultural content effectively. The integration of socio-cultural content in language education can help learners to develop their intercultural communicative competence, which includes an understanding of how language, culture, and identity intersect.

Therefore, this proposed doctoral work aims to investigate the effectiveness of using authentic materials in language learning to promote the development of socio-cultural competence in students. The study will explore the benefits and challenges of using authentic materials, and identify the techniques and strategies that work best for promoting socio-cultural competence in students.

By investigating the effectiveness of using authentic materials in language education, this study will contribute to the growing body of literature on intercultural communication and language learning, and provide insights into how to design language curricula that promote socio-cultural competence in students. Moreover, the study will have implications for language teachers and curriculum designers, as it will provide guidance on how to integrate authentic materials effectively into language curricula and create a more culturally aware and empathetic learning environment for students.

Background: Authentic materials refer to real-life materials, such as newspapers, magazines, videos, and podcasts, that are used to teach language in context. These materials offer a more meaningful and engaging learning experience than traditional textbooks, as they expose students to the language and culture as it is actually used in real-life situations. In addition to improving language proficiency, the use of authentic materials can also promote socio-cultural competence, as students are exposed to different cultural perspectives and ways of thinking.

Literature Review: Research on the use of authentic materials in language learning has shown that it can promote socio-cultural competence in students. For example, Liaw (2007) found that the use of authentic materials in language classrooms increased students' cultural awareness and sensitivity. Similarly, Lee and VanPatten (2003) argued that the use of authentic materials is essential for promoting communicative competence, which includes socio-cultural competence. Other researchers, such as Byram and Zarate (1997), have emphasized the importance of developing intercultural competence in language learners to prepare them for successful communication in a globalized world.

Research Questions: Based on the literature review, the following research questions will be addressed in this doctoral work:

How can the use of authentic materials promote the development of socio-cultural competence in students?

What techniques and strategies can be used to effectively incorporate authentic materials into language learning?

What are the benefits and challenges of using authentic materials in promoting socio-cultural competence in students?

Methodology: To address these research questions, a mixed-methods approach will be used. First, a qualitative study will be conducted through observations, interviews, and surveys to gain an in-depth understanding of how the use of authentic materials can promote socio-cultural competence in language learners. Second, a quantitative study will be conducted through surveys to assess the effectiveness of using authentic materials in promoting socio-cultural competence in language learners.

Data Collection: The qualitative study will involve observing language classes where authentic materials are used and conducting interviews with teachers and students to gain insight into how the use of authentic materials promotes socio-cultural competence. The quantitative study will involve administering surveys to language learners to assess the effectiveness of using authentic materials in promoting socio-cultural competence.

Data Analysis: The qualitative data collected through observations and interviews will be analyzed using thematic analysis to identify patterns and themes related to the use of authentic materials in promoting socio-cultural competence. The quantitative data collected through surveys will be analyzed using descriptive and inferential statistics to assess the effectiveness of using authentic materials in promoting socio-cultural competence.

Expected Outcomes: This article is expected to contribute to the field of language education by providing insights into the effectiveness of using authentic materials in promoting socio-cultural competence in language learners. The results of this study will inform language teachers and curriculum developers on the best practices for incorporating authentic materials into language learning and promoting socio-cultural competence. Furthermore, this study will contribute to the broader conversation on the role of education in promoting intercultural communication and understanding.

Conclusion: In summary, this proposed doctoral work aims to investigate the effectiveness of using authentic materials in language learning to promote the development of socio-cultural competence in students. The study will explore the benefits and challenges of using authentic materials, and identify the techniques and strategies that work best for promoting socio-cultural competence in students.

The study will have implications for language teachers and curriculum designers, as it will provide insights into how to design language curricula that promote socio-cultural competence in students. Moreover, the study will contribute to the growing body of literature on intercultural communication and language learning, by providing a framework for future research on the topic.

Through this study, language teachers and curriculum designers will be able to understand the importance of using authentic materials in language education, and how to effectively integrate them into language curricula. Furthermore, the findings of this study can help to create more inclusive and empathetic learning environments for students, and contribute to building a more interconnected global community.

Overall, this proposed doctoral work will make a significant contribution to the field of language education and intercultural communication. By exploring the potential of authentic materials to develop socio-cultural competence in students, this study will shed light on how to effectively incorporate authentic materials into language education and create a more culturally aware and empathetic global society.

REFERENCES

1. Byram, M. (1997). *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
2. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. White Plains, NY: Pearson Education.

3. Council of Europe. (2001). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
4. Kramsch, C. (1993). *Context and Culture in Language Teaching*. Oxford, UK: Oxford University Press.
5. Lee, J., & VanPatten, B. (2003). *Making Communicative Language Teaching Happen*. New York, NY: McGraw-Hill.
6. Nunan, D. (2004). *Task-Based Language Teaching*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
7. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
8. Swain, M., & Lapkin, S. (1995). Problems in Output and the Cognitive Processes They Generate: A Step Towards Second Language Learning. *Applied Linguistics*, 16(3), 371-391.
9. Ur, P. (1996). *A Course in Language Teaching: Practice and Theory*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
10. VanPatten, B., & Williams, J. (2007). *Theories in Second Language Acquisition: An Introduction*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
11. Darwin, R., & Norton, B. (2015). Identity and a Model of Investment in Applied Linguistics. *Annual Review of Applied Linguistics*, 35, 36-56.
12. Hall, G., & Cook, G. (2012). Own-Language Use in Language Teaching and Learning: State of the Art. *Language Teaching*, 45(3), 271-308.
13. Kramsch, C. (2009). *The Multilingual Subject*. Oxford, UK: Oxford University Press.
14. Liddicoat, A. J., & Scarino, A. (2013). *Intercultural Language Teaching and Learning in Practice*. Bristol, UK: Multilingual Matters.
15. O'Dowd, R. (2016). *Online Intercultural Exchange: Policy, Pedagogy, Practice*. New York, NY: Routledge.

Saida QAYUMOVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti talabasi
E-mail: qayumovasaida581@gmail.com

Y.f.n B.Turayev taqrizi asosida

HUQUQ NORMALARI TUSHUNCHASI VA BELGILARI

Annotatsiya

Huquq normasi yuridik fan, xususan, davlat va huquq nazariyasining fundamental kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada huquq normalari tushunchasi va belgilari haqida kerakli ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: Huquq normasi, Gipoteza, Dizpozitsiya, Sanksiya, huquq majburiyatlari.

ПОНЯТИЕ И ПРИЗНАКИ ПРАВОВЫХ НОРМ

Аннотация

Правовая норма является одной из фундаментальных категорий юридической науки, в частности теории государства и права. В данной статье приведены необходимые сведения о понятии и признаках правовых норм.

Ключевые слова: Правовая норма, Гипотеза, Диспозиция, Санкция, правовые обязательства.

CONCEPT AND SIGNS OF LEGAL NORMS

Annotation

The legal norm is one of the fundamental categories of legal science, in particular, of state and legal theory. This article provides the necessary information about the concept and signs of legal norms.

Key words: Legal norm, Hypothesis, Disposition, Sanction, legal obligations.

Kirish. Huquqiy munosabatlarning muayyan sohalariga aniq ta’sir o‘tkazayotgan sharoitdagina, shu munosabatlarni boshqarish uslubi sifatida huquq to‘g‘risida so‘z yuritish mumkin. Huquq ishlab turganda va uning bu ishlashi samara bergandagina uni huquq deyish mumkin. Shunday qilib, huquqning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi samarali ishlashi uning yashash uslubi bo‘ladi. Ayni paytda u inson ongidan tashqarida mavjud bo‘lishi mumkin emas.

Lekin huquq ong tomonidan o‘zlashtirilishi uchun u moddiy shakllangan bo‘lishi kerak. Ya’ni davlat organlaridan yuboriladigan hamda huquq normalari aks etgan yozma ravishda rasmiylashtirilgan hujjatlar huquqning mavjudlik (ifoda) shakli bo‘ladi.

Shunday qilib, huquq shakllari huquqning davlat bilan aloqasini belgilaydi. Zero, aynan davlat irodasini ifoda etgan huquq bilan obyektiv mavjud ijtimoiy munosabatlar o‘rtasidagi aloqa vositachisidir.

Huquq normasi yuridik fan, xususan, davlat va huquq nazariyasining fundamental kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Huquq normasi huquqiy tizimning barcha elementlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bir tomondan, u huquq ijodkorligi, shu jumladan qonunchilik jarayonining mahsuli bo‘lsa, ikkinchi tomondan, u huquqni qo‘llash jarayoni orqali amalga oshirilib, ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish vositasiga aylanadi, shuningdek, huquq normasi huquqiy munosabatlarning andozasi, modeli sifatida maydonga chiqadi. Huquq normalari yig‘indisi jamiyat huquqiy tizimining normativ asosini, ya’ni o‘zagini tashkil qiladi.

Jamiyatda qaror topadigan yangi munosabatlar ularni tartibga solishga qaratilgan tegishli huquq normalarini yaratilishiga turki beradi. O‘z navbatida, bu huquq normalari yangi munosabatlarni qonuniy jihatdan mustahkamlaydi, muhofaza qiladi va rivojlantiradi. Xuddi shu ma’noda huquq normalari jamiyat taraqqiyotiga muhim hissa qo‘shadi, xizmat qiladi. „Norma“ so‘zi lotinchadan olingan bo‘lib, „qoida“, „namuna“ degan ma’nolarni anglatadi.

Ta’kidlab o‘tish joizki, huquq normasi – davlat tomonidan o‘rnatiladigan yoki ma’qullanadigan, muayyan shaklda ifodalanadigan, ijtimoiy munosabatni tartibga solishga qaratilgan umummajburiy xulq-atvor qoidasidir.

Huquq normasi – ijtimoiy munosabatlarni boshqarishga yo‘naltirilgan davlatning amr – farmon ko‘rsatmasi, umummajburiy qoidadir. Norma – huquqning asosi, uning mutlaqo zarur zarrachasidir. Huquqiy normalarning shakllanish jarayoni uch bosqichdan iborat:

Huquqiy g‘oyaning paydo bo‘lishi. Masalan, ibtidoiy jamoa tuzumi paytlaridayoq shaxs daxlsizligi g‘oyasi pishib yetilgandi. Huquqiy g‘oyalarning tug‘ilishi mexanizmi va shart-sharoitlarini huquq nazariyasi fani o‘rganadi.

Huquqiy normani ta’riflash (ifodalash). Mazkur bosqichda ijtimoiy ongda mavjud huquqiy g‘oyalarni tekshirish va umumlashtirish jarayoni davom etadi, ularni rasmiylashtirish vositalarini izlash, huquqiy normalarni ishlab chiqish tartibi va tamoyillarini o‘rganish, ularni qabul qilish tadbirlarini belgilash va hokozalar davom etadi.

Huquqiy normani amaliyotga kiritish deganda, real ijtimoiy munosabatlarda shu munosabatlarni boshqarish maqsadida ularning faol qo‘llanishi tushuniladi.

Huquq normasi – davlat tomonidan belgilanadigan, muayyan shaklda ifodalanadigan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan umummajburiy yurish–turish qoidasi. Huquq normasi tegishli normativ-huquqiy hujjatlar, shuningdek, huquq manbaining boshqa turlari shaklida namoyon bo‘ladi. Huquq tarmoqlariga bog‘liq holda ma’muriy-huquqiy, jinoiy-huquqiy huquq normalari, mehnat, ekologiya, xalqaro, konstitutsiyaviy, xo‘jalik va huquqning boshqa tarmoqlariga oid huquq normalari farqlanadi. Amal qilish vaqtiga ko‘ra, doimiy (rasmiy bekor qilingunga qadar amal qiladigan) va vaqtinchalik (faqat muayyan vaqt oralig‘ida amalda bo‘luvchi) huquq normasi bo‘ladi. Huquq normasi amal qilish hududiga qarab, umumiy va mahalliy normalarga bo‘linadi. Bunda birinchisi butun mamlakat hududida amal qilsa, ikkinchisiga kiradigan normalar ma’lum

hududlarda amal qilishi mumkin. Huquq normasi subyektlariga qarab, umumiy va maxsus normalarga ajraladi, bunda birinchisi hamma huquq subyektlari uchun, ikkinchisi esa aholining muayyan guruhi yoki aniq belgilangan doiradagi subyektlar (pensionerlar, nogironlar, ichki ishlar xodimlari va h.k.) uchun taalluqli bo'ladi.

Huquq normasining tarkibi – uning tarkibiy qismlari demakdir. Har qanday huquqiy norma tarkibi uni tashkil etuvchi qismlarning birligini taqazo etadi. Biroq, ushbu qismlar tabiati huquqiy normalar turiga bog'liq. Shu munosabat bilan yuridik boshlang'ich (ta'sis, tayanch) normalar hamda xulq – atvor qoidalarini o'rnatgan normalarni ajratib ko'rsatish kerak.

Asos bo'lgan yuridik normalar tarkibi. Mazkur normalar moddiy yoki prosedura (tadbir) tavsifidagi biron-bir huquqiy qoidalarini qonuniy o'rnatilishi. Bu ish shu qoidalarini so'zlar orqali ifodalash yoki uning muhim belgilarini ta'kidlash yo'li bilan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining „Chet el investitsiyalari va xorijiy investorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida“gi Qonunining 2-moddasi bunga misol bo'la oladi. Unda, jumladan, barcha mulkiy boyliklar va ularga egalik huquqi (birinchi belgi), shuningdek, intellektual mulkka egalik huquqi (ikkinchi belgi), foyda olish maqsadida xorijiy investitsiyalardir, deyiladi. Ko'rsatib o'tilgan belgilar yig'indisi aynan shu yuridik norma tarkibini tashkil etadi. Shuning uchun ushbu normalardan faraz (gipoteza), dispozitsiya yoki sanksiya (jazo chorasi)ni izlash behudadir.

Xulq-atvor qoidalari bo'lgan normalar tarkibi. Xulq-atvor qoidalari bo'lgan normalar tarkibi masalasi ko'pdan ko'p huquqshunoslar e'tiborini tortib keladi. Huquqshunoslikda S.A.Golunskiy hamda M.S.Strogovichlarning yuridik normaning uch qismlik tuzilishi to'g'risidagi fikrlari keng e'tirof etilgan: bu qismlar Faraz (Gipoteza), Dispozitsiya, Sanksiyadan iborat. Huquqiy jihatdan eng avvalo, shu norma qo'llanilishi lozim bo'lgan shart-sharoitlarga ishora, so'ng xulq-atvor qoidasining bayoni, nihoyat, ushbu qoidani bajarmaslik oqibatlariga ishora o'z ifodasini topadi. Huquq normasining tarkibiy elementlari o'rtasida o'zaro yuridik-mantiqiy bog'lanish, yuridik-texnika qoidalariga asoslangan holda ifodalalanish, mantiqiy izchillik hamda tizimlilik mavjud. Qolaversa, u huquqiy jihatdan umumiy mazmun asosida bir butunlikni, yaxlitlikni hosil qiladi. Biroq ular ayrim huquq sohalarida huquq normasining elementlari sifatida to'liq holatda, birgalikda uchramaydi (Konstitutsiyaning ta'sis etuvchi normalarida dispozitsiya shaklida). Bunday holatlarda normativ-huquqiy hujjatning tegishli moddalari mohiyatini anglab yetish huquqning ichki tuzilishi bilan bog'liq nazariy qoidalar asosida ijobiy hal etilishi mumkin.

Yuridik normaning uch qismli tuzilishi uning mantiqiy yuridik tarkibi hisoblanadi. U fikrlash yo'li bilan tiklanadi va „Agar...bo'lsa, unda..., aks holda esa... bo'ladi“ tarzidagi shartli ifodadan iborat bo'ladi. Mantiqiy yuridik tarkibni tiklash uchun mantiq qoidalari va talablaridan tashqari qonunchilik, yuridik texnika, huquqiy bog'lanishlarni bilish kerak bo'ladi.

U yoki bu vaziyatda muayyan xulq-atvor andozasini yuzaga keltiruvchi huquq normalari xulq-atvor qoidalari bo'lib, o'z mantiqiy-yuridik tarkibida faraz (gipoteza), dispozitsiya va sanksiyaga ega bo'ladi.

Yuridik norma farazi (gipoteza) – yuridik normaning bir qismi bo'lib, u norma (dispozitsiya) amalga oshiriladigan hayotiy shart-sharoitlarning mavjudligi yoki yo'qligini ko'rsatib beradi. Shuni ham aytib o'tish joizki, huquq normasining dastlabki qismi bo'lgan gipotezada „faraz yordamida xatti-harakatning mavhum varianti konkret „hayotiy“ hodisaga, ma'lum bir shaxsga, vaqtga, joyga „bog'lanadi“. Farazda mustahkamlangan har bir vaziyat (holat) xulq-atvor qoidasiga „hayot nafasini kiritadi“, uni

alohida hodisa darajasiga ko'taradi“. Shuningdek, gipotezada huquq normasida belgilangan qoida qay sharoitda va qay holatda hamda kim tomonidan amalga oshirilishi ko'rsatiladi. Gipoteza – huquq normasining bir qismi bo'lib, unda dispozitsiyada ko'rsatilgan qoidaning kuchga kirishi uchun zarur bo'lgan aniq hayotiy holat (voqea, harakat, hodisalar) o'z ifodasini topadi.

Shuningdek, gipoteza huquq normasining harakatini, amal qilish shartini ko'rsatuvchi (vaqt, joy, subyekt va boshqalar) yuridik faktlarni ifoda etuvchi tarkibiy qism sifatida ham e'tirof etiladi.

Faraz yordamida xatti-harakatning mavhum varianti hayotdagi aniq hodisaga, ma'lum bir kishiga, vaqtga, joyga „bog'lanadi“, „jon bag'ishlaydi“, uni alohida hodisa darajasiga olib keladi. Masalan, oila nikoh to'g'risidagi qonun (O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksiga muvofiq ro'yxatdan o'tish uchun nikohdan o'tuvchi shaxslarning o'zaro roziligi hamda ularning nikoh yoshiga yetgan bo'lishlari talab etiladi. Faqat ushbu holatlar mavjud bo'lgandagina (ijobiy faraz) norma amal qiladi.

Ta'kidlash lozimki, gipoteza matni „agar“, „agarda“, „u holatda“ kabi so'zlari yoki shunga yaqin so'zlar bilan boshlanishi ham mumkin. O'z navbatida, gipoteza ham bir necha turlarga bo'linadi.

Huquq normasining tarkibiy tuzilishi elementi sifatida gipoteza oddiy, murakkab va alternativ (muqobil) turlarga bo'linadi. Huquq normalarining amal qilishi bilan bog'liq bo'lgan bitta shart-sharoit aks etgan gipoteza oddiy gipoteza hisoblanadi. Murakkab gipotezada esa huquq normasining amal qilishi ikki yoki undan ortiq holatlarning mavjud yoki mavjud emasligiga bog'liq ekanligi ko'rsatiladi. Alternativ (muqobil) gipoteza esa huquq normalarining amal qilishi sanab o'tilgan shart-sharoitlardan biriga bog'liq ekanligi bayon etadi. Agar faraz yuridik normaning amal qilishini bir yoki bir necha qonunda sanab o'tilgan bir yoki bir necha holatlar bilan bog'liq qilib qo'yadigan bo'lsa, buni muqobil faraz deyiladi. Masalan, jinoiy jazoni o'tashdan muddatidan ilgari ozod etish to'g'risidagi normalarni qo'llash uchun quyidagi shart-sharoitlar talab etiladi: 1) jazoni o'tash rejimi talablarini bajarganlik va mehnatga halol munosabatda bo'lish; 2) jazoning muayyan miqdorlarini o'tab bo'lganlik.

Yuridik norma dispozitsiyasi - normaning huquqiy munosabatlar ishtirokchilari rioya etishlari kerak bo'lgan xulq-atvor qoidalarini ifodalovchi qismi. Dispozitsiya huquq normasining bir qismi bo'lib, unda gipotezada ko'rsatilgan holatlar mavjud bo'lganida huquq subyektlari rioya etishlari lozim bo'lgan xatti-harakat qoidasi (huquq va majburiyatlari) ifodalangan bo'ladi. Dispozitsiya lotincha „disposition“ so'zidan olingan bo'lib, „joylashuv“, „joylashgan“; inglizcha „disposition“ so'zidan kelib chiqqan bo'lib, „farmoyish“ degan ma'nolarini anglatadi.

Dispozitsiya – yuridik normaning yuragi, uning o'zagidir. Lekin yuridik norma faqat birgina dispozitsiyaning o'zidan iborat bo'la olmaydi. Uning atrofida jamlanadigan faraz va sanksiya bilan birga qo'shilgandan keyingina dispozitsiya jonlanadi, o'zining tartibga soluvchi qobiliyatini namoyon etadi. Dispozitsiya – huquqiy xulq-atvor, xatti-harakat modelidir. Xulq-atvor qoidalari qanday bayon etilishiga qarab, dispozitsiyaning quyidagi turlari ajratib ko'rsatiladi:

-oddiy dispozitsiya xatti-harakat variantini ko'rsatib beradi-yu, lekin uning mohiyatini ochib, tushuntirib bermaydi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaning 10-moddasi mazmuniga binoan, O'zbekiston Respublikasi xalqi nomidan faqat u saylagan Respublika Oliy Majlisi va Prezidenti ish olib borishi mumkin.

-murakkab dispozitsiya huquqiy munosabat subyektlarining subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarining

keng doirasini o'z ichiga qamrab oladi, ya'ni bunda huquq subyekting huquqlari yoki majburiyatlari sanab o'tiladi.

-muqobil dispozitsiyada xulq-atvor, yurish-turishning bir nechta variantlari ko'rsatib o'tiladi va munosabat ishtirokchilari ulardan biriga amal qilishlari mumkin yoki shart. Masalan, Jinoyat protsessual kodeksining 385-moddasiga binoan, prokuror yoki uning o'rinbosari ayblov xulosasi yoki ayblov dalolatnomasi bilan kelgan jinoyat ishini ko'pi bilan besh sutkada ko'rib chiqishi va quyidagi qarorlardan birini qabul qilishi shart: 1) ishni sudga yuborish uchun asoslar mavjud deb topib, ayblov xulosasi yoki ayblov dalolatnomasini tasdiqlash; 2) o'z qarori bilan ayblov mazmunidan ayrim bandlarni chiqarib tashlash, yengilroq jinoyatni nazarda tutuvchi qonunni qo'llash va shu o'zgartirishlar bilan ayblov xulosasi yoki ayblov dalolatnomasini tasdiqlash; 3) qo'shimcha tergov o'tkazish uchun ishni o'z ko'rsatmalari bilan surishtiruvchi yoki tergovchiga qaytarish; 4) surishtiruv o'tkazilgan jinoyat ishini tergovga tegishlilik qoidalarini buzilganligi aniqlanganda dastlabki tergov organiga o'tkazish; 5) ishni yuritishni to'xtatish; 6) ishni tugatish; 7) amnistiya aktiga asosan jinoyat ishini tugatish to'g'risida sudga iltimosnoma kiritish.

-tavsiflovchi dispozitsiya – huquq subyektlarining subyektiv huquq va yuridik majburiyatlari hamda xatti-harakatlarining to'liq bayonini ifoda etiladi. Masalan, Jinoyat kodeksining 169-moddasi «o'g'rilik», ya'ni o'zganing mol-mulkini yashirin ravishda talon-toroj qilish (qonunda, garchand bu mantiqan o'rinli bo'lmasada, talon-toroj qilish deb yozilgan). Bunda norma dispozitsiyasi hammaga tushunarli bo'lishi uchun ma'lum bir ma'noda, qisqa shaklda izoh beriladi.

-blanket dispozitsiya huquq normasida ko'rsatilgan huquq subyektlarining subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarining mazmunini aniqlash uchun boshqa hujjatlarining normalarida belgilangan tegishli qoidalarga havola qiladi. Masalan, Jinoyat kodeksida yong'in xavfsizligi, texnika xavfsizligi, sanoat sanitariyasi yoki mehnatni muhofaza qilishning boshqa qoidalarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan (Jinoyat kodeksi, 257-modda). Ushbu qoidalarning mazmuni Jinoyat kodeksida emas, balki normani qo'llashda murojaat qilish zarur bo'lgan boshqa normativ hujjatlarda ochib beriladi.

-havola etuvchi dispozitsiya deganda qo'llanayotgan huquq normasi mansub bo'lgan normativ-huquqiy hujjatning boshqa normasiga (masalan, Jinoyat kodeksining 110-moddasi - «Qiyinash») yoki boshqa normativ-huquqiy hujjatga murojaat etishni nazarda tutuvchi dispozitsiya havola etuvchi dispozitsiya sifatida tushuniladi. Sanksiya huquq normasining mantiqiy-yakunlovchi qismi hisoblanadi.

Huquqiy norma sanksiyasi (jazo chorasi) – yuridik normaning huquqiy norma dispozitsiyasini buzganlik natijasida yuzaga keladigan salbiy oqibatlarni ko'rsatib beruvchi qismi. Sanksiya – yuridik normaning mantiqiy yakunlovchi tarkibiy qismidir. Unda jamiyat, davlat, shaxsning huquqiy normalarini buzuvchilarga nisbatan salbiy munosabati ifodalangan. Huquq normalari e'tiqodi, huquqbuzarliklar mavjud ekan, sanksiya yuridik normalarga rioya qilish va ularni bajarishning ta'sirchan vositasi – qonuniylik va huquq-tartibotni mustahkamlash vositasi bo'lib qolaveradi. Sanksiya - dispozitsiyada ko'rsatilgan talablarni bajarmaganlik uchun berilishi mumkin bo'lgan ta'sir chorasi yoki tavsiya etilgan harakatni sodir etganlik uchun rag'batlantirishning turi va o'lchovi hisoblanadi.

Sanksiyalarda ifodalangan salbiy oqibatlarining aniqligiga qarab mutlaq aniq, nisbatan aniq va kumulyativ sanksiyali normalar ajratiladi. Mutlaq aniq sanksiyali huquq normalarida davlatning aniq bitta majburlov chorasi ko'rsatiladi. Masalan, transport vositasini boshqarish vaqtida

haydovchilarning telefonidan foydalanishi bazaviy hisoblash miqdorining uch baravari miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi (O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi, 128'-modda).

Nisbatan aniq sanksiyali huquq normalari esa turli xil jazo turlaridan birini yoki huquqiy ta'sir choralaridan birini qo'llashni nazarda tutadi. Masalan, haydovchilarning korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga qarashli transport vositalaridan shaxsiy boylik orttirish maqsadida foydalanishi bazaviy hisoblash miqdorining ikki baravaridan besh baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi (O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi, 141'-modda).

Kumulyativ sanksiyali huquq normalari o'zida asosiy jazodan tashqari qo'shimcha jazo berilishini ham nazarda tutadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 43-moddasida «Jazo tizimi» belgilangan bo'lib, unga ko'ra jinoyat sodir etishda aybli deb topilgan shaxslarga nisbatan muayyan huquqdan mahrum qilish faqat asosiy jazo sifatidagina emas, balki qo'shimcha jazo tariqasida ham qo'llanilishi mumkin. Masalan, transport vositasini boshqaruvchi shaxs tomonidan transport vositalari harakati yoki ulardan foydalanish xavfsizligi qoidalarini buzish odam o'lishiga sabab bo'lsa, muayyan huquqdan mahrum qilib, yetti yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanishi belgilab qo'yilgan (O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi, 266'-modda).

Sanksiya lug'aviy jihatdan «qat'iy qaror» degan ma'noni bildirib, lotin tilidagi «sanstio» va ingliz tilidagi «sanstion» so'zlaridan olingan.

Xulosa. Huquq ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etuvchi vosita sifatida doimo, muayyan xulq-atvor, xatti-harakat qoidasi sifatida o'zini namoyon etib, u tegishli hayotiy holatlarda huquq subyektlari tomonidan qayta-qayta qo'llanishga mo'ljallandir.

Huquq o'z ichki tuzilishiga ega. Yaxlit bir tizim sifatidagi huquq tizimi o'z ichki huquq tarmoqlarini, huquq institutlarini oladi. Huquq tizimining eng kichik, birlamchi tarkibiy unsuri bo'lib, huquq normasi hisoblanadi. Agar huquqni, huquq tizimini bir bino deb qaraydigan bo'lsak, huquq normasi uning bir gashti sifatida yoki bir jonli organizmning eng kichik bir hujayrasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois, unda huquqqa xos bo'lgan muhim belgilar jamlangan bo'ladi. Huquq normasi hokimiyat tepasida turgan siyosiy kuchlarning amr-irodasini ifodalaydi; davlat tomonidan o'rnatilgan yoki sanksiyalangan bo'ladi; barcha huquq subyektlari tomonidan bajarilishi majburiy; aks holda davlatning majburlov kuchi bilan ijrosi ta'minlanadi; normativ aktlarda va boshqa huquq manbalarida ifodalangan.

Ayni paytda, huquq normasiga yaxlit bir tizimning eng kichik bo'lakchasi sifatida o'ziga xos jihatlar ham tegishlidir.

Aslida „norma“ so'zi lotincha bo'lib, u o'zbekchada „qoida“, „namuna“ ma'nolarini anglatadi. Darhaqiqat, har bir norma o'zida biron-bir xatti-harakat, xulq-atvor qoidasini, muayyan yurish-turish modelini ifodalaydi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasining 60-moddasiga binoan, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdirlar, - bu huquqiy norma fuqarolarning amaldagi qonunchilikka nisbatan qanday xatti-harakat qilishi to'g'risidagi qoidalarni o'zida mustahkamlagan. Shunday qilib, huquq normasi – barcha huquq subyektlari uchun majburiy bo'lgan, davlat tomonidan o'rnatilgan va sanksiyalangan xatti-harakat qoidasi, xulq-atvor namunasi bo'lib, unda ijtimoiy munosabat qatnashchilarining huquq va majburiyatlari mustahkamlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Islomov Z., Mirhamidov M. Huquqshunoslik. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. Toshkent-2002
2. Saydullayev Sh. Davlat va huquq nazariyasi: darslik. „Yuridik adabiyotlar publish“'. Toshkent: TDYU,2021. 124-bet
3. Lex.uz O'zbekiston Respublikasining „Chet el investitsiyalari va xorijiy investorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida“gi Qonunning 2-moddasi. 1998-yil 30-aprel
4. Goluniskiy S.A. , Strogovich M.S. Теория государства и права. Moskva-1940. 251-bet
5. Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi: darslik. Toshkent: Adolat, 2018. 257-bet
6. O'zbekiston Yuridik eniklopediyasi. Nashr uchun mas'ul R.A. Muhiddinov va boshqalar. Mas'ul muharrir N. To'ychiyev. Toshkent: Adolat-2010. 140-bet

UDK: 159.9 (316.6)

Aziza QODIROVA,

TerDU Psixologiya kafedrası dotsenti, psixologiya fanlari falsafa doktori (PhD)

E-mail: azizaqodirova808@gmail.com

TerDu v/b dotsenti Yu.Karaeva taqrizi asosida

SAYYID BURHONIDDIN MUHAQQIQ TERMIZY'S WORK AND ACTIVITY

Annotation

Scholar Termizi is known among the figures of Sufism for his unique scientific and mystical views. Before his teacher's death, he entrusted his son Jalaluddin Rumi to Muhaqqiq Termizi and bequeathed him to be his mentor. He received his early education from his father. Due to his strong love for science, he has a deep understanding of many sciences of his time, especially Sufism.

Key words: Sufism, teacher, knowledge, truth, love, Sharia, sect, enlightenment.

ТВОРЧЕСТВО И ТВОРЧЕСТВО САЙИДА БУРХОНИДИНА МУХАККИКА ТЕРМИЗИ

Аннотация

Ученый Термизи известен среди деятелей суфизма своими уникальными научными и мистическими взглядами. Перед смертью своего учителя он доверил своего сына Джалалуддина Руми Мухаккику Термизи и завещал ему быть своим наставником. Первоначальное образование он получил от своего отца. Благодаря сильной любви к науке он обладает глубокими познаниями во многих науках своего времени, особенно в суфизме.

Ключевые слова: Суфизм, учитель, знание, истина, любовь, шариат, секта, просвещение.

SAYYID BURHONIDDIN MUHAQQIQ TERMIZIY IJODI VA FAOLIYATI

Annotatsiya

Muhaqqiq Termiziy betakror ilmiy-irfoniy qarashlari bilan tasavvuf namoyandalari ichida tanilgan. Ustozi vafotidan oldin o'z o'g'li – Jaloliddin Rumiyni Muhaqqiq Termiziyga topshirib, unga ustozlik qilishini vasiyat etadi. U dastlabki ta'limni otasidan oladi. Ilmga kuchli muhabbati tufayli o'z davrning ko'plab ilmlari, ayniqsa, tasavvuf ilmini chuqur egallaydi.

Kalit so'zlar: tasavvuf, ustoz, ilm, haqiqat, muhabbat, shariat, tariqat, ma'rifat.

Kirish. Muhaqqiq Termiziy (1165-1241) betakror ilmiy-irfoniy qarashlari bilan tasavvuf namoyandalari ichida "Muhaqqiq" ("haqiqatni so'zlovchi"), "Orif" ("ma'rifat maqomiga yetgan zot"), "Sayyidi sirdon" ("valiyarga xos sirlarni biluvchi") nomlari bilan tilga olinadi. Bu zot Sultonul ulamo Bahouddin Valadning (1149-1232) ko'zga ko'ringan mashhur muridlaridan biri sanaladi. Shuning uchun ustoz vafotidan oldin o'z o'g'li – Jaloliddin Rumiyni Muhaqqiq Termiziyga topshirib, unga ustozlik qilishini vasiyat etadi. Jaloliddin Rumi (1207-1273)ning mutasavvif va orif shoir sifatida tanilishiga Sayyid Burhoniddin Termiziyning alohida xizmatlari bor.

U tasavvufning to'rt arkonı bo'lgan shariat, tariqat, ma'rifat va haqiqat maqomlarida umri davomida sabotli turib, doimo xalq xizmatida qoim, odamlarni to'g'ri yo'lga boshlash yo'lida da'vatchi bo'ldi.

Ustozining ruhiy tarbiyasi orqali butun umrini Haq yo'lga baxshida etib, "Maorif" nomli so'fiyona va tasavvufiy ruhga xos ilmiy-irfoniy asar yozgan. Asar mavzu-mundarijasi ruhiy poklanishga qaratilgan bo'lib, Qur'on oyatlari, hadisi sharif namunolari, hikmatli so'zlar va she'rlar bilan boyitilgan. Muallif o'z irfoniy qarashlarida komil inson tarbiyasiga ko'proq urg'u beradi. Zero, ruhiy tarbiya bilan bog'liq ijtimoiy odoblar asarining asosiy g'oyasi hisoblanadi.

Inson kamoloti uchun muhim sanalgan ilm o'rganish odobi, ustoz-shogird munosabatlari, komil aql egasi, qalb va jismni poklash, sir, muomala, buzuq nafni mag'lub etish, namoz, ro'za, imon, Allohning vahdoniyati, qalb mushohadasi kabi aqida, tasavvuf, mantiq, siyrat va axloq ilmiga oid mavzular asar mazmunini tashkil qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sayyid Burhoniddin Termiziyning hayoti va faoliyati aks etgan davr tarixi va ilk islom davriga oid manbalar, islom dini rivojiga

o'z faoliyatlari, yozgan asarlari bilan xizmat qilgan shaxslarning ijtimoiy, pedagogik va psixologik qarashlari, islom dinida nomlari bilan tanilgan insonlar faoliyatini o'rganishga qaratilgan manbalar mahalliy olimlardan tomonidan tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda Sayyid Burhoniddin Termiziyning asarlaridagi psixologik qarashlarni o'rganish maqsadida kontent-tahlil metodi, arxiv hujjatlari, yozma, foto va elektron manbalar bilan ishlash, chet tillaridagi adabiyotlarni o'rganish, nazariy, qiyosiy, analitik, psixologik tashxis va tahlil, matematik hisoblash usullaridan foydalanildi. Shu bilan bir qatorda, tadqiqot muammosining nazariy jihatlari maxsus tayyorlangan ijtimoiy-psixologik savolnoma, tarixiy manbalarni psixologik nuqtai nazardan qiyoslash va solishtirish Sayyid Burhoniddin Termiziyning yashash davri bilan bog'liq sana va muddatlari ilmiy izchillik asosida baholandi. Tajriba-sinov natijalarining statistik ishonchlilik darajasi Student-Fisher mezonı bilan tasdiqlandi va tegishli formulasi orqali korrelyatsiya qilindi.

Tahlil va natijalar. Sayyid Burhoniddin Termiziyning faoliyatini tadqiq etish birinchidan, talaba yoshlarda diniy qadriyatlarimizga bo'lgan qiziqishni orttirib, ikkinchidan, ularda allomaning psixologik fikrlari va g'oyalarini tushunish jarayonlariga mazmunan yondashishni to'g'ri tashkil etish masalasini yuzaga chiqaradi.

Ushbu masalani hisobga olgan holda, oliy ta'lim muassasalarida ochiq ma'ruza, dars va mashg'ulot o'tkazishda Sayyid Burhoniddin Termiziyning hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan mavzu taklif etildi.

Ismi – Burhoniddin, otasining ismi – Hasan, bobosining ismi – Qosim. To'liq ismi – Sayyid Burhoniddin Muhaqqiq Termiziy. Nasl-nasabi Muhammad alayhissalomning nevarasi Husayn ibn Abi Tolibga borib

tutashgani uchun "Sayyid" va "Husayniy" nisbasi bilan nomlangan.

Ilmu ma'rifat va haqiqat yo'lida doimo haq tomonida bo'lganidan "Muhaqqiq" deb atalgan.

Bundan tashqari, ilohiy fayz kushufoti orqali, yuksak iste'dod sohibi ekanidan "Sayyidi sirdon" ("Sirlarning sayyidi") nomi bilan zikr qilingan. Termizda tug'ilib, u yerda ta'lim olgani uchun xalq orasida "Termiziy" nisbasi bilan mashhur bo'lgan.

Taxminan 1165 yili Termiz zaminida tavallud topgan. Otasining ismi Hasan Husayniy, bobosining ismi – Qosim Husayniy bo'lgan.

U dastlabki ta'limni otasidan oladi. Ilmga kuchli muhabbati tufayli o'z davrning ko'plab ilmlari, ayniqsa, tasavvuf ilmni chuqur egallaydi.

Ilm yo'lida ko'plab zahmat chekib, ustozlik darajasiga yetgan. Ustozi Sultonul ulamo Bahouddin Valadga sodiq murid sifatida yillar davomida xizmat qiladi. "Maorif" asarini uning ruhiy ta'siri ostida yozgan. Qur'on, hadis, fiqh, kalom, mantiq ilmlariga zamonasining peshqadami bo'lgan. Jaloliddin Rumiya bir qancha muddat ruhiy tarbiya bergan. Umri davomida Haq yo'lida sabotli bo'lib, o'z pand-nasihatlarini bilan xalq orasida shuhrat qozongan. Ustoz shogirdlik muhabbati o'laroq Termiz zaminidan umrining oxirida Turkiyaga safar qiladi.

Burhoniddin Termiziy tasavvuf, hadis va kalom ilmni ham mukammal o'rgangan. "Maorif" asarida "Fath" va "Muhammad" surasining ba'zi oyatlari tafsirini keltirgani uning tafsir ilmidan ham boxabar ekanini isbotlaydi.

Sayyid Burhoniddin hayoti davomida nafs tarbiyasiga ahamiyat bergan. Uning ta'kidlashicha, komil inson bo'lishning yagona sharti nafsning xohish-istaklariga qarshi turishdir. Oz yeyish, oz uxlash, oz gapirish, ba'zan, arpa nonini tanovul qilish ilmni amali bilan mustahkamlagan olimning doimiy odati edi.

Valiylarga xos bo'lgan yana bir fazilati – kechayu kunduz Qur'on tilovati va ibodatni kanda qilmas edi.

U qirq yoshigacha Termizda zarur bilimlarni chuqur o'rgandi.

1208 yil otasining ijozati bilan Balxga – Bahouddin Valad huzuriga boradi. Bahouddin Valadning nasl-nasabi amirul mo'minin Abu Bakrga borib taqaladi. Bahouddin Valad Balxda "Sultonul ulamo", ya'ni "Ulamolar sultoni" degan nom bilan tanilgan. U 40 kun davomida bu zotdan dars olib, Termizga qaytadi.

Bir yildan so'ng o'rgangan ilmlarini yanada mustahkamlash maqsadida yana Balxga, ustozi Bahouddin Valadning huzuriga boradi. Bu safar uch yilga cho'ziladi. Burhoniddin Termiziy ushbu vaqt davomida zohiriy va botiniy ilmlarni o'rganib, ma'naviy yetuklik darajasiga erishadi. Sayyid Burhoniddin Muhaqqiq Termiziy 12 yil davomida ustozi Bahouddin Valadning xizmatida bo'lib, undan ruhiy tarbiya oladi [3-5] [1].

Ustozi Bahouddin Valad 1219 yili ba'zi siyosiy voqealar va mo'g'ul istilosi sababli Balxdan oilasi bilan ko'chib ketishga majbur bo'ladi. Bu voqeadan keyin Burhoniddin Termiziy Balxdan o'zining ona shahri bo'lgan Termizga qaytib keladi. Termizda ustozi Bahouddin Valadning ra'yi va irshodi orqali 8 yil tolibi ilmlarga va muxlislariga ruhiy tarbiya beradi.

1232 yil Saljuqiylar poytaxti Kuniyaga yo'l oladi. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, avval Qaysariyaga borib, shahar hokimi Sohib Isfahoniy tomonidan mehmon qilinadi va bir yildan keyin Kuniyaga boradi. O'sha paytda Termiz bilan Kuniya o'rtasidagi safar bir-ikki yil davom etardi. Burhoniddin Termiziy Kuniyaga kelgach, bir necha oy Sinjariy masjidida qoladi. Mavlono Jaloliddin Rumi bu vaqtda Loranda (Karaman) shahrida edi. Sayyid Burhoniddin Mavlono Jaloliddin Rumiya bir maktub yuborib, mo'g'ullar bosqini

tufayli Lorandada qolish xavfli ekanligini va uni Kuniyaga kelishini aytadi. Mavlono Jaloliddin maktubni olgach ustozining bu taklifidan xursand bo'ladi va Sayyid Burhoniddinning yoniga, Kuniyaga darhol yetib keladi. Mavlono Jaloliddin 9 yil davomida ustozi Burhoniddin Termiziydan tasavvuf ta'limotidan dars oladi. Burhoniddin Termiziy Qaysariya shahriga ko'p safar qilib turar edi. Undan, "Nima uchun Qaysariyaga borishni xohlaysiz?" - deb so'ralganda: "Qaysariyaning tuprog'i va tog'lari Termiz tuprog'i va tog'lariga juda o'xshaydi. Xalqi ham u yerning xalqiga o'xshash, sevuvchi va ilmni yaxshi ko'radigan xalq bildim. Shuning uchun men Qaysariyaga boraman", - degan.

Mutafakkir Qaysariyada o'z faoliyati va ma'naviy fayzi tufayli tez orada xalq orasida mashhur bo'ladi. Shu sababli ham manbalarda Onado'li Saljuqiy davlati vaziri Shamsuddin Isfahoniy u zotning shogirdlari orasidan joy olgani keltiriladi.

Burhoniddin Termiziy 1241 yil Turkiyaning Qaysariya shahrida vafot etgan va o'sha joyda dafn etilgan.

Bahouddin Valadning (1149-1232) asl ismi Muhammad ibn Husayn Xatibiydir. "Manoqibu-l-orifin" asarining muallifi Aflokiyning aytishicha, u zot o'z zamonasining buyuk mutasavvif va allomalaridan edi. Uning hayot va faoliyatini e'tiborga olgan holda, aytish mumkinki u nafaqat tasavvuf ilmlari bilan shug'ullangan, balki, fiqh, kalom, tafsir va she'riyat ilmidan ham voqif bo'lgan. «Manoqibu-l- orifin» asarida uning tariqatdagi ustozi Najmiddin Kubro bo'lganligi tilga olinadi.

Burhoniddin Termiziy ustozi Bahouddin Valad izidan borib, Kubraviya tariqati murshidi sifatida ko'plab ilm ahliga ta'lim bergan. Jumladan, Jaloliddin Rumiyni ham bu yo'lida tarbiyalaydi. Bu zot barakali umri davomida haq yo'lini mustahkam tutib ko'plab shogirdlar chiqargan. Kuniya shahrini umrining oxirigacha maskan tutadi. 1232 yili shu shahrdan vafot etadi.

Sayyid Burhoniddin Termiziyning vafoti xabari Mavlono Jaloliddin Rumiya yetgach, u kishi darhol shogirdlari bilan birga yo'lga chiqib, Qaysariya shahriga yetib keladi. Ustozining qabri boshida Qur'oni karimni xatm qilib, muborak ruhiga bag'ishlaydi. "Masnaviy ma'naviy" nomli shoh asarida ustozining ilmiy salohiyati va muroqabasiga ko'p ishora qilgan. Ulug' zotlarni har zamonda xalqning turli vakillari e'zozlashgan. Shuning natijasi sifatida, ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, Saljuqiylar davlatining vaziri Sohib Shamsuddin Burhoniddin Muhaqqiq Termiziyning qabri ustida Qaysariya shahrida bir maqbara qurdirgan. Lekin bir necha kundan keyin maqbara qulab tushadi. Qayta qurilsa, yana qulaydi. Sohib Shamsiddin tushida Burhoniddin Muhaqqiq Termiziy ko'radi. U zot: "Mening qabrim ustiga maqbara qurmanglar!" – deydi. Shu sabab bu ish to'xtatiladi.

Mutasavvif Sayyid Burhoniddin Muhaqqiq Termiziy ijtimoiy odoblarga oid tarixiy, ijtimoiy, irfoniy- falsafiy qarashlarni ilgari surgan. U hazrati inson g'oyasiga alohida e'tibor qaratgan.

Inson hayotini xavf-xatarga soladigan, gunohga boshlaydigan illatlardan biri hasaddir. Hasad qalbni shiladi, kemiradi. Aslida, hasad – birovga yetgan ne'matga rashk bilan qarash va uning sohibidan ketib, hasadchiga yetishini qattiq xohlashdir.

Sayyid Burhoniddin: "Hatto Payg'ambarlik, ilm va sarvat ne'matlari jam holda in'om etilgan insonga ham hasad qilmaslik lozim", – deydi. Hasad – illat. U qalbg'a o'rnashsa, ezigulik o'rnini qabohat, savob o'rnini gunoh egallaydi.

Ma'lumki, eng katta ma'naviy jinoyatlardan hisoblangan hasad siyosiy, iqtisodiy hamda boshqa sohalarda ko'plab zarar keltiruvchi ijtimoiy darddir. Ha, hasad aynan yomon darddir. Bu dard ham hasadchining o'zinini, ham boshqalarni kuydirib, kul qiladi.

Keling, suhbatimiz avvalida, "Hasad nima?" degan savolga javob beraylik. Ulamolar, hasad-birovga yetgan ne'matga rashk bilan qarash va o'sha ne'matning o'z sohibidan ketib, hasadchiga yetib kelishini qattiq xohlashdir, deydi. Hayotning eng mayda ikir-chikirlaridan tortib eng baland cho'qqilarigacha har narsada hasad bordir.

Agar inson boshqa bir kishiga yetgan ne'matdan sevinib, o'sha ne'matni o'z egasida barqaror bo'lishini xohlagani holda, o'ziga ham berilishini tilasa, havas qilgan bo'ladi.

Hasad katta gunohdir. Havas esa, gunoh sanalmaydi. Chunki, hasadchi birovga yomonlikni ravo ko'radi, havaschi esa, birovga yetgan yaxshilikdan xursand bo'ladi va o'ziga shu kabi ne'matning berilishini orzu qiladi.

Xulosa va takliflar. Bugungi kunda yurtimizda eng ko'p tarqalgan va eng sezilmas, ayni choqda, o'ta yuqumli va xatarli ma'naviy xastaliklardan biri, aynan hasaddir. Yurt ichida, xalq orasida tarqalgan boshqa ma'naviy jinoyatlar qatori hasadning bu darajada keng tarqalishiga ham o'ziga yarasha sabab va omillar bor. Eng bosh sababni jamiyat tuzumidan izlash kerak. Agar xalq o'zligini yo'qotmasa, ichki

nuqsoni avj olmasa bu kabi dardlar tarqay olmaydi. Har bir inson o'z jismida dardga qarshilik ko'rsatish xususiyati zaiflashganda kasalga chalinganidek, xalqlar ham o'zlaridagi nuqsonlar-ma'naviy qashshoqlik, ruhiy zaiflik tufayli ijtimoiy dardlarga chalinadilar [1].

Jaloliddin Rumiy "Masnaviy ma'naviy" asarida shunday keltiradi: Abu Jahl Muhammad alayhissalomdan or qilar, chunki u hasad va kibr bilan o'zini yuqori martabaga ko'rar edi. Uning asl ismi Abulhakam bo'lib, jaholat va hasad sababli Abu Jahlg'a aylandi. Ular qarindosh edi, lekin afsuski, hasadi sababli begonalashdi. Yaxshi xulqdan bo'lak doimo ortidan yuradigan bu dunyoda boshqa ahillikni ko'rmadim.

Abu Homid G'azzoliyning shunday fikrlarini aytib o'tishni joiz deb bildik, odamlar go'zal xulqning mohiyati, uning nima ekanligi haqida ko'p gapirdilar, lekin aslni ochib berolmadilar. Go'zal xulq mevalarini sanadilar, ammo bunida to'la qamrab ololmadilar. Balki, xotiriga nima kelsa, o'sha payt zehnda nima bo'lsa gapirdilar, go'zal xulq chegaralariga e'tibor qaratmadilar. Go'zal xulqning barcha samaralarini o'z ichiga olgan mohiyatni mufassal bayon qilolmadilar.

ADABIYOTLAR

1. Жамаҳматов К. Бурҳониддин Термизийнинг "Маориф" асарига бир назар - Термиз: "... " нашриёти, 2022. – 24 бет
2. Ислом/уз. Мақола. 2017
3. Куръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима (таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур). - Тошкент: Чўлпон, 1992. - 542 б.
4. "Буюк алломалар, адиб ва мутафаккирларимиз ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш мақсадида ёшлар ўртасида китобхонлик танловларини ташкил этиш тўғрисида"ги Президент қарори / «Халқ сўзи» газетаси. 2018 йил, 15-май.
5. Абу Ҳомид Ғаззолий. Ихёул улумид дин. 4 -жилд. - Т: Мовароуннахр, 2014. - 512 б.
6. Жалолиддин Румий. Маснавий маънавий (иккинчи дафтар). - Техрон: 1333 х. - 1145 б..
7. Имом Термизий. Ал-Жоме ус саҳих. -Байрут: Дор ихёит туросил арабия, 1411 х.
8. Мухаммад Нуруллох Сайдо Жазарий. Тасаввуф сирлари. -Тошкент: Мовароуннахр, 2000. - 118 б.
9. Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Тафсири Хилол. 3 жилд. -Т.: Hilol-nashr, 2016. - 656 б.

UDK: 297.17(575.1)

Bekjon QURBONOV,

Imom Buxoriy nomidagi Toshkent islom instituti O'quv-uslubiy bo'lim uslubchisi

ORCID: 0000-0003-4555-6937

E-mail: bekjon@oliymahad.uz

Islomshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) M.Erkayev taqrizi asosida

O'ZBEKISTON MUSULMONLARI IDORASINING NASHRLAR FAOLIYATI TARIXI

Аннотация

O'zbekistonda istiqloq yillaridagi islom diniga oid nashrlarni o'rganib tahlil etish hamda ilmiy tadqiq etish bir muncha orqada bo'lib, ushbu maqolada qisman yoritishga harakat qilamiz. O'zbekiston musulmonlari idorasining diniy-ma'rifiy nashrlari faoliyati tarixi va buguni haqida fikr yuritilgan ushbu maqola asosan mustaqillik davrini o'z ichiga olgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston musulmonlari idorasi, hidoyat, mo'minalar, islom nuri, Movarounnahr NMIU, Sovet Sharqi musulmonlari.

ИСТОРИЯ ИЗДАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ МУСУЛЬМАН УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

Изучение и анализ публикаций, связанных с исламом в годы независимости в Узбекистане, и научные исследования несколько отстали, и мы постараемся частично осветить их в данной статье. Данная статья, отражающая историю и современность деятельности религиозно-просветительских изданий Управления мусульман Узбекистана, в основном охватывает период независимости.

Ключевые слова: Управление мусульман Узбекистана, Хидаят, Верующие, Свет ислама, Творческое объединение издательства «Моваруннахр», Мусульмане Советского Востока.

HISTORY OF PUBLISHING ACTIVITY OF THE MUSLIM BOARD OF UZBEKISTAN

Annotation

Studying and analyzing publications related to Islam during the years of independence in Uzbekistan and scientific research are somewhat behind, and we will try to partially cover them in this article. This article, which reflects on the history and present of the activities of religious and educational publications of the Muslim Board of Uzbekistan, mainly covers the period of independence.

Key words: Muslim Board of Uzbekistan, guidance, believers, light of Islam, Movarounnahr NMIU, Muslims of the Soviet East.

Kirish. Mustaqillik yillarida milliy tiklanish borasidagi eng katta ishlarning bir qismi xalqimizning ma'naviy-ruhiy olamining ajralmas qismi bo'lgan islom diniga yo'l ochilgani bilan ifodalanadi. Bu yillarda mamlakatimiz o'z siyosatini belgilab olar ekan, muqaddas diniimizga alohida e'tibor qaratdi. Ayniqsa, ushbu muqaddas qadriyatimizning xalqimiz tafakkur tarzi, ruhiy-ma'naviy olamining ajralmas qismi ekani, milliy qadriyatlarimizni bezavol saqlashdagi ahamiyati, amaliy hayotimizdagi tutgan o'rnini va boshqa ko'plab qirralari e'tirof qilindi. Islom madaniyatiga mansub ming yillik tarixga ega, o'tmish qa'ridan olamga nur taratib kelgan muqaddas obidalar masjid va madrasalar mo'min-musulmonlarga qaytarib berildi.

O'tmish ajdodlarimizdan qolgan tarixiy merosimiz qayta tiklandi, insoniy qadriyatlarimizning asosini tashkil etgan Islom dini ta'limotlaridan elimiz yana bahramand bo'la boshladi [1] O'zbekistondagi islom madaniyatiga oid nodir manbalarni yig'ish, ta'mirlash va tadqiq etishga ham alohida e'tibor berilmoqda. Fanlar akademiyasi tizimidagi institutlar, O'zbekiston musulmonlari idorasining kutubxonasi, Toshkent islom universiteti (hozirgi O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi) Manbalar xazinasi va boshqa ilmiy va o'quv muassasalarida saqlanayotgan minglab qadimiy asarlarning elektron kataloglari va nusxalarini yaratish ishlari amalga oshirilmoqda.

Diniy qadriyatlarining hayotimizga qaytishi jarayonlari nechog'lik keng ko'lamlilik kechayotganini Qur'oni karim ma'nolarining o'zbek tilida xalqimizga yetkazilganida, hadis to'plamlarining tarjima qilinib, chop etilganida, ulug'

allomalarimiz asarlarining o'zbek tilida nashr qilinayotganida ham ko'rish mumkin. Qur'oni karim ma'nolari o'zbek tilida bir necha marta tafsir qilingan bo'lsa, hadisi shariflarning "Sahih Buxoriy", "Sunani Termiziy" kabi e'tiborli to'plamlari ona tilimizda ilk bor nashr qilindi. Imom Moturidiy, Burhoniddin Marg'inoniy, Bahouddin Naqshband kabi allomalar qoldirgan merosni o'rganish va keng ommaga yetkazish borasida katta ishlar amalga oshirildi [2].

Yoshlarning turli oqimlarga kirib qolishlari sabablari qatorida ularning bilimlari, shu jumladan, diniy ilmlarni egallashga bo'lgan qiziqish va intilishi hamda ishonuvchanligi, birdaniga va hamma narsaga ega bo'lishga harakat qilishi kabi ma'naviy-ruhiy omillarni alohida ajratib ko'rsatish lozim. Mamlakatimizda ijtimoiy-ma'naviy muhitni yanada sog'lomlashtirish, muqaddas dinimizni soxtalashtirishga urinayotgan turli kuchlarning yovuz harakatlari oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar, ayniqsa, jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish, ogohlik va hushyorlik muhitini yaratish doirasidagi tadbirlar, ayniqsa, islom diniga oid nashrlarga ehtiyoj kuchayib bormoqda [3].

Xalqning din to'g'risida sog'lom va to'liq tasavvurga ega bo'lishi, islom dinining asl mohiyatini anglashga yordam berishga qaratilgan rang-barang nashrlar chop etildi va etilmoqda xalqimizga muntazam ravishda taqdim etilayotgan "Islom nuri" gazetasi, "Hidoyat", "Imom al-Buxoriy saboqlari", "Mo'minalar", "Islom ma'rifati" jurnallari, "Hidoyat sari" va "Ziyo" studiyasi dasturlari, "Ramazon tuhfasi" kabi ko'rsatuvlarning mazmun-mohiyati yildan-yilga teranlashib, ularning qamrovi va nufuzi uzluksiz oshib

bormoqda. Bugunga qadar faoliyat ko'rsatgan nashriyotlar: "Movarounnahr" (hozirgi Shamsuddinxon Boboxonov NMIU), "Sharq", "Islom universiteti", "Hilol-nashr", "Imom Buxoriy xalqaro markazi" kabi bevosita nashriyotlardan olingan materiallar tadqiqotda qo'yilgan maqsad va vazifalarni yechishga yaqindan yordam beradi.

Asosiy qism (Main part). 1968-yildan O'rta Osiyo va qozog'iston musulmonlari diniy idorasining (O'zbekiston musulmonlari idorasining avvalgi nomi) uch oylik jurnali «Sovet Sharqi musulmonlari» chop etila boshladi. Bu jurnal sahifalarida muhaddislar va hadislar haqidagi ayrim maqolalar berilardi. Ammo ular eski o'zbek yozuvida hamda arab tilida chop etilar va mahalliy aholi uchun tushunarli emasdi. Mustaqillik davrida bu jurnal «Movarounnahr musulmonlari» va keyinchalik «Hidoyat» nomi bilan chop etila boshladi. Ushbu jurnal hozirgi kunda o'z sahifalarida islom ilmlari va ulamolari haqidagi, jumladan hadis va muhaddislariga oid maqolalarni muntazam berib bormoqda.

Qur'oni karimning tarjima qilinishi mustaqillik e'lon qilinmasdan oldin, O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasining Ulamolard kengashida ko'p martalab muhokama qilingan edi. Milliy tiklanish va islomiy qadriyatlarini jonlantirish borasidagi davlat siyosati, ruxsati bilan respublikamizda nashr etiladigan «Sharq yulduzi», «Fan va turmush», «Zvezda vostoka» kabi o'zbek va rus tillaridagi jurnallarda 1989–1990-yillarda Qur'oni karimning tarjimalari chiqarib boshladi. Keyinchalik, 1992-yili «Cho'lpon» nashriyotida Shayx Alouddin Mansurning «Qur'oni karim ma'nolarining izohli tarjimasi» ilk bor Qur'oni karimning to'liq matnlarining tarjimasi sifatida chop qilindi. Mazkur tarjimaning chop qilinishi va nashrga tayyorlanishida keng jamoatchilikdan iborat diniy ulamolalar va boshqa ma'rifatchi olimlardan iborat ijodiy guruh ish olib bordi. Ilk bor tarjimonlar sifatida mazkur tarjimaga o'sha davr muftiysi Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, Shayx Alouddin Mansur, Shayx Abdulaziz Mansur, Abdug'ani Abdullayev kabi yetuk olimlar jalb qilindi. Tarjima borasidagi ishlarni mukammal tarzda ado qilish, turli xil tarjima uslublari va usullaridan holi bo'lishi uchun ish bir tarjimon Alouddin Mansurga topshirildi. Bu vaqtga qadar 5 ta tarjimon tomonidan (har biri 2 poradan) Qur'oni karimning 10 porasi tarjima qilib bo'lingan edi.

Shundan so'ng Qur'oni karimning tarjimasi borasida Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning 20 jildlik «Tafsiri hilol» kitobining ilk namunalari, 30, 29, 28 – kabi poralari tarjima va tafsir qilib nashr qilindi. Bu ish 1991–1998-yillar orasida bajarilib, 1 ta, 2 ta va shu kabi poralarni o'zida jamlagan kitoblar shaklida nashr etildi. Kitobning ilk namunalari chop qilinishi va bu holatlar haqida muallifning o'zi quyidagicha yozadi: "Bu muborak dasturimizning (Qur'on) ona tilimizda tarjimasi, tafsiri bo'lmas! Bir vaqtlar islom nuri yog'dusida yashagan xalq zulmatda qoldi. Allohga shukrlar bo'lsinkin, endilikda zulmat chekinib, qora tun qaridan hilol yog'du sochmoqda (davlatimiz mustaqillikka erishganimizga ishora qilgan). Shuning uchun qo'lingizdagi kitobni "Tafsiri hilol" deb atadik [4].

Mustaqillik yillarida mamlakatimiz fuqarolarining diniy savodxonligini oshirish, missionerlikning oldini olishga qaratilgan bir qator adabiyotlar, qo'llanmalar nashr etildi. Jumladan, "Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasi va tafsiri", sahih hadis to'plamlari va ularning sharhlari bir necha bor nashr etildi. Bu borada faoliyat yuritayotgan "Movarounnahr" nashriyoti, "Hidoyat" jurnali, "Islom nuri" gazetasi va "Ziyo", "Hidoyat sari" ko'rsatuvlarini aytib o'tish joiz [5].

Hozirgi kunda islom dini va uning tarixini o'rganishda juda noyob bo'lgan muhim tarixiy manbalar va asarlar, jumladan, Qur'oni karim, Imom Buxoriy, Imom Termiziyning hadis to'plamlari, Bahouddin Naqshband, Ahmad Yassaviy va Najmiddin Kubro hikmatlari, Burhoniddin Marg'inoniy kabi

allomalarning insonni yetuklikka chorlovchi diniy, ma'rifiy, madaniy, falsafiy, axloqiy va huquqiy asarlari o'zbek tilida chop etilmoqda.

Mustaqillikdan keyin islom dini va uning vujudga kelish tarixi, shariat va uning sohalarini xususida ko'plab kitoblar, ilmiy-ommabop asarlar va maqolalar yaratilmoqda.

Mustaqillikdan keyin aqidaga oid ko'plab kitoblar chop etildi. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning "Aqid", "Sunniiy aqidalar", "Aqida at-Tahoviya", Abdulqodir Pardayevning "E'tiqod durdonalari", kitoblarini misol qilish mumkin. Aqida masalalarida Abdurashid Bahromov tarjimon va nashrga tayyorlovchi bo'lgan "Imomi A'zam asarlari" kitobini alohida ta'kidlash mumkin [6].

Mustaqillikning dastlabki yillarida mamlakatimizda fiqh ilmiga oid o'nlab mo'tabar kitoblar tarjima va nashr qilindi. [7] Xususan, Ubaydulloh ibn Mas'ud Buxoriyning «Muxtasarul Viqoya» asari nashr qilindi. [8] Yana bir muhim ma'naviy merosimiz namunasi Burhoniddin Marg'inoniyning "Hidoya" asarining o'zbek tilida chop qilinishidir. "Hidoya" ko'plab Sharq mamlakatlarida fiqh bo'yicha asosiy qo'llanma sanaladi.

Jamiyat ma'naviy hayotida dinning ahamiyatni har tomonlama e'tirof qilinar ekan, yoshlarni milliy istiqloq mafkurasi ruhida tarbiyalashda umuminsoniy qadriyatlar qatori, islom axloqi asoslarini zamon talablari zaminida ishlab chiqish va ba'zi islomiy oqimlar g'oyalarining zararli oqibatlarini fosh etuvchi nashrlarni xalqimizga yetkazib berish bugungi kundagi ma'naviy hayot va islom diniga oid nashrlar borasidagi eng katta muammolardan hisoblanadi.

Diniy idora tasarrufidagi nashrlar mushtariylarga diniy-ma'rifiy bilim berish, ularning huquqiy savodxonligini oshirish, ham nazariy, ham amaliy jihatdan farzand tarbiyasidagi bilim va tajribalarini oshirish rejalashtirgan. Gazeta va jurnallarda yoritiladigan mavzu va maslahatlar, turkum tahliliy maqolalar yurtdoshlarimiz ruhiyatini ko'tarib, oilalarni mustahkamlashga, pirovardida xonadonlarda sog'lom va barkamol avlodning kamol topishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, kishilarning kelajakka ishonchini, sabrini mustahkamlab, ularni ma'rifatga chorlaydi.

Yurtimizda istiqomat qilayotgan barcha mo'min-musulmonlarning diniy, ma'rifiy adabiyotlarga, shuningdek, O'zbekiston musulmonlari idorasi tasarrufidagi o'n beshga yaqin ilmiy markaz va islom bilim yurtlari talaba o'quvchilarining darslik va qo'llanmalarga bo'lgan ehtiyojlarini to'laroq qondirish maqsadida "Shamsuddinxon Boboxonov" nashriyot-matbaa ijodiy uyi (2018-yilgacha nomi "Movarounnahr" NMIU) nashriyoti izchil faoliyat yuritmoqda.

Nashriyot yiliga 50-60 nomda, umumiy hisobda 450-500 bosma taboq hajmida, 1,5-2 million nusxadan ortiq darslik va diniy adabiyot hamda davriy nashrlarni chop ettirmoqda. Bu asarlar orasida Qur'oni karim, hadislar, mazhabboshimiz Imomi A'zamning "Asarlar" va "Musnad", Hakim Termiziyning "Manozilul ibod minal iboda", "Abu Muin Nasafiyning "Tabsiratul adilla" kabi noyob asarlari ham bor.

Shuningdek, Toshkent islom instituti va o'rta maxsus islom bilim yurtlari talaba-o'quvchilariga mo'ljallangan darsliklar, xususan, "Nurul Anvor" (2 jild), "Sharh al-fiqh al-akbar", "Hidoya", "Al-Ashboh van nazoir", "At-Ta'arruf limazhabi ahlit tasavvuf" kabi o'n nomdan ortiq kitoblar chop etib kelinmoqda.

Nashriyot oylik Hidoyat, Mo'minalar jurnallari va haftalik Islom nuri gazetasini nashr qiladi.

"Hidoyat" jurnali. O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy nazorati tashkil etilganiga ko'p vaqt o'tmay "O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari" jurnali eski o'zbek yozuvida chop etila boshladi. Keyinchalik uning chiqishi to'xtab qolgan. 1968 yilga kelib muftiy Ziyouddinxon ibn Eshon Boboxonning tashabbusi bilan "Sovet Sharqi

musulmonlari" bezakli jurnal sifatida nashr etila boshlandi. U dastlab har chorakda o'zbek (arab va kirill yozuvlarida), arab va ingliz tillarida 3-5 ming nusxada chiqqan. Keyinchalik fors, fransuz, rus tillarida nashr etilib, sobiq sovet ittifoqi va chet ellarda tarqatilgan. 1991–1995-yillari "Movarounnahr musulmonlari", 1995–1999-yillarda esa "O'zbekiston musulmonlari" nomi bilan chop etilgan. 1999-yil avgust oyidan "Hidoyat" nomi bilan yangicha shakl va mazmunda chiqqa boshladi.

"Mo'minalar" jurnali. "Movarounnahr" nashriyoti rahbariyati tomonidan 2018-yil 5-fevralda tasdiqlagan nizomi asosida tashkil etilgan. Tashkil etilganidan boshlab toki hozirgacha ayol-qizlar uchun ma'naviy-ma'rifiy turkum maqolalarini chop etib kelmoqda. Ularning diniy savodxonligini oshishi uchun xizmat qilmoqda.

"Islom nuri" gazetasi. O'zbekiston musulmonlari idorasining diniy-ijtimoiy gazetasi 1990-yilning mart oyida birinchi soni chiqdi va chorak asrdan ziyod ana shu xayrli yo'lda faoliyat yuritib kelmoqda. Ana shu davrida esa ushbu nashr faoliyati asosida yurtimizda diniy jurnalistika rivojlandi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Gazeta katta qiziqish va hurmat bilan kutib olingani sababli 150 ming nusxada chiqarildi. Gazetada "Bir oyat tafsiri", "Bir hadis sharhi", "Islom asoslari", "Imom minbari", "Islomiy odob-axloq", "Dinimizga yot oqimlar", "Yaxshilikka chaqirish", "Ayollar sahifasi", kabi ruknlar ostida idora fatvolari, Oliy hay'at va Ulamolar kengashi hujjatlari, Islom arkonlari va tarixi, mamlakatimiz musulmonlari hayotiga doir maqolalar, suhbatlar va xabarlar

e'lon qilinadi. 2008-yildan buyon gazetaning qoraqalpoqcha ilovasi – «Islam nuri» ham chop etilmoqda.

O'zbekiston musulmonlari idorasining «Hidoyat», «Mo'minalar» jurnallari, «Islom nuri» gazetasi musulmon xalqimiz sevib o'qiydigan nashrlar hisoblanadi. 2019-yilda 175.000 kishi obuna bo'lgan bo'lsa, 2024-yilga kelib bu ga yetdi.

O'zbekiston musulmonlari idorasining diniy-ma'rifiy nashrlari sof islom ta'limotini hanafiylik mazhabiga ko'ra xalqimizga o'rgatish bilan birga yurtdoshlarimizning, ayniqsa, yoshlarning dunyoviy, ilmiy, axloqiy salohiyatini yuksaltirish, ularda yurt istiqoliga sadoqat, milliy-ma'naviy umumbashariy qadriyatlariga hurmat tuyg'ularini kuchaytirish, jamiyatimizda diniy aqidaparastlikning har qanday ko'rinishlarining oldini olish, o'lkamizda ijtimoiy-ma'naviy va siyosiy muhitni yanada sog'lomlashtirish, huquqiy demokratik davlat asoslarini mustahkamlash yo'lida ham xizmat qilmoqda.

Xulosa va takliflar. Xalqimiz o'rtasida mehr-oqibat, hamjihatlik, kattaga hurmat, kichikka izzat kabi olijanob fazilatlarini keng targ'ib etish, yoshlarni Vatangan muhabbat, istiqol g'oyalariga sadoqat ruhida kamol toptirish, farzandlarimiz ongiga muqaddas islom dinining sof aqidalarini chuqur singdirish, ulug' ajdodlarimizning bebaho ma'naviy merosida tarannum etilgan halollik, insoniylik, ezgulik kabi yuksak axloqiy g'oyalar asosida oilalarni mustahkamlash, jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligini ta'minlashda O'zbekiston musulmonlari idorasining diniy-ma'rifiy nashrlari mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarga hamohang faoliyat yuritmoqda [10].

ADABIYOTLAR

1. Alimov U. Islom ma'rifati-ezgulik yo'li. – Toshkent: Movarounnahr, 2015. B.105.
2. Alimov U. Istiqol sharofati. – Toshkent: Movarounnahr, 2011.- B. 11-20.
3. Husnidinov Z. O'zbekistonda diniy bag'rikenglik. T., 2006. 164 b.
4. Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol muqaddimasidan. 30-juz'. –T.: Movarounnahr. 1992. 4-b.
5. Ochilidiyev A. Muqaddas dinimizga yuksak e'tibor va ehtirom. – T.: Toshkent islom universiteti, 2010.-B. 16-17.
6. Bahromov A. Imomi A'zam asarlari. – Toshkent: Movarounnahr, 2003.
7. Juzjoniy A. Islom huquqshunosligi, hanafiy mazhabi va O'rta Osiyo faqihlari. -T.,:TIU, 2003. –B. 25.
8. Muxtasar. Rashid Zohid tarjimai. –T., A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 1989.
9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 26-martdagi 130-sonli "Ijtimoiy-ma'naviy muhitni yanada sog'lomlashtirish, diniy aqidaparastlikning oldini olish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.
10. "O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami", 1998 y., 3-4-son.

Tohir QO'CHQOROV,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori, i.f.d
Nargiza QULDASHEVA,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti doktranti

KATTA HAJMLI MA'LUMOTLARNI TO'PLASH VA SAQLASHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Bugungi kunda iqtisodiyot, shuningdek ixtiyoriy xo'jalik yuritish sohalarini ma'lumot to'plash va saqlash texnologiyalarisiz tasavvur etish imkonsiz. Mazkur maqolada ushbu vazifani amalga oshirishda raqamli texnologiyalarning ahamiyati, turlari hamda foydalanish mezonlari, tarixiy bosqichlar muhokama etiladi.

Kalit so'zlar: Big data, ma'lumotlar bazasi, raqamli texnologiyalar, metod, iqtisodiyot.

ЗНАЧЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СБОРЕ И ХРАНЕНИИ БОЛЬШИХ ДАННЫХ

Аннотация

Сегодня невозможно представить сферы экономики, а также добровольное управление без технологий сбора и хранения информации. В данной статье рассматриваются значение, виды и критерии использования цифровых технологий при реализации данной задачи, а также исторические этапы.

Ключевые слова: Большие данные, база данных, цифровые технологии, метод, экономика.

IMPORTANCE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN COLLECTION AND STORAGE OF BIG DATA

Annotation

Today, it is impossible to imagine the spheres of economy, as well as voluntary management, without information collection and storage technologies. This article discusses the importance, types and criteria of use of digital technologies in the implementation of this task, as well as historical stages.

Key words: Big data, database, digital technologies, method, economy.

Kirish. Iqtisodiyotning globallashuvi, raqamli iqtisodiyotda zamon va makonning «yo'q bo'lishi» ko'plab ishlab chiqarish omillari va, birinchi navbatda, vaqt omili qiymatining o'zgarishiga olib keladi. Vaqt, ijtimoiy ishlab chiqarish toifasi sifatida, doimo ishlab chiqarishning qiymat bahosini belgilab bergan. Biroq hozirgi sharoitlarda vaqt «narxi» qiyoslab bo'lmaydigan darajada o'sadi. Ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasida «bir lahzalik» aloqalar dunyosida vaqt (uni tejash va bitimlar tezligi) katta, aytilish mumkinki, strategik ustunlik va shu bilan bir paytda, har qanday bozorlarda muhim javobgarlik hisoblanadi. Firmaning bozordagi vaziyatni o'rganish, bitimlar uchun shartlarni baholash, onlayn rejimida qaror qabul qilish va bitimlarni amalga oshirish qobiliyati uning biznes olamidagi muvaffaqiyatlari yoki muvaffaqiyatsizliklarini belgilab beradi. Muvaffaqiyatga erishgan kompaniyalar qatoriga bu sharoitlarda mahsulot ishlab chiqarishda, birinchi navbatda, raqamli biznes texnologiyalari va mahsulotni iste'molchi tomon ilgari surish hisobiga mahsulot ishlab chiqarishda yaxshilanishga doimiy va uzluksiz o'zgarishlarni siyosatga kiritadigan kompaniyalarni kiritish lozim. Bunday siyosat fan-texnika taraqqiyotini «raqamlashtirish»ni tezlatish va tashqaridan qaraganda muvaffaqiyatli bo'lgan an'anaviy kompaniyalar ustidan startegik ustunlikni ta'minlashga imkon beradi.

Iqtisodiyot va jamiyat hozirgi paytda raqamli o'zgartirishlardan jiddiy aziyat chekmoqda, deb ko'rsatiladi «OECD Digital economy Outlook» hisobotida: bir tomondan, avtomatlashtirish ayrim kasblarda bandlikni pasaytirishi va shu bilan bir paytda nostandart, ya'ni qisqa muddatli, to'liqsiz yoki kam pul to'lanadigan ish o'rinlari sonini oshirishi va ish joylari bo'yicha gender tafovutlarini birmuncha kengaytirishi mumkin».

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Katta ma'lumotlar (Big Data) – inson idrok qiladigan natijalar olish maqsadida strukturalangan va strukturalanmagan (jumladan, mustaqil manbalardan olingan) ma'lumotlar qayta ishlash uchun mo'ljallangan usullar, vositalar va yondashuvlar yig'indisidir. Katta ma'lumotlar katta hajm bilan, xilma-xillik va yangilanish tezligi bilan tavsiflanadi, bu axborot bilan ishlash standart usullari va vositalarini yetarli darajada samarasiz qilib qo'yadi. Shunday qilib, katta ma'lumotlar texnologiyasi bu – katta hajmdagi axborot asosida qaror qabul qilish vositasidir.

Katta ma'lumotlar (Big Data) – inson idrok qiladigan natijalar olish maqsadida strukturalangan va strukturalanmagan (jumladan, mustaqil manbalardan olingan) ma'lumotlarni qayta ishlash uchun mo'ljallangan usullar, vositalar va yondashuvlar yig'indisidir. Katta ma'lumotlar katta hajm bilan, xilma-xillik va yangilanish tezligi bilan tariflanadi, bu esa axborot bilan ishlash standart usullari va vositalarini yetarli darajada samarasiz qilib qo'yadi. Shunday qilib, katta ma'lumotlar texnologiyasi bu – katta hajmdagi axborot asosida qaror qabul qilish vositasidir. Katta ma'lumotlar boshlang'ich ma'lumotlar katta tanlamasi mavjud bo'lgan joylarda paydo bo'ladi. Ularning asosida makrodarajadagi hodisalarni tahlil va bashorat qilish, ijtimoiy xulq-atvor modellarini o'rganish, shuningdek, ilmiy tajribalar statistika ma'lumotlari asosida trendlarni aniqlash mumkin. Tijorat loyihalari uchun ham, davlat loyihalari uchun ham katta ma'lumotlar sohasidagi muammo - ma'lumotlarni yakuniy qo'llash bo'yicha vazifalarni boshlang'ich ma'lumotlar asosida amalga oshirish hisoblanadi. Tahlil algoritmidagi eng so'nggi zamonaviy trendlarni biladigan va kelgusi hisob-kitoblarni tezligini baholay oladiganlar emas, balki ushbu texnologiyalarni qo'llash asosida uzoq muddatli va asoslangan moliyaviy modellar yaratadiganlar bugungi kunda katta ma'lumotlar sohasida ekspertlar hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi Hozirgi zamonda borgan sari ommabop bo'lib borayotgan virtual valyutalar haqida mulohaza qilib ko'ramiz.

Virtual (raqamli/elektron) valyuta – moddiy timsolda mujassam topmagan, to'laonli pul belgisi sifatida foydalanish mumkin bo'lgan pul mablag'laridir.

Kriptovalyuta –kriptografik algoritmlarni maxsus ko'rinishlarda qo'llashga asoslangan emission valyuta turi.

Tranzaksiyalar blokleri zanjiri (Block Chain / Blokcheyn) – taqsimlangan ma'lumotlar to'plamlarini tuzish metodologiyasi bo'lib, bunda har bir ma'lumotni qayd qilish unga egalik qilish tarixi haqidagi axborotdan iborat bo'ladi, bu esa uni qalbakilashtirish imkoniyatini qattiq chegaralab qo'yadi. Blokcheyn virtual valyuta tizimlarida operatsiyalarni bajarish va ularning tarixini saqlash uchun qo'llanadi.

Bitcoin – mavjud virtual valyutalar ichida birinchi va eng keng tarqalgan kriptovalyuta hisoblanadi va u bitcoin blokcheyni texnologiyasidan foydalanadi.

Virtual valyutalar kriptovalyutalarga mansub bo'lmasligi va Blokcheyn texnologiyasidan foydalanmasligi ham mumkin. Bunday virtual valyutalarga misol qilib Yandeks-pul, Veb-mani (WebMoney) va Kivi-hamyonni (Qivi) misol qilib keltirishimiz mumkin. Ko'pchilik virtualvalyutalar, kriptovalyutalar vablokcheyn atamalarini adashtirib yuboradi va ularni sinonim sifatida qo'llaydi, lekin bu faqat birinchi virtual valyuta– bitcoin uchun to'g'ridir. Gap shundaki, blokcheyn texnologiyasi maxsus Bitcoin uchun ishlab chiqilgan va ma'lum vaqt davomida boshqa hech qayerda qo'llanilmagan, hozir esa bunday emas. Blokcheyn texnologiyasi asosida bitcoin kriptovalyutasi ixtiro qilingan va uni emissiya qilish boshlangan. Blokcheyndan pul nominali nuqtai-nazaridan emas, balki davlat reestrlari yuritish sohasida foydalanish umuman boshqa gap. Davlat sektorida blokli zanjirlar bilan amalga oshirilgan tajribalar butun dunyo bo'ylab tezlashib bormoqda. AQShda sog'liqni saqlash tizimi va boshqa bir qator tarmoqlarda, Shvetsiyada mulk huquqini ro'yxatdan o'tkazishda, Buyuk Britaniyada pensiya ta'minoti sohasida ham aynan shu yo'lni, ya'ni blokcheyndan foydalanishni tanlagan. Shu bilan birga, ulardan olinadigan ijtimoiy samara, raqamli va oddiy iqtisodiyotgan qo'shiladigan hissa yuqori bo'ladi. Masalan, hisob-kitoblarga ko'ra, faqat AQShning o'zida mulk huquqini ro'yxatdan o'tkazish sohasida blokcheyn joriy qilish yiliga 2-4 mlrd dollar tejashga imkon bergan bo'lardi. Bunda tejamkorlik operatsiyalar tezlashuvi bilan, demak, tijorat sektorining rivojlanishi bilan birga kuzatiladi. Blokcheyn texnologiyasi tobora ko'proq quyidagi sohalarida qo'llanilmoqda: mualliflik huquqi, saylovchilar ovozini hisoblash, tashabbus kraudfandingi, ijtimoiy obro'e'tibor, sug'urta, reklama, stavkalar va boshqa bir qancha sohalar.

Katta ma'lumotlar boshlang'ich ma'lumotlar katta tanlamasi mavjud bo'lgan joylarda paydo bo'ladi. Ularning asosida makro darajadagi hodisalarni tahlil va bashorat qilish, ijtimoiy xulq-atvor modellarini o'rganish, shuningdek, ilmiy eksperimentlar statistika ma'lumotlari va trendlarni aniqlash mumkin.

Tijorat loyihalari uchun ham, davlat loyihalari uchun ham katta ma'lumotlar sohasida muammo bu ma'lumotlarni yakuniy hisobda qo'llash bo'yicha vazifalarni boshlang'ich qismi hisoblanadi.

Tahlil algoritmidagi so'nggi trendlarni biladigan va kelgusi hisob-kitoblar tezligini baholay oladiganlar emas, balki ushbu texnologiyalarni qo'llash asosida uzoq muddatli va asoslangan moliyaviy model yarata oladiganlar bugungi kunda katta ma'lumotlar sohasida ekspertlar hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Hozirgi kunga kelib, katta ma'lumotlarni qayta ishlashga imkon beradigan ko'p sonli usullar va kompleksli daturiy mahulotlar mavjud, masalan

IBM, Oracle, Microsoft, Hewlett-Packard, EMC, Apache Software Foundation (HADOOP) va h.k.

Katta ma'lumotlar bilan ishlash usullari ular uchun zarur bo'lgan axborot manbalari bo'lib quyidagilar xizmat qilishi mumkin:

avtomobillardan transport kompaniyasiga GPS-signallar;

bankning barcha mijozlari tranzaksiyalari haqida axborot;

yirik chakana tarmoqdagi barcha xaridlar haqida axborot;

ko'p sonli shahar IP-videokameralaridan olingan axborot;

sanoat interneti texnologiyalari bilan jihozlangan katta ishlab chiqarish datchiklaridan axborot va h.k.

Big Data (katta ma'lumotlar) to'plangan ulkan ma'lumotlar massivlarini anglatadi. Katta ma'lumotlarni qayta ishlash tizimlariga ehtiyoj paydo bo'ladi. Davlat organlarining bunday analitik tizimlarga qo'yadigan asosiy sharti - bu ma'lumotlarni grafik ko'rinishida aks ettirilishi va undan ochiq manbalarda foydalanish imkoniyatining mavjudligi.

Blockchain — bu tizim ishtirokchilari vositachisiz bir-biriga aktivlarini ishonchli tarzda uzatish imkonini beruvchi texnologiya. Masalan, blockchaynda pul ko'chirmalari haqidagi yozuvlarni saqlash mumkin. Kriptovalyutalarda aynan blockchayndan kim, kimga va qancha virtual pul o'tkazganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni qayd qilish uchun foydalaniladi. Umuman olganda, nimani qog'ozda yozishning imkoni bo'lsa, o'sha narsalarning barchasini blockchaynda ham yozish mumkin bo'ladi, faqat birgina farq bilan – blockchaynda yozuvlarni almashtirish va soxtalashtirishning imkoni yo'q.

Raqamli iqtisodiyotning yangi konsepsiyasi inson faoliyati doirasidagi barcha axborotni raqamlashtirish texnologiyalarini qo'llab saqlash, ishlov berish va uzatishning yagona tizimidir. Iqtisodiyotni raqamlashtirish orqali ijodiy yondashib yangi iqtisodiyotni barpo etish imkoniyati tug'iladi. Nufuzli xalqaro tashkilotlar olib borgan tahlillar natijalariga ko'ra, raqamli iqtisodiyot yalpi ichki mahsulotni kamida 30 foizga o'stirish, shuning barobarida, xufiyona iqtisodiyotga barham berish hamda korrupsiyani keskin kamaytirish imkonini berar ekan.

Raqamli (elektron) iqtisodiyot - onlayn-texnologiyalarga asoslangan va hayotiy ne'matlarga ehtiyojlarni qondirishga yo'naltirilgan, bu yesa, o'z navbatida xo'jalik yuritishning yangi usullari shakllantirishni ko'zda tutadigan va davlat tomonidan tartibga solishning amaliy vositalarini talab qiladigan ishlab chiqarish, ayirboshlash va iste'mol jarayonlarida yuzaga keladigan munosabatlar yig'indisidir.

Dasturni amalga oshirish ilg'or texnologiyalar joriy qilish yo'lidagi huquqiy to'siqlarni tugatish; raqamli iqtisodiyot uchun infratuzilma yaratish (tarmoqlar, ma'lumotlarni qayta ishlash markazlari, apparat qismi); ta'lim tizimini takomillashtirish; mahalliy kompaniyalarni – raqamli texnologiyalar sohasida vakolatlar markazlarini qo'llab-quvvatlash va boshqalarga yo'naltiriladi. Dastur maqsadlari: 1) O'zbekiston Respublikasi raqamli iqtisodiyot ekotizimi yaratish; 2) raqamli iqtisodiyot, institutlar va infratuzilmani rivojlantirish uchun sharoitlar yaratish; 3) global bozorda raqobatbardoshlikni oshirish.

Xulosa va takliflar. Ro'y berayotgan o'zgarishlarni hisobga olgan holda, raqamli iqtisodiyot deganda shuningdek, iste'mol qiymatini oshirish hamda asosiy natijalarga erishish - xarajatlarni qisqartirish va mehnat unumdorligini oshirish hisobiga biznes raqobatbardoshligini oshirish maqsadida katta ma'lumotlar bilan almashinish va raqamli texnologiyalar imkoniyatlari asosida biznes-jarayonlarni yo'lga qo'yish va biznes-modellar shakllantirishni ham tushunish lozim. Ushbu

holatda gap internet tarmogida biznes tashkil qilayotgan kompaniyalarga xos bo'lgan biznes-modellar haqida ham, tarixan iqtisodiyotning barcha sektorlarida an'anaviy xo'jalik

faoliyatini amalga oshiradigan an'anaviy biznes (qazib olish sanoati, qishloq xo'jaligi, qayta ishlash sanoati, xizmatlar sohasi) haqida ham boradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Elektron tijoratni jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2018 yil 14 maydagi, PQ-3724-sonli Qarori
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2018 yil 3 iyuldagi PQ-3832-sonli Qarori
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasida kripto-birjalar faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2018 yil 2 fevraldagi PQ-3826-sonli Qarori
4. Nazarov A.Yo. O'zbekiston Milliy arxividagi Turkiston ilmiy jamiyatlari fondlari hujjatlari (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlari): Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. Toshkent, 2022.B. 71.
5. Mazur L.N. Ommaviy manbalarini raqamlashtirish strategiyasi: elektron va ma'lumotlar bazasi? // Hujjat. Zamonaviylik: xalqaro ishtirokdagi VII Butunrossiya ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. Ekaterinburg: Ural nashriyoti. Univ., 2018. 248-256-betlar.
6. Genkin A. Blockchain: u qanday ishlaydi va ertaga bizni nima kutmoqda. M.: 2018, 592 b.
7. Lapidus L.V. Raqamli iqtisodiyot: elektron biznes va elektron tijoratni boshqarish. –M.: INFRA-M, 2017. -281 b.
8. Pol Vina, Maykl Keyn. Kriptovalyutalar davri. – M.: 2018.
9. Xodiev B. Yu. O'zbekistonda raqamli iqtisodiyot. //Dunyo Iqtisodiyot, 2017 yil, 12-son.

Sevinch MAJIDOV,
Buxoro muhandislik-texnologiya instituti tadqiqotchisi
E-mail: sevinchmajidov@gmail.com

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti dotsenti, f.f.n. B.X.Karimov taqrizi asosida

FAYZULLA XO'JAYEVNING HAYOT YO'LI, UNING JADIDCHILIK FAOLIYATI HAMDA SOG'LOM VA BARKAMOL AVLOD TARBIYASIDA TUTGAN O'RNI

Аннотация

Ushbu maqolada Fayzulla Xo'jayev Buxoro amirligi qozilar mahkamasida, umuman, qozi sudlarida hukm surgan qonunsizliklar, qozilarning shariat qonunlariga xilof ishlari mohiyatini xalqqa tushuntirib berishga harakat qiladi. Fayzulla Xo'jayevning mushohada yuritishicha, jamiyatda amalga oshiriladigan o'zgarish va islohotlarning birdan-bir asosi faqat shariat qoidalari bo'lmog'i darkorligi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Fayzulla Xo'jayev, qozilar, qozi sudlari, davlat, jamiyat rivoji, barqaror taraqqiyot.

ЖИЗНЬ ФАЙЗУЛЛЫ ХОДЖАЕВА, ЕГО ДЖАДИДСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, ЕГО РОЛЬ В ВОСПИТАНИИ ЗДОРОВОГО И ПОКОЛЕНИЯ.

Аннотация

В данной статье Файзулла Ходжаев пытается разъяснить народу беззаконие, царящее в судах судей Бухарского эмирата, в целом в судах судей, и характер нарушений судьями законов шариата. По наблюдению Файзуллы Ходжаева, было проанализировано, что единственной основой проводимых в обществе изменений и реформ должны быть правила шариата.

Ключевые слова: Файзулла Ходжаев, судьи, судейские суды, государство, развитие общества, устойчивое развитие.

THE LIFE OF FAYZULLA KHODJAYEV, HIS JADID ACTIVITIES, HIS ROLE IN EDUCATION OF A HEALTHY GENERATION

Annotation

In this article, Faizulla Khojajev tries to explain to the people the lawlessness prevailing in the court of judges of the Bukhara Emirate, in general, in judges' courts, and the nature of judges' violations of Sharia law. According to Fayzulla Khojajev's observation, it was analyzed that the only basis for the changes and reforms implemented in the society should be the Sharia rules.

Key words: Faizulla Khojajev, judges, judges' courts, state, community development, sustainable development.

Kirish. O'zbek xalqi tarixida XX asrning boshlanishi o'ziga xos davrlardan biridir. Zero, bu davr mamlakat hayotida ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy o'zgarishlar bilan belgilanadi. Avvalambor bunday o'zgarishlarga sabab bo'lgan omillardan biri-o'tgan asr boshlarida tarix sahnasiga kirib kelgan jadid ma'rifatparvarlaridir. Jadidlar avvalambor xalqni yangi madaniyatga, ma'rifatga chaqirib, millatni uyg'otish, xalqning mustaqilligi uchun birinchi navbatda maorif va ta'lim-tarbiyani tubdan o'zgartirish, yangi maktab tuzish, ularni boshqarish masalalarini asosiy o'ringa ko'tardilar. Jadidlar orasida o'zining vatanparvarligi bilan barchaga o'rnak bo'lgan mutafakkir va siyosiy arbob Fayzulla Xo'jayevdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Atoqli davlat va siyosat arbobi, Buxoro jadidchiligining faol ishtirokchisi partiyasining rahbarlardan biri Fayzulla Xo'jayev 1896 yili Buxoro shahrida yirik savdogar oilasida tug'ilgan. U yoshligida eski maktabni bitirib Buxoro madrasasida o'qigan. 1907-1912 yillarda Fayzulla Xo'jayev Moskvada shaxsiy o'qituvchilardan ta'lim oladi. 1913 yilda jadid sifatida faoliyat ko'rsatadi va xalq orasida ma'rifat tarqatish bilan shug'ullanadi. 1917 yildan partiyasi tashkilotchilaridan biri bo'ladi. Buxoro jadidlari so'l qanotining inqilobiy ruhdagi a'zolaridan bo'lib 1920 yilda Buxoro amirini taxtdan ag'darishga harakat qiladi. 1920 yilda Turkiston muhojirlikda bo'lib, partiyasining Turkiston byurosini tashkil qilgan. Fayzulla Xo'jayev tomonidan tuzilgan partiyaning dasturi shariat asosida bo'lib xalqning milliy an'alarini va o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan. Buxoro amiri taxtdan

ag'darilgach, hokimiyat yosh buxoroliklar qo'liga o'tdi va Fayzulla Xo'jayev hukumat rahbari etib saylandi. U bu lavozimda Buxoroda xalq demokratik respublikasini tashkil etish hamda mustaqil siyosat olib borishga Rossiya va Xorijiy mamlakat bilan teng muloqot qilishga intilgan. 1922 yilda Germaniyaga chet el savdo namoyandalari va yirik savdo kompaniyalari bilan shartnoma tuzishga borgan. 1925 yilda Fayzulla Xo'jayev O'zbekiston xalq nozirlari kengashining raisi etib saylandi. O'z faoliyatida o'zbek xalqining iqtisodiy va madaniy ravnaqiga xizmat qilishga intildi. Fayzulla Xo'jayev Sovet tuzumi tomonidan uning faoliyatini cheklash siyosatiga qarshi chiqdi. U uzoq yillar davomida markazning tazyiqi ostida ishlashga majbur bo'ldi. 1926 yilda jadidlar tarixiga bag'ishlangan kitobi uchun kompartiya tomonidan qattiq ta'qibga olindi. Fayzulla Xo'jayev hukumat rahbari sifatida O'zbekiston xo'jaligi (paxtachilik, irrigasiya, kapital qurilishi, chorvachilik) ni rivojlantirishga maorif va madaniyatni ravnaq toptirishga harakat qildi. Fayzulla Xo'jayev 1937 yili qatag'on qilinadi va o'limga mahkum qilindi. Fayzulla Xo'jayev qabrining qayerdaligi noma'lum [1].

Tadqiqot metodologiyasi. Fayzulla Xo'jayev hamda barcha jadid mutafakkirlari milliylikni saqlagan holda, kundalik turmushdan tortib hamma sohalarida-maorif, diniy qarashlar, ta'lim, madaniyat va san'atning yangi turlarini joriy etish, aholiga tarixiy ongni singdirish kabi islohotlarni o'tkazish g'oyasi bilan maydonga chiqdilar. Buning uchun ular birinchi navbatda maktablarni yangidan isloh qilish,

farzandlarning jismoniy, ruhiy, diniy tarbiyalariga nihoyatda katta e'tibor berish kerakligi to'g'risidagi masalalarga e'tiborni qaratdilar. Jadidlarning bu g'oyalari sekin-astalik bilan siyosiy g'oyaga aylanib, yuqorida qo'yilgan maqsad uchun albatta mustaqillikka erishish kerakligini tushuna boshladilar.

Tahlil va natijalar. Jadidlar jamiyatni tubdan o'zgartirish va uni isloh qilish uchun quyidagi masalalarga asosiy e'tiborni qaratdilar:

a) ijtimoiy hayotda va davlat tizimida o'z davri uchun nisbatan taraqqiyparvar sanalgan konstitutsiyali monarxiya tarafdori bo'lib chiqdilar va siyosiy, iqtisodiy-madaniy hayotni isloh qilish orqali yangi hayot qurmoqchi bo'ldilar. Ammo ular niyat qilgan konstitutsiyali monarxiya Eron, Turkiya kabi mamlakatlarda o'zini oqlamaganini ko'rgan Buxoro jadidlari tez orada "yosh buxoroliklar" siyosiy partiyasini tuzdilar;

b) iqtisodiy hayotda farovonlikka erishish jahon tajribasida ko'zga ko'rinarli natijalar berayotgan jamiyat afzalligini bilib, temuriylar davrida vujudga kela boshlagan savdo sarmoyasini yangi texnikaga asoslangan yirik korxonalar qurish orqali takomillashtirmoqchi bo'ldilar. Iqtisodiy hayotda ular xorijiy mamlakatlar kapitalini kiritishdan ko'ra tovar ishlab chiqarishni ko'proq rejalashtirdilar;

v) ma'naviy hayotda imon va e'tiqodni bosh omil deb belgilaganlari holda islom dini qadriyatlarini o'rta asrda erishilgan olamshumul tajribasiga tayanib, islom hayotning barcha jabhalarida dasturulamal deb bildilar;

g) ma'naviy hayotda va falsafiy ta'limotda tasavvufni, ayniqsa, naqshband tariqatini insonni kamolga yetkazuvchi yo'l, deb tanidilar;

d) maorif tizimi ta'lim va tarbiya sohalarini qamrab olishini nazardan qochirmay, dastlabki bosqichdagi tarbiya muassasalari sifatida jadid maktablarini vujudga keltirib, ularning afzalliklarini targ'ib qildilar. Maktab, ta'lim va tarbiyani yaxlit holda olib borilishiga erishish uchun yangi dastur, yangi darslik va qo'llanmalar, hatto yangicha o'qita oladigan murabbiylar yetishtirishga harakat qildilar;

e) madaniyatda jahonni eng oldingi mamlakatlari qatoriga chiqishni istagani uchun ham xorijdagi madaniy muassasalar-teatr, matbuot, matbaa, kutubxonalarni joriy qilishga shoshildilar;

j) o'zligini anglash va jahonga chiqish til siyosati bilan bog'liq ekanini ommaga anglatib, o'z milliy tilini takomillashtirib, mahalliy aholi tomonidan uni to'la o'zlashtirilishiga intildilar. O'z milliy tilini davlat tili deb e'lon qilish (1861 y. Buxoro) bilan qoniqmay, xorijiy tillarni puxta o'rganishga kirishdilar. Behbudiy ta'biri bilan aytganda: "ikki til emas, to'rt til kerak";

z) Milliy kadrlarni rejalashtirib, iste'dodli talabalarni xorijiy mamlakatlarga, Turkiya, Germaniya kabi mamlakatlarga borib o'qishlarini ta'minladilar [2].

O'sha davr uchun bunday mashaqqatli ishlarni bajarish qanchalik mushkul ekanligini ko'z oldingizga keltiringchi? Shuni alohida e'tirof etib o'tish kerakki, bugungi kunda mustaqillik sharofati bilan o'sib kelayotgan yosh avlod xorijiy mamlakatlarga borib ta'lim olishi uchun davlatimiz ularga barcha shart-sharoitlarni yaratib bergan.

Shuningdek, jadidlar ikki buyuk masalani amalga oshirishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ygan edilar:

Millatni dunyoning ma'rifatli millatlari qatoriga ko'tarish;

Istiqlol.

Bu ikki masala bir-biri bilan uzviy bog'langan edi. Ya'ni millat ma'rifatli bo'lishi uchun mustaqil bo'lmog'i lozim. Mustaqil bo'lish uchun esa, ma'rifatli bo'lmog'i lozim. Buning uchun ular bir tomondan mustaqillik uchun kurash olib borgan bo'lsalar, ikkinchi tomondan demokratik huquqiy

davlat qurish uchun kurashdilar. Bu kurash jadidchilik mafkurasida ikki yo'l bilan olib borildi.

1. Millatning o'z-o'zini anglashiga erishish;

2. Davlat va jamiyat qurishda Sharq va G'arbdagi eng yaxshi an'analarni birlashtirishdan iborat bo'ldi [3].

Jamiyat va millatning taqdiri, uning har bir a'zosi uchun tafakkuriga bog'liqligi haqidagi g'oya jadidlarning falsafiy-tarixiy qarashlarida muhim o'rin tutgan g'oyalardandir.

"Qaysi millatning ichida fidokorlar ko'p bo'lsa, bunday millatning hayoti va bahosi ko'proq bo'ladi, qaysi millatning boshida fidokor shaxslar kam bo'lsa, bu millatning halokati va nobudligi ham yaqin bo'lur". Fazulla Xo'jaevning millatimiz va uning ravnaqi uchun qayg'urishlari, shu millatni jahonning eng taraqqiy etgan millatlar qatorida ko'rish orzusi uni umrining oxirigacha tark etgan emas. U hamisha o'z xalqi va millatining dardi bilan yashagan va shu millatning ma'rifatli bo'lishi uchun o'z jonini fido etgan buyuk siymodir. Shu o'rinda mamlakatimizning birinchi prezidenti I.A.Karimovning so'zlarini keltirishni joiz deb bildik: "Har qanday inson men shu millat farzandi ekanman, mening g'udodlarim kimlar bo'lgan, millatimning ibtidosi qayda, uning oyoqqa turishi, tiklanishi, shakllanishi jarayoni qanday kelgan degan savollarni o'ziga berishi tabiiy" [4].

Prezidentimiz bir guruh ijodkorlar bilan bo'lgan uchrashuvda Cho'lpon, Fitrat, Fazulla Xo'jaev kabilarni she'r, adabiyot arbobigina emas, balki siyosat arbobi ham deb bilaman, degan edilar. Binobarin, jadidlar ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan hamohang ravishda siyosiy kurash maydoniga ham chiqqan boshlagan edilar. Buxoro va Turkiston jadidlari davlatchilik idora usulida ham nazariy, ham amaliy tomondan faol shug'ullandilar. Ular amalda o'z hisoblaridan "Usuli jadid", "Usuli savtiya" nomlari bilan mashhur bo'lgan yangi maktablarni tashkil qilib, yosh avlodga milliy ongini shakllantirishga, milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini singdirishga harakat qildilar. Shular bilan bir qatorda ular islomni tushunishni isloh qilish borasida diniy aqidalarga odamlarni ko'r-ko'rona ishonmaslikka chaqirdilar, e'tiqodning asosiy mohiyati sifatida ular insonga xudo o'zini har tomonlama namoyon qilishi uchun imkoniyatlarni berganligi va o'zi yashaydigan jamiyatni takomillashtirib borishi zarurligini ko'rsatib o'tdilar. Fitrat "Hayot va hayot g'oyasi" maqolasida shunday yozadi: "O'lo'oh using eng buyuk qudrat va zo'r qurol ato qilgan. Inson uning yordamida olamni zabt etib, o'z itoatiga kiritmog'i mumkin edi. Bu qudrat va qurol nima edi? AQL!" deydi [5].

Jadidlar milliy g'oyasining muhim jihatlardan yana biri-tarixiy ongini rivojlantirish edi. Behbudiyning "Tarix va jo'g'rofiya" risolasida quyidagicha izoh beradi: "Past qolgan va yo taraqqiy qilgan xalqlarni, jahongir bilan davlat yo hukumatlarni bilmoq uchun tarix o'qumoq kerak. Musulmonlik qanday ko'paydi va taraqqiy etdi va na uchun musulmonlar tanazzul etdilar? Va iloji xuddoriy va taraqqiy nadur? Buni bilmoq uchun tarix o'qumoq kerak. Chunki har narsa va shuning asli va nasli tarixidan bilinur". Va yana, 1922 yilda "Haqiqat" ro'znomasida chop etilgan Shohid Ehsanining "Biz va maorif" maqolasida ham "Taraqqiyot, rivojlanish uchun moziyga suyanmoq, ya'ni tarixni chuqur anglamoq zarur" deb uqtiriladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov "O'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi. Modomiki, o'z tarixini bilgan, undan ruhiy quvvat oladigan xalqni yengib bo'lmas ekan, biz haqqoniy tariximizni, millatimizni ana shu tarix bilan qurollantirishimiz zarur" deb ta'kidlaganda ming bor haq edi.

Taraqqiyotga erishish uchun, birinchi navbatda o'zaro kelishmovchiliklardan qutulish kerak edi. Behbudiyning fikricha, ichki kelishmovchiliklar tobeklik va mustamlaka tizimining rivojiga olib keldi. Jadidlar millat so'zini ko'p ishlatib, uni xalq ma'nosida qo'llaganlar. Ular mustamlakachilik ostida ezilib kelgan xalq ommasining og'ir

ijtimoiy ahvoli va ona-yurti jahonning taraqqiy etgan mamlakatlariga nisbatan sekin rivojlanayotganligini, xalqning g'afllarda qolganligini tushungan holda, uni ma'rifatga undadilar va islohotlarga sekin-astalik bilan qadam qo'ya boshladilar.

Ma'rifatparvar jadidlar taraqqiyotga faqat tinch yo'l bilan parlament orqali erishishni lozim topganlar. Xalqning tinch-totuvlikka intilishi va o'ziga xos milliy mentaliteti, xususiyatlarini hisobga olgan holda, ular tinch yo'l bilan talabnomalar, namoyishlar uyushtirishga va turli-tuman ruxsat etilgan vosita va imkoniyatlardan foydalanib, chor hukumatidan o'z xalqi manfaati uchun siyosiy huquqlarni talab qilishga, mamlakat milliy taraqqiyoti uchun ob'ektiv hayotiy talablarga javob beruvchi imkoniyatni yaratishga harakat qilganlar. Qon to'kilishlar, harbiy qurolli to'qnashuvlarga qarshi bo'lsalar ham, jadidlarning "Haq olinur, berilmas!" degan shiordan iborat edi.

Ammo shuni qayd etish lozimki, sobiq mustabid sho'ro tuzumi bunday erkin fikrlarni shiddat bilan bo'g'ib, yanchib tashlashga ishtiyoqmand edi. Munavvar qori "ozodlikni shariatga muvofiqlashtirishda", Abdulla Qodiriy "rahbar xodimlarni obro'sizlantirish"da, Fazulla Xo'jaev "Jadidchilikni ilohiylashtirish"da ayblandi [6].

Shunga qaramasdan ular xalqimiz ongini uyg'otish, o'z o'rni, mavqei tushunib yetgan, jahondagi rivojlangan mamlakatlarning xalqlari saviyasi darajasiga ko'tarish uchun zo'r berib ilm-ma'rifatni targ'ib etish, yoshlarni unga iloji boricha jalb etish masalalariga e'tiborni qaratdilar. F.Xo'jaev

boshchiligidagi bir guruh taraqqiyparvarlar yoshlarga chet tillarni o'rgatish va ularni Angliya, AQSh, Fransiya, Rossiya, Germaniya singari rivojlangan mamlakatlarga yuborib, o'qitish masalalarini ham qo'ydilar. Qisman bu ishlarni amalga oshirishga muvaffaq ham bo'ldilar. Biroq mustabid tuzum bu ishlarning hammasini taqiqlab, yuqorida nomlari tilga olingan va ularning biz hali nomlarini aytmagan talay hamfikrlarni qirib tashladi.

Xulosa va takliflar. Mana bugun esa mustaqillik sharofati bilan yurtboshimiz rahnamoligida dunyodagi xoxlagan mamlakatga borib ta'lim olaman degan yoshlarga barcha imkoniyatlar yaratilgan. Bunday imkoniyatlarga boy mamlakat hech qaerda bo'lmasa kerak. Buni hech qachon o'sib kelayotgan yosh alod unutmasligi kerak!

Bugungi kunda yosh avlod uchun ajdodlar merosini asrab-avaylab, mustaqillik, huquqiy davlat, demokratik jamiyat qurishda Fayzullo Xo'jaev va barcha jadidlarning oltindan-da qimmat fikr va g'oyalari dasturilamal bo'lib xizmat qiladi, desak mubolag'a bo'lmaydi. "Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori" nomli kitobda qayd etib o'tilganidek, erkin fikrlovchi shaxslarni tarbiyalash, millat tafakkuri va millat mafkurasining eng ilg'or namunalarini aks ettirgan asarlar yaratish, xorijiy tillarni mukammal bilish, o'qituvchi kadrlar saviyasiga e'tibor, ixtiyoriy kasb-hunar o'rgatishni joriy etish kabi tamoyillar o'tgan asr boshlaridayoq jadidchilik vakillarini o'ylantirgan va ularning bu yo'ldagi bevosita sa'y-harakatlari bugungi ta'lim sohasidagi islohotlarning poydevoriga asos yaratdi.

ADABIYOTLAR

1. Абдурауф Фитрат. Мухторият // Танланган асарлар. 3-жилд. Т.: «Маънавият», 2003. 198-б.
2. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. Т.: «Ўзбекистон», 1995. 213-б.
3. Хўжаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига материаллар.Т.: Фан, 1997. 160-б.
4. Бухарская Республика. "Позиция", Т, 1993, №1, стр. 16-19
5. А. Жуманазар. Бухоро таълим тизими тарихи. - Тошкент: Akadernashr, 2016
6. Туркестон вилоятини газети.1913. 98-сон.

UDK:372.8

Shoxida MATYOKUBOVA,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti
E-mail: adihosh1986@mail.ru

Based review of (PhD) M.Boltayeva

DEVELOPMENT OF STUDENTS' INTERCULTURAL COMPETENCE WITH AUTHENTIC TEXTS IN ENGLISH LANGUAGE LESSONS IN THE FIELD OF NON-PHILOLOGY

Annotation

This article is devoted to the use of authentic texts in the process of teaching English language for development of students' general cultural competence in the field of non-philological field. We attempted to determine the importance and necessity of using authentic texts and their role in teaching foreign languages. It is not secret that language is a mirror of culture. This shows that learning language and culture are closely related. Authentic materials are the best type of materials for developing the intercultural communicative competence of foreign language learners. Authentic materials help bridge the gap between the classroom and the outside world, bringing reality into the classroom. Through this, the language learner will have the opportunity to learn the language under study in the context of the culture of the speakers of that language. In addition, the article presents various options for using real materials in the course of the lesson.

Key words: Authentic, non-philological, intercultural, competence, perception, communicative.

РАЗВИТИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ С АУТЕНТИЧНЫМИ ТЕКСТАМИ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ОБЛАСТИ НЕФИЛОЛОГИИ

Аннотация

Данная статья посвящена использованию аутентичных текстов в процессе обучения английскому языку для развития общекультурной компетенции студентов в сфере нефилологической сферы. Мы попытались определить важность и необходимость использования аутентичных текстов и их роль в обучении иностранным языкам. Не секрет, что язык – зеркало культуры. Это показывает, что изучение языка и культуры тесно связаны. Аутентичные материалы – лучший вид материалов для развития межкультурной коммуникативной компетенции изучающих иностранный язык. Аутентичные материалы помогают преодолеть разрыв между классом и внешним миром, привнося реальность в класс. Благодаря этому изучающий язык получит возможность изучать изучаемый язык в контексте культуры носителей этого языка. Кроме того, в статье представлены различные варианты использования реального материала в ходе урока.

Ключевые слова: Аутентичный, нефилологический, межкультурный, компетентностный, перцептивный, коммуникативный.

NOFILOLOGIK TA'LIM YO'NALISHIDA INGLIZ TILI DARSLARIDA TALABALARINING UMUMMADANIY KOMPITENSIYASINI AUTENTIK MATNLAR BILAN RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqola nofilologik ta'lim yo'nalishida ingliz tili darslarida talabalarining umummadaniy kompetensiyasini autentik matnlar bilan rivojlantirishga bag'ishlangan. Haqiqiy matnlardan foydalanishning ahamiyati va zarurligini ularning chet tillarini o'rgatishdagi rolini aniqlashga harakat qildik. Hech kimga sir emaski, til madaniyat ko'zgusi. Bu esa o'z o'zidan til va madaniyatni o'rganish chambarchas bog'liq ekaniga dalolat qiladi. Autentik materiallar chet tilini o'rganuvchilarning madaniyatlararo kompetensiyalarini rivojlantirish uchun eng yaxshi materiallar turi hisoblanadi. Haqiqiy materiallar sinf va tashqi dunyo o'rtasidagi bo'shliqni yo'q qilishda xizmat qiladi va reallikni dars jarayoniga olib kiradi. Bu orqali til o'rganuvchi o'rganilayotgan tilni o'sha til egalari madaniyatini xis qilgan xolda o'rganish imkoniga ega bo'ladilar. Bundan tashqari, maqolada dars jarayonida haqiqiy materiallardan foydalanishning turli xil variantlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Autentik, nofilologik, madaniyatlararo, kompetensiya, idrok, kommunikativlik.

Kirish. Til madaniyat ko'zgusi bo'lib, u nafaqat real dunyoni, balki xalqning ijtimoiy o'z-o'zini anglashi, mentaliteti, milliy xarakteri, turmush tarzi, urf-odatlar, axloqi, qadriyatlar tizimi, dunyoqarashini aks ettiradi. Chet tilini o'qitish sifatini oshirishning mazmun bazasi shaxsning til va nutq faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari hisoblanadi. Chet tili bir vaqtning o'zida madaniy, ijtimoiy, axloqiy, tarixiy va boshqa qadriyatlarini o'rganishning maqsadi va vositasi sifatida xizmat qiladi.

“Mamlakatimizda xorijiy tillarni o'rgatish bo'yicha kelajak uchun mustahkam poydevor bo'ladigan yangi tizimni yo'lga qo'yish vaqti-soati keldi. Biz raqobatdosh davlat qurishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ygan ekanmiz, bundan buyon maktab, litsey, kollej va oliy o'quv yurti bitiruvchilari

kamida 2 ta chet tilini mukammal bilishlari shart. Bu qat'iy talab har bir ta'lim muassasasi rahbari faoliyatining asosiy mezoniga aylanishi lozim”, – dedi Shavkat Mirziyoyev 2021 yil 6-may kuni Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida o'tkazilgan chet tillarini o'qitish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari yuzasidan bo'lib o'tgan videoselektor yig'ilishida.

Haqiqiy materiallar kundalik vaziyatlarda ishlatiladigan tilning hayotiy misollarini beradi. Ulardan o'quvchining qiziqishini oshirish uchun foydalanish mumkin. Ular o'quvchilarga o'zlarining kundalik hayotida maqsadli tildan foydalanadigan butun aholi mavjudligini eslatishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish, shubhasiz,

chet tillarini o'qitishning asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Xususan filologik bo'lmagan yo'nalish talabalari uchun bu darsni yanada qiziqarli qilib boyitib berishiga shubxa yuq. O'quv hujjatlarini tahlil qilish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar (Europublic, 2007; Kostkova, 2012; Zerkova, 2012; Reid, 2012) milliy va maktab o'quv dasturlarida

Madaniyatlararo kommunikativ kompetentsiyalar muhimligiga urg'u berilganiga qaramay, ular faqat umumiy mavzuni tavsiflaydi. Madaniyatni o'qitishda foydalanish mumkin bo'lgan juda ko'p materiallar mavjud. Bir nechta ingliz tili darsliklari "madaniy sahifalar" deb nomlangan alohida qismlarda Madaniyatlararo kommunikativ kompetentsiyalarni ishlab chiqish materiallarini taklif qiladi. Madaniyat chet tillarini o'qitishning ajralmas qismidir (Bayram, 1998,1997 [1]; Dunnett, Dubin, Lezberg, 1986 [2]; Kramsh, 1993 [3], 1998; Brooks, 2001; Cullen, 2000 [4]; Straub, 1999; Hu1889; Robinson; Robinson, 1999); , Moslashtirilgan materiallarning eng katta kamchiligi shundaki, ma'lumotlar tezda eskiradi, ayniqsa yo'nalishi til bo'lmagan talabalar misolida. Daskalos va Jellum Ling (2005) [5] ma'lumotlariga ko'ra, darsliklarda ko'pincha uydirma matnlar (masalan, sayohat hikoyalari yoki oilalarning xorijiy mamlakatlarga tashriflari) ishlatiladi va ular o'zlarini majburiy va ahamiyatsiz his qilish tendentsiyasiga ega. Yana bir kamchilik shundaki, moslashtirilgan materiallar har doim ham haqiqiy kundalik tildan foydalanmaydi va xorijiy madaniyatning haqiqiy tasvirini tasvirlamaydi.

Moslashtirilgan materiallar matnlar, rasmlar, audio va video yozuvlar bilan cheklangan (haqiqiy materiallar ko'proq resurslarni taklif qiladi). Autentik materiallar, shubhasiz, madaniy jihatlarini o'rgatish uchun eng yaxshi materiallardir, chunki ular sinf va tashqi dunyo o'rtasidagi tafovutni yo'qotadi va sinfga haqiqatni olib keladi. Daskalos va Jellum Ling (o'sha yerdan) Autentik materiallar asosan lingvistik shakllar va tuzilmalarga emas, balki mazmun va ma'noga e'tibor berishini da'vo qiladi. Haqiqiy materiallar darsliklar o'rnini bosa olmaydi, lekin juda foydali qo'shimcha materiallar yoki muayyan sinf uchun mos bo'lmagan ba'zi matnlarni almashtirish bo'lishi mumkin. Nunan va Millerga (1995) [6] ko'ra, haqiqiy materiallar til o'rganuvchilar uchun yaratilmagan yoki tahrirlanmagan materiallardir deb tariflashadi.

Autentik matnlardan filologik bo'lmagan yo'nalishda til o'qitishda foydalanish til o'rganuvchilarga haqiqiy hayot tili bilan aloqa o'rnatishga imkon beradi, bu ajoyib motivatsion omil bo'lishi mumkin va bu ularga o'z hayotini boshqa tilda o'tkazadigan foydalanuvchilar jamoasi mavjudligini tan olishga yordam beradi. Haqiqiy materiallarga audio, vizual va bosma materiallar kiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Quyida madaniyatlararo kommunikativ kompetentsiyalarni rivojlantirish maqsadida autentik materiallardan foydalangan holda bir nechta usullar keltirilgan.

Nofilologik yo'nalsish talabalariga chet el urf-odatlarini o'rgatishda, masalan, Angliyada choy ichish marosimini ijtimoiy-madaniy bilimlarni rivojlantirishni misol qilib olsak. Avvalo, o'qituvchi va talabalar Britaniyada choy ichish bayramini nishonlash odatlarini muhokama qilishadi. O'qituvchi o'quvchilardan marosim haqida nima bilishlarini, urf-odatlar, liboslar, ziyofatlar, bilishga harakat qiladi. Mavzuni ikkala madaniy odatlarning autentik fotosuratlarini bilan qo'llab-quvvatlash mumkin. Madaniy odatlarni ko'rsatadigan ko'plab YouTube videolari mavjud bo'lib, talabalar ularni ko'rishlari mumkin va ularni payqash texnikasi yordamida o'quvchilar ko'rsatilgan odatlarning o'ziga xos xususiyatlarini tanlaydilar va yozadilar. Bu mashg'ulot ayniqsa nofilologik yo'nalish talabalari uchun mos keladi,

lekin murakkablashtirilgan talqini filologiya yo'nalishi talabalari uchun ham ishlatilishi mumkin.

Keyingi usul sotsiolingvistik kompetentsiyalarni rivojlantiradi va u salomlashish, murojaat shakllari, navbat olish, xushmuomalalik va ro'yxatga olishni mashq qilishda yordam beradi. Masalan, Internetdan yuklab olish mumkin bo'lgan yoki chet el jurnallaridan olingan haqiqiy menyulardan foydalanish mumkin. Avvalo, o'quvchilar menyudagi oziq-ovqat turlarini tushunishlari kerak. Menyular bilan ishlashning eng yaxshi usuli - to'g'ri sotsiolingvistik iboralar yordamida rolli o'yinlarda ovqatga buyurtma berishni mashq qilishdir (foydali iboralarni topish mumkin: http://www.speakenglish.co.uk/phrases/at_a_restaurant). Ushbu turdagi usul ham yo'nalishi til bo'lmagan talabalar uchun, boshlang'ich tilni bilish darajasidan boshlab foydali bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Ianiro (2007) [7] ingliz tilini o'qitishda asl materiallardan foydalanishda bir nechta bosqichlarni tavsiya qiladi. Birinchi qadam o'quvchilarning maqsadli til va madaniyatni o'rganishga bo'lgan ehtiyojlari va maqsadlarini aniqlashdir. O'quvchilarni haqiqiy materiallarni tanlash jarayonida ishtirok etishga taklif qilish kerak, masalan, sinfga retseptlar, gazetalar, yorliqlar va boshqa maktabdan tashqari materiallarni olib kelishlari so'raladi. O'quvchilar o'zlarining oldingi akademik tajribalariga asoslanib, ushbu materiallarni maktab uchun mos emas deb hisoblashlari mumkin. O'qituvchilar o'quvchilar bilan asl madaniyatdan foydalanishning maqsadi va mantiqiylikini va ularning maqsadli madaniyat bilan bog'liqligini muhokama qilishlari kerak. O'qituvchilar va o'quvchilar materiallar to'plashda sherik bo'lishlari mumkin edi. Haqiqiy materiallarni osongina va arzon narxlarda olish mumkin. Ayniqsa, internet barcha turdagi materiallarga boy manba hisoblanadi. Nuttall (1996) [8] asl materiallar mazmuni (qiziqarli va tegishli), ekspluatatsiya (asl materiallardan foydalanish usuli) va tushunarligi (tegishli til darajasi) bo'yicha mos bo'lishi kerakligini tavsiya qiladi. Madaniyatlararo kommunikativ kompetentsiyalarni rivojlantirishda haqiqiy materiallarning foydalari juda katta. Ular o'quvchilarga faqat maqsadli tildan foydalanish orqali ishlaydigan haqiqiy dunyo hamjamiyati mavjudligini eslatib turadi. Haqiqiy materiallar o'quvchilarga "haqiqiy hayot kabi" vaziyatlarda tildan foydalanishga yordam beradi. Talabalar tildan haqiqiy foydalanishga duchor bo'ladilar va ular sinfda bo'lganlarida maqsadli madaniyatning haqiqiy dunyosiga sho'ng'ishadi. Haqiqiy materiallar, ayniqsa matnlar, videolar, qo'shiqlar dolzarb bo'lishi kerak, chunki ular madaniy jihatdan sezgir va tezda eskirib ketishi mumkin. Ular asosiy tildan yuqori darajagacha bo'lgan barcha til darajalari uchun ishlatilishi mumkin, ammo diqqat bilan tanlanishi kerak. Va nihoyat, ular o'quvchilarning motivatsiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, chunki ular haqiqiy madaniy ma'lumot va haqiqiy tilga ta'sir qiladi (Richard, 2001) [9]. Misol uchun, ism yoki fe'llarni qidirish uchun eskirgan matnni ishlatishdan ko'ra, tegishli va dolzarb ob-havo ma'lumotlarini qidirish uchun joriy gazetadan foydalanish foydaliroqdir (bu odatiy maktabga asoslangan yondashuv).

Xulosa va takliflar. Maqolani xulosasida shuni qayta ta'kidlash joizki, shubhasiz, autentik materiallar madaniy materiallarning boy manbasini beradi. O'qituvchilar asl materiallardan foydalanishdan qo'rqmasliklari aksincha, undan faol foydalanishlari kerak, chunki ular juda qiziqarli, juda motivatsion va tarbiyaviy. Albatta, asl materiallar ehtiyoqkorlik bilan tanlanishi va tayyorlanishi kerak. Nihoyat, tanlangan madaniy materiallar o'quvchilar tomonidan erkin muhokama qilinishi va lingafon sinfidagi qulay muhitda o'z madaniyati bilan taqqoslanishi kerak. Agar o'quvchilar muntazam ravishda haqiqiy materiallar bilan tanishib tursalar, ular ular bilan ko'proq tanishishlari va kelajakda ushbu

madaniyatga tashrif buyurishda madaniy zarbadan qisman qochishlari mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Byram, M. 1997. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Clevedon, Philadelphia : Multilingual Matters, 1997. ISBN: 185359377.
2. Byram, M. 1998. Cultural Studies in Foreign Language Education. Clevedon : Multilingual Matters, 1998. ISBN: 1853590177.
3. Dunett, S., C., Dubin, F., Lezberg, A. 1986. English language teaching from an intercultural perspective. In Valdes, J., M. Culture Bound. Cambridge University Press, 1986. ISBN: 0521310458.
4. Cullen, B. 2000. Practical Techniques for Teaching Culture in the EFL Classroom. The Internet TESL Journal. Vol. 6, no. 12. 2000. [online]. [cit. 20. 3. 2014]. Available on the internet: <http://iteslj.org/Techniques/Cullen-Culture.html>.
5. Kramsch, C. 1993. Context and Culture in Language Teaching. Oxford: Oxford University Press, 1993. ISBN: 9780194371872.
6. Kramsch, C. 1998. Language and Culture. Oxford : Oxford University Press, 1998. ISBN: 9780194372145.
7. Daskalos, K., Jellum Ling, J. 2005. Authentic texts or adapted texts - That is the question! [online]. [cit. 17. 5. 2014]. Available on the internet: <http://dspace.mah.se/bitstream/handle/2043/1964/authenticandadapted.pdf>.
8. Nunan, D., Miller, L. 1995. New Ways in Teaching Listening. Alexandria, VA: Teachers of English to Speakers of Other Languages. 1995. ISBN: 0939791587.
9. Nutall, C. 1996. Teaching reading skills in a foreign language. London. Heinemann. 1996. ISBN: 1405080051.
10. Richard, J.C. 2001. Curriculum Development in Language Teaching. Cambridge University Press. 2001. ISBN: 0521804914.
11. . Gilmore A. Authentic Materials and Authenticity in Foreign Language Learning // Language Teaching. 2007. Vol. 40 (2). p 97-118
12. Goodman K (1988) The Reading Process in Carrell P.L., Devine J. & Eskey D.E. (Editors) (1988) Interactive Approaches to Second Language Reading Cambridge, C.U.P. p 11-21.

UDK: 410.

Ashurxon MATKARIMOVA,
University of economics and pedagogy dotsenti, PhD
E-mail: sanam_2004@mail.ru
Dildoraxon YULDASHEVA,
University of economics and pedagogy assistenti

ADChTI professori, f.f.d V.Vositov taqrizi asosida

CATEGORY OF PERSONAL ATTITUDE IN COMMUNICATION

Annotation

The article is devoted to the pragmatic and linguocultural peculiarities of language units which are used for honorific aims in the languages of different morphological structure.

Key words: Person, lexical, morphological, caress, diminutives, pragmatics, linguoculturology

КАТЕГОРИЯ ЛИЧНОГО ОТНОШЕНИЯ В ОБЩЕНИИ

Аннотация

Статья освещает прагматические и лингвокультурологические особенности языковых элементов используемых для возвеличивания личности человека в разнотипных языках.

Ключевые слова: Личность, лексический, морфологический, ласкать, диминутивность, прагматика, лингвокультурология.

MULOQOTDA SHAXSIY MUNOSABAT KATEGORIYASI

Annotatsiya

Maqolada turli tizimli tillarga xos bo'lgan inson shaxsini sharaflovchi leksik va morfologik vositalarning pragmatic va lingvokulturologik jihatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Shaxs, leksik, morfologik, erkalash, kichraytirish, pragmatika, lingvokulturologiya.

Kirish. Muloqotda shaxsiy munosabatni ifodalovchi leksik-morfologik vositalar uslubiy bo'yoqlari ochiq-oydin sezilib turadi. Shuning uchun shoir hamda yozuvchilar obraz va personajning xarakter-xususiyatini ochishda, uning nutqini o'ziga hoslashda shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalarga murojaat qiladi. Shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalar ko'proq badiiy nutq va so'zlovchi nutqi uchun xarakterli tasviriy vositadir. Xullas, shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalar uslubiy qiymati uning turli xil ma'no nozikligini hosil qilish, baholash hislatiga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalarning ma'nosini hosil qilishning fonetik, leksik-grammatik xususiyat-lari ham bor, lekin o'zbek tilida shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalar ma'nosi asosan morfologik usul bilan, ya'ni so'z asosiga shaxsiy munosabat ma'nosini ifodalovchi turli xil qo'shimchalarni yoki affiksoidni qo'shib hosil qilinadi. Shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalarga oid morfologik shakl qadimgi turkiy til (V - VII asr), eski turkiy til (XI - XIV) davriga oid yozma yodgorliklar tilida ham mavjud bo'lgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. G'.Abdurahmonov va A.Rustamovlarning "Qadimgi turkiy til" kitobida yozilishicha, qadimgi turkiy tilda -ak (-aq) -ki (-qi) -chik (-chiq) -ch kabi kichraytirish va erkalash qo'shimchalari mavjudligi ko'rsatiladi. O'zbek tilida erkalashni bildiruvchi "-ki" qo'shimchasi ham mavjud.

O'zbek tili boshqa turkiy tillardan farqli o'laroq, erkalash ma'nosini ifodalash uchun maxsus, ya'ni kichraytirish bilan bog'liq bo'lmagan qo'shimchaga ega. O'zbek tilida xilma-xil leksik ma'noli otdan erkalash shaklini yasash mumkin. Bu guruhga kiruvchi shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalar so'zda, asosan, erkalash ma'nosini keltirib chiqarish uchun xizmat qiladi. Ammo u nutqiy sharoit,

urg'u, ohang bilan bog'liq ravishda kichraytirish (diminutival) (-let, -lette, -(e)tte, -ling, -tie, -en, -ly, -y - booklet, briquette, novelette, duckling, auntie, daddy, kitten, puppy, chicken); piching (tease, caustic comment, rude mark), kesatish (irony), kinoya (allegory) ma'no o'ttenkasini ifodalashda ham ishtirok etadi. Oting erkalash ma'nosiga ega bo'lgan lug'aviy shakl -gina (-kina, -qina) -jon, -xon, -boy, -bek, -qul, -toy, -oy, -bek, -poshsha, -bibbi, -bonu, -niso, -pari, -gul, -loq (-y, -ling, -ie, -el, -erel, -ny, -sy, -heart William - Willy (Billy), Elizabeth-Zibby, darling, bonny, horsy, sweetheart, bud) kabi qo'shimchalar vositasida hosil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Erkalash so'zi va uning qardosh tillarda ifodalanish vositalari o'ziga xos lingvokulturologik xususiyatlari ustida hali yetarlicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan emas. Aynan erkalash va kichraytirish so'zlari bo'yicha olib borilgan bir qancha ilmiy ishlar bilan tanishib chiqqanimizda, Nishiniadze N.Sh. (1986), Rasulova M.I. (1981), Grigoryev L.L., Banushkin N. va boshqalarning ishlarida erkalash va kichraytirish so'zlari alohida ajratib o'rganilmagan.

Tahlil va natijalar. Ma'lumki, erkalash so'zi mayinlik, mehribonlik, nozik, nafis, mehr bilan suyish, mehr-shafqat ko'rsatish, insonga o'zining yaqinlariga bo'lgan samimiy muxabbatini ifoda etish demakdir. Erkalash faqatgina biror-bir kishini boshiga yoki tanasiga tegib silab-siyalashgina emas, balki u kishiga nisbatan o'z mehrini so'z bilan, ibora bilan yoki gap bilan (til vositalari) namoyon etish ham demakdir. Ammo kichraytirish so'zi bu hajm, shakl va o'lcham jihatdan qisqartirish, maydalash ma'nosini bildiradi.

Erkalash so'zining lingvokulturologik tahlili uning ingliz va o'zbek tillaridagi milliy va madaniy xususiyatlarini namoyon qilishga yordam beradi.

Ingliz va o'zbek tillarida erkalash so'zini ifodalovchi vositalar o'ziga xos shaklga ega. Erkalash so'zining leksik ma'nolari ekvivalentlik borasida ingliz va o'zbek tillarining milliylik va umumiylik xususiyatlaridan kelib chiqadi. Masalan, o'zbek tilida bolalar va qizlar uchun aslaginam, shakarginam deb murojaat qilish orqali erkalash ifodalansa, ingliz tilida my honey, my darling kabi vositalar qo'llaniladi. Asal so'zi anyan ikki til uchun erkalash ma'nosida ishlatilsa, shakar so'zi esa erkalash ma'nosida faqatgina o'zbek tiliga xos bo'lib, tilning milliylik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda qo'llaniladi.

Ingliz tilidagi shakar (sugar) so'zi erkalash ma'nosini beruvchi muqobil variant bo'la olmaydi. Shakar so'ziga ekvivalent sifatida sweet so'zini olishimiz mumkin. Bizningcha, bu yerda shakarginam so'zini my sweet iborasi bilan muqobil deb olsak xato bo'lmaydi.

O'zbek tilida atoqli otlar ham erkalash ma'nosini bersa, ingliz tilida atoqli otlarga affiksalar qo'shilishi orqali emas, balki ularni qisqartirish orqali hosil qilinadi. Erkalash ma'nosi shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalar semantik mundarijasiga ko'ra uch guruhga bo'lish mumkin: 1) erkak va ayol jinsini bildiruvchi so'zning har ikki guruhga qo'shilib, erkalash ma'nosini ifodalovchi shakl (-gina, -kina, -qina, -vachcha, -loq) kabilar. Richard - Dick, Hick, Dicky, Hickey, Richie, Rick, Rich, Ricky; Susan - Sue, Suey, Suke, Sukey, Sukie, Sukey, San, Susie, Susy, Suzy.

2) erkaklik jinsiga qo'shilib erkalash ma'nosini ifodalovchi shakl (-jon, -boy, -bek, -kul) kabilar: David - Dave, Davey, Davie, Davy.

Qizlarga nisbatan g'uncha (bud) erkalash so'zi qo'llanilsa, o'zbek tilida gul-g'uncham so'zi ekvivalent sifatida qo'llaniladi. Bu yerda birinchi misolda erkalash so'zining milliylik, ikkinchi misolda esa ikki tilning umumiylik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ekvivalentlari tanlanadi.

3) ayol jinsini bildiruvchi otga qo'shilib erkalash ma'nosini bildiruvchi shakl (-xon, -oy, -gul, -bonu, -beka, -bibi, -niso) kabilar.

Anne - Anita, Ann, Annetta, Annie, Anny, Annye, Nancy, Nan.

Yosh bolalarga nisbatan bo'talog'im, qizalog'im, toychoqinam, qo'zichog'im kabi erkalash so'zlari qo'llanilsa, ingliz tilida esa bonny, bunny, girlie, kiddy kabi shakllar qo'llaniladi. Bu yerda toychoq'im erkalash shakli ingliz tilida my horsy emas, balki my bonny - olmaxon ma'nosini beruvchi so'z shakli orqali ifoda etiladi.

-gina (-kina, -qina) qo'shimchasi. Otga, otlashgan so'zga -gina, -kina, -qina qo'shimchalari qo'shilib, erkalash ma'nosini bildiradi.

Masalan: 1. O'yqizginam, sen bilan maslahatlashadigan ishlarim ko'payib ketgan [1].

2. Bolaginam, nay chalyapti - ko'zimning nuri [5].

3. Tentakkinangiz savlatligina yigit bo'lib qaytdi-ya soldatlikdan.

- Bolaginam, qalburingiz sizlarni aldamabdi, to'g'ri fikrga kelib yaxshi ish qilibsiz. Siz ingliz bolalarisiz, bu nomga dog' tushirmay, inglizligingizcha qolasiz. [3] - My boys, your hearts are in the right place, you have thought the worthy thought, you have done the worthy thing. You are English boys, you will remain English boys, and you will keep that name unsmirched [2].

Ba'zan kichraytirish qo'shimchasi bilan erkalash qo'shimchasi qo'shaloq holda kelishi mumkin:

Masalan: Toychoqinam, ho'jalik osongina tuzilmagan, ... qon to'kkanmiz [4].

Kichraytirish, erkalash, kuchaytirish, cheklash, chegaralash, ayirib ko'rsatish kabi ma'nolarni beruvchi -gina (-kina, -qina) qo'shimchalaridan farqlash lozim. Beloved - sweet friends, loving friends, dearest friends.

Murojaat paytida A.Vejbiska "Mum, Dad" kabi shakllarni beradi (Vejbiska A.: 1997, 2001). Shuni ham ta'kidlash joizki, nafaqat ingliz va o'zbek yoki boshqa tillarda, balki rus tilida ham bolalarga nisbatan qo'llaniladigan "Голубка ты моя, поросенок ты мой" kabi erkalashni ifodalovchi leksik vositalar ham mavjudki, bu milliy-madaniy xususiyatni anglatsa ajab emas. Ammo turkiy tillarda rus tilidagidek iboralar bolalarni erkalatish uchun ishlatilmaydi.

-loq (-oq) qo'shimchasi. Bu qo'shimchani olgan leksema kichraytirish, erkalash ma'nosini bildirishga xizmat qiladi: chaqaloq, qizaloq, bo'taloq, toychoq, qo'zichoq kabilar. Childish, girlie, young camel, colt.

Masalan: 1) Bo'taloq onasiga yetolmay qiynalib orqada qoldi [5].

2) Tug'ildi-yu tong chog'i jajji chaqaloq, qo'llarini tipirlatib yig'ladi shuchog' [5].

3) Ha, shuncha qoldi, qizalog'im! - deb ikki barmog'ini ko'rsatdi [3].

Shaxsiy munosabatni ifodalovchi shunday vositalar ham boriki, u faqat kishini bildiruvchi atoqli ot va qavm-qarindoshlikni bildiruvchi so'zga qo'shilib so'zlovchining voqea-hodisaga munosabatini bildiradi. Bunday guruhga kiruvchi qo'shimcha, asosan, erkalash va his-hayajonni bildirish uchun xizmat qiladi.

Erkaklik jinsini bildiradigan yoki shunga aloqador so'zga qo'shilib, erkalash ma'nosini hosil qiladigan qo'shimchaga -jon, -boy, -bek, -kul, -toy affiksleri kiradi. Hozirgi o'zbek adabiy tili me'yoriy va tarixiy milliy anana nuqtai nazaridan Rahim ismini Rahimjon, Rahimboy, Rahimbek, Rahimtoy shaklida, Ahmad ismini Ahmadboy, Ahmadjon, Ahmadbek, Ahmadqul deyish ma'qul. Ingliz tilida atoqli otlarning John - Johnnie, Johnny; James - Jamie, Jemmie, Jemmy kabi shakllari mavjud.

Erkaklik jinsiga oid otga qo'shiluvchi qo'shimchalar ichida -jon jins uchun befarq. Bu qo'shimcha qavm-qarindoshlikni bildiruvchi so'zda erkaklik jinsiga oid so'zga ham (otajon, dadajon, bobojon, akajon, dad, daddy kabilar), ayollik jinsiga oid so'zga ham (onajon, opajon, holajon, ovsinjon, mum, mummy, auntie kabilar) qo'shila oladi. Shuningdek, -jon va -xon shakllari qo'shilib, Azizjon, Lazizjon, Musaxon, Botirxon tarzda ishlatilishi, bir tomondan shevaga oid xususiyat bo'lsa, ikkinchi tomondan u tarixiy milliy anana bilan bog'liq. Charles - Charley, Charlie, Charly, Chick, Cholly, Chuck.

Demak, o'zbek tilida -jon va -xon qo'shimchalarini atoqli ot doirasida sinonim sifatida birining o'rnida ikkinchisini qo'llash mumkin: Lazizjon - Lazizxon, Botirjon - Botirxon, O'g'iljon - O'g'ilxon, Musajon - Musaxon kabilar. Michael - Spike, Mick, Mickey, Micky, Mike, Mikey [Рыбакин А.И.: 2000]

Eslatma: -bek, -xon, -gul, -oy affiksoidlari kishi ismining tarkibiy qismiga kiritilishi, uning ajralmas komponenti bo'lishi mumkin. Bunda erkalash ma'nosi ifodalanganmaydi: Durbek, Qushbek, Oyxon, onajon, Oygul, Rahimtoy kabilar. Margaret - Mary (Marisa), Mae, Mag, Maggie, Maggy, Magsie, Maidie, Maisie, Mamie, Marge, Meg, Megan, Meggie, Meggy, Moggy, Mysie.

-jon qo'shimchasi. Bu affiksoid kishi atoqli otidagi kabi qavm-qarindoshlik atamasi tarkibida ham asosan, erkalash ottenkasi shaxsiy munosabatni bildirish uchun xizmat qiladi. Mummy, Daddy, Auntie, Granny.

Masalan: 1. Ho'p, dadajon! Raxmat, dadajon! - dedi Hilola boshini dadasining yelkasiga qo'yarkan. - O'zimning dono dadajonim!

2. Meni hayol olib ketdi senga onajon!

3. Buvijonim! - deb o'rnimdan turib, yugurib yuqoriga chiqsam, ha-ha, buvijonim, belini oq doka bilan bog'lab, boshiga sallasini o'rab olibdi.

4. - Akajon, bormisiz, akajon!

5. Xafa bo'lma ukajon, akang bilan dadangni chiqarib yuborishadi.

6. Orqangizdan boraymi opajon? - yana pichirlab so'radi qovunfurush [4].

-jon affiksidagi qavm-qarindoshlikni bildiruvchi so'zdan tashqari, murojaat so'zida ham ishlatiladi. Bunday holda ham so'zlovchining nutqqa qaratilgan shaxsga munosabati ifodalanib, u ijobiy bo'ladi.

Masalan: 1. O'rtoqjon, men sening rahbarligingda odam bo'laman deb, etagingni mahkam ushlaganman.

2. E - e, doktorjon, bu joylarning nimasini aytasiz, turgan-bitgani mo'jiza! [5].

-jon shaklidan keyin esa ba'zan egalik qo'shimchasi qo'shiladi va bunda erkalash ma'nosi kuchayadi:

Masalan: 1. Bolam, bolajonim! Bu so'zni qanday topding?

Ba'zan -jon qavm-qarindoshlikni bildiruvchi so'zdan oldinga o'tkaziladi, u mustaqil so'z sifatida ko'rinadi. Egalik qo'shimchasi esa qavm-qarindoshlikni bildiruvchi so'zga qo'shiladi:

Masalan: 1. Qayoqqa borasiz, jon bolam, men sizni hech qayerga qo'yib yubormayman [5].

Egalik qo'shimchasi har ikkala so'zga qo'shib kelish holati ham kuzatiladi. Bunda erkalash ma'nosi kuzatiladi:

Masalan: Tez o'sib katta bo'lsin, jonim bolam, alla,

Mening tilak – maqsadim shuning o'zi, alla (Xalq og'zaki ijodi).

Shaxsiy munosabatning kichraytirish (diminutival), erkalash (caress), hurmat (respect) ma'nosining turli xil qo'shimcha yoki affiksoid yordamida ifodalanishi ingliz va o'zbek tillarida keng tarqalgan.

Masalan: qizcha (girlhood), yigitcha (chappy, laddie, stripling), kelinchak (young married woman), qo'zichoq (little lamb) kabi so'zlardagi -cha, -choq, -chak qo'shimchalari kichraytirish ma'nosini anglatsa, bolagina, ukajon, holajon, akajon, Rahimboy, Qo'chqortoy, Gulsinbibi, Ra'noxon, Mohirabonu kabi so'zlardagi -gina, -jon, -xon, -toy, -boy, -

bibi, -bonu kabi affiksoid erkalash (ko'p hollarda) va kamsitish (ba'zan) ma'nosini keltirib chiqaradi. Demak, shaxsiy munosabatni ifodalovchi til vositalarini kichraytirish, erkalash, hurmat ma'nosini bildiruvchi guruhlariga bo'lishimiz lozim.

Xulosa va takliflar. Bunday guruhlash bir jihatdan-gina to'g'ri, chunki shaxsiy munosabatni ifodalovchi til vositalari o'z ichida leksik-grammatik qurshov, nutqiy muhit, ohang, fikr kimga qaratilganligi bilan bog'liq ravishda yana turli-tuman ma'no nozikligini keltirib chiqarishi yoki ayrim shakl ham kichraytirish, ham erkalash, kamsitish, hurmatlash ma'nosini anglatishi mumkin. Masalan: do'ndiqcha (pretty/pleasing girl, woman), kelinchak (young married (peasant) woman) turidagi so'zlar ham kichraytirish, ham erkalash va hurmatlash ma'nolarini ifodalashi mumkin. Shaxsiy munosabatni ifodalovchi til vositalariga oid shakl faqatgina kichraytirish, erkalash va hurmat ma'nosinigina bildirmaydi, balki bundan his-hayajon (munosabat) ma'nosining kelib chiqishida ishtirok etadi. Modal ma'no gapiruvchanligi bilan yoshi, ijtimoiy o'rni va u kim haqida gapirilyotganligi bilan bog'liq ravishda chegara qo'yish mumkin emas. Ayniqsa, kichraytirish va erkalash ma'nolari bir-biridan shu darajada chatishib ketganki, ularni bir-biridan chegaralash qiyin. Shaxsiy munosabat kategoriyasi so'zning leksik ma'nosini o'zgartirib yubormaydi (uning so'z yasovchilik xususiyati va vositasi o'rgimchak (spider), qo'g'irchoq (doll, toy, puppet), bog'cha (garden) kabi so'zlar bundan mustasno), balki asosdan anglashilgan ma'noga qo'shimcha (konnotativ) ma'no kiritiladi, ya'ni stul va stulcha so'zlari ikkita so'z bo'lsa ham, asosan bitta narsani bildiradi.

Ingliz va o'zbek tillarida erkalash so'zining lingvokulturologik tahlili, uning ingliz va o'zbek tillaridagi milliy va madaniy xususiyatlarini keng namoyon qilishiga imkon beradi. Shuningdek, uning ekvivalentlik xususiyatlarining tahlili esa ikki til vakillarining o'zaro muloqoti vaqtida bir-birini chuqurroq anglashni ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Бобур З.М. Бобурнома. - Тошкент: "Шарк", 2002. - 71-бет
2. Драйзер Т. Дженни Герхадт. - М., 1982
3. Ёкубов О. Улуғбек ҳазинаси. - Тошкент: 1994
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-том Москва: "Рус тили" нашриёти, 1981. -61-бет.
5. Қодирий А. Ўтган кунлар. -Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994
6. Ғозиев Э. Муомала психологияси. - Тошкент, 2001

UO‘K:323.1:327.83:321.2(575.1)

G‘olibjon MAHAMMADJANOV,
O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi ma‘sul xodimi, siyosiy fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: galibmahammadjanov@gmail.com

Sotsiologiya fanlari doktori, professor T.Matiboyev taqrizi asosida

TRANSFORMATION TENDENCIES IN THE SYSTEM OF SOCIAL CONSCIOUSNESS IN TRADITIONAL AND MODERN SOCIETIES

Annotation

The article reveals the importance of social consciousness and social institutions affecting it in the processes of building a society and state based on democratic principles in new modern relations, the transformational changes observed in the relations of citizens and society, and the conceptual foundations of their importance in the development of the social system in modern societies. Also, the main stages of the formation of these concepts in the system of social sciences, in particular in the field of sociology, were analyzed from a scientific and theoretical point of view.

Key words: social consciousness, sociological, synergetics, dynamics, traditional society, modern society, concept, inclusive, extractive, development, social institution, consciousness, new tendency, reforms.

ТЕНДЕНЦИИ ТРАНСФОРМАЦИИ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ В ТРАДИЦИОННОМ И СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В статье раскрывается значение общественного сознания и влияющих на него социальных институтов в процессах построения общества и государства, основанного на демократических принципах, в новых современных отношениях, трансформационные изменения, наблюдаемые в отношениях граждан и общества, а также концептуальные основы их значения. В развитии социальной системы в современном обществе. Также с научно-теоретической точки зрения проанализированы основные этапы формирования этих понятий в системе социальных наук, в частности в области социологии.

Ключевые слова: общественное сознание, социологический, синергетика, динамика, традиционное общество, современное общество, концепция, инклюзивное, экстрактивное, развитие, социальный институт, новая тенденция, реформы.

AN‘ANAVIY VA ZAMONAVIY JAMIYATLARDA IJTIMOYIY ONG TIZIMIDAGI TRANSFORMATSIYALASHUV TENDENSIYALARI

Annotatsiya

Maqolada yangi zamonaviy munosabatlarda demokratik tamoyillar asosidagi jamiyat va davlat qurish bilan bog‘liq jarayonlarda ijtimoiy ong va unga ta‘sir etuvchi jamiyat institutlarining ahamiyati, fuqarolar va jamiyat munosabatlarida kuzatiladigan transformatsion o‘zgarishlar, ularning zamonaviy jamiyatlardagi ijtimoiy tizimi rivojidadagi ahamiyatining konseptual asoslari ochib berilgan. Shuningdek, mazkur tushunchalarning ijtimoiy fanlar tizimida, xususan aynan sotsiologiya fanida shakllanishining asosiy bosqichlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etilib, o‘rta asrlarda yashab ijod etgan Sharq va G‘arb mutafakkirlari hamda zamonaviy O‘zbekiston, shu bilan bir qatorda, xorijiy olimlarning sohaga oid tadqiqotlari o‘zaro uyg‘unlashtirilgan holda tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy ong, sotsiologik, sinergetika, dinamika, an‘anaviy jamiyat, zamonaviy jamiyat, konsepsiya, inklyuziv, ekstraktiv, taraqqiyot, ijtimoiy institut, siyosiy ong, yangi tendensiya, islohotlar.

Kirish. Ijtimoiy ong tushunchasi jamiyatda o‘rnatilgan qonun-qoidalarning umumiy birligi sifatida barcha ijtimoiy fanlarning asosiy o‘rganish obyektlaridan biri hisoblanadi. Jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar va unga ta‘sir ko‘rsatuvchi omillarning tadqiq etish inson, jamiyat va davlat munosabatlari mukammal darajaga erishmasdan avval tadqiqot obyekti sifatida alohida ahamiyatga ega. Sotsiologiya fanida ijtimoiy ong va uning o‘zgarishlarini jamiyatda yangicha mezonlarni o‘rnatish hamda uni rivojlantirish mexanizmi sifatida alohida o‘rin egallaydi. Shu munosabat bilan xulq-atvor me‘yorlari («o‘yin qoidalari») siyosiy xulq-atvorni institutsionalizatsiya qilishning eng muhim vositasidir. Jamiyatlarda ijtimoiy ongning o‘zgaruvchanligi va transformatsiyalashuvi, shu asosda unga xos boshqaruvning ta‘siri barcha davlatlar hamda jamiyatlar uchun xosdir. Jamiyat asosiy o‘rnatilgan qonun-qoidalarning o‘zgaruvchanligi, xususan, ijtimoiy ongning doimiy ta‘sirlar vositasi rivojlanishi hamda shu asosda yangi jamiyatlar

boshqaruv tizimini takomillashtirish negizida an‘anaviy qarashlar va maqsadlardan foydalanishning asosiy xususiyatlari masalasi o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan.

– **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** Transformatsiya – ijtimoiy tizimning immanent umumiy sifat xususiyati bo‘lib, tizim bir strukturaviy tuzilmadan rivojlangan barqaror tizimga almashadi. U tizimning butun mazmun mohiyatidagi o‘zgarish, shaxs va institutlarning tabiiy rivojlanish qonuniyatlari asosida maqsadga yo‘naltirilgan faoliyati o‘zgarishi. Bu jarayonning umumiy mohiyati sifatida aynan an‘anaviy ijtimoiy institutlarning yangi munosabatlarga qanchalik moslashuvchanligi holati desak to‘g‘ri bo‘ladi. Xususan, Farobiy ijtimoiy-siyosiy institutlar jamiyatdagi tartibni mustahkamlashning negizi sifatida baholab: “Qonunlarni o‘rganish to‘g‘ri, bilmaslik muammolarning boshidir. Chunki, qonunlarni bilmagan va ularga bo‘ysinmaganlar (qonunlarni) be‘mani deb atashni hojlab qoladilar”[1]. Ijtimoiy ong tizimidagi o‘zgarishlar aslida

butun jamiyat hayotida o'z aksini topishi nuqtai nazaridan uning shakllanishi o'rganish, uning tarkibiy xususiyatlarini tadqiq etish har bir davrda, ayniqsa, bugungi globalashuv davrida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ijtimoiy institutlar tashkil topishi va tizimidagi o'zgarishlarda uning geografik xususiyatlari ya'ni, makon va zamon munosabatlariga alohida bog'liqdir. Har bir ijtimoiy institut rivojlanish hamda tanazzul imkoniyatiga ega. Bunda ijtimoiy institutlarning (ijtimoiy ong va uning shakllari) an'anaviy tarkibiy xususiyatlarini o'rganishlar etish ahamiyat kasb etishini alohida izohlab o'tamiz. Jamiyatda ijtimoiy ong aslida o'ziga xos siyosiy tafakkur va siyosiy qadriyatlarining shakllantirish va mustahkamlash omili hisoblanadi. Masalan, Farobiy "Har qanday fozil shahar va odam fozil bo'lishi ekanligini tushuntirib, qoidali va sog'lom fikrlash fazilatiga ega bo'lgan shahar va fozil odam hamisha g'olib ekanligini ko'rsatadi". Bu yerda davlatlarda o'ziga xos "g'oya markazlari" (muallif) sifatidagi jamiyatdagi ijtimoiy ong va uning shakllariga katta urg'u beriladi. Ijtimoiy ong va uning ko'rinishlarini doimiy tadqiq etishning yana bir ahamiyati shundaki, ular jamiyat va davlat o'rtasidagi munosabatlarining to'g'ridan-to'g'ri shakllantirish mexanizmiga ega ekanligi bilan ifodalanadi. Yangi jamiyat qurish yo'lidagi davlatlar uchun asosiysi – ijtimoiy institutlarning aholiga ta'sir ko'rsatish yangi mexanizmlarini shakllantirish va uning an'anaviy va zamonaviy tizimi tadqiq etish asosida o'ziga xos tajriba yaratishdan iboratdir. Jamiyatdagi ijtimoiy ongning rivojlanish darajasi bu davlatning ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotini ko'rsatib beruvchi barometri hisoblanadi. Ijtimoiy ong tushunchasining fanda ijtimoiy muammo atamasi bilan ham talqin etish holatlari uchraydi. Shu nuqtai nazardan ijtimoiy muammo haqida aniq tasavvurga ega bo'lish maqsadga muvofiq. Jamiyatdagi ijtimoiy ong va boshqa ijtimoiy muammolar har bir jamiyat va davlat munosabatlarida, ayniqsa tuzum va tizim o'zgarishi kabi jarayonlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Hatto katta reytinga ega ilmiy markazlar ham shu asnodda shakllandi. 1936 yilda jamiyatdagi ijtimoiy muammolarning o'rganish, yangicha munosabatlarda insonlarning qarashlarini tartibga solish, tahlil qilish va yechimlarini aniqlash borasida "Ijtimoiy, psixologik muammolarning o'rganish jamiyati ("The Society for Psychological Study of Social Issues")" tashkil etildi[2]. Jamiyatda institutlarni tuzishda avvalo, uning tarkibiy xususiyatlarini o'rganish asosida yana-da mustahkamlash muhimdir. Buni Farobiy "jamiyatda qonunlar va ularga tegishli bo'lgan vakillarning (demak, ijtimoiy, siyosiy institutlarning) tuzishda shoshma-shosharlik natijasida yomon natijalarga erishishlari mumkinligini" –deya ta'kidlaydi. Ijtimoiy ongni tashkil topishi va shakllanishi muammolari doimo ijtimoiy tadqiqotlarning diqqat markazida turgan. Xususan, jamiyatda institutlarning tarkibiy xususiyatlarining ularning kelgusidagi taraqqiyoti bilan o'zaro bog'liqligini, zaruriyatini Afrotun "ular agar o'zlari buyurgan narsani joriy eta olmasa, agar boshqalar bo'ysungan narsalarga o'zi amal qilmasa, u holda uning ko'rsatmalari qonuniy ega bo'lmaydi va uning ta'siri susayadi" – deya izohlagan edi [3].

- Tadqiqot metodologiyasi. Jamiyatda ijtimoiy muammolarning avj olishi fonida ijtimoiy ong va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi tendensiyalarni tadqiq etish muammolari XX asrda alohida mavzu sifatida e'tirof etiladi. Jamiyatdagi ijtimoiy ahamiyat kasb etuvchi har qanday hatti-harakatlar, aslida ijtimoiylik statusiga da'vogarlik qilishi mumkin. Jumladan, g'arblik olim A.Shyusning fikricha, ijtimoiy ongni o'rganish boshqa fanlardan farqli ravishda, aynan jarayonga va undagi ijtimoiylik bilan bog'liq jihatlarga qaratilganligi bilan ajralib turadi (aniq bir qatlam, guruh misolida)[4]. Ularning shakllanishi avvalo, institutlar faoliyati yo'nalishi, maqsad va vazifalariga borib taqaladi. Tizim tushunchasining o'zida (yunonchadan bir butunlikning tashkil

etuvchi ma'nosini beradi) bir butun tizimning tarkibidan bir-biriga bog'liq holda hamda ularni tashkil etuvchi jihatlarni o'zida mujassamlashtiradi. Shuningdek, tizim tushunchasi avvalo, biror jarayon hamda ko'p ma'noga ega bo'lgan ma'lumotni aniqlashtirish, tinglovchiga yetkazishning samarali, tartiblashgan usuli hisoblanadi. Ushbu tushunchaning "asosiy", "umumiylik" tushunchasidan farqi – u o'zida tartiblilik, tashkil topish qonuniyatlariga egalik hamda maqsad vazifalarni birlashtiradi. Tizim tushunchasi keng qamrovli bo'lib, u nazariya, klassifikatsiya usuli, amaliy faoliyat metodi, institutlarning tarkibiy qismi, qonuniylik sifatida ham talqin etiladi. Fikrimizcha, tizim har bir faoliyat turining yoki tashkilotlarning faoliyati trayektoriyasini aniqlab beruvchi mexanizmi hisoblanadi. Ijtimoiy ong va uning shakllarini qanday tizimga ega ekanligini ularning barqaror bo'lishini ta'minlab berishi har qanday jamiyat, tuzumda yetakchi ahamiyatga ega. Demak, tizimni tadqiq etish o'z navbatida jamiyatning barqarorligi kafolati sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

- **Tahlil va natijalar.** Jamiyatda ijtimoiy ongning turli shakllari, xususan, axloq, urf-odat, an'ana, qadriyatlar (ijtimoiy, diniy) kabi ko'rinishlari mavjud bo'lib, u o'zgaruvchanlikka moyildir. Buning bir qancha sabablarini keltirib o'tish mumkin. Birinchidan, jamiyatda amalga oshirilgan islohotlar natijasida. Ikkinchidan davlatning ijtimoiy-siyosiy tuzilmasida amalga oshirilgan o'zgarishlar o'z navbatida ijtimoiy ongning takomilida alohida ahamiyat kasb etadi. Sotsiologiya fanlarida ijtimoiy ong tushunchasining amaliy ahamiyati M.Veberning qarashlarida alohida ahamiyat kasb etadi. Uning asosiy qarashlarida jamiyat ta'sir kuchi birmuncha yuqori bo'lgan ijtimoiy ong shakli, madaniyatning ahamiyati, uning rivojlanishi masalasi turgan[5]. Ijtimoiy ong va uning ko'rinishlarining faoliyati, yo'nalishlari avvalo, uning tizimi bilan bog'liq ravishda rivojlanishi lozim. Zero, har qanday qoidalar avvalo, tizimga solingan, tartiblashtirilgan bo'lishi shart. Tizim tushunchasining ijtimoiy ongga xos birinchi belgisi – avvalo, institutlarning o'zi tartiblashgan qoidalar umumiyligi ekanligidir. Keltirilgan fikrlar asosida shuni ta'kidlash mumkin, muayyan davlat va jamiyat hayotida ijtimoiy, ma'naviy, hatto siyosiy barqarorlikning o'ziga xos elementlari, avvalo, uning asosiy ijtimoiy ong hamda uning shakllari yordamida ta'minlanadi. Fikrimizcha, siyosiy institutlar – davlatning rivojlanishi uchun strategik, kompleks yondashuvlarni shakllantirishning asosiy manbasi sifatida ham talqin etishimiz mumkin. An'anaviy jamiyatlarda ijtimoiy ong tizimining xos birinchi belgi – konservatizm (o'rnatilgan qadriyatlarga o'ta sodiqlik)dir. Jamiyatning institutlari rivojida bu xususiyatlardan foydalanishning o'ziga xos ijobiy va salbiy jihatlari mavjud. An'anaviy jamiyat va unga xos bo'lgan institutlarning eng kuchli jihati – an'analarning davlat boshqaruv sohasi bilan uyg'unlashuvi asosida ta'sir kuchiga ega ekanligi bilan izohlanadi. Q.Quranboyevning fikriga ko'ra, jamiyatda ijtimoiy ong shakllariga bo'lgan ehtiyojning yana bir sababi – ularda «boshqaruv tabiati» mavjudligi bo'lib, unga ko'ra, ular jamiyatda yaratuvchanlik, ijodkorlik hamda amaliy hamkorlikni aks ettiradi[6]. Ijtimoiy ongning an'anaviy ko'rinishlariga xos bo'lgan yana bir tizim – diniy qadriyatlaridir. N.Makiavelli jamiyatning institutlar tizimi xaqida to'xtalib o'tar ekan, avvalo bu iyerarxiyaning asosida diniy institutlarning mavjudligi ta'kidlagan edi[7]. Bu qarashlar Sharq olimlarining fikrlarida ham o'z isbotini topgan. Xususan, Nizomulmulk an'anaviy jamiyatning ijtimoiy institutlari tizimi, tarkibini, "Mulk(bu yerda boshqaruv, siyosiy institut) kufr bilan mavjud bo'lishi mumkin, ammo zulm bilan barbodlikka mahkumdir" degan edi[8]. An'anaviy institutlar tizimiga xos bo'lgan keyingi jihat – jazolash tartibining qat'iy o'rnatilganligidir. Fikrimizcha, ijtimoiy ong jamiyat uchun birdek ta'sirga ega siyosiy tizim va

unga xos bo'lgan ayrim boshqaruv elementlarini o'zida mujassamlashtirgan qarashlar birligidir. Uning jamiyatdagi maqomi, avvalo, aholining manfaatlarini, tarixiy rivojlanish imkoniyatlari (qadriyat, an'analar ko'rinishida)ni o'zida mujassam etganligi va aholining katta qismiga ta'sir ko'rsatish darajasi bilan bog'liqdir. Ijtimoiy ong transformatsiyalashuviga xos bo'lgan zamonaviy yondashuvlarni tahlil qilar ekanmiz, bu jaryonlarda ijtimoiy va uning shakllari mavjud tizimning barqarorligini, fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga moyilligini oshirishga xizmat qiladigan mexanizmlar uyg'unligi sifatida ko'rsatib o'tish mumkin. An'anaviy ijtimoiy ong tizimini tadqiq etganimizda, avvalo ularning jamiyat munosabatlariga, aholiga bo'lgan ta'sirning yuqori ekanligini ko'rishimiz mumkin. Yangi jamiyatlar qurish, uni mustahkamlash davomida an'anaviy ijtimoiy institutlarning tizimiga xos bo'lgan ana shu ijobiy belgilarni qo'llash, ta'sir etish mexanizmlarini takomillashtirish asosida foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shuni alohida tak'ldash lozimki, ijtimoiy institutlarga xos institutsional o'zgarishlarini hisobga olish – ularning shu jamiyatga moslashuvchanligini ta'minlovchi omildir. An'anaviylik munosabatlarida takomillashgan ijtimoiy ongning o'ziga xos xususiyati – uning aniq makon va zamonda sinovdan o'tganligidir. Shuni, ta'kidlash joizki, an'anaviylik va zamonaviylik munosabatlari inson faoliyatining natijasiga bog'liqdir. Yangi jamiyatni shakllantirish va uning rivojlantirish yuqoridagi jihatning qay darajada hisobga olinganligiga bog'liqdir. An'anaviy ijtimoiy institutlarga tizimiga xos bo'lgan yana bir xususiyat – jamiyatda tartib qoidalarining ishlab chiqilishi va uning qat'iy boshqaruv jarayonlariga yo'naltirilishi bilan bog'lanadi. Agar inson o'zgarasa, uning qarashlari yangilansa, u an'anaviylik va zamonaviylik jarayonida ham ijobiy xususiyat kasb etadi. Antik davrda ham, garchan an'anaviylikning xususiyatlari yuqori bo'lishiga qaramasdan, ijtimoiy institutlarda zamonaviylikning belgilari mavjud bo'lgan. Modernizatsiya aslida yangilik, yangilanish ma'nosida bo'lib, mavjud tartiblardan qisman o'zgarishlarni ham o'z ichiga oladi. Asosiy masala – o'zgarishlar trayektoriyasini o'z vaqtda to'g'ri anglash va yo'naltirishdan iborat. An'anaviy jamiyatlarining shakllanishi va uning rivojlanishi bevosita jamiyatdagi ijtimoiy ong darajasi bilan bog'liqdir – degan edi L.Shtaus[9]. Ijtimoiy ong asosiy ijtimoiy institut sifatida zamonaviy jamiyatda davlatning belgilari o'zgarib boradi. Buning asosiy sababi – jamiyat taraqqiyoti, xususan globallashuv davomida yana-da ko'proq ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy davlatlarda ijtimoiy ongning ko'rinishlari quyidagi o'xshash belgilari takomillashib yangicha yo'nalishda rivojlanib bormoqda va ular quyidagilardan iborat: a) ommaviy tartibni o'rnatish va inson huquqlarini himoya qilish; b) jamiyatda ijtimoiy-siyosiy qarama-qarshiliklarni etish; v) jamiyatning barcha qatlamlari manfaatlarini o'zida mujassam etuvchi qarorlar qabul qilish; g) tinchlikni ta'minlash va harbiy harakatlarni oldini olish; z) jamoaviy kopromiss hamda turli aholi qatlamlari manfaatlarini[9]. Shu o'rinda globallashuv jarayonini hisobga olgan holda, zamonaviy davlatlarda axborotlarning to'g'ri baholash (filtr) hamda uni jamiyat a'zolarining o'zaro munosabatlariga moslashtirish vazifasini ham kiritish mumkin. Fikrimizcha, jamiyatning bir sohasida o'zgarishlar, avvalo ijtimoiy ong shakllariga yoki ular orqali boshqa sohalarga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bunda avvalo, insonlarning qarashlariga bo'lgan ta'sirlar jamiyatning institutlari tomonidan amalga oshirilgandagina, u tom ma'noda ijobiylik kasb etadi. Agar insonlarning ijtimoiy institutlari bilan aloqasini uzsa, ularda fuqarolarning manfaatlarini ifoda etishdagi o'rni bo'lmas ekan sezilmasa jamiyatda siyosiy tanazzul kuzatiladi. Bu jarayon an'anaviy va zamonaviy jamiyatning ijtimoiy institutlariga tegishli. Tor

ma'noda modernizatsiya tushunchasi yopiq jamiyatdan ochiq jamiyatga (faqatgina bir mamlakat miqyosida) o'tish holati nazarda tutiladi. An'anaviy va zamonaviy siyosiy institutlarning o'zaro taraqqiyoti ularning tizimidagi o'zgarishlarning darajasiga bog'liq. globallashuv oqibatida jamiyatlar va davlatlar hayotida tezlashib borayotgan zamonaviylashuv tendensiyasi sharoitida ijtimoiy ong fenomenini tadqiq etish har qachongidan ham muhim zaruriy muammolardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Tan olish kerakki, demokratiya, ijtimoiy hamkorlik, vatanparvarlik, milliy g'oya tushunchalarining biror-bir mamlakatda muqim o'rnatilishi (aholi tomonidan to'g'ri anglanishi natijasida moyillik) da aynan ijtimoiy ong va uni rivojlantiruvchi mexanizmlari belgilab beradi. Fikrimizcha, zamonaviy jamiyatda ijtimoiy ong va uning shakllari, bir so'z bilan aytganda, aholining yangicha qarashlarini shakllantirishga xizmat qiluvchi ijtimoiy institutlardir. Shu bilan birga, ijtimoiy ongning transformatsiyalashuvi masalasida yagona to'xtam yo'qligini ko'rishimiz mumkin. Zero, jamiyatda ijtimoiy va uning shakllari «mukammal yoki aniq bir shaklda» mavjud bo'la olmasligini ham ko'rsatib o'tishimiz lozim bo'ladi. Har bir jamiyatda ijtimoiy ong darajasida o'zgarishlar, xususan, ularning transformatsiyalashuvi natijasida yangi ko'rinishiga ega bo'lib boraveradi. Masalan, ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lgan qadriyatlar ana'naga nisbatan (vaqt nuqtai nazaridan) nisbatan zamonaviy ijtimoiy institut sanaladi. Zamonaviy jamiyatlarini barpo etishda ijtimoiy ongni transformatsiyalashuvi omilining konseptual tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning negizida zamonaviy munosabatlarga moslashuvchanlik (transformatsiya) yoki qarama-qarshilik xususiyati mavjud. Toybn "har bir davrda insonlarning dinga va diniy institutlarga (asosiy ijtimoiy ong shakli sifatida-muallif) bo'lgan munosabatlarini yo'qotganlarida mamlakatda dezintegratsiya va harbiy xujumlarning asosiy maydoniga aylanib qolishi aniq bo'lgan sivilizatsiyalarni vujudga keltiradi" [12]--deb yozadi. Zamonaviy ijtimoiy institutlarni yana-da mustahkamlashda an'anaviy mezonlardan foydalanish doimo muhimdir.

- **Xulosa va takliflar.** Xulosa o'rinda shuni ta'kidlash lozimki, jamiyatdagi asosiy ijtimoiy institutlardan biri hisoblangan – ijtimoiy ong va uning shakllari tizimidagi o'zgarishlarni tadqiq etishning o'ziga xos xususiyatlari mavjuddir va ular quyidagilardan iboratdir: birinchidan, ijtimoiy ong u yoki bu shakllarini mavjudligi jamiyatda, avvalo, davlat boshqaruvining barqarorlik omili hisoblanadi. Bu jarayonning natijaviyligini anglash maqsadida ularning rivojlanishi tendensiyalarini, o'zgarish dinamikasini doimo tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi; ikkinchidan, ijtimoiy ongning rivojlanishiga xos jarayonlar davlat va jamiya munosabatlarini mustahkamlashda muhim ijtimoiy barqarorlik tendensiyasi sanaladi. Shuning uchun o'rganilgan ilmiy tadqiqotlarda bu holatni yaqqol kuzatish mumkin. Shu bilan birga, ijtimoiy ongni zamonaviylik munosabatlarini bilan moslashuvchanligini o'rganishlarga kompleks tarzda yondashuvni talab etadi; uchinchidan, ijtimoiy ongning transformatsiyalashuvi, o'z navbatida, amaliyotda sinalgan boshqaruvga xos mexanizmlarni o'zida mujassamlashtir-gani bilan zamonaviy boshqaruv tamoyillarini mustahkamlashda alohida ahamiyat kasb etadi; to'rtinchidan, ijtimoiy ongning transformatsiyalashuvining samaradorligini o'rganishi muayyan jamiyatda demokratiyaning moslashuvchanligini belgilashning asosiy omillaridan biridir; beshinchidan, jamiyatda ijtimoiy ong munosabatlaridagi o'zgarishlar, o'z navbatida, jamiyatda boshqaruv va uning ta'sir mezonlarining yangi ijtimoiy munosabatlariga kirisha olishi, uning tayyorgarlik darajasi zamonaviylashuv bosqichidagi davlatlar uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, yangi ijtimoiy munosabatlarini uzluksizligini ta'minlab berishga xizmat

---

qiladi. Bu esa har qanday ijtimoiy, siyosiy tizim mustahkamligining asosiy omilidir.

ADABIYOTLAR

1. A.Nasr Farobiy "Fozil odamlar shahri" T., 2021. B.25.
2. Ionin L.G. Sotsiologiya kulturi. – M. : Logos. 1998. S. 234.
3. A.Nasr Farobiy "Fozil odamlar shahri" T., 2021. B.26.
4. Natsionalniy psixologicheskiy jurnal №1(9)/2013, 39–49
5. M.Veber. Izbranniye proizvedeniya: Per. s nem./Sost., общ. red. i poslesl. Yu. N. Davidova; Predisl. P. P. Gaydenko. — M.: Progress, 1990. -808 s.
6. Qurbanboyev Q.Q. Davlat boshqaruv tizimi: shakllanish va rivojlanishi muammolari. Siyosiy fanlar doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T. 2008. – B.26.
7. Makiavelli N. Izbranniye proizvedeniya. M., 1982. S.82.
8. Nizomulmulk. Siyosatnoma. T., "Yangi asr avlodi". 2008. B.18.
9. L.Shtraus. Vvedeniye politicheskoy filosofiyu. M.: Logos, 2000. S.19.

UDK:091

Ulmas MEYLIYEV,
MTTDMQTMOI "Ijtimoiy fanlar" kafedrasida katta o'qituvchisi

Renessans ta'lim universiteti professori, s.f.d. T.Alimardonov taqrizi asosida

JAMIYAT TARAQQIYOTIDA "OMMAVIY MADANIYAT", "MAFKURAVIY IMMUNITET" VA MA'NAVIY HAYOTNI SOG'LOMLASHTIRISH USULLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada jamiyat taraqqiyotida ommaviy madaniyat, mafkuraviy immunitetni shakllantirish va rivojlantirishda ma'naviy omillarning o'rni globallashuv, mafkura, haqida fikr-mulohazalar yuritiladi.

Calit so'zlar: Ommaviy madaniyat, fan, mafkura, g'oya, milliy g'oya, millat, jamiyat, mafkuraviy tahdid, ma'naviyat, ma'anaviy xuruj, globallashuv, madaniyat, tahdid.

«КУЛЬТУРА СИЛЫ», «ИДЕОЛОГИЧЕСКИЙ ИММУНИТЕТ» И МЕТОДЫ ЗДОРОВОЙ ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В данной статье рассматривается роль духовных факторов в формировании и развитии массовой культуры, идеологический иммунитет в развитии общества, глобализация, идеология.

Ключевые слова: Массовая культура, наука, идеология, идея, национальная идея, нация, общество, идеологическая угроза, духовность, традиционная атака, глобализация, культура, угроза.

"POWER CULTURE", "IDEOLOGICAL IMMUNITY" AND METHODS OF HEALTHY SPIRITUAL LIFE IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

Annotation

This article discusses the role of spiritual factors in the formation and development of mass culture, ideological immunity in the development of society, globalization, ideology.

Key words: Popular culture, science, ideology, idea, national idea, nation, society, ideological threat, spirituality, traditional attack, globalization, culture, threat.

Kirish. Hozirgi vaqtda globallashuv jarayoni hayotimizga tobora tez va chuqur kirib kelayotganining asosiy omili va sababi xususida gapirganda, shuni ob'ektiv tan olish kerak-bugungi kunda har qaysi davlatning taraqqiyoti va ravnaqi nafaqat yaqin va uzoq qo'shnilar, balki jahon miqiyocida boshqa mintaq va hududlar bilan shunday chambarchas bog'lanib boryaptiki, biron mamlakatning bu jarayondan chetda turishi ijobiy natijalarga olib kelmasligini tushunish, anglash qiyin emas.

Yoshlar har qanday jamiyatning ajralmas qismidir va globallashuv davrida avvalambor uning muammolari birinchilardan bo'lib yuzaga chiqadi. Insoniyatning global muammolari, globallashuvning real jarayonlari va shakllarini aniqlashda, birinchi navbatda, yoshlar parametri turadi. Aynan yoshlar iqtisodiy va ijtimoiy tomondan aziyat chekadilar va mojarolar markaziga bo'lib qolishlari mumkin. Avvalo, yoshlar yangilanib borayotgan dunyoviy etikani puxta egallab, uning asosida yashashni o'rganishlari kerak. Mustaqil hayotga kirib kelayotgan yoshlarimiz tinchlik madaniyatini anglashlari va tushunib yetishlari, globalizasiya jarayoniga ijtimoiy masofadan qarashlari muhimdir[1].

Ma'naviy tarbiya – yuksak ma'naviyatni tarbiyalash vositasi, muayan shaxs, jamoa, muayan guruh, jamiyat, millatda jismoniy barkomollik, ruhiy, axloqiy, ma'naviy yetuklik kabi sifatlarni shakllantirishga qaratilgan amaliy ta'lim-tarbiya jarayonini ifodalovchi tarbiyadir.

Insonning jamiyatda yashashi uchun zarur bo'lgan ma'naviy xususiyatlarni tarbiyalash uning eng asosiy qadiryat sifatidagi mohiyatini ta'minlaydigan qadiryat va abadiy qadiryatlardir.

Immunitet – muayyan himoya demakdir va u nimaningdir oldini olishga, unga qarshi kurashga qaratilgan bo'ladi. Milliy g'oya asosidagi mafkuraviy immunitet, avvalo, har bir yurtdoshimizning sog'lom e'tiqod va yuksak dunyoqarashga ega bo'lishini taqozo etadi. Mafkuraviy bo'shliqni to'ldirish va mafkuraviy immunitetni shakllantirish barkamol avlod tarbiyasining muhim yo'nalishidir. Bugungi insoniyat turli xil g'oyalari va siyosiy kurashlar butun jahon miqiyosida avj olayotgan, g'oyaviy qarama-qarshiliklar keskinlashayotgan bir sharoitda yashamoqda.

Nima uchun kishilar ongi va qalbi uchun kurash turli mafkuralarning bosh maqsadiga aylanib qoldi? Gap shundaki, muayyan g'oya tom ma'noda g'oya bo'lishi uchun kishilar onginigallashi, to'g'rirog'i, ularning qalbidan joy olishi shart. Aks holda u yoki bu g'oya faqat muayyan xabar yoki axborot sifatida saqlanib qoladi, xolos. Boshqacha aytganda, omborxonadagi keraksiz buyumlar kabi ongimizning bir chetidan joy egallab yotaverishi mumkin. Bir so'z bilan aytganda, bunday holatda g'oya shaxs uchun hech qanday ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lmaydi.

G'oya faqatgina inson qalbini egallaganda, inson ma'naviy-ruhiy holatining uzviy qismiga aylangandagina harakatga da'vat etuvchi, rag'batlantiruvchi kuchga, harakat uchun qo'llanmaga aylanadi. Shuning uchun ham bugungi kunda nafaqat inson onginig, balki qalbini ham egallash mafkuraviy kurashning bosh maqsadi bo'lib qolmoqda. Aynan shuning uchun ham Yer yuzining turli mintaqalari xalqlarining ongi va qalbi turli g'oyalarni sinash maydoniga, boshqacha aytganda, mafkuraviy poligonga aylantirilmoqda. Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, o'zga hududlarni zabt etish maqsadida ishlatiladigan urush qurollari uzluksiz

takomillashib borganini ko'ramiz. U nayzalardan toki zamonaviy qurollargacha, zambaraklardan to Yer yuzining har qanday nuqtasiga bexato yetib boradigan qit'alararo ballistik raketalarigacha bo'lgan uzoq yo'lni bosib o'tdi. Bu qurollar bosib olinishi kerak bo'lgan hududlar aholisini jismonan yo'q qilishga qaratilgan edi. Bugungi kunda esa o'zga hududlarni zabt etish uchun ularning aholisini yo'qotish shart emas. Zero, ongi va shuuri zabt etilgan, qarash va kayfiyatlari «ma'qul» yo'nalishga o'zgartirilgan aholi ko'magida har qanday boylik, tabiiy resurslarga egalik qilish mumkin bo'lib qolmoqda.

Mafkura poligonlarida sinovdan o'tayotgan, mohiyatan g'ayriinsoniy bo'lgan g'oyalarga qarshi tura olish uchun aholida mafkuraviy immunitet hosil qilish lozim. Immunitet kishi vujudining turli infeksiyon kasalliklarga berilmaslik xususiyatini ham ifodalaydi. Insonning butun hayoti davomida tashqi ta'sirlarga aks javob sifatida orttirilgan immunitet tizimi shakllanadi. Avvalo, insonning ko'plab xususiyatlari tug'ma bo'lsa, mafkuraviy immunitetni shakllantirish, shakllantirib borish zarur. Ikkinchidan, u har bir avlod uchun o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Uchinchidan, immunitet tizimi shakllangandagina mafkuraviy daxlsizlikni ta'minlash mumkin[2].

Mafkuraviy immunitet tizimining asosiy va birinchi unsuri, bu bilimdir. Ammo bilimlar ko'p. Masalan, buyuk davlatchilik shovinizmi yoki agressiv millatchilik mafkurasi va amaliyoti tarafdorlari ham muayyan «bilim»larga tayanadilar va uni boshqalarga singdirishga harakat qiladilar. Shunday ekan, bir tomondan mafkuraviy immunitet tizimidagi bilimlar ob'ektiv bo'lishi, voqelikni to'g'ri va to'liq aks ettirishi, inson ma'naviyatining boyishiga va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilishi lozim. Ikkinchi tomondan, bu bilimlar o'z mohiyat e'tiboriga ko'ra, Vatan va xalq manfaatlarini, umuminsoniy qadriyatlar ustuvorligi bilan uzviy bog'liq bo'lmog'i kerak. Mafkuraviy immunitet tizimining ikkinchi asosiy qismi ana shunday bilimlar zamirida shakllanadigan qadriyatlar tizimidir. Zero, bilimlar qanchalik ob'ektiv va chuqur bo'lsa, uning zamirida yuzaga kelgan qadriyatlar ham shunchalik mustahkam bo'ladi. Bir so'z bilan aytganda, shaxs, millat yoki davlatning qadriyatlar tizimi mafkuraviy immunitetning imkoniyatlarini belgilab beradi va mafkuraviy tajjovuzlar qarshisida mustahkam qalqon bo'lib xizmat qiladi.

Hozirgi zamonning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, u chegara bilmaydigan, hududni pisand qilmaydigan xilma-xil muammolarga serob. Biron davlat – u xoh katta, xoh kichik davlat bo'ladimi, ichida vujudga kelgan muammo tez sur'atlar bilan, nafaqat yon-veridagi qo'shni davlatlarga, balki olisdagi mamlakatlarga ham kirib bormoqda. Bir davlatning tashvishi boshqalarni ham tashvishga solmoqda. Muammolar ko'lami yoyilib ketmoqda, boshqacha aytganda, globallashmoqda[3].

Shunday qilib, «tahdid»ning yuzaga kelishida «xavf-xatar» voqea va jarayonlarda barqarorlikning amal qila boshlashida yetakchi omil vazifasini bajaradi. «Xavfsizlik»ning mavjudligi esa «tahdid»ni yuzaga kelmasligini ifoda etadi, uning barqarorlik holatiga tushib qolishi, «xavf-xatar»ning yuzaga kelishi va uning rivojlanishi to'g'ridan-to'g'ri «tahdid»ning yuzaga kelishiga olib keladi.

Mafkuraviy tahdidlardan biri «ommaviy madaniyat» niqobidagi tahdidlardir. Ushbu tahdidlarning asl mohiyatini aniqlashdan oldin, «ommaviy madaniyat»ning tushunchasini to'liq anglab yetish va uning asosiy xususiyatlarini o'rganish lozim. Zero, bugungi kunda dunyoni standart holatga keltirish, shu asosda jahon tizimini o'z qo'lga olishni istagan ayrim manfaatparast kuchlar o'zlarining axloqsizlikni targ'ib qiluvchi, millatlar milliy madaniyatini yemirishga va insonning ma'naviy begonlashishiga olib keluvchi jarayonlarni osongina mamlakat ichkarisiga kirgizish uchun «ommaviy madaniyat»ni niqob qilib olishgan. Aynan

mafkuraviy tahdidlarning mazkur ko'rinishi «ommaviy madaniyat» niqobi ostidagi mafkuraviy tahdidlar deyilib, u doimo qo'shtirnoq ichida yoziladi. Yuqoridagi fikrlarni inobatga olgan holda shunday fikr kelib chiqadiki, ommaviy madaniyatdan salbiy maqsadlarni amalga oshirish uchun, shuningdek, undan salbiy illatlarning yuzini bekitadigan niqob sifatida foydalanganda, u, albatta, qo'shtirnoq ichida yoziladi[4].

«Ommaviy madaniyat» (ing. «mass culture») tushunchasiga falsafa va jamiyatshunoslik fanida XX asr o'rtalarida burjua madaniyatini ifodalovchi tushuncha sifatida paydo bo'lgan deb qaraladi. Shuningdek, ommaviy madaniyat zamonaviy madaniyatni ishlab chiqarish va iste'molchilikni tavsiflash uchun ishlatiladigan jarayon sifatida ham o'rganilgan. Ushbu madaniyat jamiyatni bir tizimga (standart) solish va nisbatan osonroq qo'lga olib boshqarishni asosiy maqsad qilib oladi. Ushbu jarayonda ishlab chiqarish mahsulotlariga alohida e'tibor qaratilib, ular bir xil (standartlashtirilgan) holatga keltiriladi, hamda omma ongiga yetkaziladi. Bizningcha, «ommaviy madaniyat»ning muhim belgisi bu inson faoliyatini uzluksiz absurd xatti-harakatga yo'naltirish, undagi ko'ngilxushlik, lazzatlanish tuyg'usini junbushga keltirishi bilan xarakterlanadi.

«Ommaviy madaniyat» iborasi XX asrning ikkinchi yarmidan qo'llana boshlangan bo'lsa-da, uning ijtimoiy-tarixiy ildizlari juda uzoq asrlarga borib taqaladi. Ontologik nuqtai-nazardan «Ommaviy madaniyat»ning tarqalishi makon va zamonda turlicha kechgan. Qadim davrlarda ham «ommaviy madaniyat»ni tarqatish bilan shug'ullanilgan. O'sha zamonlarda bu ish bilan band bo'lgan maxsus xuftiya idoralari tashkil etilgan. Shuningdek, savdogarlar, sayyohlar, olimlar ham bu ishga jalb qilingan. Ayrim hollarda «ommaviy madaniyat» urush, bosqinchilik, zo'raonlik, majburlash yo'li bilan o'zga yurtlarda joriy etilgan.

Ommaviy madaniyatning vujudga kelishi muammosi ilmiy izlanuvchilar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Ayrim tadqiqotchilar uning vujudga kelishini XIX asrning oxirlarida xalq maorifini rovojlantirish, san'at va adabiyotda yuz bergan keng ko'lamlı o'zgarishlar bilan bog'laydilar[5]. Ikkinchi guruh tadqiqotchilar uni XX asrning ikkinchi yarmida amalga oshirilgan ilmiy-texnika inqilobi natijasida aholi ijtimoiy turmush darajasini tobora oshib borishi va madaniyat yutuqlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengayishining natijasi deb, hisoblaydilar[6].

Ommaviy madaniyatning vujudga kelishi masalasiga bu ikki yondashuvning asosini aholi guruhlarining turmush darajasi va ma'naviyatida yuz bergan o'zgarishlar tashkil etadi. Lekin uni aholining savodsizligini tugatish to'g'risida qabul qilingan qonun[7] yoki ommaviy kommunikatsiya vositalari (radio, kino, televidenie, internet va h.k.) ning vujudga kelishi natijasi sifatida qarash bizningcha to'g'ri bo'lmasa kerak. Chunki tarixda aholining turmush darajasi va madaniyatini rivojlanishiga kuchli ta'sir etgan o'zgarishlar yoki kashfiyotlar (teatrning vujudga kelishi, kitob bosish stanogining kashf etilishi va h.k.) juda ko'p bo'lgan. Shu bois, XIX asrning oxiridan - XX asrning o'rtalarigacha bo'lgan davr mobaynida fan va texnika rivojlanishida, san'at va adabiyotda qo'lga kiritilgan yutuqlar ommaviy madaniyatni vujudga kelishi jarayonini yakunlaganligi, deb qayd etishimiz mumkin.

«Ommaviy madaniyat»ning dastlabki ko'rinishi bir butun holda muqaddas xarakterga ega an'anaviy madaniyatdan mohiyatan sayoz va xordiq chiqarishning g'ayrioddiy turlarini targ'ib qiluvchi madaniyat turi ajralib chiqqan davrlarda paydo bo'lgan. Masalan, «Ommaviy madaniyat»ning rivojlanishi qadimgi shahar-davlatlar nomi bilan bog'liq bo'lib, jumladan, qadimgi yunoniston, Rim va Bobilda tomoshalar, ko'zboylo-g'ichlar, ko'cha qo'shiqchilari va raqqoslari misolida ko'ngilxushlik qilish turi keng yoyilgan edi[8].

Ommaviy madaniyat fenomen sifatida jamiyatda ommalashib tarqaluvchi jarayonlarni vujudga keltiradi. Masalan, millatlar kelajagiga ijobiy ta'sir qiluvchi jarayonlar, ya'ni mamlakatlarning o'lmas va bebaho qadriyatlarining tarqalishi bilan birga, jamiyat uchun salbiy ta'sirga ega bo'lgan hodisalar ham ommaviylik asosida tarqaladi.

ADABIYOTLAR

1. Sh. Mirziyoyev. Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. Toshkent 2022 yil
2. <http://mv-vatanparvar.uz/kr/3119/>
3. <http://mv-vatanparvar.uz/kr/3119/>
4. Vvedenie v kulturologiyu. –M., 1996. –S. 63.
5. Vvedenie v kulturologiyu. –M., 1996. –S. 63.
6. Kulturologiya teoriya i istoriya kultury. –M., 1996. –S.54-55.
7. 1870 yilda Buyukbritaniyada majburiy umumiy savodxonlik to'g'risida qonun qabul qilingan. Vvedenie v kulturologiyu – M., 1996. –S. 63.
8. Chumakov A.N. Metafizika globalizatsii. Kulturno-sivilizatsionnyy kontekst. 2-ye izd., ispravl. i dopoln. M. Prospekt 2017. - 496 s.

Madina MIRKASIMOVA,
Toshkent davlat pedagogika universiteti Ingliz tili amaliy kursi dotsent v.b., PhD
E-mail: mirkasimovamadina318@gmail.com

Jizzax davlat pedagogika universiteti Ingliz tili nazariyasi va amaliyoti kaferdasi dotsenti, PhD, A.Jabbarova taqrizi asosida

NOFILOLOGIK TA'LIM YO'NALISHI TALABALARINING UMUMMADANIY KOMPETENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISHNING INTEGRAL XUSUSIYATLARI

Аннотация

Zamonaviy ta'limda umummadaniy kompetensiya tushunchasi va uni takomillashtirish asoslarini hisobga olgan holda, asosiy e'tibor umummadaniy kompetensiyaga qaratilganligini hisobga olinib, tadqiqot ishining boshida kompetensiya atamasi tahlil qilinadi, til va madaniyat muammosi o'rganilgan, talabalarining umummadaniy kompetensiyasini rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik muammosi, uning ajralmas xususiyatlari va ta'lim sohasidagi talabalarining umummadaniy kompetensiyasini takomillashtirishning nofilologik ta'lim yo'nalishidagi pedagogik shart-sharoitlari amalga oshiriladi.

Kalit so'zlar: Kompetensiya, pedagogik shart-sharoit, integral, universal, xususiyat tilshunoslik, nofilologik, takomillashtirish.

КОМПЛЕКСНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОВЫШЕНИЯ ОБЩЕКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В ОБЛАСТИ НЕФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Принимая во внимание концепцию универсальной компетентности в современном образовании и основы ее совершенствования, принимая во внимание, что основной акцент делается на универсальной компетентности, в начале исследовательской работы проводится анализ термина компетентность, изучение проблемы языка и культуры, реализована социально-педагогическая проблема повышения общекультурной компетентности студентов, ее интегральные особенности и нефилологические педагогические условия повышения общекультурной компетентности студентов образовательной сферы.

Ключевые слова: Компетентность, образование, интегральное, лингвистика универсальное, нефилологическое, совершенствование.

INTEGRAL FEATURES OF IMPROVING THE GENERAL-CULTURAL COMPETENCE OF STUDENTS IN THE FIELD OF NON-PHILOLOGICAL EDUCATION

Annotation

The research project began with an examination of the term competence, followed by a study of the language and culture problem, the socio-pedagogical problem of enhancing students' universal competence, its essential characteristics, and non-philological conditions for enhancing students' general cultural competence in the educational field. This was done with consideration for the notion of universal competence in contemporary education and the fundamentals of its enhancement, keeping in mind that the primary focus is on universal competence.

Key words: Competence, education, integral, universal, non-philological, improvement, linguistics, notion.

Nowadays, in the era of globalization, when economic, cultural and scientific ties between countries are being strengthened, it is scientifically substantiated that language is interconnected with culture. Already in the 20th century, scholars studying culture and language realized that these fields could become the basis of a new science. They called this field linguoculture and general culture. The above-mentioned fields were studied through three problems: language, culture and human personality. The aim was to intensify knowledge about language and culture. Considering that the main focus of our research work was on students' language and cultural competence, we thought it was acceptable to dwell on the term competence at the beginning of the research work.

In order to be able to enter into personal, social, economic and professional relationships, take their place in society, solve the problems facing them, have a broad worldview and knowledge in all aspects, first of all, provide embodied knowledge based on integrated education, and in order to enter into mutual communication in society, it is necessary to master a foreign language and increase the competence of the ability to use it effectively in communication.

Competence is a broad notion, its content and essence are interpreted by scientists in different ways. There are many interpretations of the terms "competence" and "competence" in foreign studies [1;175], [2;172], [3;184].

1) components focused on cognitive activity; 2) components focused on values and culture; 3) components focused on behavior and personal relationships; 4) components focused on practical activities. The review of the literature tells us that the universal competence of the student of non-philological education is the application of knowledge, skills and abilities to achieve effective interaction with other people for effective professional activities in cultures based on the principles of mutual respect and understanding.

The cognitive component plays an important role in the process of mastering general cultural competence of students of non-philological education, as its formation implies acquisition of theoretical base necessary for practical application of knowledge. In the process of intercultural interaction the ability to critically rethink and analyze, to draw independent conclusions and find a solution to any problem directly depends on the cognitive abilities and depth of knowledge of a future student.

The national-cultural (non-linguistic) level of universal competence is based on the following knowledge and skills:

- the most important for the representatives of English culture are national concepts, their status and the influence of Uzbek students on the consciousness of Uzbek students;
- intensive processes of students' assimilation of concepts related to English culture, positive attitude towards different types of Nazi.

According to the scholar, the object of education should be the methods of learning about other cultures, and the goal of education should be the acquisition of competencies that allow effective communication with representatives of different cultures and speakers of different languages. Besides, each situation of inter-lingual and, consequently, intercultural communication should contribute to the knowledge of a culture different from the local one [4; 197].

In order to improve the intercultural competence of students when teaching the language it is necessary to identify the objective relationship between the person, language and culture as a system of values, and to develop the assimilation of the student's personality intercultural values, understand the traditions and creative heritage of other intercultural communications, reflected in the national language, consists of horseback riding.

Human cultural literacy, that is, part of cultural competence, is a general cultural competence. General cultural competence includes knowledge of all areas of human activity organized by language (key words, word combinations, phrases), which give an opportunity to adequately understand non-specialized information, as well as create the basis for life, adaptation in the modern world.

The main pedagogical conditions of increasing general cultural competence of students are:

in the process of learning a foreign language, mastering the moral and ethical values of culture, life of native speakers;

comparing elements of culture of another country with elements of native culture in the learning process;

Students help gain professionally oriented responsibilities that call for intensified improvement in overall competence and reflect the history of both countries, the history of the language being studied, and reflect professional communicative situations. Students perform tasks and view and evaluate a foreign culture in terms of the values and norms of their mother culture. Therefore, the thematic content of each lesson includes cultural materials about history, musical holidays, foods, and traditions.

Creating impartiality to the culture and life of the language country of labor, the learning environment in textbooks, pictures and tables presented in the instruction, and multimedia tools used in the lesson: audio and video recordings in the lesson; While working with textbooks, students learn the mentality, national, geographic, political, political, political and local and conditions of life, interact and interact with them in a specific situation, learn how to apply them. The task of the teacher is to explain something typical (or not typical) as a means of communication. The use of forms of application, intonation of speech, from the northern forms of language (improper magistrations, gestures) increases the effectiveness and success of students in the development of general competence.

One of the largest experts in the field of generalized competence is M.J.Bennett, from the point of view of a person, the ethnocentric position of a person can change to understand another culture as a result of a general study. We strive to introduce students from an ethnocentric position, transferred from an ethnocentric position to an intermediary position between representatives of their and other culture.

The Bennett Foreign Culture model passes through the stages of three ethno -cruisers (Deny, protection, discrimination) and three ethnic groups (recognition, adaptation, integration, integration). However, if this could be expressed in the first stages: "I would have done it in place" when I change his position in the next stages, this is how to think about it two " when I represent his point of view".

The reduction of six stages of Bennett to four, the first seems to destroy cultural differences, because there is no divorce from other countries and nations for our society. Later we propose to unite at one stage of protection and discrimination, where cultural differences are recognized, but initially considered unacceptable and dangerous, and even if they are subsequently insignificant, they are respected. Associated with ethno-tied stages (recognition, adaptation and integration) remain, while others correspond to an intermediary position. Thus, our model of improving overall competence will consist of four stages: indicative, activity, activity) and final.

At the first stage, "sending" is performed to identify the existing ideas of students about Europe, including English, and determine their levels of ethnocentrism by Ianor. The purpose of this stage is to arouse interest in the task of research, diagnosis and awareness of the initial competence of the general competition and awareness of its ethnocentrism. To determine the number of cultural associations and their diversity, the cultural map in Uzbek and English is also given for choosing a cultural map of European, as well as the choice of 8 functions for each. In addition, one who in the eyes of "Uzbek foreigners, advantages and disadvantages, in an interview, one of the ideas in an interview ends with the first diagnosis.

The second stage is preparing students in a general dialogue. Its goal: to understand the variety of cultures and achieve an intermediary in general communication.

In the final stage, "joining the general dialogue".

Texts in cultural content help create an artificial linguistic, sociocultural, and professional environment in the classroom. They will introduce students to the customs, culture, holidays of English-speaking countries (traditional, religious), so the curriculum "Great Britain, the United States and Uzbekistan traditional holidays", there are such topics as "famous writers Outteat and English writers." The teacher's task is to teach information from the text material. Analyzing printed materials, students learn the socio-cultural characteristics of the English language, mentality, social contacts and cultural practices of a particular team [5]. At the same time, students learn patterns of speech and behavior by working with such texts and in a specific situation (e.g., airport), store, store, concerts, etc. etc.), Which increases students' effectiveness and success in developing unified competence. They have a great cultural opportunity to introduce them to the musical traditions of people, lifestyles and regular lifestyles.

The use of original textbooks and methodological literature cannot always fulfill the purpose of the class, because it does not provide a dialogue of dialogue. In this regard, we are defined by additional textbooks, which consist of a comparison of foreign languages with the cultural diversity of the country, as well as materials that are divided on the future specialty, including materials. In particular, biographies of famous writers, scientists, artists, serve as a source of information about the national and cultural environment of the study. In English classes, students translate texts in this field, participate in discussions, write essays, and present them at academic conferences.

Foundations of Professional Studies and Types of Professional Studies (Literature, Philosophy, History, etc.) The study of professional studies (study, research, etc.) is

essential to improving the overall competence of the higher education nitty-gritty. The program and content of the humanities and professional subjects will allow the culture and traditions of the mother language to gain knowledge of cultural information. The conceptual knowledge gained during professional subjects will help students quickly direct specialized publications and understand the culture of the foreign language. Studying English along with the core sciences will help you improve motivation because students see the need to learn a foreign language for their future profession. The cultural richness of the humanities cycles includes them in a dialogue of foreign and national cultures, helps improve moral values, and is the basis for the professional culture of students of useful universities.

The application of innovative learning technologies to achieve the goal of improving the overall competence of students of trouble. The process of improving the unique competence of students is carried out in the framework of

systemic, individual studies, project and communication studies, and their implementation is carried out in foreign language classes using dynamic learning technologies. Insurance technologies used in English language teaching, in the classroom to improve the overall competence of the universities nitring: plays technology, Keys-Stadium technology, group discussion technology. These technologies are based on interactive work between teachers and students, which increases the quality of education, creativity and productivity in the classroom[6].

Using the dialogical form of learning and rationally combining classroom and extracurricular activities of students in the process of learning a foreign language. Thus, we can state that the step by step considered problems help to effectively improve the general cultural competence of students of non-philological education.

LITERATURES

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1533- сонли Қарори.
2. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. –Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. 8-жилд. - Б. [154]
3. Hymes, D. (2016). The concept of communicative competence revisited. Thirty years of linguistic evolution. Studies in honour of René Dirven on the occasion of his sixteenth birthday., [1], [2;172], [3;184].
4. A.Hunt (2009). Discourse and non-native English speaker. UK. Cambridge University Press. [4; 197]
5. Chomsky, Noam. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, MA: MIT Press.[5;171]
6. Рискулова К.Ж. Forming the professional competence of future english language specialists. // Филология масалалари. – Тошкент, 2014. №3-4.
7. Webster Dictionary/ US/ 7 th edition/ Merriam Webster.2017. [181;24-31]
8. Ибрагимова Г. Интерфаол ўқитиш методлари ва технологиялари асосида талабаларнинг креативлик қобилиятини ривожлантириш. Пед.фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси. Тошкент, 2019.
9. Қаландарова С.Т. Нофилологик мутахассислик талабаларининг умуммаданий компетенциясини ривожлантириш. Тошкент, 2018.[6; 155]

UDC: 1082

Shohjahon MUXSINOV,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti tayanch doktoranti
E-mail:muxsiniv@mail.ru

O'zDJTSU dotsenti, p.f.b.f.d (PhD) Artikov A.A. taqrizi asosida

ANALYSIS OF THE SURVEY BETWEEN APOSTACHASSIANS ON THE EFFECTIVENESS OF PEDAGOGICAL CONTROL OF THE TECHNICAL AND TACTICAL ACTIVITIES OF YOUNG FUTSAL PLAYERS

Annotation

In the coverage of the article, the data from the questionnaire survey was analyzed in general in order to determine the opinions on the topic of pedagogical control types and its significance of leading specialists who have been active in the sport of mini-football for several years. It is recognized that the process of effective improvement of technical and tactical actions of pedagogical types of control is important in this.

Key words: Questionnaire survey, coaches, control type, pedagogical control type, intermediate control, current control and operational control.

АНАЛИЗ АНКЕТЫ СРЕДИ СПЕЦИАЛИСТОВ ПО ЭФФЕКТИВНОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ ТЕХНИКО-ТАКТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЮНЫХ ФУТЗАЛИСТОВ

Аннотация

При освещении пословицы были обобщены и проанализированы данные анкетного опроса ведущих специалистов, которые в течение нескольких лет занимались мини-футболом, с целью выявления мнений по теме видов педагогического контроля и его значимости. При этом признается важным процесс эффективного совершенствования технико-тактических действий видов педагогического контроля.

Ключевое слово: Анкета, наставники, тип контроля, тип педагогического контроля, промежуточный контроль, текущий контроль и оперативный контроль.

YOSH FUTZALCHILARNING TEXNIK-TAKTIK FAOLIYATINI PEDAGOGIK NAZORAT QILISH SAMARADORLIGI BO'YICHA MURTAXASSISLAR O'RTASIDAGI SO'ROVNOMA TAHLILI

Annotatsiya

Maqolni yoritishda bir necha yillar davomida mini-futbol sport turi bo'yicha faoliyat olib borgan yetakchi mutaxassislarning pedagogik nazorat turlari va uning ahamiyati mavzusiga oid fikrlarni aniqlash maqsadida anketa so'rovnomasidagi ma'lumotlar umumlashtirilib tahlil qilingan. Bunda pedagogik nazorat turlari texnik-taktik harakatlarini samarali takmillashtirish jarayoni muhim ekanligi e'tirof etilgan.

Kalit so'zlar: Anketa so'rovnomasi, murabbiylar, nazorat turi, pedagogik nazorat turi, oraliq nazorat, joriy nazorat va tezkor nazorat.

Kirish. O'sib kelayotgan kelajagimiz yoshlarni sog'lig'ini mustahkamlash, ularning jismoniy mashqlar orqali organizm chiniqtirishga, har tomonlama rivojlanishga yordam berishga, o'quv-mashg'ulotda olib borilgan bilimlar katta ahamiyat kasb etadi. Yoshlarni jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanishga ishtiyoq uyg'otish va ularda harakat malakalarini shakllantirishda o'quv-mashg'ulotlardan tashqari tadbirlarga yoshlarni jalb qilish uchun turli sport turlarida tashkil etish va o'tkazishning xilma-xil shakllaridan foydalanish lozim. Bunda shug'ullanuvchilarning yoshi, sog'lig'i va jismoniy tayyorgarligi hisobga olinadi. Yoshlar bilan amaliy ish olib borish uchun mashg'ulotlarni nazorat qilib borish lozim. Bunda o'quv-mashg'ulotlarni yil davomida jismoniy, texnik tayyorgarliklarini sport mahoratini oshirishda nazorat qilib borish muhimdir.

Tashkil etilayotgan va o'tkaziladigan barcha sport musobaqalari har qanday sport turida sportchilarning tayyorgarlik darajasini ko'rsatuvchi asosiy jarayon bo'lib xizmat qiladi. Bu jarayon sportchilarni ma'naviy va jismoniy holatlarini maksimal darajada amalga oshirishga, nizom asosida o'tkaziladigan barcha musobaqalarda ishtirok etadigan sportchilar yoki jamoalarning turli xil tayyorgarliklarini namoyish etishga qaratilgan. Barcha sport turlarida o'tkaziladigan chempionatlar, o'toqlik uchrashuvlari, saralash va nazorat uchrashuvlaridagi musobaqa faoliyat deganda

“musobaqa faoliyatida sportchilarni musobaqa jarayonida bajariladigan harakatlar yig'indisi” tushuniladi [3; 5].

Barcha jamoaviy sport turlarida ishtirok etadigan sportchilarning musobaqa faoliyatning o'ziga xos xususiyatlarida organizm harakatlarini bajarish shiddati, bajariladigan ishning atsiklik holatda amalga oshirilishi, raqib tomonidan turli bajariladigan harakatlarga qarshi kurashning o'zgaruvchan sharoitida turli texnik bajara olish orqali amalga oshiriladigan harakat-koordinatsiyasi, sportchilarni tezlik-kuch sifati va boshqa harakat qobiliyatlarini namoyon qilish uchun har tomonlama talabdir [2; 5].

Ko'pgina ilmiy ishlarda keltirilishicha mini-futbol sport turidagi musobaqa faoliyatida sportchilarni tayyorgarlik jihatlari asosan to'p bilan va to'psiz harakat faoliyatlar orqali amalga oshiriladigan harakatlardan iborat. Mana shu shiddatli va mazmunli o'yinlarda texnik-taktik harakatlarni sportchilar tomondan aniq va noaniq bajarish harakatlarini nazorat qilib borish muhimdir [2; 4; 7].

Ishning maqsadi. Anketa so'rovnomasi orqali mini-futbol sport turida amalga oshiriladigan nazorat turlari, ularni foydalanish bo'yicha fikr mulohazalarni tahlil qilishdan iborat.

Ishning vazifasi. Mini-futbol sport turida texnik-taktik harakatlarni nazorat qilish turlari va ularni amalga oshirishdagi fikr mulohazalarni tahlil qilish orqali o'quv-mashg'ulotlarni

samarali tashkil etish bo'yicha amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish.

Tadqiqot usullari. Xorijiy va mahalliy adabiyotlarni tahlil qilish; anketa so'rovnomasi; matematik-statistik.

Tadqiqotni olib borish. Biz tomonimizdan musobaqa va o'quv-mashg'ulotlarda texnik-taktik harakatlarini pedagogik nazorat qilish samaradorligi bo'yicha murabbiy va mutaxassislar fikrlarini aniqlash uchun anketa so'rovnomasi o'tkazildi. Tashkil etilgan so'rovnomada ishtirok etish uchun 50 dan ortiq futbol va mini-futbol bo'yicha murabbiylarni jalb qilindi. Tanlab olingan savollar yosh mini-futbolchilarning o'quv-mashg'ulot jarayonida texnik-taktik harakatlarini takomillashtirishda nazorat turlari, ularning ahamiyati va nima maqsadda foydalanishi bo'yicha ma'lumotlarni umumlashtirish imkoniyatini berdi. Bu savollar orqali biz murabbiy va mutaxassislar nazorat turlarini musobaqa va o'quv-mashg'ulotlarda qay darajada foydalanishlari bo'yicha ma'lumotlar tahlil qilindi. So'rovnomani tashkil etishda, olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarini yoritish va ko'lamini ochib berish uchun 10 ta savollar keltirildi.

Natijani muhokamasi. Sport o'yinlarida qaysi tayyorgarlik turini birinchi navbatda nazorat qilish muhim deb o'ylaysiz degan birinchi savolga so'raluvchilarning 46,5% texnik-taktik tayyorgarlik, 29,8% sportchilarning funksional tayyorgarlik turiga, 16,1% jismoniy tayyorgarlikka va 7,6% nazariy tayyorgarlik turlariga degan fikriga to'lishmoqda. Bu javoblardan kelib chiqib murabbiylar texnik-taktik tayyorgarlik turi nazoratni boshqa tayyorgarliklarga qaraganda katta hajmda e'tibor berilishini ko'rsatmoqda.

Yosh mini-futbolchilarni nazorat qilishda qaysi yo'nalishdagi tayyorgarlikda zamonaviy innovatsion texnologiyalarni orqali olib borish kerak deb o'ylaysiz degan savolga murabbiylarning 39,4% funksional holatni baholashda, 18,1% texnik-taktik tayyorgarlikni baholashda, 5,7% nazariy tayyorgarlikni baholashda, 36,8% jismoniy sifatlarni baholashda foydalanishlari kerakligi bo'yicha fikrni ma'qullaganlar.

Bu ikki javoblardan mutaxassis va murabbiylarning javoblaridan pedagogik nazorat qilishning asosiy yo'nalishi texnik-taktik tayyorgarligini keng yoritish maqsadida foydalanishlarini bildirsa, innovatsion texnologiyalar esa asosiy funksional imkoniyatlarni va jismoniy sifatlarni yoritib berish maqsadida o'tkazilishi bo'yicha fikr uyg'onadi. Bu ma'lumotlardan pedagogik nazorat turida innovatsion texnologiyalar kam foydalanishidan dalolat beradi.

Musobaqa va o'quv-mashg'ulot jarayonida texnik-taktik harakatlarini qaysi nazorat turi orqali baholab borish muhim deb hisoblaysiz degan savolga xam qiziqarli javob oldik. Ya'ni, murabbiylar va mutaxassislar nazorat turi (operativ) nazorat turiga, 19,8% joriy nazorat turiga, 24,6% oraliq nazorat turiga va 30,2% yakuniy nazorat turiga degan fikrga kelishgan. Biz olgan javoblardan musobaqa va o'quv-mashg'ulot jarayonlarida tezkor, joriy va oraliq nazorat turlari bo'yicha ma'lumotlarga so'raluvchilar to'liq ega emasligi va ular faqtgina akademiya, internat va sport maktablarida keltirilgan nazorat qilish bo'yicha keltirilgan soatlar taqsimotidan chiqmagan holda harakatlanishlari ma'lum bo'ldi.

Sportchilarning samarali individual texnik-taktik harakatlari o'yin jarayoniga samarali ta'sir ko'rsatadi deb bilasizmi degan savolga murabbiy va mutaxassislar fikrlari

1-jadval

Yoshli futbolchilarning texnik-taktik faoliyatini pedagogik nazorat qilish samaradorligi bo'yicha so'rovnomasi natijalari

№	Savol va javoblar	%
Sport o'yinlarida qaysi tayyorgarlik turini birinchi navbatda nazorat qilish muhim deb o'ylaysiz?		
A)	Funksional tayyorgarlik turi	29,8
B)	Texnik-taktik tayyorgarlik turi	46,5
V)	Nazariy tayyorgarlik turi	7,6
G)	Jismoniy tayyorgarlik turi	16,1
2. Yosh mini-futbolchilarni nazorat qilishda qaysi yo'nalishdagi tayyorgarlikda zamonaviy innovatsion texnologiyalarni orqali olib borish kerak deb o'ylaysiz?		
A)	Funksional holatni baholashda	39,4
B)	Texnik-taktik tayyorgarlikni baholashda	18,1

ajralib qoldi. Bunda 35,7% mutaxassislar individual texnik-taktik harakatlari o'yin jarayoniga samarali ta'sir ko'rsatadi deb, 15,7% yo'q, 29,7% qisman va 19,9% ta'sir qilmaydi deb bilishadi. Ammo, sportchilarning pedagogik nazorat qilishda qaysi jarayoniga ko'proq urg'u berish kerak deb bilasiz degan beshinchi savolga 53,7% so'raluvchilar musobaqa jarayoniga degan fikrga kelishgan. 23,9% so'raluvchi esa, o'quv-mashg'ulot jarayoniga, 10,7% o'quv-mashg'ulot jarayonidan keyingi jarayonga va 12,4% musobaqadan oldingi jarayonga degan qarorga kelishgan.

Bu ma'lumotlardan pedagogik nazorat qilish asosan murabbiylar musobaqa jarayonida foydalanshlaridan dalolat beradi. O'quv-mashg'ulot jarayoni esa, musobaqa jarayonidan keyin nazoratga olinadigan jarayoni ekanligi aniqlandi.

Bundan tashqari nazorat ko'rsatkichlaridan qaysi biri murabbiy va mutaxassislar uchun muhim hisoblanadi degan savolga 60% pedagogik nazorat turi, 19,4% mediko-biologik nazorat turi, 11,7% ijtimoiy-psixologiya nazorat turi, 9,5% biomexanik nazorat turiga e'tibor berishlari aniqlandi. Bu savoldan ham olingan javoblardan pedagogik nazorat turi murabbiy va mutaxassislar uchun muhim ekanligi bildiradi.

Pedagogik nazorat turi o'ziga qanday faoliyatlarni qamrab oladi degan savolga ham qiziqarli ma'lumotlarni qo'lga kiritdik. Murabbiy va mutaxassislar nazorat turi 45,6% pedagogik nazorat bu texnik-taktik va jismoniy tayyorgarlik darajasi, musobaqalarda qatnashish xususiyatlari, sport natijalarining dinamikasi, o'quv jarayonining tuzilishi va mazmuni baholanadi degan fikrga, 25,4% pedagogik nazorat bu sog'liqni saqlash holati, funksional tizimlar, alohida organlar va mexanizmlarning imkoniyatlarini baholaydi degan fikrga, 14,4% pedagogik nazorat bu sportchining shaxsiy xususiyatlarini, uning psixologik holati va tayyorgarligini, umumiy mikroiklimni va mashg'ulot va soyaning ishlash sharoitlarini o'rganish bilan bog'liq va 14,6% pedagogik nazorat bu biomexanik harakatlarini tahlil qilish degan, bunda futbolchilar tomonidan bajariladigan turli harakat faoliyatlarini o'rganish degani javobga kelishgan. Bu ma'lumotlardan murabbiy va mutaxassislar pedagogik nazorat qilish bo'yicha ma'lumotlari bir xil emasligini bildiradi.

Yosh mini-futbolchilarning texnik-taktik harakatlarini takomillashtirishda oraliq nazorat turini amalga oshirish qancha vaqtning o'z ichiga oladi degan savolga ham fikrlar bir to'xtamga kelmagan. Ular 25,4% uzoq vaqt oralig'idagi nazorat turiga, 27,9% 5-6 ta mashg'ulotdan keyin nazorat qilish turiga, 21,7% har bir mashg'ulotdan keyin nazorat turiga va 25% bir necha o'quv-mashg'ulotdan keyin amalga oshiriladigan nazorat turiga taalluqligi aniqlandi.

Yosh mini-futbolchilarni texnik-taktik harakatlarini takomillashtirishda qaysi nazorat turi muhim deb o'ylaysiz degan fikr ham mutaxassis va murabbiylar bir fikrni olib imkoniyat tug'ilmadi. Bu esa murabbiylar o'quv-mashg'ulotlarda turli nazorat turlaridan foydalanishlarini bildiradi (tezkor nazorat turi 28,7%, joriy nazorat turi 19,7%, oraliq nazorat turi 23,4% va barchasi 28,2%).

Yosh mini-futbolchilarning pedagogik nazorat turi orqali nima ishlar amalga oshiriladi deganda 35,8 musobaqa faoliyatini va o'quv-mashg'ulot test me'yorlarni nazorat qilish, 24,7% biomexanik nazoratlar, 19,7% bioximik o'zgarishlarini aniqlash va 19,8% psixologik holatini aniqlash qarotishlarini bildiradi.

V)	Nazariy tayyorgarlikni baholashda	5,7
G)	Jismoniy sifatlarini baholashda	36,8
3. Musobaqa va o'quv-mashg'ulot jarayonida texnik-taktik harakatlarini qaysi nazorat turi orqali baholab borish muhim deb hisoblaysiz?		
A)	Tezkor (operativ) nazorat turi	25,4
B)	Joriy nazorat turi	19,8
V)	Oraliq nazorat turi	24,6
G)	Yakuniy nazorat turi	30,2
4. Sportchilarning individual texnik-taktik harakatlari o'yin nazorat qilish jarayoniga samarali ta'sir ko'rsatadi deb bilasizmi?		
A)	Ha	35,7
B)	Yo'q	15,7
V)	Qisman	29,7
G)	Ta'sir qilmaydi	19,9
5. Sportchilarning pedagogik nazorat qilishda qaysi jarayoniga ko'proq urg'u berish kerak deb bilasiz?		
A)	Musobaqa jarayoniga	53,7
B)	O'quv-mashg'ulot jarayoniga	23,9
V)	O'quv-mashg'ulotdan keyingi jarayonga	10,7
G)	Musobaqadan oldingi jarayonga	12,4
6. Nazorat ko'rsatkichlaridan qaysi biri murabbiy va mutaxassislar uchun muhim hisoblanadi?		
A)	Pedagogik nazorat turi	60,4
B)	Mediko-biologik nazorat turi	19,4
V)	Ijtimoiy-psixologiya nazorat turi	11,7
G)	Biomechanik nazorat turi	9,5
7. Pedagogik nazorat turi o'ziga qanday faoliyatlarni qamrab oladi?		
A)	Pedagogik nazorat bu texnik-taktik va jismoniy tayyorgarlik darajasi, musobaqalarda qatnashish xususiyatlari, sport natijalarining dinamikasi, o'quv jarayonining tuzilishi va mazmuni baholanadi.	45,6
B)	Pedagogik nazorat bu sog'liqni saqlash holati, funksional tizimlar, alohida organlar va mexanizmlarning imkoniyatlarini baholaydi.	25,4
V)	Pedagogik nazorat bu sportchining shaxsiy xususiyatlarini, uning psixologik holati va tayyorgarligini, umumiy mikroiklimni va mashg'ulot va soyaning ishlash sharoitlarini o'rganish bilan bog'liq.	14,4
G)	Pedagogik nazorat bu biomechanik harakatlarini tahlil qilish degan, bunda futbolchilar tomonidan bajariladigan turli harakat faoliyatlarini o'rganish degani.	14,6
8. Yosh mini-futbolchilarning texnik-taktik harakatlarini takomillashtirishda oraliq nazorat turini amalga oshirish qancha vaqtni o'z ichiga oladi?		
A)	Uzoq vaqt oraliq idagi nazorat turi	25,4
B)	5-6 ta mashg'ulotdan keyin nazorat qilish turi	27,9
V)	Har bir mashg'ulotdan keyin nazorat turi	21,7
G)	Bir necha o'quv-mashg'ulotdan keyin amalga oshiriladigan nazorat turi	25
9. Yosh mini-futbolchilarni texnik-taktik harakatlarini takomillashtirishda qaysi nazorat turi muhim deb o'ylaysiz?		
A)	Tezkor nazorat turi	28,7
B)	Joriy nazorat turi	19,7
V)	Oraliq nazorat turi	23,4
G)	Barchasi	28,2
10. Yosh mini-futbolchilarning pedagogik nazorat turi orqali qanday ishlar amalga oshiriladi?		
A)	Musobaqa faoliyatini va o'quv-mashg'ulot test me'yorlarni nazorat qilish	35,8
B)	Biomechanik nazoratlar	24,7
V)	Bioximik o'zgarishlarini aniqlash	19,7
G)	Psixologik holatini aniqlash	19,8

Izoh: sariq – yuqori foiz; yashil – past foiz.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan kelib chiqqan holda ta'kidlash kerakki, so'rovnomada ishtirok etgan mutaxassis va murabbiylardan nazorat turlari bo'yicha mazkur yo'nalishdagi fikrlari turli ekanligini ko'rsatdi. Bu esa, murabbiylarni barcha ham musobaqa va o'quv-mashg'ulot jarayonida pedagogik nazorat turlariga yuqori darajada e'tibor berilmasligidan dalolatdir.

Anketa so'rovnomasida ishtirok etgan murabbiylardan nazorat turlari bo'yicha quyidagi ma'lumotlarni aniqlash imkonini berdi:

Murabbiy va mutaxassislardan olingan so'rovnoma natijalaridan musobaqa va o'quv-mashg'ulot jarayonida pedagogik nazorat turi asosan texnik-taktik tayyorgarlikni baholashda kengroq foydalanilishlarini aniqlandi;

Olingan ma'lumotlardan innovatsion texnologiyalar orqali musobaqa va o'quv-mashg'ulot jarayonida sportchilarning funksional imkoniyatlarni aniqlash va jismoniy sifatlarini baholashda foydalanilishlarini bildiradi. Texnik-taktik tayyorgarligini baholashda esa, murabbiylarda yetarlicha ma'lumotlarga ega emasligidan dalolat beradi. Bu anketa so'rovnomasidan texnik-taktik tayyorgarlikni pedagogik nazorat qilishda innovatsion texnologiyalar yetarlicha ma'lumotlarga ega emasligini bildiradi;

Murabbiy va mutaxassislar sportchilarni tayyorgarlik darajasini baholashda musobaqa va o'quv-mashg'ulot

jarayonida olib boriladigan joriy, oraliq va tezkor (opreativ) nazorat turlari bo'yicha to'liq ma'lumotlarga ega emasligini bildiradi;

Mutaxassis va murabbiylar musobaqa faoliyatini pedagogik nazorat qilish jarayoni, o'quv-mashg'ulot jarayonidan olib boriladigan pedagogik nazorat qilish holatlariga qaraganda keng foydalanishlari, bundan tashqari pedagogik nazorat qilish ko'rsatkichi, mediko-biologik, ijtimoiy va biomechanik nazorat qilish ko'rsatkichlchridan muhim hisoblanishi aniqlandi;

Anketa so'rovnomasini umumlashtirish asosida olingan ma'lumotlardan, murabbiylar pedagogik nazorat turi bo'yicha fikrlari turlicha bo'lganligidan, ularning bu yo'nalish bo'yicha ma'lumotlar bazasi yuqori darajada emasligidan dalolat beradi. Ya'ni, musobaqa va o'quv-mashg'ulot jarayonini texnik-taktik tayyorgarligini pedagogik nazorat qilish samaradorligini oshirishda yangi metodika ishlab chiqish zarurligini ta'kidlaydi.

Xulosa. Olingan natijalardan pedagogik nazorat turlarini to'g'ri amalga oshirish orqali sportchilar texnik-taktik harakatlar takomillashtirishda samarali ta'sir ko'rsatishi bo'yicha fikrlar aniqlandi. Bundan tashqari murabbiylar musobaqa va o'quv-mashg'ulot jarayonida pedagogik nazorat turlaridan oraliq, joriy va tezkor nazorat turlari joriy etish samarali usul hisoblanishini ta'kidlashgan.

ADABIYOTLAR

1. Абдул Сахиб Аль Джамшир, Голомазов С. Срочный эффект специфических и неспецифических нагрузок разной функциональной направленности на быстроту перемещений футболистов с мячом // Теория и практика футбола. 2004. № 4. С. 17-21.
2. Андреев С. А. [и др.] Мини-футбол (футзал): примерная программа для детско-юношеских спортивных школ, специализированных детско-юношеских школ олимпийского резерва. М., 2010.
3. Голомазов С. В., Чирва Б. Г. Футбол: Теорет. основы и методика контроля технического мастерства. М., 2001.
4. Матвеев Л. П. Теория и методика физической культуры: учеб. для ин-тов физ. культуры. М., 1991.
5. Монаков Г. В. Подготовка футболистов: учеб. пособие. Ч. 1: Основы техн. обучения футболистов. Ч. 2: Методика и планирование. Псков, 2003.

6. Петько С. Н., Лысенко И. Г., Кашкаров В. А. Структура соревновательной деятельности как основа построения тренировки в мини-футболе // Теория и практика физической культуры. 2008. № 8. С. 59.
7. Проминский В. В., Денисов А. В. Особенности соревновательной деятельности в игре «фугзал» // Физическая культура, спорт и здоровье населения Дальнего Востока: мат-лы регион. науч.-практ. конф. молодых ученых. Хабаровск, 1997. С. 36-37.
8. Тюленьков С. Ю., Губа В. П. [и др.] Теоретико-методические аспекты управления подготовкой футболистов: учеб. пособие. Смоленск, 1997.

Muxtasar MUXTORALIYEVA,
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: muxtasar.muxtoraliyeva17@mail.com

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent v.b M.Boltayeva taqrizi asosida

THE INFLUENCE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES ON THE SUCCESS OF MODERNIZATION OF CONSTRUCTION NETWORKS OF TECHNICAL STUDENTS

Annotation

The article examines the impact of modern pedagogical technologies on the success of modernization of construction industries. The authors consider the current problems facing the construction industry and propose to analyze the effectiveness of the introduction of pedagogical methods in the training of specialists in this industry. The article examines examples of the use of modern educational technologies, such as virtual reality, online courses and interactive learning platforms, to improve the skills of specialists in the construction industry.

Key words: Pedagogical technologies, modernization of construction industries, technologies in construction education, innovations in education, technological trends in the construction industry, success of education in the construction industry.

ВЛИЯНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УСПЕШНОСТЬ МОДЕРНИЗАЦИИ СТРОИТЕЛЬНЫХ СЕТЕЙ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ

Аннотация

В статье исследуется влияние современных педагогических технологий на успех модернизации строительных отраслей. Авторы рассматривают актуальные проблемы, стоящие перед строительной отраслью, и предлагают проанализировать эффективность внедрения педагогических методов в обучение специалистов данной отрасли. В статье рассматриваются примеры использования современных образовательных технологий, таких как виртуальная реальность, онлайн-курсы и интерактивные учебные платформы, для повышения квалификации специалистов строительной отрасли.

Ключевые слова: Педагогические технологии, модернизация строительных отраслей, технологии в строительном образовании, инновации в образовании, технологические тенденции в строительной отрасли, успех образования в строительной отрасли.

PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING TEXNIKA YO'NALISHI TALABALARINI QURILISH TARMOKLARINI MODERNIZATSIYA QILISH MUVAFFAQIYATIGA TA'SIRI

Аннотация

Maqolada zamonaviy pedagogik texnologiyalarning qurilish tarmoqlarini modernizatsiya qilish muvaffaqiyatiga ta'siri o'rganiladi. Mualliflar qurilish sanoati oldida turgan dolzarb muammolarni ko'rib chiqadilar va ushbu soha mutaxassislarini o'qitishda pedagogik usullarni joriy etish samaradorligini tahlil qilishni taklif qiladilar. Maqolada qurilish sohasi mutaxassislarining malakasini oshirish uchun virtual haqiqat, onlayn kurslar va interaktiv o'quv platformalari kabi zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish misollari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Pedagogik texnologiyalar, qurilish tarmoqlarini modernizatsiya qilish, qurilish ta'limidagi texnologiyalar, ta'limdagi innovatsiyalar, qurilish sanoatidagi texnologik tendentsiyalar, qurilish sohasida ta'limning muvaffaqiyati.

Kirish. Zamonaviy qurilish samaradorlik, xavfsizlik va barqarorlikka yuqori talablarni qo'yadigan qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Texnologiyalar va bozor talablaridagi jadal o'zgarishlar sharoitida qurilish tarmoqlarini modernizatsiya qilish zarurati dolzarb bo'lib qolmoqda. Biroq, ushbu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish nafaqat yangi bilimlarni uzatishni, balki o'zgarishlarga moslashish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirishni ham ta'minlaydigan pedagogik texnologiyalarni hisobga olmasdan mumkin emas.

Qurilish sanoatini o'qitishda pedagogik texnologiyalar

1. Interaktiv ta'lim platformalari

O'quv jarayonlarida virtual va kengaytirilgan haqiqatni qo'llash quruvchilarga haqiqiy ish sharoitlarini taqlid qilishga imkon beradi, bu esa tayyorgarlik darajasini oshiradi va ish joyidagi xatolar ehtimolini kamaytiradi.

2. Bulutli texnologiyalar va hamkorlik

Ta'lim va hamkorlik uchun bulutli platformalardan foydalanish qurilish sohasidagi mutaxassislariga Real vaqt rejimida tajriba va bilim almashish imkonini beradi, bu esa

yangi qurilish texnologiyalari va texnikalariga tez moslashishga yordam beradi.

3. Modellashtirish va virtual trenajyorlar

Qurilish ob'ektlarining uch o'lchovli modellari asosida yaratilgan simulyatorlarning joriy etilishi talabalarga haqiqiy loyihalar uchun xavf tug'dirmasdan amaliy tajriba orttirish imkonini beradi[1]. Bu o'quv jarayonini sezilarli darajada tezlashtiradi va kasbiy mahorat darajasini oshiradi.

Qurilish tarmoqlarini modernizatsiya qilishga ijobiy ta'sir

1. Mehnat unumdorligini oshirish

Pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda o'qitish quruvchilarga yangi vositalar va texnologiyalarni tezroq o'zlashtirishga imkon beradi, bu esa mehnat samaradorligini oshirishga va loyihalarni amalga oshirishni tezlashtirishga olib keladi.

2. Xavf darajasini pasaytirish va xavfsizlikni yaxshilash

Interfaol simulyatsiyalar va virtual trenajyorlar ish joyida xavfsiz ishlash usullarini o'rganishga imkon beradi, bu

esa ish joyidagi shikastlanishlar va baxtsiz hodisalar ehtimolini kamaytiradi.

3. Murakkab loyihalarga tayyorgarlik

Pedagogik texnologiyalar talabalarga murakkab muhandislik va qurilish tushunchalarini chuqurroq tushunishga imkon beradi, bu esa murakkab loyihalarni amalga oshirish sifatini oshiradi. Ko'pgina afzalliklarga qaramay, qurilish sanoatiga pedagogik texnologiyalarni joriy etish dasturlar va uskunalarini doimiy ravishda yangilab turish, shuningdek an'anaviy o'qitish usullarini yangi texnologiyalarga moslashtirish kabi qiyinchiliklarga duch kelmoqda[2]. Qurilish sanoati doimiy evolyutsiya jarayonida va zamonaviy texnologiyalar uni modernizatsiya qilishda muhim rol o'ynaydi. Biroq, innovatsiyalarni amalga oshirish haqida gap ketganda, nafaqat ilg'or texnologik echimlarga ega bo'lish, balki kadrlar salohiyatini to'g'ri shakllantirish ham muhimdir. Bu erda pedagogik texnologiyalar qurilish sohasidagi mutaxassislarni tayyorlash va rivojlantirishga ta'sir ko'rsatadigan ajralmas vositaga aylanmoqda.

Qurilish-bu an'anaviy ish uslublari innovatsiyalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan sanoat. Barqarorlik, samaradorlik va xavfsizlikka bo'lgan zamonaviy talablar qurilish jarayonlarini doimiy ravishda takomillashtirishga ehtiyoj tug'diradi. Biroq, modernizatsiya muvaffaqiyati nafaqat yangi texnologiyalarga, balki mutaxassislar ularni qanchalik samarali o'zlashtirishi va amalda qo'llashiga ham bog'liq emas[3]. O'quv jarayoniga virtual haqiqat (VR), bulutli platformalar, sun'iy intellekt kabi zamonaviy o'qitish usullarini joriy etish talabalarga kelajakdagi kasb haqiqatlariga sho'ng'ish imkonini beradi. Bu nafaqat yangi texnologiyalarni tushunishni yaxshilaydi, balki tadqiqot va o'z-o'zini o'rganish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

Onlayn platformalar orqali o'qitish muhandislar va quruvchilarga ish joylarini tark etmasdan o'z malakalarini oshirish imkoniyatini beradi. Sanoat mutaxassislari va etakchi kompaniyalar vakillari bilan webinarlar tajriba almashish va ilg'or texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etishga yordam beradi. Pedagogik texnologiyalar loyiha faoliyati usullarini ham o'z ichiga oladi. Talabalar nazariy bilimlarni Real loyihalarda ishtirok etish orqali amalda qo'llashlari mumkin, bu esa materialni yaxshiroq o'zlashtirishga va jamoaviy ish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda o'qitilgan malakali mutaxassislar yangi qurilish amaliyotlari va texnologiyalariga tezroq moslashadilar. Bu kompaniyalarga innovatsiyalarni amalga oshirishdan to undan to'liq foydalanishgacha bo'lgan vaqtni qisqartirish imkonini beradi. Amaliy foydalanishga yo'naltirilgan trening mehnat unumdorligini oshirishga yordam beradi. Ilg'or texnologiyalar bilan tanish bo'lgan mutaxassislar qurilish ishlarining vaqti va sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan asbob va uskunalaridan samarali foydalanishlari mumkin.

Ko'pgina afzalliklarga qaramay, qurilish sohasida pedagogik texnologiyalarni joriy etish o'quv dasturlarini doimiy ravishda yangilab turish zarurati va zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etishning yuqori xarajatlari kabi bir qator qiyinchiliklarga duch kelmoqda[4]. Biroq, ushbu qiyinchiliklar kelajakdagi qurilish loyihalarini samarali amalga oshirishga qodir yuqori malakali mutaxassislarni yaratish istiqboli bilan qoplanadi. Zamonaviy dunyo jadal rivojlanmoqda va u bilan infratuzilma talablari o'zgarimoqda. Qurilish tarmoqlari jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlashning asosiy elementiga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan, pedagogik texnologiyalar qurilish tarmoqlari uchun kadrlar tayyorlashda muhim rol o'ynaydi va qurilish tarmoqlarini muvaffaqiyatli modernizatsiya qilishga yordam beradi.

Zamonaviy qurilish tarmoqlari innovatsion texnologiyalarni joriy etishga qodir yuqori malakali

mutaxassislarni talab qiladi. Pedagogik usullar va texnologiyalar zamonaviy qurilish sanoatining muammolarini samarali hal qila oladigan kadrlarni shakllantirishning asosiy vositasiga aylanmoqda. O'qitishda virtual va kengaytirilgan haqiqatdan foydalanish talabalarga haqiqiy qurilish stsenariyalarini haqiqiy qurilish simulyatsiya qilish imkonini beradi[5]. Bu nafaqat o'quv jarayonini tezlashtiradi, balki ish joyidagi xatolar bilan bog'liq xavflarni ham kamaytiradi. Bunday texnologiyalarni qo'llash, shuningdek, ijodiy fikrlashni oshirishga va qaror qabul qilish ko'nikmalarini yaxshilashga yordam beradi.

Onlayn platformalar va mobil ilovalar o'quv materiallariga istalgan joyda va istalgan vaqtda kirish imkonini beradi. Bu, ayniqsa, uzoq joylarda yoki ish joylarida bo'lishi mumkin bo'lgan qurilish mutaxassislari uchun juda muhimdir. Bunday texnologiyalar o'rganishda moslashuvchanlikni ta'minlaydi, shuningdek, qurilish sanoatidagi so'nggi tendentsiyalar va standartlarni aks ettiruvchi Real vaqtda materiallarni yangilash va to'ldirish imkonini beradi. Sun'iy intellekt (AI) har bir talabning bilim va qobiliyat darajasiga moslashtirilgan individual ta'lim dasturlarini yaratishga imkon beradi. Bu o'quv jarayonini optimallashtirishga yordam beradi, uni yanada samarali va keng doiradagi odamlar uchun qulay qiladi. AI, shuningdek, talabalarining ishlash ma'lumotlarini tahlil qilishi va ko'nikmalarni yanada yaxshilash bo'yicha tavsiyalar berishi mumkin.

Qurilish loyihalari ko'pincha jamoaviy ishni talab qiladi. Onlayn platformalar, joylashuvidan qat'i nazar, jamoa a'zolari o'rtasida samarali muloqot qilish uchun vositalarni taqdim etadi. Bu qurilish sanoatida muhim ahamiyatga ega bo'lgan aloqa ko'nikmalarini rivojlantirish va yaqin jamoalarni shakllantirishga yordam beradi. Virtual va kengaytirilgan realik yordamida quruvchilar uchun o'quv stsenariyalarini yaratish mumkin, bu ularga virtual o'quv mashg'ulotlari va mashg'ulotlarni haqiqiy qurilish maydonchalarida shikastlanish yoki uskunaga zarar etkazmasdan o'tkazish imkonini beradi[6]. Onlayn ta'lim platformalari istalgan vaqtda va istalgan joydan materiallarga kirish imkonini beradi, bu esa quruvchilarga ishni to'xtatmasdan o'z malakalarini oshirish imkonini beradi.

Raqamli loyihalarni boshqarish vositalaridan foydalanish qurilish ishlarini rejalashtirish, muvofiqlashtirish va monitoringini yaxshilashga imkon beradi, bu esa tarmoqlarni yanada samarali modernizatsiya qilishga yordam beradi. Bulutli texnologiyalar Real vaqt rejimida ma'lumotlarni muvofiqlashtirish va boshqarishni yaxshilash orqali loyiha ishtirokchilari o'rtasida ma'lumot almashishni osonlashtiradi. Sun'iy intellekt ishlash, xavfsizlik va samaradorlik ma'lumotlarini tahlil qilish uchun ishlatilishi mumkin, bu esa tarmoqlarni modernizatsiya qilish jarayonlarini optimallashtirishga imkon beradi[7]. Mobil ilovalar quruvchilarga kerakli ma'lumotlar va manbalarga bir zumda kirish huquqini berish orqali ish joyida o'rganish imkoniyatini beradi.

Masofaviy ta'lim tizimlari qurilish sanoatining globallasuvi sharoitida ayniqsa muhim bo'lgan turli mintaqalardagi quruvchilarni o'qitish imkonini beradi. Pedagogik texnologiyalarni samarali joriy etish nafaqat texnik tayyorgarlikni, balki qurilish sanoatining o'ziga xos xususiyatlarini tushunishni ham talab qiladi. Zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda o'qitish ishchilarning qurilish sohasidagi kasbiy mahorati va bilimlarini sezilarli darajada oshirishi mumkin, bu esa o'z navbatida qurilish tarmoqlarini modernizatsiya qilish muvaffaqiyatiga ta'sir qiladi.

Xulosa. Qurilish tarmoqlarini modernizatsiya qilish muvaffaqiyatini ta'minlashda pedagogik texnologiyalar muhim rol o'ynaydi. Innovatsion o'qitish usullari nafaqat

mutaxassislarni tayyorlash sifatini oshiradi, balki sanoatning o'zgaruvchan talablariga moslashishga yordam beradi. Ta'limdagi yangi texnologiyalarga ochiqlik doimiy texnologik taraqqiyot sharoitida qurilish sanoatining muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun asosiy omilga aylanmoqda. Pedagogik texnologiyalarning qurilish tarmoqlarini modernizatsiya qilish muvaffaqiyatiga ta'siri shubhasizdir. O'qitilgan va malakali mutaxassislar barqaror rivojlanish va innovatsiyalarni rivojlantirish orqali sanoatning harakatlantiruvchi kuchiga aylanmoqda. Samarali o'qitish nafaqat kadrlar malakasini

oshiradi, balki qurilish sohasida doimiy ta'lim madaniyatini shakllantiradi.

Pedagogik texnologiyalar qurilish tarmoqlarini muvaffaqiyatli modernizatsiya qilishning asosiy elementidir. Ularni amalga oshirish quruvchilarning kasbiy mahoratini oshirishga, mehnat unumdorligini oshirishga va xavfsizlik darajasini oshirishga yordam beradi. Biroq, maksimal ta'sir ko'rsatish uchun ta'lim dasturlarini doimiy ravishda takomillashtirish va sohaning tez o'zgaruvchan talablariga moslashtirish kerak.

ADABIYOTLAR

1. Петров, В. Г. (2020). Влияние педагогических технологий на эффективность обучения в строительных сетях. Журнал строительных технологий, 5(2), 112-125.
2. Doe, M. B. (2015). "Pedagogical Technologies in Construction Education." Construction Education Journal, 7(3), 123-145.
3. Smith, J. A. (2020). The influence of pedagogical technologies on the success of modernization of construction networks. Journal of Educational Technology, 25(3), 123-145.
4. Жук О. Л. Педагогическая подготовка студентов: компетентностный подход. – Минск, РИВШ, 2009.
5. Акифьева, И. Ю. "Готовность персонала к модернизации материально-технической базы современной библиотеки." Модернизация культуры: от человека традиции к креативному субъекту. 2017.
6. Пономарев, И., Ремизов, М., Карев, Р., & Бакулев, К. (2009). Модернизация России как построение нового государства. Полит. ру, 29.

Bunyodbek NURQULOV,
O'zbekiston Milliy universiteti stajyor o'qituvchisi
E-mail: nurkulov_b@nuu.uz

O'zbekiston Respublikasi huquqni muhofaza qilish akademiyasi katta o'qituvchisi, PhD X.Akramov taqrizi asosida

FACTORS OF INCREASING SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF YOUNG PEOPLE

Annotation

The social activity of young people differs from the social activity of other layers of society by its characteristics. First of all, this is due to the fact that the position of young people in society is not fully formed. Young people experience the process of entering social structures, that is, socialization. Institutions of civil society, including political parties, youth organizations, neighborhoods, as well as the educational system, mass media, and family are the main factors that determine the socio-political activity of young people.

Key words: youth, election, political activity, absenteeism, political culture, socialization, social activity, event, citizenship, political party, society.

ФАКТОРЫ ПОВЫШЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

Социальная активность молодежи по своим характеристикам отличается от социальной активности других слоев общества. Это связано, прежде всего, с тем, что положение молодежи в обществе не до конца сформировано. Молодые люди переживают процесс вхождения в социальные структуры, то есть социализацию. Институты гражданского общества, в том числе политические партии, молодежные организации, соседство, а также система образования, средства массовой информации и семья являются основными факторами, определяющими общественно-политическую активность молодежи.

Ключевые слова: молодежь, выборы, политическая деятельность, абсентеизм, политическая культура, социализация, общественная активность, событие, гражданство, политическая партия, общество.

YOSHLARNING IJTIMOYIY - SIYOSIY FAOLLIGINI OSHIRISH OMILLARI

Annotatsiya

Yoshlarning ijtimoiy faolligi jamiyatning boshqa qatlamlari ijtimoiy faolligiday xususiyatlari bilan farqlanadi. Bu eng avvalo yoshlarning jamiyatda tutgan mavqeyining tiliq shakllanmaganligi bilan bog'liq. Yoshlar ijtimoiy tuzilmalarga kirish, ya'ni ijtimoiylashuv jarayonini boshdan kechiradilar. Yoshlarning ijtimoiy siyosiy faolligini belgilab beruvchi omillar sifatida fuqarolik jamiyati institutlari, jumladan siyosiy partiyalar, yoshlar tashkilotlari, mahalla, shuningdek ta'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari hamda oilaga asosiy e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: yoshlar, saylov, siyosiy faollik, absenteizm, siyosiy madaniyat, ijtimoiylashuv, ijtimoiy faollik, hodisa, fuqarolik, siyosiy partiya, jamiyat.

Kirish. Yoshlarning ijtimoiy - siyosiy hayotdagi faol ishtirokini bir so'z bilan aytganda, qat'iy fuqarolik pozitsiyasi muhim ahamiyat kasb etadi, chunki yoshlar mamlakatning strategik o'zagini tashkil etadi.

Shuningdek, yoshlar mustaqil O'zbekistonning kelajagi yo'nalishini belgilovchi yagona kuchdir. Chunki aynan yoshlar siyosiy madaniyatning an'anaviylik va zamonaviylik deb atalmish bosqichi o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajaruvchi eng harakatchan qatlam hisoblanadi[1].

Yoshlar faoliyati deganda, uning ichki va tashqi tendensiyalarining ijtimoiy hayotda namoyon bo'lishi xususiyatlariga aytiladi. Ijtimoiy faollik inson shaxs sifatidagi darajasining asosiy ifodasi bo'lib uning yuksak qadriyatli ehtiyojlarini qondirishlari va sifat ko'rsatkichidir. Demak, ijtimoiy faollik shaxsning muhim sifatidir. Yoshlar faolligi deb, uning hayotini boshqarish bilan, bog'liq bo'lgan va qadriyatlarining nomoyon bo'lish xususiyatlariga aytiladi. Ijtimoiy faollik inson shaxsi sifati darajasining asosiy ifodasi bo'lib, uning yuksak qadriyatdagi ehtiyojlarini qondirish usuli va sifat ko'rsatkichidir. Shu jihatdan shaxs faoliyati sotsiologiyada keng va kichik (tor) ijtimoiy darajalarda o'rganiladi. Shaxsning bunday darajalarda o'rganilishi metodologik ahamiyat kasb etadi[2].

Har qanday ijtimoiy hodisaga nimadir sabab bo'ladi, nimadir turtki beradi. Ijtimoiy faollik ham o'z-o'zidan sodir bo'ladigan jarayon emas[3].

Yoshlarning faolligi dolzarb masalalardan biri ekanligi ma'lum. Faollik aslida muayyan ijtimoiy guruh yoki qatlamning jamiyat va davlat ishlariga munosabati, unga yondashuvi, mas'uliyat hissi, fuqarolik tuyg'usi sifatida namoyon bo'ladi. Faollik – ayni paytda o'zlikni anglash hamdir. Demak, bugungi kunda asosiy masala yoshlarimizning faolligini oshirishdan iboratdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Shaxsning ijtimoiy faolligini o'rganish sohasida ko'plab tadqiqotlar olib borildi: L.I. Amanboeva "Yangi ijtimoiy sharoitlarda yoshlarning fuqarolik tarbiyasi"[4], A.A. Savastin va L.B. Osipova "Yoshlarning ijtimoiy faolligi jamiyatning jadal rivojlanishi sharti sifatida"[5], S.Yu. Korolkov "Yoshlarning jamoat faoliyati"[6]. Bunday asarlarda ijtimoiy faoliyatning nazariy asoslari va amaliy yo'nalishlari bir qadar aniq ko'rsatilgan. V. S. Merlin[7] fikricha, insonning o'z-o'zini anglashining asosi:

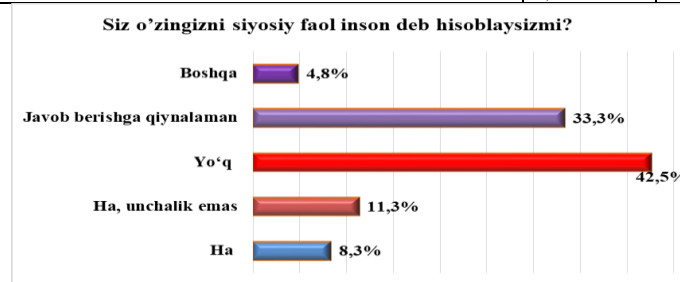
- o'z-o'zini anglash;
- shaxs tomonidan "men"ni ijobiy qabul qilish;
- qanday aqliy va axloqiy fazilatlariga ega ekanligini tushunish;

• ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarni o'z-o'zini baholash, ularning darajasini tushunish.

Tadqiqot metodologiyasi. Antoniu Guterrish, BMT Bosh kotibi, 2018-yil 12-avgust O'zgarishlar, iqtisodiy va siyosiy burilishlar davrida yoshlar har doim mamlakat hayotida birinchi o'rinda turadi. Inqiroz davrida yosh avlod mamlakatimizda amalga oshirilayotgan o'zgarishlarning faol ishtirokchisi bo'ldi. 1990-yillarda yoshlarning qattiq mafkuraviy nazoratdan ozod etilishi yoshlarning o'zbek jamiyatining siyosiy sohasiga integratsiyalashuvi jarayonida o'zgarishlarga olib keldi, buning natijasida faol siyosiy partiyalar tarkibida turli yoshlar tashkilotlari tashkil etildi[8]. Shu bilan birga, bugungi yoshlar sho'ro davridagi haddan tashqari mafkuraviy komsomol faollaridan va ilk postsovet davridagi siyosiy o'tmishdoshlaridan farq qiladi. Yoshlarning siyosiy hayotda ishtirok etish shakllari Yoshlarning jamiyatdagi ijtimoiy boshqaruv jarayonida ishtirok etishi ushbu ijtimoiy guruhning siyosiy faolligini namoyon etish orqali amalga oshirilishi mumkin. Yoshlarning siyosiy faollik darajasi ko'p jihatdan mamlakatdagi umumiy siyosiy jarayonning xarakterini belgilaydi va butun jamiyat barqarorligiga ta'sir qiladi. Yoshlar jamiyat hayotining barcha jabhalarida: siyosiy, ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy sohalarda o'zini namoyon qiladigan eng faol va harakatchan ijtimoiy-demografik guruh bo'lgan va shunday bo'lib qoladi. Bu

1-jadval. Siz o'zingizni siyosiy faol inson deb hisoblaysizmi?

Siz o'zingizni siyosiy faol inson deb hisoblaysizmi?	foiz	son
Ha	8,3%	33
Ha, unchalik emas	11,3%	45
Yo'q	42,5%	170
Javob berishga qiynalaman	33,3%	133
Boshqa	4,8%	19

1-rasm. Siz o'zingizni siyosiy faol inson deb hisoblaysizmi?

So'rovnomamiz ishtirokchilariga siz o'zingizni siyosiy faol inson deb hisoblaysizmi degan savol bilan murojaat qildik. Respondentlarimizdan esa quyidagi javoblarni oldik: Ha javobini belgilaganlar 8,3%ni, ha, unchalik emas javobini belgilaganlar 11,3% ni, Yo'q javobini belgilaganlar 42,5% ni, Javob berishga qiynalaman variantini belgilaganlar 33,3% ni, Boshqa variantini tanlaganlar esa 4,8% ni tashkil etdi.

Biz tadqiqotimiz davomida yo'q javobini belgilagan respondentlar soni ko'proq foizni tashkil qilganligini sababi shundan iboratki, bu yerda respondentlarning ko'proq qismini uyushmagan yoshlar, o'rta, o'rta-maxsus hamda uy bekalari tashkil qilganligi sababli ko'proq foizni tashkil qilgan.

Ta'kidlash joizki, mazkur muammo turmush tarzimiz bilan ham uzviy bog'liq. Muammoning yechimini ham o'z ruhiyatimizdan, xatti-harakatimiz va kundalik turmushimizdagi odatiy bo'lib qolgan illatlar, fikrlash tarzimizdan izlashimiz kerak.

Bugun davlat siyosati shu kabi salbiy holatlarning oldini olishga qaratilgan ekan, tabiiyki, har bir yosh ham o'z fuqarolik pozitsiyasini aniqlashga, ijtimoiy qiyofasini shakillantirib, mukammallashtirishga intilmog'i darkor. Bu esa, avvalo o'zida befarqlik va boqmandalikni yo'q qilishdan boshlanadi[11].

ijtimoiy va yosh guruhi boshqalarga qaraganda o'zlarining ijtimoiy mavqeiini yaxshilashga va yangi ijtimoiy rollarni o'zlashtirishga qaratilgan, chunki u hayotning o'zini o'zi belgilash bosqichida. Avvalo, "yoshlik" tushunchasi qanday? O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonunining 3-moddasi uchinchi qismiga ko'ra, yoshlar (yosh fuqarolar) deb o'n to'rt yoshdan o'ttiz yoshgacha bo'lgan shaxslar tushuniladi[9]. O'zbekiston qonunchiligida ushbu ijtimoiy guruhning faqat yosh chegaralari belgilangan. O'zbekiston muhim demografik bosqichda. Bu yerda 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar aholining 60 foizini tashkil qiladi. Biroq, "yoshlar" tushunchasining ijtimoiy mohiyati nimada? "Yoshlar" tushunchasiga ta'rif berishning turli variantlari mavjud, jumladan, uni katta ijtimoiy-demografik guruh sifatida tushunish, sotsializatsiya bosqichidan o'tish, o'ziga xos psixologik xususiyatlar va submadaniyat bilan ajralib turadigan qadriyat yo'nalishlarini shakllantirish va "ularga harakat qilish". turli xil ijtimoiy rollar[10]. Zamonaviy turmush sharoiti ko'plab omillarga, jumladan, yashash hududi va ular mansub bo'lgan ijtimoiy guruhga bog'liq holda, yoshlarning qadriyatlarini va axloqiy yo'nalishlariga ta'sir qiladi.

Tahlil va natijalar. Biz yoshlarning siyosiy faolligini bilish maqsadida 400 nafar respondentlardan so'rovnomaga o'tkazdik va biz respondentlardan quyidagicha fikrlarni oldik.

Yoshlarimizning ijtimoiy-siyosiy faolligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri absenteizm tushunchasidir.

Absenteizm muammosi so'nggi yillarda xorijiy va mahalliy olimlarning diqqat markazida bo'lmoqda. "Absenteizm" atamasining o'zi gumanitar fanlar sohasida keng qo'llaniladi. Siyosiy sohadagi "absenteizm" tushunchasi siyosiy xulq-atvor shakllaridan biri sifatida belgilanadi, bu mamlakatning siyosiy hayotida ishtirok etishdan chetga chiqishda namoyon bo'ladi. Absenteizm (lot. absentia – qatnashmaslik, bosh tortish) – harakatsizlik, ya'ni har qanday siyosiy (masalan, saylov), partiya faoliyatidan (mitinglarda, harakatlarda ishtirok etishdan) qochish bilan tavsiflangan siyosiy xatti-harakatlar, norozilik faoliyati tushuniladi.

Zamonaviy tadqiqotlar ma'lumotlar manbalarini tahlil qilib, biz yosh avlodning ishtirok etmasligining quyidagi asosiy sabablarini farqlashimiz mumkin: passivlik; mas'uliyatsiz munosabat; qiziqishning yo'qligi; kelajakka ishonchsizlik; siyosiy savodsizlik; siyosiy institutlar faoliyati to'g'risida ma'lumotlarning yo'qligi; mamlakatdagi mavjud vaziyatga norozilik bildirish; saylovchilar nazarida saylov instituti samaradorligining pasayishi. Absenteizm shakllari nafaqat saylovda qatnashmaslik, balki ovoz berishdan bo'yin tovlash, muvofiqlik uchun ovoz berish, norozilik bilan ovoz berishda ham namoyon bo'ladi.

2-jadval. Siz siyosatga qiziqasizmi?

Siz siyosatga qiziqasizmi?	foiz	son
Ha	16,8%	67
Ha, bir oz	34,5%	138
Unchalik emas	41,3%	165
Yo'q mutlaqo qiziqmayman	7,5%	30

2-rasm. Siz siyosatga qiziqasizmi?

Tadqiqotimiz davomida so'rovnomga ishtirokchilariga bir nechta savol bilan murojat qildik. Dastlab ularga siz siyosatga qiziqasizmi? savoli bilan murojaat qildik. Olingan natija esa quyidagicha bo'ldi: 16,8% ishtirokchi ha, 34,5% ishtirokchi ha, bir oz, 41,3% ishtirokchi unchalik emas va 7,5% esa yo'q mutlaqo qiziqmayman degan variantlarini belgilashgan.

Zamonaviy tadqiqotlar ma'lumotlar manbalarini tahlil qilib, biz yosh avlodning ishtirok etmasligining quyidagi asosiy sabablarini farqlashimiz mumkin: passivlik; mas'uliyatsiz munosabat; qiziqishning yo'qligi; kelajakka ishonchsizlik; siyosiy savodsizlik; siyosiy institutlar faoliyati to'g'risida ma'lumotlarning yo'qligi; mamlakatdagi mavjud vaziyatga norozilik bildirish; saylovchilar nazarida saylov instituti samaradorligining pasayishi. Absenteizm shakllari nafaqat saylovda qatnashmaslik, balki ovoz berishdan bo'yin tovlash, muvofiqlik uchun ovoz berish, norozilik bilan ovoz berishda ham namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, yoshlarning siyosatda ishtirok etishdan bosh tortishi butunlay turli xil obyektiv va subyektiv omillar sabablarga bog'liq. Absenteizm – fuqarolarning hokimiyat va mulkdan begonalashuvining ko'rsatkichi, o'rnatilgan siyosiy tuzumga, siyosiy rejimga, hokimiyat shakliga, umuman, o'rnatilgan ijtimoiy tuzumga nisbatan siyosiy norozilik ko'rinishidir. Absenteizm o'zining ekstremal ko'rinishlarida siyosiy ekstremizm xususiyatlarini oladi. Ijtimoiy inqiroz va

nizolar, axloqiy me'yorlarning yo'qolishi, an'anaviy qadriyatlardan chekinish ekstremistik tuyg'ularning kengayishi uchun qulay zamindir[12]

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytdigan bo'lsak, birinchida yoshlar ijtimoiy-siyosiy faol bo'lishlari uchun, ular siyosiy bilimlarga ega bo'lishlari kerak.

Ikkinchidan yoshlarning siyosiy faolligini oshirish yo'llari yoshlarni siyosiy jarayonlarga jalb etishni oshirish uchun asosiy e'tibor tashkiliy-boshqaruv faoliyati, shaxslararo muloqot, siyosiy va huquqiy savodxonlik sohalaridagi kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan ta'lim dasturlarini kengaytirishga qaratilishi lozim ("maktab rahbariyati", amaliy seminarlar, treninglar).

Uchinchidan viloyat va shahar hokimliklari doirasida yoshlarning faolligini oshirish uchun eng muhim yoshlar tashabbuslari, tanlovlari va loyihalari, shuningdek, umumvatanparvarlik aksiyalari (mitinglar, namoyishlar, flesh-moblar) va volontyorlik aksiyalari to'g'risida yoshlarni xabardor qilishga qaratilgan internet portallarini tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

To'rtinchidan davlatdagi barcha fuqarolar, ayniqsa, yoshlar, siyosiy tizimni takomillashtirishda, jumladan, saylov jarayonida qancha faol bo'lib, munosib insonlarni hokimiyatda bo'lishiga hissa qo'shsa, shunchalik o'z fuqarolik pozitsiyasini naqadar ongligini namoyon etadilar[13].

ADABIYOTLAR

1. Латипова Н.М. Молодеж в социальной структуре узбекистанского общества // Общественное мнение. Права человека. - Ташкент, 2004. - №3.
2. Tursunova N. Yoshlarning ijtimoiy faolligi: tushuncha va fazilatlar. "Ijtimoiy fikr". 2004. 3-son. 149-150 betlar
3. Qayumov U. Rol semi v formirovani nrvstvvennix i duchovnix osnov obshestva. "Ijtimoiy fikr". 2004. 4-son. 93-94 betlar
4. Аманбаева Л. И. Гражданское воспитание учащейся молодежи в новые социальные условиях Дис _ д — ра пед . наук / Якутск , 2002. — 351 с . Европейский журнал исследований и размышлений в области педагогических наук, том. 7 No. 12, 2019 ISSN 2056-5852 Progressive Academic Publishing, UK Страница 1064 www.idpublications.org
5. Савастина А . А ., Осипова Л . Б . Социальная активность молодежи как состояние динамичного развитие общества // Современные проблемы науки и образования . – 2015. – № 2-2.; URL: https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=22320
6. Королкова С . Ю . Социальная активность молодежи // Молодой ученый . – 2015. – №12.2. – С . 39-40.
7. Мерлин В.С. Психология индивидуальности Под ред. Е.А.Климова. – Воронеж: НПО Модек, 1996. – 448 с.
8. Lipsky Larisa Alekseevna. Youth and politics: the problem of increasing political activity. Society and power, No. 1 (33), 2012, pp. 58-62.
9. Law of the Republic of Uzbekistan on state youth policy. №LRU-406 14.09.2016.
10. Ushynina Nadezhda Igorevna. Definition of the essence of the concept of "Youth". Bulletin of the Udmurt University. Series "Philosophy. Psychology. Pedagogy", No. 1, 2013, pp. 026-028.
11. Жиянмуратова Г. Ш. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти шароитида ёшлар ижтимоий-сиёсий фаоллиги динамикаси // журнал социальных исследований. – 2020. – Т. 3. – №. 1.
12. Gulnoz J., Bunyod N. Absenteizm ijtimoiy hodisa sifatida //Research and Publication. – 2023. – Т. 1. – №. 11. – С. 4-10.
13. <http://marifat.uz/marifat/ruknlr/Yangi-O'zbekistonda-yoshlarning-ijtimoiy-siyosiy-faolligini-oshirishning-asosiy-omillari.htm>

Minavvar NURMATOVA,
Farg'ona vil. PYMO'MM o'qituvchisi
E-mail: munavvar83@umail.uz

FarPI katta o'qituvchisi, PhD B.Axmadaliyev taqrizi asosida

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL BASIS OF USING NEW INFORMATION TECHNOLOGIES IN TEACHING PHYSICS

Annotation

In this article, the pedagogical and psychological basis of using new information technologies in the teaching of physics, as well as the issues of increasing students' interest in science, are covered.

Key words: Education, knowledge, skills, information technology, motivation.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ФИЗИКЕ

Аннотация

В данной статье освещены педагогические и психологические основы использования новых информационных технологий в преподавании физики, а также вопросы повышения интереса учащихся к науке.

Ключевые слова: Образование, знания, навыки, информационные технологии, мотивация.

FIZIKA FANINI O'QITISHDA YANGI AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK- PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada fizika fanini o'qitishda yangi axborot texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik- psixologik asoslari xamda bu orqali o'quvchilarni fanga qiziqishlarini oshirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: O'qitish, bilim, malaka, ko'nikma, axborot texnologiyalari, motivatsiya.

Kirish. Mamlakatimizda ijtimoiy taraqqiyotning demokratik – huquqiy, fuqarolik jamiyatini qurish yo'lidagi ishlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Barcha islohotlarining pirovard maqsadi, fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir. Aynan shuning uchun ham ma'naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, eng muhim vazifalardan biri bo'lib kelmoqda. Shu boisdan ilk qadamlardanoq milliy ta'lim-tarbiya tizimini jahon andozalari darajasiga chiqarish maqsad qilib qo'yildi. Bunday ulug'vor vazifalarni amalga oshirishni mamlakatdagi mavjud uzluksiz ta'lim tizimini isloh qilmasdan ta'minlab bo'lmas edi.

Mavzuga oid adabiyotlar taxlili. O'qitishning pedagogik- psixologik asoslari V.G.Razumovskiy, A.I.Bugaev, SH.A.Do'stmuhamedova, Z.T.Nishanova, D.A.Mavlyanova kabi olimlarning ishlarlarida yoritilgan. Fizika o'qitish pedagogik jarayon bo'lib, o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida fan asoslaridan sistemalashtirilgan bilimlarni amalda qo'llash bo'yicha maxorat va malakalarni oladilar, hozirgi zamon kundalik xayoti va texnikasida keng foydalaniladigan fizik asboblardan muomala qilish malakasini egallaydilar.

O'qitish – ikki tomonlama jarayon bo'lib u o'zida o'qituvchining faoliyatini (o'qitishni) va o'quvchilar faoliyatlarini (o'rganishni) mujassamlashtiradi. O'qitishning natijasi bo'lib, umumiy politexnik ta'lim olish, o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, ularni xayotga tayyorlash xisoblanadi. O'qituvchiga o'quv jarayonini to'g'ri ilmiy tashkil etish uchun faqat fizika asoslari nazariyasidan va uni o'qitish metodikasidan yaxshi bilimlar zarur bo'libgina qolmasdan, balki o'qitish jarayoni va bilimlarning o'zlashtirishning umumiy psixologik qonuniyatlarini, malaka va ko'nikmalarini shakllantirishni, fikrlashni o'stirishni xam bilishi zarur[1].

Demak, fizika o'qitishda mustahkam bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish kabi maqsadlari bilan bir qatorda; tafakkur, qobiliyat, fanga qiziqish va boshqalarni rivojlantirish, xususan, fizika fanidan bilimlarni o'zlashtirish jarayonida o'quvchilarning axborot bilan ishlash usullarini shakllantirish va rivojlantirish muxim masala xisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Xar qanday fanning asosida kishilarning olamni bevosita kuzatishi yotadi. Inson o'zini o'rab turgan olam uzvlarini sezgi oraganlari yordamida xis qiladi, boshqalariga solishtiradi, farqi va o'xshash belgilarini aniqlaydi, so'ngra muayan xulosaga keladi. Demak, xar bir fan insonning olamni kuzatishi, bilishi jarayonida, uning natijasida paydo bo'ladi.

Bilish ko'p bosqichli jarayon bo'lib, hozirgi kunda emperik va nazariy bilish turlariga ajratiladi. Emperik bilishga asoslangan bilish yo'nalishi emperizim sanaladi. Bu yo'nalishda bilishning yangona manbai sifatida jonli kuzatishni, sezgi a'zolari yordamida olingan bilimni, tajribani e'tirof etadi. Bunday bilim mazmuni tajriba bergan ma'lumotlarni tavsiflashni o'z ichiga oladi. Demak, emperik bosqichda jonli kuzatish yetakchilik qiladi. Ilmiy bilishning nazariy bosqichi ratsional jixatning ustivorligi bilan xarakterlanadi. Nazariy bilishning eng muxim vazifasi ob'ektiv xaqiqatga erishishdir. Buning uchun mavxumlashtirish, ideallashtirish, sintez, deduktsiya singari bilish vositasi va usullari keng qo'llaniladi. U tushunchalar nazariyalar, qonunlar va boshqa tafakkur shakllari bilan ish ko'radi [2].

Tafakkur inson aqliy faoliyatining yuksak shaklidir. Tafakkur orqali biz sezgi a'zolarimiz bilan bevosita aks ettirib bo'lmaydigan narsa va hodisalarni ongimizda aks ettiramiz. Umuman olganda tashqi muhitdagi narsa va hodisalar o'rtasida ko'z bilan ko'rib, quloq bilan eshitib bo'lmaydigan ichki munosabatlar hamda qonuniyatlar mavjud. Ana shu ichki

bog'lanish hamda qonuniyatlarni biz tafakkur orqali bilib olamiz. Demak, **tafakkur** deb narsa va hodisalar o'rtasidagi eng muhim bog'lanishlar va munosabatlarning ongimizda aks ettirilishiga aytiladi. Aynan tafakkur orqali biz moddiy olamdagi narsa va hodisalarning mohiyatini bilish imkoniga ega bo'lamiz. Shu bois dunyoni bilishda bevosita sezish, idrok, tasavvur va bivosita tafakkur muhim rol o'ynaydi[3].

Tafakkur jaryonlarining o'zi xam, bilish jarayonlarining o'zi xam mutasil xar xil savollar tug'ilishiga sabab bo'ladi. Odam qanchalik ko'p bilaversa, uning oldida noma'lum narsalar shu qadar ko'p savollar tug'diraveradi va uning o'zi shu qadar ko'p savol beraveradi. Bilishga qiziqish savollarni qo'yishda katta rol o'ynaydi.

Tafakkur jarayonlari xayratda qolish, tajublanish, qiziqish, bilishga intilish, yangilikni sezish singari emotsional kechinmalar bilan bog'langan. Mana shu xislarning xammasi tafakkur jarayonlarini tug'diradi va rag'batlantiradi, bu jarayonlarning maroqli, zavqli qiladi va jonlantiradi.

Fikrlash faoliyati paytida odamdagi emotsional xolat yoki kayfiyat xam tafakkur jarayonlarida ancha axamiyatga ega. Xar qanday ijobiy (quvonchli, yoqimli) kayfiyat odatda odamning fikrlash faoliyatini xam oshiradi. Odam noxush yomon kayfiyatda bo'lganda xam fikrlash jarayonlari xam pasayib ketadi [4].

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilishga qiziqishlari g'oyat katta rol o'ynaydi. Ma'lumki, qiziqish o'quvchilarning emotsional bezagi, biror buyumni, biror faoliyatni tanlash munosabati va yo'nalishidir. Psixologiyada qiziqishning ikki turi o'quvchilarning ta'lim jarayonida aniqlanadi. Birinchisi, bevosita qiziqish, ikkinchisi bilvosita qiziqish. Har bir o'qituvchi o'z o'quvchilarida faniga nisbatan bilvosita qiziqishni tarkib toptirishga harakat qiladi. Qiziqishlar orqali o'quvchilarda ta'limga faol munosabat namoyon bo'ladi.

Qiziqish - bu shaxsning o'zi uchun qimmatli yoki yoqimli bo'lgan muayyan narsa yoki hodisalarga munosabatidir. Qiziqishlar shaxsning muxim va individual xususiyatlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Taxlil va natijalar. Bilim olish muvaffaqiyatli bo'lishi uchun o'quv faoliyati quyidagi talablarga javob berishi lozim:

1. Motivatsiya, ya'ni o'qituvchi yaxshiroq o'qitishga, o'quvchi esa yaxshiroq o'qishga harakat qilishi kerak.

2. Ta'limning rivojlangan va egiluvchan tuzilishga egaligi.

3. Turli shakllarda amalga oshirilishi. O'qituvchiga o'z ijodiy pedagogik imkoniyatlarini to'liq amalga oshiradigan, o'quvchilarga bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish uchun o'z individual imkoniyatlaridan foydalanish uchun turli shakllarda amalga oshiriladi.

4. Ta'limning zamonaviy texnik vositalar yordamida bajarilishi [5].

Ta'limning psixologik asoslari muammosi ko'pgina omilarga bogliq bo'ladi. Avvalo o'quvchining o'qishga bo'lgan munosabati masalasiga to'xtalaylik. Bu munosabat diqqatda, xis-tuyg'ularda, qiziqishlar va irodada, shuningdek, shaxsning tutgan yo'lida ko'rinadi. Ta'lim jarayoni avvalo o'quvchilar diqqatini jalb qilishni talab etadi. O'quvchilarda ixgiyorsiz diqqatini ko'rgazmali qurollardan, texnik va AKT vositalaridan foydalanish yuzaga keltiradi. Ta'lim jarayonida o'qituvchining vazifasi darsda ishlash holatini yuzaga keltirishigina emas, balki o'tiladigan materialini darsda o'quvchilar idrok etishga tayyor turishlarini kuzatish hamdir.

O'quvchilarning diqqati dars jarayonida o'zgarib turadi. O'qitish jarayonida bu qonuniyatlarni nazarda tutish va o'quvchilar diqqatini materialning asosiy jixatlariga qaratish kerak. Ta'lim jarayonining samaradorligi o'qituvchi tomonidan beriladigan ko'rsatmalarga ham ko'p jixatdan bogliq. O'qituvchining roli shundan iboratki, u o'quvchilarga tegishli vaziyatni xosil qilishi, nimani vaqtincha, nimani

umrbod esda olib qolishi kerakligini, nimani butunlay esda olib kolmasdan, faqat tushunib olish kifoya qilishini, nimani suzma-suz esda olib qolishni, nimaning ma'nosini o'z so'zlari bilan aytib berish uchun esda olib qolish zarurligini takidlab o'tishi lozim.

Kuzatishlar ko'satadiki, o'quvchilarda ko'pincha bunday ko'rsatmalar berilmaganda, noto'g'ri tasavvurlar yuzaga keladi. Ta'limning muvaffaqiyatligini ta'minlovchi omillardan biri o'qitishning emotsionalligidir. Ta'lim berish jarayoni emotsional jarayon. Agar berilayotgan axborot o'quvchilarda qandaydir his-tuyg'u uyg'otmasa, uni o'quvchilar esda olib qolmaydilar.

Bugungi kun fizika o'qituvchisi oldida turgan dolzarb muammolardan biri ta'limning zamonaviy texnologiyalarini loyihalash va uni o'qitish amaliyotida qo'llashdir. Fizika o'qituvchisi o'quvchilarga fizika fanidan zaruriy bilimlarni beribgina qolmay, ularda fanga nisbatan qiziqish uyg'ota olishlari kerakki, natijada bu sohada yaxshi mutaxassis, yetuk kadrlar yetishib chiqishiga erishishdan iboratdir. O'qituvchi o'tgan har bir dars boshqa darsdan farq qilishi, bugungi o'tiladigan dars kechagisiga nisbatan mukammal bo'lishi kerak. Darsni

- yangi pedagogik texnologiyalar;
- axborot vositalaridan foydalanib;
- ko'rgazmali qurollari yordamida;
- interfaol metodlarni qo'llash orqali;

va h.k.lardan foydalanib tashkil etsak, bu dars o'quvchi ongiga yaxshi yetib boradi va xotirasidan joy oladi. O'quvchining ilmiy dunyoqarashi kengayib, bilim darajasi ortadi. An'anaviy ta'limdan farqli zamonaviy ta'limni tashkil etishdan maqsad ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir. Qisqa vaqt ichida muayyan nazariy bilimlarni o'quvchilarga yetkazib berish, ularda ma'lum faoliyat yuzasidan ko'nikma va malakalarni hosil qilish, shuningdek o'quvchilar faoliyati, bilimni nazorat qilish, ularning bilim, ko'nikma va malakalarini baholash fizika fani o'qituvchisidan katta pedagogik mahorat hamda ta'lim jarayoniga yangicha yondashishni talab etadi [6].

Yangi yondoshuvlar orasida pedotsentrik konsepsiya alohida belgilanadi. Unda asosiy e'tibor o'qish, o'rganish – bolaning faoliyatiga beriladi. Bu yondashuvning asosida J.Dyui tizimi, G.Kershenshteyner, V.Layning mehnat maktabi – XX asr boshlarida pedagogikada islohotlar davrining nazariyalari yotadi. Shuningdek, u progressiv, ya'ni faoliyat orqali o'qitish deb ham ataladi va amerikalik pedagog J.Dyui nomi bilan bog'lanadi. Uning ishlari g'arb ta'limiga, ayniqsa amerika ta'limiga juda katta ta'sir ko'rsatdi. J.Dyui o'qitish jarayonini ta'lim oluvchining ehtiyojlari, qiziqishlari va qobiliyatlaridan kelib chiqqan holda tashkil qilishni taklif etadi [7].

O'qitishning maqsadi o'quvchilarning umumiy va aqliy qobiliyatlarini, turli xil malakalarini rivojlantirish, ularni "mehnat, hayot maktabi"da o'qitishdan iborat bo'lishi zarur. Buning uchun ta'limni tayyor bilimlarni berish, yodlash va qayta takrorlash asosida emas, balki, o'quvchilarning spontan, mustaqil faoliyatida bilimlarni egallash, kashfiyot sifatida tashkil qilish kerak. Yuqoridagi jixatlar bilish faoliyatini faollashtiradi va tafakkurni, muammolarni yechish malakasini, qobiliyatlarining rivojlanishini ta'minlaydi.

Fizika fan sifatida o'tilgan vaqtdan boshlab fanning ma'lumotlar bazasi yuqori tezlikda yil sayin boyib, ko'payib katta hajm ortib bormoqda. Shu sababdan fizikani o'tish jarayonida faqat kerakli mavzularni tanlab olish va o'quvchining o'zlashtirish qobiliyatlarini etiborga olib etkazish lozim. Ta'lim tizimida multimedialar, elektron o'quv adabiyotlar, virtual laboratoriya ishlari, har hil animatsion dasturlar, slaydlar yaratishda kerak bo'ladigan maxsus dasturlar yaratilgan bolib, ushbu dasturlar yordamida tayyor

modellar mavjud, ulardan foydalanuvchi boshlang'ich parametrlarni kiritib bir necha xil ishlarni (laboratoriya, namoish tajribalari, taqdimotlar, animatsiyalar) amalga oshirishlari mumkin.

Axborot texnologiyalarning imkoniyatidan foydalangan holda komp'yuter modellarini o'quv jarayonlarida foydalanish ma'lumotlarni taqdim etishda yuqori samara beradi. Fizik jarayonlarni komp'yuterda modellashtirish uchun axborot texnologiyalarida fizik bilimlardan keng foydalaniladi. Shuningdek, modellashtirishning muxim jixati shundaki, turli xil asboblar tayyorlash shart emas, hodisalarni jonli va tabiiy ko'rinishda tasvirlash, tajribani oz fursat ichida istalgan paytda takrorlash, kuzatish qiyin bo'lgan va umuman kuzatilishi mumkin bo'lmagan jarayonlarni ham namoyish eta olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Komp'yuter dasturini qo'llash

orqali o'tilgan mashg'ulotlar oddiy mashg'ulotlardan ko'ra yaxshiroq samara beradi. Fizika fanini o'qitishda komp'yuter dasturlaridan foydalangan holda, animatsiyali mashg'ulotlar olib borish o'qituvchi va o'qituvchiga qulaylik yaratib, fizik jarayonlarning yuz berish mexanizmlari va bosqichlarini tushunib yetishda yaxshi samara beradi. Fizik jarayonlar mexanizmlarini, ularni ma'ruza, amaliy va ayniqsa tajriba mashg'ulotlarida namoyish etish va bu holatlarni komp'yuter texnologiyalariga tayangan holda olib borish o'qitish jarayonida o'quvchilarga bilim berish va fan asoslariga doir bilimlarni hosil qilishni oshiruvchi omillari bo'lib hisoblanadi. Fizika fanini o'qitish jarayonida zamonaviy innovatsion texnologiyalardan foydalanish o'quvchilarini ma'lumotlarni idrok etishga olib keladi, mavzuni o'rganishga qiziqishni uyg'otadi, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini yaxshilaydi.

ADABIYOTLAR

1. V.G.Razumovskiy, A.I.Bugaev va boshqalar O'rta maktabda Fizika fani o'qitish metodikasi asoslari Toshkent O'qituvchi 1990 y 194-195 b
2. Abdulxamid Nurmonov "Linvistik tadqiqot metodoligiysi va metodilari" O'quv qo'llanma. Toshkent Akademnashr 2010 6-13 bet
3. F.I.Xaydarov N.I.Xalilova umumiy psixologiya (darslik) bakalavriat yo'nalishi: 5140800-pedagogika va psixologiya talabalari uchun darslik Toshkent -2009 191 bet.
4. P.I. Ivanova, M.E.Zufarova. Umumiy psixalogiya.O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashryoti.Toshkent 2014 y 206-214 b
5. SH.A.Do'stmuhamedova, Z.T.Nishanova, va boshqalar Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. Toshkent 2003. 202B 215 B
6. D.A. Mavlyanova Fizika fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalarning o'rni 5th -Icarhse international conference on advance research in humanities, applied sciences and education hosted from new york, usa <https://conferencea.org> august 28th 2022.13-14 b
7. Sh.S.Shoyimova, M.K.Xoshimova va bosh.Ta'lim texnologiyalari. Darslik. Toshkent-2020. 46 B

UDC:167

Irina PANFEROVA,

Bucheon University in Tashkent Director of the Center of Professional Education PhD, associate professor

E-mail: teacheriren@mail.ru

Muhammad PO'LATXO'JAYEV,

Tashkent University of Information Technologies Master's student

According to the review of DSc N.Sh.Abdullaeva, Vice-rector for educational and methodological work Institute for Retraining and Advanced Training of Directors and Specialists of Preschool Educational Organizations

SCIENTIFIC RATIONALITY AND SCIENTIFIC THINKING AS THE BASIS OF SCIENTIFIC RESEARCH

Annotation

The study examined theoretical provisions that, taken together, constitute a certain step towards the development of one of the problems of modern methodology of science and theory of knowledge - scientific rationality. The results of the study make a significant contribution to the development of the modern theory of knowledge and the concept of scientific rationality, allow to expand and deepen ideas about rationality and its modifications in the development of the human mind, scientific thinking and its role in the organization and implementation of scientific research, practical and cognitive activities, and also in the development of society.

Key words: Scientific rationality, scientific thinking, scientific knowledge, cognitive activity, scientific research, conceptual apparatus, reality, society.

НАУЧНАЯ РАЦИОНАЛЬНОСТЬ И НАУЧНОЕ МЫШЛЕНИЕ КАК ОСНОВЫ НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация

В проведенном исследовании рассмотрены теоретические положения, которые в единстве составляют определенный шаг в направлении разработки одной из проблем современной методологии науки и теории познания - научной рациональности. Результаты исследования вносят значительный вклад в разработку современной теории познания и концепции научной рациональности, позволяют расширить и углубить представления о рациональности и ее модификациях в развитии человеческого разума, научного мышления и их роли в организации и осуществлении научно-исследовательской, практической и познавательной деятельности, а также в развитии общества.

Ключевые слова: Научная рациональность, научное мышление, научное знание, познавательная деятельность, научные исследования, понятийный аппарат, реальность, общество.

ILMIY RATSIONALLIK VA ILMIY TAFAKKUR ILMIY TADQIQOTLAR ASOSI SIFATIDA

Annotatsiya

Tadqiqotda zamonaviy ilm-fan metodologiyasi va bilish nazariyasi muammolaridan biri – ilmiy ratsionallikni rivojlantirish yo'lida ma'lum bir qadamni tashkil etuvchi nazariy qoidalar ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari zamonaviy bilim nazariyasi va ilmiy ratsionallik konsepsiyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shadi, ratsionallik va uning inson ongi, ilmiy tafakkuri va ularning rivojlanishidagi modifikatsiyalari hamda ilmiy-tadqiqot, amaliy va kognitiv faoliyatni tashkil etish va amalga oshirishda, shuningdek, jamiyat taraqqiyotidagi roli haqida tushunchalarni kengaytirish va chuqurlashtirishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: Ilmiy ratsionallik, ilmiy tafakkur, ilmiy bilim, kognitiv faoliyat, ilmiy tadqiqot, konseptual apparat, voqelik, jamiyat.

Introduction. The problems of scientific research have become especially relevant in recent years in connection with the study of the methodological significance of such categories as scientific rationality and scientific thinking in scientific knowledge. It seems that this interest was caused primarily by the significant changes that are taking place in related sciences. These include, for example, a departure from the classical epistemological canons of Newtonian physics, the formation of other cognitive ideas and methodological principles that are more consistent with the increased normative and regulatory requirements imposed in modern science on the formation of scientific knowledge and the implementation of scientific research activities.

Literature review. For a correct understanding of the subject of scientific methodology (scientific research methodology), it is necessary to take into account the specifics and essence of scientific rationality, scientific research and scientific thinking.

Rationality is the compliance of activities with reasonable (rational) rules leading to a goal, arising due to a person's ability to think and act on the basis of reasonable norms. Simply put, the opposite of rationality is sensuality. (Macmillan Encyclopedia of Philosophy, 2006) [7].

In this broad sense, the German scientist Max Weber proposed an interpretation of rationality, which can be defined in expanded form as "a set of standards, norms of behavior, operating principles, rules and values that are generally significant for members of a given society and transmitted from generation to generation, recorded in language of society and performing the function of adaptation and survival in the socio-natural environment." (Max Weber, 2014) [14].

The definition of the concept of scientifically rational activity is built along the chain:

1. Rational is the activity that, under given conditions, leads to the set goal (the criterion of rationality is achieving the goal).

2. The goal of science is to obtain true knowledge about the world.

3. Scientifically rational is that activity that leads to obtaining relatively true knowledge about the world (since relative truth is actually achievable in real scientific research).

4. Relatively true knowledge in a certain period of development of science is embodied in a set of concepts, laws, theories, etc., accepted by science during this period.

In turn, we are of the opinion that "scientifically rational is that activity that is aimed at obtaining, developing, improving, clarifying, etc. theories recognized as true at the present time" (A. Nikiforov, 1998) [10].

Research Methodology. Connecting rationality and scientific research, the following provisions are highlighted:

- Modern rationality, continuing the traditions of ancient philosophers, also relies on rationality and expediency, the ability to think and act on the basis of generally valid reasonable principles and norms developed in society. (J. Adam Carter, Robin McKenna, 2019) [2].

- Scientific rationality in cognitive activity, guided by the criteria of evidence and validity, is embodied in scientific knowledge (concepts, laws, theories, etc.), recognized as true at the present time. (Ali Hasan, Richard Fumerton, 2022) [4].

- A specific form of scientific knowledge of objects of reality is scientific research, the norms of rationality of which are justified by successfully developing scientific practice. (Robert Audi, 2004) [1].

- Scientific research in its main content is the process of obtaining and systematizing new knowledge by solving scientific problems determined by practice. (R. Jay Wallace, 2020) [13].

- The specificity of scientific research is determined by the qualitative difference in the scientific problems being solved, which are mainly divided into substantive (empirical and theoretical) and methodological (experimental and conceptual).

- The goal of scientific research is new reliable knowledge, which should not only describe and explain discovered phenomena, but predict new ones, and give rise to the methodology of science and practice.

Results. Thus, scientific research is a specific process of resolving scientific problems caused by practice, obtaining and systematizing new empirical, theoretical and methodological knowledge about objects and methods of their development.

In turn, thinking is understood as the process of combining images, ideas and concepts in order to obtain and generalize new knowledge about reality. There are verbal-logical, visual-figurative and visual-effective thinking. Thinking is also distinguished between scientific and practical, theoretical and empirical, logical and intuitive, productive and reproductive, etc.

As practice and knowledge developed, levels of thinking began to be distinguished, designated by the concepts of "reason" and "mind." At the same time, reason (formal thinking) reflects the initial level of thinking, where concepts are operated according to given rules, patterns, and standards. The logic of reason is formal logic. The mind is characterized by abstract thinking to resolve contradictions and synthesize opposites, identifying the main causes of the phenomena being studied. Thus, it can be stated that logic of reason is dialectical logic. (Newton da Costa, 1997, 2003; T. Emil Kubiński, 1971; Georg Henrik von Wright, 1968) [8, 9, 5, 3].

To correctly understand the essence of scientific creativity, it is necessary to keep in mind that there are two types of thinking - scientific and ordinary. There is a fundamental difference between them, but based on the definition of the psychology of science, there is still no gap. At the same time, thinking scientifically is not a metaphor, but a

special type of professional thinking. Is it possible to use the apparatus of scientific thinking at the everyday level? The question does not have a clear answer. One can only notice whether it is worth using this subtle and strict instrument where simple thinking techniques are sufficient. For example, in the situation of choosing a direction of study.

In relation to scientific knowledge, to designate its stages, stages and levels, as well as types of knowledge, sensory-sensitive and abstract-mental acquire a different meaning and are fixed in the paired categories "empirical" - "theoretical".

At the empirical stage of cognition, sensitive reflection predominates. According to experience (observation, experiment), there is a direct reflection of the concrete sensory image of an object, which provides knowledge about its external properties and characteristics. This knowledge is generalized and consolidated in empirical concepts. A concept as a form (type) of thought, or as a mental formation, is the result of a generalization of objects of a certain class and the mental separation of this class itself according to a certain set of features common to objects of this class - and in the set of distinctive features for them (E. Voishvillo, 1989) [12].

Discussion. Theoretical research improves and develops the conceptual apparatus of science and thereby goes deeper into the essence of higher orders. The initial forms of thought (forms of thinking) - concepts, judgments (connection of concepts), conclusions (connection of judgments) "work" in all types of cognition, including everyday life. On their basis in the sphere of scientific knowledge, scientific thinking, as the most advanced and subtle type of cognitive activity, develops new, more complex forms of thinking. (Neelam Pawar, 2020) [11].

First of all, we need to pay attention to scientific terms, concepts and categories, which generally make up the language of science, which provides the functions of scientific thinking, cognition and communication in the process of scientific activity. Unlike other types of cognitive activity, scientific language is distinguished by high accuracy and adequacy, i.e. its components are uniquely defined and can describe and explain all existing situations in the area under study.

On the basis of scientific language, complex forms of scientific thinking are constructed, which are used as a research tool and in the function of constructing scientific knowledge. Forms of scientific thinking are historically established and qualitatively isolated reference connections of scientific abstractions of stage-by-stage scientific knowledge, serving as a tool of scientific research. The most important of them, in terms of the depth of generalization of scientific knowledge, include a scientific fact, a scientific problem, a scientific idea, a scientific hypothesis, a scientific law, a scientific theory, a metatheory (scientific pictures of the world). (R. Lehrer & L. Schauble, 2006) [6].

In our definition, these forms of thinking and knowledge can be presented as follows:

A scientific fact is a type of basic scientific knowledge that reliably reflects a fragment of reality and is expressed in the symbolic form of a specific language of science.

A scientific problem is scientific knowledge that reflects the type of scientific problem, a prerequisite for which is the resolution of the contradiction between the need for new knowledge and the impossibility of obtaining it on the basis of existing theoretical concepts, means and methods of scientific research.

A scientific idea is a form of scientific knowledge, abstractly expressed in the language of a given science, that heuristically and holistically explains the essence of the object of research at the level of the basic principle and general pattern.

A scientific hypothesis is a form of well-founded probabilistic scientific knowledge in the form of assumptions, guesses or predictions about the existence of previously unknown phenomena, hidden reasons for their occurrence, natural connections and relationships.

A scientific law is an idealized model of an objective law, reflecting essential invariant connections between phenomena and expressed by the relationship of concepts and categories of a given science.

Scientific theory is a systemic form of organization: knowledge that reliably and adequately describes and explains its object (subject) by means of a given scientific language.

The scientific picture of the world is a historically conditioned system of figurative and model ideas about the world and its major components, developed by philosophy and scientific knowledge and expressed in general scientific concepts, principles, laws and reasonable hypotheses.

Conclusion. In conclusion, we can give one of the options for the formulation of scientific thinking: this most advanced method of cognitive activity is called scientific thinking, which, as an option, can be defined as follows.

Scientific thinking is the process of abstract-theoretical reflection of reality, generalization and construction of scientific knowledge through the expedient operation of accepted forms of scientific thinking - concepts, facts, problems, ideas, hypotheses, laws and theories.

Within the framework of the study, we can conclude that scientific rationality is the primary characteristic of scientific research activity, and, perhaps, not only of scientific knowledge, but also of practical human activity. In turn, the development of scientific thinking, its technical application, methods of mastering and means of transforming nature, the organization of the social system - all this, associated with the rational life of a person, presupposes rational awareness and justification, a critical attitude towards them. Consequently, the philosophical-methodological and logical-gnoseological study of the nature of science, the mechanisms of development of scientific knowledge and cognitive activity cannot be effective without an appropriate analysis of the problems associated with the diversity of manifestation and functioning of scientific research.

REFERENCES

1. Audi R. Theoretical Rationality: Its Sources, Structure, and Scope // *The Oxford Handbook of Rationality*. – U.K.: Oxford University Press, 2004.
2. Carter J. A., McKenna R. *Relativism and Externalism*. – London, U.K.: Routledge. – 2019.
3. G. H. von Wright. Deontic logic and the theory of conditions // *Critica*, Vol. 2, 1968. – P. 3-25.
4. Hasan A., Fumerton R. *Foundationalist Theories of Epistemic Justification*. – USA, California: Stanford University, 2022.
5. Kubiński T. E. *Wstęp do logicznej teorii pytań*. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971. – 116 s.
6. Lehrer R. & L. Schauble. Scientific thinking and scientific literacy: Supporting development in learning contexts // *Handbook of child psychology: Child psychology in practice*. Vol. 4. – NJ: Wiley, 2006. – pp. 153–196.
7. *Macmillan Encyclopedia of Philosophy*. – 2nd Edition, 2006.
8. Newton C.A. da Costa. *Classical and Non-Classical Logic*. – Paris, Masson, 1997. – 276 p.
9. Newton C. A. da Costa, Steven F. *Science and Partial Truth: A Unitary Approach to Models and Scientific Reasoning* // *Oxford Studies in Philosophy of Science*. – Oxford University Press, 2003. – 272c.
10. Nikiforov A.L. *Philosophy of Science: History and Methodology*. – Moscow, 1998. – P. 247-253.
11. Pawar N. Type of Research and Type Research Design // *Research Methodology: An Overview*. Vol. 15. – KD Publications, 2020. – pp. 46–57.
12. Voishvillo E.K. *Concept as a form of thinking*. – Moscow: MSU, 1989. – P. 91.
13. Wallace R. Jay. *Practical Reason*. – USA, California: Stanford University, 2020.
14. Weber M., Turner Brian S. *Essays in Sociology*. – London, U.K.: Routledge, 2014.

УДК:091

Rohila RAJABOVA,
Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi
E-mail:rohilazakirovna@gmail.com

O‘zMU dotsenti U.Bo‘tayev taqrizi asosida

MUTASAVVUF ALLOMALAR ASARLARIDA BAG‘RIKENGLIK ASOSLARINING AKS ETISHI

Аннотация

Mazkur maqolada Mang‘itlar davrida yashab faoliyat olib borgan mutasavvif allomalarning asarlarida yoritilgan bag‘rikenglik g‘oyalari tahlil qilingan va ularning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: tasavvuf, qo‘lyozma, naqshbandiya-mujaddidiya, sufiy, shayx, futuvvat, javonmardlik, bag‘rikenglik.

ОТРАЖЕНИЕ ОСНОВ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ТРУДАХ СУФИЙСКИХ УЧЁНЫХ

Аннотация

В данной статье анализируются идеи толерантности в трудах учёных-суфиев, живших и творивших в период Мангита, и раскрывается их значение в воспитании молодёжи.

Ключевые слова: суфизм, рукопись, Накшбандия-Муджаддида, суфий, шейх, Футувват, молодость, толерантность.

REFLECTION OF THE FUNDAMENTALS OF TOLERANCE IN THE WORKS OF SUFI SCIENTISTS

Annotation

This article analyzes the ideas of tolerance in the works of Sufi scholars who lived and worked during the Mangit period, and reveals their significance in the education of youth.

Key words: Sufism, manuscript, Naqshbandiya-Mujaddidiya, Sufi, sheikh, Futuvvat, youth, tolerance.

Kirish. Bugungi kunda tasavvuf ta‘limotining tarixiy shakllanish jarayonlarini tadqiq etish, tasavvufga oid manbalarni xolisona o‘rganish barobarida uning bugungi globallashuv sharoitida insonlar hayotida tutgan o‘rmini ko‘rsatib berish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, diniy va dunyoviy qarashlar uyg‘unligidan iborat tasavvuf ta‘limotining to‘g‘ri talqini bir jihatdan turli mutaassib ekstremistik g‘oyalarga qarshi turishga xizmat qilsa, uning noto‘g‘ri talqini turli tariqatchilik harakatlariga asos yaratib beradi. Uzoq asrlar davomida xalqimiz ma‘naviyatini boyitishga xizmat qilgan Movarounnahr tasavvuf ta‘limoti XVIII asrdan boshlab islom mamlakatlarida mutaassib g‘oyalar asosida shakllanib, bugunga qadar tobora avj olib borayotgan salafiylik, jihodchilik hamda boshqa oqim va harakatlarga qarshi turishda ma‘naviy to‘siq vazifasini bajarib kelgan.

Movarounnahr tasavvufi boshqa yurt tasavvuf ta‘limotlaridan o‘ziga xos xususiyatlari, maqsad va yo‘nalishlari, usul va uslubiyati bilan farqlanib turgan. Zero, tarixan Turon zaminida shakllangan bag‘rikenglik tamoyillariga yo‘g‘rilgan o‘lka tasavvufi asrlar davomida turli din, millat va madaniyat vakillari yonma-yon totuv yashab kelishlariga o‘z hissasini qo‘shib kelgan. Ayniqsa, Movarounnahrda yirik tariqat hisoblangan naqshbandiyani boshqa tariqatlardan farqlab turuvchi, tarkidunyochilik emas, ijtimoiy faol hayot tarziga undovchi «Dil ba yoru, dast ba kor» shiori ostida shakllangan ilmiy-ma‘naviy merosini diqqat bilan o‘rganish qadriyatlarimizga yuksak e‘tibor berilayotgan bir vaqtda muhim ahamiyat kasb etadi. Binobarin, naqshbandiya tariqatida yuksak ma‘naviy mezonlar, insoniy fazilatlar haqidagi ta‘limotning kundalik hayot va oddiy insonlar turmush tarziga yaqinlashtirilgani uning tadrijiy taraqqiyotiga hamda har qanday zamon va makonga mos kelishiga zamin yaratgan deyish mumkin.

Asosiy qism. Tasavvufga oid manbalarda yoritilgan axloqiy tamoyillar orasida bag‘rikenglikning alohida o‘rni bor.

Islom dini bag‘rikenglikka targ‘ib qiluvchi din ekanligi shubhasiz. Afsuski, so‘nggi paytlarda islom nomidan turli buzg‘unchilik, odamlar orasida xavf va qo‘rquv uyg‘otish, tinch aholi qonini to‘kish, mol-mulkiga ziyon yetkazish kabi qabih ishlarni amalga oshirayotgan ayrim toifalar ko‘payib bormoqda. Prezidentimiz bu haqda “Biz muqaddas dinimizni zo‘ravonlik va qon to‘kish bilan bir qatorga qo‘yadiganlarni qat‘iy qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosa qila olmaymiz” [1], degan edi.

Mang‘itlar davri tarixchisi Abdulazim Somiy o‘zining asarlarida adolat, tenghuquqlilik va bag‘rikenglik xususida ma‘lumotlar keltirib, bir paytlar qudratli bo‘lgan Buxoro davlati butunlay tanazzulga yuz tutishining sababi ham adolatsizlik deb hisoblaydi va o‘zining fikrini izohlash uchun mang‘it amirlarining hukmronlik davridagi bo‘lib o‘tgan voqealarni eslaydi. Masalan, Somiy Amir Muzaffar davrida adolatsizlik namoyishlari tez-tez sodir bo‘lganini. Amir Muzaffarning takaburligi va uning jilovsiz va buzuq hayot tarzi va odamlarga nisbatan shafqatsiz munosabati to‘g‘risida gapiradi. Somiyning fikriga ko‘ra, uning bunday xulqi Buxoro davlatini inqirozga olib keldi. Somiyning so‘zlariga ko‘ra, inqirozning sabablaridan yana biri – uning qo‘l ostidagi odamlarga nisbatan adolat saqlanib qolmaganligi va shu sababli davlatga “Xudoning g‘azabi” tushganligidir [2].

Musoxon Dahbediyning “Navodir ul-maorif” asarining to‘rtinchi “Dar zikri haqiqati piri va murid” faslida ibodat va ilm olishlikda yolg‘izlikka emas, balki jamoa bo‘lishlikka targ‘ib qiladi. Musoxon Dahbediy: “Bizning tariqatimiz suhbatdur va xayriyat jamiyatdadur. Jamiyat suhbatda bu shart bilanki bir-biriga naf‘ bo‘lur va agar jami bu yo‘l soliklari bir-biri bilan suhbat tutsalar, unda ko‘p xayru barokat bo‘lur”[3], deydi. Suhbat usuli, uning ta‘kidlashicha, jamoa bilan birga bo‘lish, fikr almashish va hamroh tutinishni taqozo etadi. Bu usul esa, yolg‘izlik va xilvatni yoqtirmaydi va insonni hamjihatlikka da‘vat etadi.

Islom tarixi va madaniyati taraqqiyotida bag'rikenglik masalasi asosiy tamoyillardan bo'lib, bu borada mutasavviflar va sufiy shayxlar o'z qarashlari va g'oyalari islom asoslariga tayangan holda manbalarda bayon etganlar. Islom tarixi va madaniyatining rivojlanish tarixi qo'lyozma manbalar asosida tadqiq qilinganda "Bag'rikenglik" tushunchasi adolat va sabr tushunchalari bilan chambarchas bog'liq ekanligi asoslandi. Bag'rikenglikning asosi – adolat ekan, jamiyatdagi qonun-qoidalar va huquqiy normalarni jamiyat a'zolari orasidagi turli din, millat hamda irq vakillari orasida birdek adolat bilan qo'llash, boshqalarning diniy yoki ma'lum o'zlariga xos, qonunga xilof bo'lmagan harakat va tadbirlariga, tutumlariga chiroyli munosabatda bo'lish, g'azab yoki nafratni "izhor" qilmaslik tushuniladi.

Qur'oni Karimda "Adolat" tushunchasi juda ko'p oyatlar mazmunida nozil qilingan.

إِنَّ اللَّهَ بِأَمْرِكُمْ أَلَمْتُ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا

"Darhaqiqat, Alloh omonatni o'z egalari topshirishingiz va odamlar o'rtasida hukm qilganingizda adolat bilan hukm qilishingizga buyurur. Albatta, Alloh sizlarga yaxshigina nasihat qilur. Albatta, Alloh eshituvchi va ko'ruvchi zotdir"[4], deb marhamat qiladi.

Yuqoridagi oyat mazmunidan, Alloh har bir masalada adolatli bo'lishlikni buyurgan. Bag'rikenglik orqali turli millat va din vakillari orasida muhabbat uyg'onadi. Bu esa mamlakat taraqqiyoti, tinch-totuv hayotning muhim asosidir. Imom Daylamiydan rivoyat qilingan hadisi sharifda Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallam: "Imonning afzali sabr va bag'rikenglikdir", deb marhamat qilganlar [5]. Ushbu hadis insonni har qanday mutaassiblikdan qaytaradi va bag'rikenglikka chaqiradi.

Har bir din o'z izdoshini millati, irqi va ijtimoiy kelib chiqishidan qat'iy nazar, birdamlikka, o'zaro yaxshilik qilishga undaydi. Jumladan, islom dinidagi "jamoatdan ajralmaslik", "odamlarning yaratgan oldidagi tengligi" g'oyasi buning yorqin misolidir. Barcha insonlar jinsi, irqi, rangi, ijtimoiy kelib chiqishiga qaramay, barobar hisoblanadi. Bu haqda hadislarda: "Insonlar taroq tishlari kabi tengdirlar. Arabning boshqa xalqlardan, oqning qoradan, erkakning ayoldan ustunligi yo'q. Faqat, taqvoda xolos", deyilgan [6].

Islom dini teng huquqlilikka targ'ib qiluvchi ta'limot ekanligi borasida ko'p manbalarda ta'kidlangan. Masalan, mang'itlar davri manbalarida azon va namoz masalasida ko'p ma'lumotlar keltirib o'tilgan bo'lib, masjidida azon chaqirilishi bilan Allohga ibodat qilmoqchi bo'lganlar darhol to'planishlari va ularning kim o'zarga emas, ibodatga shosholishlari tahsinga sazovor amallardan ekanligi ta'kidlanadi. Haqiqatda, musulmonlar bir kunda besh vaqt bir safda, yonma-yon turib namoz o'qiydi. Bir imomga iqtido qilib, ruku' va sajda qiladi. "Islomiy tenglik namozda eng chiroyli suratda namoyon bo'ladi" [7]. Islom dinining turli millatga mansub shaxslarni birodarlik tizimida birlashtiruvchi amaliy kuchligini boshqa ibodatlar va amallardan ham ko'rish mumkin.

Mang'itlar davrida insonlar o'rtasidagi tabaqalanishga islom dini ulamolari va tariqat peshvolari qarshi bo'lgan va mintaqadagi jamiyatni birlikka, birdamlikka chaqirgan va teng huquqlilikka da'vat qilgan. Tasavvuf ilmida va tariqatda bunday bag'rikenglik va birdamlik asosiy g'oya va mafkuraning negizi bo'lgan. Bag'rikenglik tasavvufda insonning ma'naviy kamolot sari yuksalishida va jamiyatning tinchligini ta'minlashda hamda insonlararo birodarlik ruhini yoyilishida eng asosiy tamoyillardan biri bo'lganligini hozirgi zamon tasavvufshunoslari ham ta'kidlab o'tmoqda [8].

Islom dini ta'limotiga ko'ra, Alloh bandalarini bir-birlari bilan tanishib, tinch-totuv va ahillikda hayot kechirishga buyurgan. Islom dining muqaddas kalomi Qur'oni karimda:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ

"Ey, insonlar! Darhaqiqat, Biz sizlarni bir erkak (Odam) va bir ayol (Havvo)dan yaratdik hamda bir-birlaringiz bilan tanishishingiz uchun sizlarni (turli-tuman) xalqlar va qabila (elat)lar qilib qo'ydik. Albatta, Alloh nazdida (eng azizu) mukarramrog'ingiz taqvodorrog'ingizdir. Albatta, Alloh biluvchi va xabardor zotdir" [9], deb marhamat qilingan.

Yuqoridagi oyatning mazmunini tahlil qiladigan bo'lsak, insoniyatning asli bir: hamma Odam Ato va Momo Havodan tarqalgan. Ayni chog'da, Alloh taolo ularni turli xalqlar va qabilalarga ajratib qo'ygan. Insonlar turli xalq va qabilalarga bo'linishining sababi o'zaro tanishish, hamkorlik qilish va bir-birlariga nisbatan adolatli bo'lishlikdir. Islom dini boshqa din vakillariga ham hurmat bilan munosabatda bo'lishni o'rgatgan. Ma'lumki, Islom o'zidan oldingi samoviy dinlarni ehtirom qilish bilan cheklanmay, o'sha din ahllariga cheksiz muruvvat ko'rsatgan. Ularning haq-huquqlarini qonun bilan mustahkamlab qo'ygan. Asrlar davomida bu qoidalarga amal qilib yashagan musulmonlar oralarida yashaydigan ahli zimмага [10] muruvvat ko'rsatib, butun insoniyatga o'rnak bo'lib kelishgan. Islom ilk davridanoq sobiq dinlarga hech qanday tazyiq o'tkazmadi, turfa mazhab va mafkuralarga qarshilik ko'rsatmadi. Islom birinchi kunlardanoq diniy bag'rikenglik muruvvat va tinchlikning olamshumul shiorlarini o'rtaga tashladi, bu haqida naqshbandiya tariqatida: "barcha samoviy dinlar bir manba, bir buloqdan suv ichadi, hamma payg'ambarlar birodardirlar, risolatda ular o'rtasida hech qanday afzallik yo'q, e'tiqodga, dinga majburlash mumkin emas, ilohiy diyonatlarning barcha ibodatxonalari himoya va mudofaa qilinishi kerak, dinlardagi itxiloflar qotillik va adovatlarga sabab bo'lmasligi, yaxshilik, silai rahmdan to'smasligi lozim"[11], degan fikr ilgari surilgan.

Yuqoridagi fikrimizni Qur'oni karimdagiy oyatlar ham isbotlaydi:

لَا يَنْهَاكُمْ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقْتُلُوا فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوا مِنْ دِينِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ حُبِّ الْمَقْسُطِينَ

"Din to'g'risida sizlar bilan urushmagan va sizlarni o'z yurtinizdan (haydab) chiqarmagan kimsalarga nisbatan yaxshilik qilishingiz va ularga adolatli bo'lishingizdan Alloh sizlarni qaytarmas. Albatta, Alloh adolatli kishilarni sevar" [12].

Alloh taolo bu oyati karimada mo'min-musulmonlarni boshqa millat va din vakillariga yaxshi munosabatda bo'lishga buyuradi va ularga nisbatan adolatli bo'lish lozimligini ta'kidlaydi. Jumladan, samarqandlik faqih Abu Lays Samarqandiy "Bahrul ulum" nomli tafsir kitobida ushbu oyat tafsirida: "O'zga din vakillari bilan bordi-keldi qiling, ular bilan adolatli muomala qiling", deb qayd qilgan. Movarounnahrlik mashhur mufassir Abul Barakot Nasafiy "Madorikut tanzil" asarida mazkur oyat sharhida: "O'zga din vakillariga ehtirom ko'rsating, ularga so'z bilan ham, ish bilan ham yaxshi muomalada bo'ling", deb bayon etgan.

Tasavvuf ta'limoti nazariyotchilari ham har bir kishining qaysi dinga mansubligidan qat'iy nazar, avvalo, uning insonligi uchun odamiylik nuqtai nazaridan hurmat qilish lozimligini ta'kidlagan. Mang'itlar davri tarixchilari bag'rikenglikni shunday izohlashgan: "Masihiyalar, yahudiylar va musulmonlar hukumat ishlarida birga ishlar edilar" [13]. Bu kabi misollarni tarixchilar manbalaridan ko'plab keltirish mumkin. Muhiddin Baqiyning "Va'z ul-ahbob" asarida ham Buxoro amirligidagi turmush tarzi haqida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan:

Mexmonon, sayyoxon, olimon meoyand.

Onho dilkushod va kushodadil hastand [14].

Tarjima: "Kelsalar mehmonlar, sayyohlar, ilmi toliblar.

Kutib olar bag'rin ochib ko'ngli ochiqlar".

Yuqoridagi misralarda Buxoro amirligida insonlarning ko'ngli ochiqligi, mehmondo'stligi va bag'rikengligi tasvirlangan. Buxoro amirligida mang'itlar davrida yashab o'tgan olimlarning ham bag'rikeng va mehmondo'st bo'lganligi shubhasiz, o'sha davrda Buxoroga tashrif buyurgan ilm toliblarining cheki va chegarasi bo'lmaganligi fikrimizni isbotlaydi, qolaversa, ko'plab jahon olimlari ham bu haqida ta'kidlashadi.

Xulosa va takliflar. Hozirda jahonda yuz berayotgan diniy toqatsizlik holatlari boshqa din vakillariga o'ta murosasizlik, bir din ichidagi mojaroli munosabatlar hamda dunyoviy tuzumga qarshi kurash yoki xalqaro darajadagi qarama-qarshiliklar bilan bog'liq bo'lib turibdi. Zero, barcha dinlar qatori Islom o'zidan avvalgi dinlarni (yahudiylik, nasroniylik) e'tirof etibgina qolmasdan, ularning madaniyat va an'analariga ehtirom bilan qarashga hamda ular bilan adolatli munosabatda bo'lishga buyurgan. Islom doimo barcha din va e'tiqod vakillarini adolat o'rnatishda, xavfsizlikni ta'minlashda va begunoh odamlarni qoni to'kilishini oldini olishda hamkorlik qilishga chaqiradi.

Yurtimizda azaldan bag'rikenglik g'oyasi bosh mafkura bo'lgan, hozirda ham O'zbekiston hukumati odilona, diniy bag'rikenglik siyosatini olib bormoqda. Respublikada islom bilan bir qatorda 17 ta diniy konfessiya erkin faoliyat ko'rsatmoqda. Fuqarolarning millati, dini, irqidan qat'iy nazar barcha uchun teng huquqlar qonun orqali kafolatlangan. Ma'lumki, millatlararo munosabatlar millatlar, etnik guruhlarning o'zaro va turli millat vakillarining shaxslararo

aloqasi, munosabatidek ikki shaklda mavjud bo'ladi. Millatlararo munosabatdagi barqarorlik o'z-o'zidan yuzaga kelmaydi. Mamlakatimizga tatbiqan olinganda esa, millatlararo munosabatlarning tenghuquqlilik, o'zaro hurmat, do'stlik va hamkorlikka asoslangan o'ziga xos holati – millatlararo totuvlik qaror topganini alohida qayd etish lozim, boshqacha qilib aytganda, oqilona tashkil etilgan milliy siyosat natijasida muayyan kuchlar alanga olishidan manfaatdor bo'lgan, mustabid tuzum davrida darz keta boshlagan etnik munosabatlar istiqloq tufayli mutlaqo yangi asosda rivoj topdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017 yil 19 sentyabr kuni BMT Bosh assambleyasining 72-sessiyasida yuksak minbardan turib, sessiya ishtirokchilariga «Ma'rifat va diniy bag'rikenglik» deb nomlangan maxsus rezolyusiyani qabul qilish taklifi bilan chiqdilar. Ushbu rezolyusiyaning qabul qilinishi diniy erkinlikni ta'minlash, bag'rikenglik va o'zaro hurmatni qaror toptirish, e'tiqod qiluvchilarning huquqini himoya qilish, ularning kamsitilishiga yo'l qo'ymaslikdan iborat [15]. Xulosa qilib aytganda, bugungi tinchlik va taraqqiyotimiz ko'p millatli O'zbekiston jamiyatining bag'rikengligi asosida jamiyatda totuvlikka asoslangan xalqparvar siyosat tantanasidan dalolatdir. O'nlab diniy konfessiyalarning faoliyati O'zbekiston xalqining bag'rikenglik, tinchlik va totuvlikka moyilligidan guvoh bo'lib, madaniyatlararo muloqot konsepsiyasining tantanasi ushbu jamiyatda o'zining to'liq isbotini topganligini bildiradi.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. БМТнинг 72-сессиясида сўзлаган нуткидан. 2017 йил 20 сентябрь. АҚШ.
2. Мирзо Абдулазим Сомий Бўстоний. Тарихи салотини манғития. ЎзР ФАШИ қўлёзмаси, инв. № 4330/VI. 112 а.
3. Мусохон Дахбедий. Наводир ул-маориф. Бухоро давлат музей қўриқхонасида № 27806/11. 164-бет.
4. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси - Ўзбекча таржима, таржимон: Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Нисо сураси, 58-оят.
5. Минг бир ҳадис. – Т. I. / Арабчадан Абдулазиз Мансуров таржимаси. Т.: Ўзбек маскани, 1991, 80-бет.
6. Маърифат зиёси / Таҳрир хайъати: А. Мансур, И. Усмонов. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2015, 21-бет.
7. Мусохон Дахбедий. Наводир ул-маориф. Бухоро давлат музей қўриқхонасида № 27806/11. – 242 а-бет.
8. Necdet Tosun. Türkistan dervişlerinden yadigar (Orta Asya Türkçesyle yazılmış tasavvuf eserler). –İstanbul. 2011, 86-бет
9. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси - Ўзбекча таржима, таржимон: Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Хужурот, 13.
10. Аҳли китоблар назарда тутилган.
11. Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намояндалари. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009, 191-бет.
12. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси - Ўзбекча таржима, таржимон: Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Мумтаҳана, 8.
13. Абдулазим Сомий. Дахмаи шоҳон. Бухоро музейи қўлёзмаси, инв.№ 23720/11. –84-бет.
14. Муҳиддин Бақий. Ваъз ул-Ахбоб. Бухоро давлат музей қўриқхона қўлёзмаси, №29101/11. –126 а-бет.
15. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг 2017 йил 19 сентябрдаги БМТ Бош ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутки / «Халқ сўзи» 2017 йил 20 сентябрь, № 189 (6883).

Komil SATTARKULOV,
Guliston davlat universiteti tadqiqotchisi
E-mail: sattarkulov73@mail.ru

Pedagogika fanlari doktori, professor D.Mahmudova taqrizi asosida

FORMATION AND DEVELOPMENT OF PROBABILISTIC AND STATISTICAL CONCEPTS IN TEACHING QUANTUM PHYSICS

Annotation

This article describes a methodology for the formation of probabilistic and statistical representations based on the adaptation of the content of educational materials included in the section of quantum physics to modern requirements. The proposed methods are based on experimental, scientific, and methodological research, and relevant considerations are expressed to improve the quality of teaching quantum physics.

Key words: Statistical, classical electrodynamics, Planck, microscopic, wave function, macro waves, microwaves, corpuscular.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ВЕРОЯТНОСТНО-СТАТИСТИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ КВАНТОВОЙ ФИЗИКИ

Аннотация

В данной статье изложена методика формирования вероятностно-статистических представлений на основе адаптации содержания учебных материалов, включаемых в раздел квантовой физики, к современным требованиям. Предлагаемые методы основаны на экспериментальных и научно-методических исследованиях, высказываются соответствующие соображения по улучшению качества преподавания квантовой физики.

Ключевые слова: Статистическая, классическая электродинамика, Планковская, микроскопическая, волновая функция, макроволны, микроволны, корпускулярная.

KVANT FIZIKASINI O'QITISHDA EHTIMOLIY-STATISTIK TASAVVURLARNI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Maqolada uzluksiz ta'limning mazmunini yangilash, ilmiylik darajasini oshirish, o'qitish metodlarini uzluksiz takomillashtirish, o'quvchilar bilimining sifatiga bo'lgan talablarning oshib borishi - o'qituvchidan o'z bilimini uzluksiz ravishda to'ldirib va yangilab borishni, malaka, ko'nikma va metodik mahoratini yuksaltirishni talab qilmoqda. Ushbu maqolada kvant fizikasi bo'limiga kiritiladigan o'quv materiallarining mazmun-mohiyatini zamonaviy talablarga moslashtirish asosida ehtimoliy - statistik tasavvurlarni shakllantirish metodikasi bayon qilingan. Taklif qilinayotgan usullar tajriba va ilmiy-metodik tadqiqotlarga asoslangan bo'lib, kvant fizikasini o'qitishning sifatini yaxshilash borasida tegishli fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Statistik, klassik elektrodinamika, Plank, mikroskopik, to'liq funktsiya, makroolam, mikrohodisalar, korpuskulyar.

Kirish. XIX-asrning o'rtalarida fizikada dinamik va statistik qonuniyatlar orasidagi munosabat masalasi qo'yila boshlandi. Dastavval dinamik qonuniyatlar ma'lum ustunlikka ega bo'lgan, dinamik qonunlarning ustunlik prinsipida statistik qonuniyatlar ortida dinamik qonunlarning yashiringan holda mavjudligi hamda dinamik qonunlarda sababiy - oqibat bog'lanishlarning obyektivligi asos sifatida ifodalanadi. Masalan, shu prinsipga asosan gazdagi hamma molekulalarning boshlang'ich holatini aniq bilish va molekulalarning to'qnashishlarini to'la hisobga olish mumkin bo'lsa, gaz holatini ehtimoliy tasavvurlarsiz, dinamik qonuniyatlar asosida bir qiymatli aniqlash mumkin bo'lar edi [1].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida belgilangan vazifalarning o'z vaqtida amalga oshirilishini ta'minlash maqsadida, bugungi kunda ta'lim muassasalarida fizika fanini o'qitish sifatini oshirish, ta'lim jarayoniga zamonaviy o'qitish uslublarini joriy qilish, iqtidorli o'quvchilarni saralash, mehnat bozoriga raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash, ilmiy tadqiqot va innovatsiyalarni rivojlantirish hamda amaliy natijadorlikka yo'naltirishga katta e'tibor qaratib kelinmoqda [2].

Fizika fani bo'yicha ta'lim sifatini tubdan oshirish, yuqori malakali pedagog va ilmiy xodimlarni tayyorlash, ta'lim muassasalarini zamonaviy laboratoriyalar, darsliklar va boshqa o'quv jihozlari bilan ta'minlash, ilmiy tashkilotlarning salohiyatini rivojlantirish, ularning faoliyatini samarali tashkil etish, ilm-fan va ishlab chiqarish sohalari o'rtasida o'zaro yaqin muloqot va hamkorlikni yo'lga qo'yish belgilab qo'yilgan. Shu asosda, fizikada ehtimoliy-statistik g'oya va tushunchalarni paydo bo'lishi va rivojlanishi, akademik litseylarda o'qitiladigan fizika kurslaridagi ehtimoliy - statistik g'oya va tushunchalarning mazmuni va ehtimoliy - statistik g'oya va tushunchalarni shakllantirish, kvant fizikasi fanini statistik metod asosida o'qitishga alohida e'tibor qaratilib kelinmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Akademik litseylar fizika kursining yakunlovchi qismida kvant fizika bo'limi o'rganiladi, fan o'qituvchisi kvant fizikasiga oid mavzular bo'yicha darsga tayyorlanish jarayonida, o'quv materialining klassik (umumiy) kursidagi mavzularga murakkabroq ekanligini, mavzularda bayon etilayotgan fizikaviy hodisalarning yangi qonuniyatlarga asoslanganligini tushungan holda, bu fanni chuqurroq o'rganish maqsadida o'qitish metodikasiga ayrim o'zgarishlar kiritish zarurligini anglaydi. Chunki, bu fan o'zining mazmuni, mohiyati hamda,

deyarli takrorlanadi, bularning hammasi albatta, bu qat'iy mexanistik determinizni shakllanishiga olib keladi.

O'quvchilar yuqori sinflarda, akademik litseylarda ehtimoliy, ko'p variantli bog'lanishlarni, real mavjud olamdagi hodisalarni o'rganishda murakkablikga duch keladilar. Yuqoridagi fikrlar asosida, o'quvchilarda ehtimoliy tafakkurni shakllantirishda qanday yo'l tutish zarurligi ilmiy-metodik muammo sifatida ko'tariladi. Ushbu muammoni hal etishni dastavval umumiy o'rta ta'lim maktablari va akademik litseylarning o'quv dasturlarini takomillashtirishdan boshlash zarur [8].

Umumiy o'rta ta'lim maktablari va akademik litseylarda o'quv predmetlari (fizika, matematika, kimyo, biologiya) ning mazmunini tahlil etish va o'zaro takrorlanishi mumkin bo'lgan qismlarini o'rganib, ushbu o'quv predmetlarini mazmunan shakllantirishni takomillashtirish kerak, ya'ni integrativ o'quv kurslarini kiritish kerak deb hisoblaymiz. Bu yerda fizika, biologiya, kimyo fanlari aslida bitta obyekt, moddiy olamni o'rganadi, lekin har hil hossalarni turli metodlar bilan o'rganadi. Moddiy olam esa bitta asosiy qonuniyatga, ehtimoliy-statistik qonuniyatlarga bo'ysinadi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida bayon etilgan fikrlarning asosiy qismi, ya'ni integrativ o'quv kurslarini

kiritish masalasi chet mamlakatlarning ko'pchiligida amalga oshirilmoqda.

Ushbu maqolada bayon etilayotgan fikrlarning asosiy maqsadi o'quvchilarda dastavval ehtimoliy tafakkurni shakllantirish va uni rivojlantirgan holda ehtimoliy-statistik dunyoqarashga o'tishdan iborat edi. Asosiy maqsad esa, fizika fani o'qituvchilari, nafaqat akademik litseylarda umumiy o'rta ta'lim maktablari ham fizika fani dasturlariga, o'quv adabiyotlariga ham "Ehtimollik" tushunchasini kiritishning zaruriyat ekanligini anglab yetishlari zarur. Buning natijasida quyidagi asosiy masalalarning yechimi topilishi mumkin:

1. O'quvchilarni hayotda uchraydigan real qonuniyatlarni o'zlashtirishga yo'naltirish.

2. O'quvchilarning tafakkurini zaruriyat va tasoddiylik dialektikasini o'zlashtirish asosida rivojlantirish.

3. O'quvchilarda ehtimoliy-statistik dunyoqarash elementlarini shakllantirish.

Xulosa qilib aytilganda, akademik litseylarning "Aniq fanlar" ta'lim yo'nalishi uchun fizika bo'yicha darsliklar va o'quv qo'llanmalarida kvant fizikasiga oid mavzularning yoritilishi ilmiy-metodik saviyasi talab darajasidan bir oz past, buning uchun o'quv materiallarining bayonida o'rganilayotgan hodisalarning mag'zini tashkil etuvchi, ehtimoliy-statistik g'oyalardan foydalanilsa, o'quv materiallarining mazmuni o'quvchilar uchun tushunarli bo'lishi uchun zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Зубов В.П. Развитие атомических представлений до начала XXI века. М: Наука. 1995. 57-174 с.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoevning "Iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimi va akademik litseylar faoliyatini takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida" gi 2020 yil 30 dekabrda PQ - 4910 – sonli Qarori.
3. Еynshteyn А. Имиy ishlar to'plami,- М., Nauka, Т.1-4, 1965-1967 у.
4. Тарасов Л.В. Современная физика в средней школе. Просвещение. 1990. 288 с.
5. Голубева О.В. Реализация динамического принципа при изучении квантовой механики в курсе физики средней школы. Автореферат диссертации на соискание учебной степени к.п.н. Спец. 13.02.00. М: 2008. 25 с.
6. Djoraev M., Samatov G'.B.,Toshtemirov D.E. Statistik qonuniyatlar va ularning fizika fani rivojlanishida tutgan o'rni va roli. GulDU axborotnomasi, Guliston, 2015. №1. 3-7 b.
7. Саматов, Ф. Б., Сагтаркулов, К. Р., & Даминов, Р. Ш. АКАДЕМИК ЛИЦЕЙ ФИЗИКА КУРСИДА ДЕ-БРОЙЛ ТЎЛҚИНЛАРИНИ ЎКТИТИШДА СТАТИСТИК ТАЛҚИН ҚИЛИНИШИ. Academic research in educational sciences, 2021. Vol: 2, Usse 5. ISSN 2181-1385, 504-509 b.
8. Akademik litseylar uchun namunaviy o'quv dasturi. Fizika (chuqurlashtirilgan) 2021 yil.

UDK: 004.9.005.334

Davronbek TILAVOV,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi
E-mail: dtilavov14@gmail.com
Orcid: 0009-0004-0077-9860

Toshkent davlat texnika universiteti "Chet tillar" kafedrasida dotsenti Sh.A. Bekmurotova taqrizi asosida

THE MAIN FUNCTIONS OF MANAGEMENT TERMS

Annotation

Management terms are industry - or company-specific terms that managers can use to assign meaning, set expectations or relate to their teams with a common language. These terms typically describe a work process, industry-specific skill, tool or expectation or define the company's requirements. These terms are common in project management, personal management, business management and other leadership areas. Before we further discuss strategic management, we should define nine key terms: competitive advantage, strategists, vision and mission statements, external opportunities and threats, internal strengths and weaknesses, long-term objectives, strategies, annual objectives, and policies.

Key words: Regulatory reporting, Business analysis, Administration, Logistics, Profit and loss, Information technology, Corporate responsibility, Market positioning, Company mission.

ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ УПРАВЛЕНИЯ ТЕРМАМИ

Аннотация

Термины управления – это отраслевые или корпоративные термины, которые менеджеры могут использовать для придания значения, установления ожиданий или общения со своими командами на общем языке. Эти термины обычно описывают рабочий процесс, отраслевой навык, инструмент или ожидание или определяют требования компании. Эти термины широко используются в проектном управлении, личном управлении, бизнес-управлении и других лидерских областях. Прежде чем мы перейдем к дальнейшему обсуждению стратегического управления, мы должны определить девять ключевых терминов: конкурентное преимущество, стратеги, заявления о видении и миссии, внешние возможности и угрозы, внутренние сильные и слабые стороны, долгосрочные цели, стратегии, ежегодные цели и политика.

Ключевые слова: Регуляторная отчетность, Бизнес-анализ, Администрирование, Логистика, Прибыли и убытки, Информационные технологии, Корпоративная ответственность, Позиционирование на рынке, Миссия компании.

BOSHQARUV SHARTLARINING ASOSIY VAZIFALARI

Annotatsiya

Menejment atamaları – bu sohaga yoki kompaniyaga xos atamalar bo'lib, menejerlar ma'no belgilash, taxminlarni belgilash yoki umumiy tilda o'z jamoalari bilan bog'lanish uchun foydalanishi mumkin. Bu atamalar odatda ish jarayonini, sohaga oid mahoratni, vositani yoki kutishni tavsiflaydi yoki kompaniya talablarini belgilaydi. Bu atamalar loyiha boshqaruvi, shaxsiy boshqaruv, biznes boshqaruvi va boshqa yetakchilik sohalarida keng tarqalgan. Strategik menejmentni batafsil muhokama qilishdan oldin biz to'qqizta asosiy atamani aniqlashimiz kerak: raqobatdosh ustunlik, strateglar, qarashlar va missiya bayonotlari, tashqi imkoniyatlar va tahdidlar, ichki kuchli va zaif tomonlar, uzoq muddatli maqsadlar, strategiyalar, yillik maqsadlar va siyosatlar.

Kalit so'zlar: Normativ hisobot, Biznes tahlili, Ma'muriyat, Logistika, Foyda va zarar, Axborot texnologiyalari, Korporativ javobgarlik, Bozorda joylashishni aniqlash, Kompaniya missiyasi.

Introduction. The growing processes of globalization in the world are having a profound impact on all aspects of the political, socio-economic and cultural life of mankind[1]. This passage provides a comprehensive exploration of the concept of management, highlighting its fluid and subjective nature compared to hard sciences like chemistry or algebra. Let's break down some key points from the text.

Definition of Management: The text presents various definitions of management from scholars. Lussier (2021) defines a manager as someone responsible for achieving organizational objectives through efficient and effective resource utilization. This definition underscores the core idea of management: using resources to pursue goals. However, it's noted that this definition doesn't account for the possibility of bad managers.

Literature analysis: Characterization by Mary P. Follett: Mary P. Follett characterizes management as "the art

of getting things done through the efforts of other people." This emphasizes the role of people in achieving goals, highlighting the interpersonal aspect of management.

Inclusion of Organizational Context: The definition of management is expanded to include the organizational context, which is defined as "a collection of people working together to achieve a common purpose." This broadens the scope of management beyond corporate settings to encompass various contexts such as sports teams, religious organizations, or corporations.

Comprehensive Definition: A comprehensive definition of management is proposed as "the pursuit of organizational goals through the use of organizational resources." This definition acknowledges the potential for failure in the pursuit of goals and emphasizes the importance of resource utilization within an organizational context.

Functions of Management: The text mentions the four functions of management: planning, organizing, leading, and controlling. These functions serve as essential tools for managing organizations and are crucial for achieving effectiveness and efficiency in pursuing goals.

Applicability: While the focus of many management textbooks may be on corporate settings, the principles of management can be applied in various contexts. It's emphasized that readers should apply these principles to their own professional or academic contexts, mastering the foundational functions of management to scale up to larger managerial endeavors in the future[2].

Overall, the passage provides a nuanced understanding of management, emphasizing its multifaceted nature and the importance of considering organizational context, interpersonal dynamics, and the pursuit of goals through effective resource utilization.

Method. The main functions of management are typically described as planning, organizing, leading, and controlling. These functions are often referred to as the "POLC framework" or "POSDCORB framework." Each function plays a crucial role in the management process:

Planning: This involves setting objectives and determining the course of action to achieve those objectives. Planning involves assessing the current situation, identifying goals, developing strategies, and outlining tasks and timelines. It is essentially the process of deciding in advance what needs to be done and how it will be accomplished.

Organizing: Organizing involves arranging resources, people, and tasks in a structured manner to achieve the planned objectives efficiently and effectively. This includes establishing roles and responsibilities, creating organizational structures, delegating authority, and coordinating activities[3].

Leading (or Directing): Leading involves guiding and motivating employees to achieve organizational goals. This function focuses on inspiring and influencing others to perform their best work. Effective leadership involves communication, decision-making, problem-solving, and providing support and direction to employees.

Controlling: Controlling involves monitoring performance, comparing actual results with planned objectives, and taking corrective action when necessary. This function ensures that activities are on track and aligned with organizational goals. Controlling may involve establishing standards, measuring performance, analyzing deviations, and implementing adjustments to ensure desired outcomes are achieved.

These functions are interrelated and interdependent, and managers typically engage in all of them to some extent. Additionally, effective management often involves elements of communication, decision-making, problem-solving, and interpersonal skills throughout the entire process[4].

Result. Certainly! "Management terms" encompass a wide range of concepts and terminology related to the field of management, which involves planning, organizing, directing, and controlling resources (such as people, finances, and materials) to achieve organizational goals effectively and efficiently. Here's a brief overview of some common management terms:

1. **Leadership:** The ability to inspire and influence others to achieve common goals. Leadership involves providing direction, motivating employees, and fostering a positive work environment.

2. **Decision-making:** The process of selecting the best course of action from among multiple alternatives. Effective decision-making involves gathering information, evaluating options, and choosing the most suitable solution.

3. **Communication:** The exchange of information, ideas, and feedback among individuals within an organization.

Effective communication is essential for coordinating activities, resolving conflicts, and fostering collaboration.

4. **Motivation:** The process of stimulating employees' desire to work towards organizational goals. Motivation can be intrinsic (arising from within the individual) or extrinsic (arising from external rewards or incentives).

5. **Teamwork:** The collaborative effort of individuals working together to achieve common objectives. Effective teamwork requires clear goals, mutual trust, and effective communication among team members.

6. **Performance Management:** The process of setting goals, assessing progress, and providing feedback to employees to improve their performance. Performance management may include performance appraisals, goal setting, and performance coaching.

7. **Strategic Management:** The process of formulating and implementing strategies to achieve long-term organizational goals. Strategic management involves analyzing the external environment, setting objectives, and allocating resources to achieve a competitive advantage[5].

8. **Change Management:** The process of planning, implementing, and managing changes within an organization. Change management involves anticipating resistance, communicating effectively, and providing support to employees during times of change.

These are just a few examples of management terms, and the field of management encompasses many more concepts and principles essential for effectively leading and managing organizations.

Discussions. Management discussions can cover a wide range of topics related to organizational leadership, decision-making, problem-solving, and strategy.

Leadership Styles: Discuss different leadership styles such as autocratic, democratic, transformational, and servant leadership. Explore their characteristics, advantages, and potential drawbacks. Consider which styles are most effective in different situations and organizational cultures.

Effective Communication: Discuss the importance of communication in management and how to improve communication skills within the organization. Explore different communication channels, barriers to effective communication, and strategies for overcoming them.

Team Building and Collaboration: Explore strategies for building and leading effective teams. Discuss the importance of trust, cohesion, and diversity in teams, and explore techniques for fostering collaboration and innovation.

Decision-Making Processes: Discuss various decision-making models and approaches, such as rational decision-making, intuitive decision-making, and collaborative decision-making. Explore factors that influence decision-making, such as cognitive biases and organizational politics.

Conflict Resolution: Discuss strategies for managing and resolving conflicts within teams and organizations. Explore different conflict resolution styles, such as compromise, collaboration, accommodation, avoidance, and competition.

Performance Management: Discuss approaches to performance management, including setting goals, providing feedback, conducting performance evaluations, and addressing performance issues. Explore the link between performance management and employee engagement and motivation[6].

Change Management: Discuss the challenges of managing organizational change and strategies for overcoming resistance to change. Explore the role of communication, leadership, and employee involvement in successful change initiatives. These topics can stimulate engaging discussions

among managers and leaders, fostering learning, collaboration, and professional development within the organization.

Conclusion. Conclusion Managers in the 21st century are encountering extremely significant challenges in their process of management in an organization such as hiring and keeping the right employee, building a strategic mindset, crafting an innovative culture and organization, developing

system thinking and also getting rid of short term mentality. An organization will need to have a caliber HR manager in order to own a team of committed employees. It is HR managers' responsibility to make sure that they hired the right employee because staffs are the most important assets of an organization.

LITERATURE

1. Ergasheva Yu. A., Eralov A. J. Difficult aspects of tourism development in Uzbekistan. Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. Volume 02, May, 2022. ISSN (E): 2751-1731. www.sjird.journalspark.org
2. DuBrin, Andrew J. (2009). Essentials of management (8th ed.). Mason, OH: Thomson Business & Economics. ISBN 978-0-324-35389-1. OCLC 227205643
3. Waring, S.P., 2016. Taylorism Transformed: Scientific management theory since 1945. UNC Press Books.
4. "What Is Evidence-Based Management? – Center for Evidence-Based Management". Retrieved 2022-03-03.
5. Mintzberg, Henry,. (2014). Manager l'essentiel : ce que font vraiment les managers ... et ce qu'ils pourraient faire mieux. Paris: Vuibert. ISBN 978-2-311-40094-6
6. Xenophon (1734). "Oikonomikos. Oder Xenophon vom Haus-Wesen, aus der Griechischen- in die Teutsche Sprache übersetzt von Barthold Henrich Brockes, dem jüngern. Mit einer Vorrede S.T. Herrn Jo. Alb. Fabricii ... Nebst den wenigen Stücken, die aus der Lateinischen Uebersetzung Ciceronis noch übrig"

UDK:124.1

Хосият ТИЛЛАШАЙХОВА,
Кандидат психологических наук, доцент

Ташкентский государственный педагогический университет, заведующая кафедрой "Общей психологии" По основанию рецензии доцент Н.Алимовой(DSc)

THE ROLE OF PERSONAL ACTIVITY IN ACHIEVEMENT OF WELL-BEING IN MATURITY

Annotation

The article considers the main theoretical approaches to the formation of the concept of psychological well-being and resilience in modern psychology. The characteristic of the period of middle maturity is given. The author reveals the factors of well-being that allow people to show the qualities of resilience and overcome life difficulties in adulthood.

Key words: Well-being, maturity, productivity, inertia, satisfaction with the quality of life, professional fulfillment, emotional well-being, resilience, involvement.

РОЛЬ ЛИЧНОЙ АКТИВНОСТИ ДОСТИЖЕНИЯ БЛАГОПОЛУЧИЯ В ЗРЕЛОСТИ

Аннотация

В статье рассматриваются основные теоретические подходы к формированию понятия психологическое благополучие и жизнестойкость в современной психологии. Дается характеристика периода средней зрелости. Раскрываются факторы благополучия, позволяющие людям в зрелом возрасте проявлять качества жизнестойкости и преодолевать жизненные трудности.

Ключевые слова: Благополучие, зрелость, продуктивность, инертность, удовлетворенность качеством жизни, профессиональная реализованность, эмоциональное благополучие, жизнестойкость, вовлеченность.

KAMOLOTDA FAROVONLIKKA ERISHISH UCHUN SHAXSIY FAOLIYATNING ROLI

Annatsiya

Maqolada zamonaviy psixologiyada psixologik farovonlik va chidamlilik tushunchasini shakllantirishning asosiy nazariy yondashuvlari muhokama qilinadi. O'rtacha yetuklik davrining xarakteristikasi berilgan. Voyaga yetgan shaxsda chidamlilik fazilatlarini namoyon etish va hayotiy qiyinchiliklarni yengish imkonini beruvchi farovonlik omillari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Farovonlik, yetuklik, mahsuldorlik, hayot sifatidan qoniqish, kasbiy qoniqish, hissiy farovonlik, chidamlilik, faollik.

Введение. Информационная насыщенность, динамичность современного мира требуют от человека наличия таких качеств и свойств, как умение быстро принимать решения и реагировать на изменяющиеся условия, инициативность, целеустремленность, активность, стрессоустойчивость, креативность.

Все перечисленные факторы тесно связаны с понятием психологического благополучия личности.

Во всем мире и в частности в Республике Узбекистан мы можем видеть беспрецедентные меры для улучшения психологического благополучия населения, формированию здорового образа жизни, стимулирования научно-исследовательской и инновационной деятельности [1]. Цель этой политики в том, что создаются самые широкие условия и возможности для реализации каждым гражданином своих способностей и потенциала. В Узбекистане вопросы психологического благополучия рассматривались в работах таких специалистов как Э.Г. Газиев, Г.Б. Шаумаров, Р.И. Суннатов, В.М. Каримова [2].

Основное внимание в этой статье уделено феномену благополучия именно в зрелом возрасте, поэтому охарактеризуем данный возрастной период. Зрелый возраст приходится на средние годы жизни (от 26 до 64 лет); его основная проблема — выбор между продуктивностью и инертностью. Продуктивность выступает как забота более старшего поколения о тех, кто придет им на смену, — о том, как помочь им упрочиться в жизни и выбрать верное направление.

Те взрослые люди, кому не удается стать продуктивными, постепенно переходят в состояние поглощенности собой, когда основной предмет заботы — их собственные, личные потребности и удобства. Эти люди не заботятся ни о ком и ни о чем, они лишь потворствуют своим желаниям. С утратой продуктивности прекращается функционирование личности как деятельного члена общества, жизнь превращается в удовлетворение собственных нужд, обедняются межличностные отношения. Это явление — «кризис старшего возраста» — выражается в чувстве безнадежности, бессмысленности жизни.

К периоду средней зрелости люди достигают мастерства во многих профессиях, связанных с взаимодействием с физическими объектами и системами. Особенно это относится к профессиональной деятельности человека. К этому возрасту большинство людей накапливает достаточно большой опыт в выбранной профессиональной деятельности, которая позволяет человеку компенсировать наступающие возрастные изменения в его организме.

Отношения с супругом к этому возрасту, как правило, определяются и стабилизируются, а на передний план выступают проблемы помощи: с одной стороны, вступающим в самостоятельную жизнь детям, с другой — пожилым родителям. Основную часть свободного от основной работы времени большинству людей приходится тратить на дополнительные заработки и обеспечение быта, поэтому досуговую самореализацию могут позволить себе очень немногие.

Психологическое благополучие – это собирательный образ, связанный с адекватной самооценкой, уверенностью в себе, доброжелательностью, позитивным отношением к себе и окружающему миру в целом, эмоциональной стабильностью. Уровень психологического благополучия интегративно отражает уровень позитивного функционирования личности на интеллектуальном и аффективном уровнях.

Опираясь на работы К. Рифф, рассмотрим компоненты психологического благополучия, на которые она выделила: позитивные отношения с другими людьми, автономия, принятие себя, наличие целей, придающих жизни направленность и смысл, компетентность, личностный рост [3].

Одним из первых российских психологов к теоретическому осмыслению понятия благополучия обращается Л.В. Куликов. Он предлагает разделять понятия счастья, удовлетворенности, эмоционального комфорта и собственно благополучия, и отдает предпочтение благополучию как наиболее ясно определенному и имеющему объективные показатели. Благополучие рассматривается как комплексный феномен, для переживания благополучия важны разные составляющие сферы жизни личности. Важным, с точки зрения автора, является взгляд на благополучие с учетом не только внешних детерминант (доход, социальное положение и т.д.), но скорее их преломление через внутренние факторы, «это переживание [благополучия] в значительной мере обусловлено особенностями отношений личности к себе, окружающему миру в целом и его отдельным сторонам». А наиболее оптимальным для автора определением, обеспечивающим оценку и представление о функционировании и переживании благополучия в различных сферах, является субъективное благополучие [4].

Литературный обзор. Классическим в области психологического благополучия является исследование П.П. Фесенко, посвященное анализу связи между осмысленностью жизни, смысложизненными и ценностными ориентациями личности и психологическим благополучием [5].

П.П. Фесенко, основываясь на концепции психологического благополучия, созданной американским психологом К. Рифф, а также, отмечая вслед за Э. Динер, что исследование психологического благополучия должно учитывать не только непосредственно измеряемый уровень благополучия, но и принимать во внимание внутреннюю, индивидуальную систему координат, с которой человек соотносит собственное психологическое благополучие, определяет психологическое благополучие как интегральный показатель степени направленности человека на реализацию основных компонентов позитивного функционирования (личностного роста, самопринятия, управления средой, автономии, цели в жизни, позитивных отношений с окружающими), а также степени реализованности этой направленности, субъективно выражающейся в ощущении счастья, удовлетворенности собой и собственной жизнью.

Исследование О.А. Идобаевой направлено на построение конкретной модели исследования благополучия «с целью выявления факторов, способствующих или препятствующих позитивному развитию личности в подростковом, юношеском и зрелом возрастах в современных условиях» [6]. В своем исследовании автор предлагает модель, включающую ряд составляющих. Во-первых, уровни психического здоровья личности: личностно-смысловой, индивидуально-психологический, психофизиологический, личность в данном случае рассматривается в своем развитии на

каждом из уровней. Во-вторых, общие характеристики социальной ситуации развития: новообразования, ведущая деятельность, индивидуально-типологические особенности, эмоциональное состояние, механизмы защит. О.А. Идобаева предлагает рассматривать благоприятную социальную ситуацию развития, которая подразумевает приобретение новообразований и освоение ведущей деятельности, что в свою очередь обуславливает эмоциональное благополучие, либо неблагоприятную ситуацию развития, что ведет к эмоциональному дисбалансу. Эмоциональное благополучие является ключевым фактором в позитивном направлении развития личности, проявляющееся в частности в оптимальной интенсивности психологических защит, низком уровне тревожности и достаточном адаптационном потенциале личности. Таким образом, рассматривая личность в «направлении развития» и учитывая каждый из уровней здоровья личности, автор предлагает рассматривать при определенных условиях каждый из компонентов развития как возможный стимул или, напротив, барьер в развитии.

В исследовании зрелого возраста автор делает акцент на профессиональном развитии личности. А главным условием благополучия-неблагополучия выступает неудовлетворенность в профессиональной сфере (нереализованность, рост тревожности и напряженности адаптационных ресурсов). В группе риска оказываются мужчины и женщины, безработные более шести месяцев. Эти данные частично перекликаются с результатами, полученными Д.М. Зиновьевой в исследовании кризиса середины жизни у государственных служащих как «динамической хронотопической детерминанты психологического благополучия человека» [7]. Автором выделены переходная (30 - 40 лет) и кризисная (41 - 50 лет) группы. Первая группа характеризуется желанием социально реализоваться, а главным фактором неблагополучия выступает страх относительно собственной нерезализованности, несостоятельности, отсутствия возможностей или ресурсов для различного рода достижений (у мужчин), и сожалением о прошлом, ошибках или потерянном времени (у женщин). Во второй группе основным фактором неблагополучия как у мужчин, так и у женщин выступает страх смерти и одиночества.

Результаты и анализы. Таким образом, можно обобщить данные вышеперечисленных исследований:

Психологическое благополучие является динамическим образованием, имеющим возрастную специфику, связанную с социальной ситуацией развития, возрастными задачами, новообразованиями и

Существует определенная относительно устойчивая возрастная динамика в переживании благополучия, так наибольшие показатели благополучия свойственны периоду ранней зрелости, в юношеском и среднем возрасте уровень благополучия оказывается ниже в сравнении с ранней зрелостью.

Основными факторами, способствующими снижению благополучия, являются отношения с окружающими, социальная реализованность и, в целом, достижение психологической зрелости

С феноменом психологического благополучия тесно связано такое понятие как жизнестойкость. В последнее время в работах российских психологов все чаще в качестве фактора благополучия называется жизнестойкость, которая представляет собой комплекс убеждений о себе, об окружающем мире, об отношениях с ним. Понятие жизнестойкости было введено С. Кобейса и С. Мадди во второй половине 20 века. Этот феномен включает в себя три автономных элемента: вовлеченность, контроль, принятие риска [8].

Жизнестойкость, согласно Д.А. Леонтьеву, характеризует «меру способности личности выдерживать стрессовую ситуацию, сохраняя внутреннюю сбалансированность и не снижая успешность деятельности»[9].

Жизнестойкость включает в себя следующие компоненты:

- Вовлеченность. Вовлеченность в события, происходящие с человеком, позволяет индивиду ощущать себя полноценным участником собственной жизни, получающим удовольствие от каждого мгновения, а не пассивным наблюдателем ее течения.

- Контроль. Субъект с выраженным компонентом контроля ищет пути влияния на стрессовую ситуацию, видит взаимосвязь между своими усилиями, решениями, действиями и результатом этих действий. Такой человек не склонен находиться в состоянии беспомощности, он активен и мотивирован на преодоление трудностей.

- Принятие риска. Именно принятие, а не уход от риска, от вызова жизни, дает возможность постоянного развития личности. Человек, открытый для нового часто пугающего и неизвестного, получает уйму опыта, вынесенных уроков.

Выраженность компонентов жизнестойкости препятствует созданию внутреннего напряжения, возникающего в стрессовых ситуациях, за счет устойчивого противодействия стрессам и восприятия их как менее значимых. Три установки жизнестойкости дополняют друг друга, вместе образуя диспозицию, которая помогает снижать и легче переносить онтологическую тревогу, связанную с выбором будущего. Высокая вовлеченность предполагает активное участие во всем, что происходит. Проявление контроля выражается в сознательной установке, что путем борьбы можно влиять на последствия происходящих событий. Вызов

выражается в стремлении пережить собственный опыт, будь он позитивным или негативным.

Российскими исследователями получены данные о том, что значительная доля психологического благополучия личности объясняется таким личностным ресурсом, как жизнестойкость. Так, в исследовании Е. Н. Митрофановой было установлено, что общий балл жизнестойкости (а не отдельные ее компоненты) оказывает влияние на переживание психологического благополучия [10]. С. А. Водяха показал, что уровень психологического благополучия у жизнестойких студентов выше, чем у нежизнестойких [11].

В качестве составляющих жизнестойкости как психологического феномена Л.А. Александрова называет личностные ресурсы преодоления, смысл, предопределяющий вектор этой жизнестойкости и жизни человека в целом, гуманистическую этику, задающую критерии выбора смысла, пути его достижения и решения жизненных задач [12].

Заключение. Таким образом, понимание жизнестойкости с позиций психолого-педагогической науки акцентирует наше внимание на следующем: несмотря на то, что структура жизнестойкости личности у разных авторов отличается по компонентному составу, все исследователи, так или иначе, указывают на наличие активности человека, его обращенности к внешнему миру и стремления к контролю. Так же здесь играет роль жизненный опыт человека, носящий как позитивный, так и негативный характер, социально-психологическая направленность личности: смысловые ориентации, готовность к трудностям и неудачам, ориентация на сохранение, укрепление здоровья, прогнозирование позитивного будущего.

ЛИТЕРАТУРА

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии действий по дальнейшему развитию республики Узбекистан» №Уп-4947 07.02.2017
2. Суннатова Р.И. Кадырова Х.А., Абдуллаева И.Д., Бондаренко А.С. Психологическая диагностика духовно-нравственной сферы личности изд-во «Fanvatehnologiya», 2017.
3. Ryff C. D. Psychological well-being / J. E. Birren (Ed.), Encyclopedia of gerontology: age, aging, and the aged. San Diego, CA: Academic Press (1996).
4. Куликов, Л.В. Детерминанты удовлетворенности жизнью // Общество и политика / Ред. В.Ю. Большаков. - СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2000.
5. Фесенко П.П. Осмысленность жизни и психологическое благополучие личности. Автореферат на соискание ученой степени кандидата психологических наук. Москва – 2005
6. Идобаева О.А. К построению модели исследования психологического благополучия личности: психолого-развитийный и психолого-педагогический аспекты // Вестник Томского государственного университета. - 2011. - №351
7. Зиновьева Д.М. Психологическое благополучие государственных служащих в условиях кризиса середины жизни. - Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Акмеология образования. Психология развития. 2015. Т. 4, вып. 2(14)
8. Maddi S. R. Hardiness: The courage to grow from stresses // The Journal of Positive Psychology. — 2006. — Т. 1
9. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — Политиздат. — Москва, 1975.
10. Митрофанова Е. А. Активность индивидуальности как ресурс жизнестойкости (на примере студенчества) : автореф. дис. канд. психол. наук / Е. А. Митрофанова. – Екатеринбург, 2019
11. Водяха С. А. Соотношение жизнестойкости и личностных достоинств студентов // Педагогическое образование в России. — 2017. — № 11
12. Александрова Л.А. К концепции жизнестойкости в психологии. [Электронный ресурс] / Александров Л.А. – Режим доступа: <http://institut.smysl.ru/article/alekseeva.php>

UDK: 652(123)

Rano TOSHKUVATOVA,

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalari universiteti dotsent, f.f.n

E-mail: toshquvatovarano@gmail.com

O'zMU professori B.Tuychiyev taqrizi asosida

SAMARKAND STATE VETERINARY UNIVERSITY OF MEDICINE, ANIMAL HUSBANDRY AND BIOTECHNOLOGY

Annotation

The article examines the importance of family traditions in the formation of patriotism and human spirituality, which should turn into moral conviction, based on deep reason.

Key words: Patriotism, family, belief, homeland, Jaloliddin Manguberdi, Babur, historical roots, traditions, morality, spirituality, national idea.

GLOBALIZATSIYA DAVRIDA SHAXS VATANPARVARLIGINI SHAKLLANTIRISHDA OILAVIY QADRIYATLARING O'RNINI

Annotatsiya

Maqolada shaxs vatanparvarligini shakllantirishda oilaviy qadriyatlarining ahamiyati, Vatani, vatanparvarlik, tushunchalari muqaddas e'tiqodligi haqida yozilgan. Vatanni sevmok - imondandir degan ta'lim oilada shakllanishi zarurligi e'tirof etilgan.

Kalit so'zlar: Vatanparvarlik, oila, e'tiqod, Vatani, Jaloliddin Manguberdi, Bobur, tarixiy ildizlar, qadriyat, axloq, ma'naviyat.

СЕМЕЙНЫЕ ТРАДИЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ ПАТРИОТИЗМА ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В статье рассматривается значение семейных традиций в формировании патриотизма, духовности человека, которые должны превратиться в нравственное убеждение, опираясь на глубокий разум.

Ключевые слова: Патриотизм, семья, убеждение, родина, Джалолиддин Мангуберди, Бабур, исторические корни, традиции, мораль, духовность, национальная идея.

Семья является благоприятной средой для воспитания патриотического сознания, чувств и убеждений у человека. Это вызвано в первую очередь тем, что она представляет собой своеобразный социально-психологический коллектив, который основывается на близких, доверительных отношениях между супругами, родителями и детьми. Уже в первый период жизни человека семья оказывает воздействие на его сознание и чувственную атмосферу. Патриотическое воспитание, интерес к духовному началу также начинается в семье. В эпоху развития высоких информационных технологий молодежи очень сложно ориентироваться в потоке информации. И дело тут не в отсутствии у родителей времени для воспитания ребенка и бесед со своими детьми. Дело в том, что большая часть семей ограждает детей от трудных задач, работы, духовных усилий. Каждая семья – это свой замкнутый мир, свой быт и своя жизнь, свои радости и печали, заботы и традиции. Патриотизм – одно из наиболее глубоких чувств, сформированных тысячелетиями в национальных традициях нашего народа. Великий мыслитель, основоположник узбекской классической литературы Алишер Навои в своих бесценных произведениях придавал большое значение проблемам воспитания подрастающего поколения в духе глубокого патриотизма. Поэт писал и о семейном воспитании, так как именно оно закладывает основы интеллекта, нравственного и физического здоровья, являющиеся фундаментом патриотизма.

Один из достойных примеров преданности Родине – Джалолиддин Мангуберди – славный сын Отечества,

отстоявший независимость нашего народа в исторические времена в борьбе против завоевателей орд Чингисхана. По мнению Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева, «идея формирования государства с великим будущим под силу лишь сильному молодому поколению, воспитанному в духе высоких нравственных качеств и глубокого патриотизма. В достижении этой исторической задачи лежит внутренний источник высокого морального духа – национальная идея.»

Что же такое патриотизм, где он? В книгах или в семье? Друзья во дворе, дорога от школы до дома, качели на даче, прогулки с отцом на велосипеде – все эти воспоминания очень близкие и родные. Это именно то, что наполняет собой слова «дом» «Родина», укреплению патриотизма способствуют совместные прогулки вместе с родителями. Например, мальчика можно научить разводить огонь, а девочку – плести венки из луговых цветов. Такое времяпровождение запоминается на всю жизнь. Даже если судьба в будущем занесет наших детей очень далеко, они все равно будут трепетно вспоминать эти прогулки в кругу близких людей.

Родители должны помнить, что быть патриотом и любить свою Родину нужно не показательно. Грош цена такой любви, когда после патриотических речей отец «случайно» вытряхивает мусор из кармана посреди улицы. Ученными доказано, что в семьях где родители тратят значительное время на беседы, игры с детьми, дети лучше развиваются. Дети же лишённые возможности общаться с родителями или с одним из них, обладают повышенной чувствительностью, испытывают трудности в отношениях со сверстниками. Если в жизни ребенка

катастрофически мало эмоций, ласки, теплоты резко тормозится его развитие. Только постоянное общение родителей с ребенком способствует установлению глубоких эмоциональных связей, рождает обоюдную радость.

Важный аспект формирования патриотизма в том, что невозможно привить человеку ценности, если родитель этой ценности не ощущает сам. Нельзя насильно научить любить что-либо. Если родители не любят свою родину, свою страну, литературу, культуру, то, сколько бы мы не говорили, ребенок не научится любить. Он научится лишь не искренне повторять что-то за другими, не испытывая при этом собственных патриотических чувств.

Когда мы говорим о патриотизме, особенно в семье, очень часто ребенок становится свидетелем и участником наших разговоров. Задача родителей донести до ребенка, что каждый человек, это не просто ее житель. Дети очень тонко чувствуют ложь и фальшь, поэтому, формируя чувство патриотизма, не надо надевать «розовые очки» и не замечать недостатков, которые есть в любом государстве. Однако маленькому ребенку знать о них пока не обязательно. У него должна формироваться позитивная картина окружающего его мира, без излишних страхов и неопределенности – на то мы и родители. Личность растет, и все темы, о которых говорилось раньше – родословная, история родного края и народное творчество – для него обретают глубину. К ним добавляются новые, интересные и понятные в его возрасте. Важно также помнить, что нельзя переходить ту тонкую грань, где гордость за свой народ переходит в надменное чувство превосходства, что только мы самые лучшие. Воспитываясь на ложной идее патриотизма, ребенок вырастает с чувством собственного превосходства над представителями других стран и народов.

В патриотическом воспитании большое значение имеет пример взрослых, в особенности очень близких людей. На конкретных фактах из жизни дедушек и бабушек, их фронтовых и трудовых подвигов необходимо прививать детям такие важные понятия, как «долг перед Родиной», «любовь к Отечеству», «трудовой подвиг». Имена известных людей увековечены в названиях городов, улиц, площадей, в честь них воздвигнуты памятники. Чем меньше ребенок, тем он эмоциональнее. Чувство патриотизма начинается с восхищения тем, что видит перед собой ребенок, чему он изумляется и что вызывает отклик в его душе... И хотя многие впечатления еще не осознаны им глубоко, но, пропущенные через детское восприятие, они играют огромную роль в становлении личности патриота.

Научные психолого-педагогические исследования показали, что семья и социум (окружение ребенка, детский сад и учебные заведения), имея свои особые функции, не могут заменить друг друга и должны взаимодействовать во имя одного – полноценного развития ребенка. Самое большое счастье для родителя – вырастить здоровых, высоко нравственных граждан страны, заботящихся о родителях и своей семье, научить их правилам общения и умению жить в социуме, заложить в них нравственные основы, которые сделают их более устойчивыми к нежелательным влияниям.

Таким образом, патриотическое воспитание, это идея имеет глубокие исторические корни и основания. В течение веков главной задачей обучения и воспитания молодого поколения считалось формирование «истинного сына Отечества», патриота на примерах подвигов предков. Все мы знаем, что патриотизм это любовь к Родине. Нужно больше уделять внимание

развитию и воспитанию патриотизма детей не только со стороны государства, но и со стороны семьи, прежде всего.

С чего же начинается патриотическое воспитание в семье? С вопросов детей о подвигах предков. В этот момент начинается процесс воспитания знания истории, в том числе знание своей малой Родины. Изучать с детьми места, где живешь, любить бродить по знакомым улицам, знать, чем они славятся, – задача, которая вполне по плечу любой семье. Каждая прогулка может стать средством формирования возвышенных чувств. Исторические музеи нашей страны – еще одно из примеров воспитания патриотизма личности. Все, что можно посмотреть, потрогать, все, что стоит веками. Это может быть увлекательно, если правильно представить. И в рамках семьи это может быть бесконечно интересно.

В памятниках устного народного творчества, древних рукописях представлены бесценные образцы гения и высокой духовности узбекского народа, нравственного совершенствования человеческой личности. Так, в величайшей книге древности "Авесте", появившейся около трех тысяч лет тому назад, даны критерии совершенного человека: "Добрая мысль, доброе слово, доброе дело". Продолжает служить непревзойденным уроком патриотизма в деле духовного воспитания подрастающего поколения уже в XXI веке такое уникальное произведение устного народного творчества, как эпос "Алламыш".

История обладает особым очарованием для ребенка, потому что она заставляет его прорости корнями в ту землю, ради которой жертвовали жизнью его предки. На серьезный вопрос ребенка, «Как погиб мой прадедушка?», нельзя не дать ответа, так как в нем – прямой путь к воспитанию чувства патриотизма у сына и дочери, продолжающих дела родителей, своей родословной. Рассказывая и показывая детям семейные реликвии – памятные предметы, связанные с боевой жизнью или с военной службой своих отцов, дедушек, прадедушек. За каждым таким предметом стоит семейное приращение.

С этого начинается семейная традиция. В эти минуты и часы дети чувствуют себя как бы единым целым, неотделимым от своей семьи. Передается из поколения в поколение знание собственных корней, уважение к своей истории, духовным ценностям, любовь к городу, стране. Что хорошо воспитывает настоящую любовь к Родине.

Один из крупных представителей узбекской литературы Захириддин Мухаммад Бабур в своих произведениях писал о любви к Родине, тоски по родине.

Тяжелые душевные переживания выражаются в ряде рубаи-писем Бабура, как стон сердца.

Нет родины и счастья боле нет,
И ничего уж, кроме боли, нет
Я в этот край пришёл своею волей,
Его оставить силы воли нет

Чужбина - клетка, в ней постыло всё, немило
Давно моя душа, как птица, загрустила.
Что претерпел я здесь, мне трудно описать:
Смывают слёзы глаз с лица письма чернила.

Воспитать патриотов сегодня, это значит обеспечить будущее, завтра. Именно эти цели и задачи должны ставить перед собой педагоги и родители.

Патриотическое воспитание это работа, в которую мы должны вложить часть своей души, часть своего сердца, и пропустить через себя.

Возможности эти кроются во многом: в общности запросов, стремлений, интересов членов семьи, ответственности, помощи, в глубочайших чувствах родительской любви; во-вторых, в семейной среде живым воплощением патриотических чувств, являются его родители – мать и отец

Президент нашей страны отметил: «Следует наладить практику назначения одного классного руководителя в школах с пятого класса. Этот учитель должен стать духовным воспитателем детей до 11 класса, стать для них таким же дорогим и близким, как родители.

Кто сегодня воспитывает нашу молодёжь? Телефон. Информация в телефоне не знает границ, не стучится в нашу дверь. Нужно уделить серьёзное внимание этому вопросу».

Таким образом, чувство патриотизма это положительное эмоциональное отношение к укреплению независимости и свободы Родины. Однако патриотизм не состоит из одного лишь чувства, это как убеждение включает всебя соответствующие понятия, идеалы, взгляды. Любовь к Родине должна стать убеждением.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз.-Т.: —Ўзбекистон| НМИ У, 2017.-27-
2. Мацковский, М. С. Социология семьи. Проблемы теории, методологии и методики / М. С. Мацковский. - М.: Наука, 1989. - 116 с.
3. Великие мыслители о великих вопросах: Современная западная философия./Пер. с англ.-2001..

Xushnudjon URINOV,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: urinovxushnud@gmail.com

TDTrU "Ijtimoiy fanlar" kafedrasini mudiri, professor, falsafa fanlari doktori J. Ramatov taqrizi asosida

MILLIY TA'LIM VA KASB-HUNAR ISLOHOTLARINING YOSHLAR BILIMI VA DUNYOQARASHINI YUKSALTIRISHDAGI O'RNI VA AHAMIYATI

Annotsatsiya

Bugungi kunda mamlakatimizda ta'lim va kasb-hunarga doir islohotlar keng ko'lamda olib borilmoqda. Maqolada milliy ta'lim va kasb-hunar islohotlarining yoshlar bilimi va dunyoqarashini yuksaltirishdagi o'rni va ahamiyatiga doir fikr-mulohazalar ilgari surilgan va ijtimoiy-falsafiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Milliy ta'lim, yoshlar salohiyati, kasb-hunar ta'limi, ta'lim islohotlari, "ta'lim falsafasi", "ta'lim sotsiologiyasi", "ta'lim psixologiyasi", milliy malaka.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF NATIONAL EDUCATION AND VOCATIONAL REFORMS IN IMPROVING THE KNOWLEDGE AND OUTLOOK OF YOUNG PEOPLE

Annotation

Today, reforms in education and profession are being carried out on a large scale in our country. In the article, opinions on the role and importance of national education and vocational reforms in improving the knowledge and worldview of young people were put forward and socio-philosophical analysis was made.

Key words: National education, youth potential, vocational education, educational reforms, "philosophy of education", "sociology of education", "psychology of education", national qualification.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ РЕФОРМ В УЛУЧШЕНИИ ЗНАНИЙ И МИРОВОЗЗРЕНИЯ МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ

Аннотация

Сегодня в нашей стране масштабно проводятся реформы в сфере образования и профессии. В статье выдвинуты мнения о роли и значении национальных реформ образования и профессионального образования в совершенствовании знаний и мировоззрения молодежи, проведен социально-философский анализ.

Ключевые слова: Национальное образование, потенциал молодежи, профессиональное образование, образовательные реформы, «философия образования», «социология образования», «психология образования», национальная квалификация.

Kirish. Kasb-hunar ta'limining ijtimoiy-iqtisodiy roli mezonlar va maqsadlar to'plamidagi markaziy yadro klasteri bilan belgilanadi. Uning hayot faoliyati bilan aloqasi iqtisodiy faoliyatga bevosita yoki bilvosita ta'sir qilish orqali shakllanadi. Bir tomondan, kasb-hunar ta'limining ta'siri insonning rivojlanishi, uning mehnat qobiliyati va xulq-atvoriga ta'siri, ikkinchi tomondan, har bir soha va hayotiy faoliyatdagi ijtimoiy, sohaviy, hududiy foydaliligi bilan belgilanadi. Mamlakatimiz iqtisodiyotida tub yangilanishlarning amalga oshirilishi, respublika iqtisodiyoti asosan xom ashyo tayyorlash yo'nalishidan raqobatbardosh pirovard mahsulot ishlab chiqarish yo'lga izchil o'tayotganligi, mamlakat eksport salohiyatining kengayayotganligi kadrlar tayyorlash tizimini isloh qilishning muhim omiliga aylangan. Shu sababli ham Kadrlar tayyorlash milliy modelining asosiy tarkibiy qismlaridan biri ishlab chiqarish hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekistonda ta'lim va kasb-hunar islohotlarining yoshlar ongi va dunyoqarashini yuksaltirishdagi o'rni va ahamiyatini falsafiy nuqtai-nazardan o'rgangan G.T.Mahmudova[1,2], Sh.O.Madaeva[8], B.M.Ochilova[9], va boshqalarni kiritish mumkin. Olib borilgan tadqiqotlardan ma'lum bo'ladiki, mamlakatimizda kasb-hunar ta'limi muassasalari faoliyatini mehnat bozorining o'zgaruvchan talablaridan kelib chiqqan holda tashkil etish, ularni boshqarishni takomillashtirish, ish beruvchilar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish va yangi

bosqichga muvofiq kadrlar tayyorlashga erishish yo'lida ishlar amalga oshirilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy tadqiqotning sifati va natijasi izlanishda qo'llaniladigan vosita va usullarga bog'liq. Shu bois, fanda tadqiqot vositalari, texnologiyasi va usullariga e'tibor har doim katta bo'lgan. O'rganilayotgan ob'yekt qanchalik murakkab bo'lsa, uning xossalari va qonuniyatlarini ochish uchun qanday vosita, asos yoki usulni ishlatish masalasi dastlab hal qilinishi kerak bo'lgan metodologik muammoga aylanadi. Mazkur muammo xususida mulohaza yuritish metodologiyani, ya'ni, metodologik bilim darajasini (qatlami)ni tashkil qiladi. Tadqiqotimizni davomida ilmiy bilishning qiyosiy tahlil, analiz va sintez, tarixiylik, mantiqiylik, dialektik, kutubxona metodlaridan foydalangan holda mavzuda qo'yilgan muommoni yechishga harakat qilindi.

Tahlil va natijalar. Kasb-hunar ta'limining amaliy metodologiyasi uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tendensiyalari, istiqbolli yo'nalishlari va faol prognozlash jihatlaridan kelib chiqqan holda shakllantiriladi va rivojlantiriladi[5;6-9].

Kasb-hunar ta'limining ijtimoiy-iqtisodiy rolini baholashni iqtisodiy va ijtimoiy hayotda ro'y berayotgan tarkibiy o'zgarishlar va dinamikalar bilan tahlil qilish mumkin. Birinchi navbatda innovatsion mehnatga bo'lgan ehtiyoj va ularning o'zgarish dinamikasi mehnat jarayonida yuzaga kelishi kerak. Shunday qilib, klassik tarzda kasb-hunar

ta'limidagi o'zgarishlarni fanni talab qiladigan odatlar, sohalar va boshqaruv tizimlari dinamikasining o'zgarishi bilan solishtirish mumkin. Ba'zan xizmat ko'rsatish sohasining o'sishi; Agar maishiy iqtisodiyot va bir qator infratuzilma tarmoqlari rivojlanishning yetakchi bo'g'ini rolini o'ynasa, bilimli kadrlarga bo'lgan talab mos kelmaydi. Shu sababli, malakali kadrlar bozorining kengayishi va fundamental sohalarining rivojlanishi bilan kasb-hunar ta'limida tarkibiy o'zgarishlar yuz berishi mumkin. Zamonaviy sharoitda kasb-hunar ta'limi tizimi tijorat manfaatlariga asoslanadi. Xodimlar tashqi bozorlarga kasb-hunar ta'limi olish uchun talabalarni eksport yoki import qilish tijorat faoliyati sifatida kasb-hunar ta'limining kengayishiga va raqobatbardosh kasb-hunar ta'limi markazlarining yaratilishiga olib keladi. Kasb-hunar ta'limining moddiy-texnik bazasi, kadrlar salohiyati, ilmiy salohiyat, iqtisodiy o'sish, kadrlar eksporti va to'lovlar bilan kasb-hunar ta'limi xizmatlari bozorini kengaytiradi. "Ma'lumki yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Ammo biz yashayotgan XXI asrda bu masala haqiqatdan ham hayot-mamot masalasiga aylanib bormoqda"[6].

Jahon tendensiyalari faol ta'sir ko'rsatayotgan mahalliy kasb-hunar ta'limi sohasining hozirgi rivojlanish bosqichini belgilovchi xususiyatlar, bo'lajak mutaxassisning mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lishiga imkon beradi uzluksizlik, integratsiya, demokratlashtirish tamoyillaridan iborat bo'ladi. Kasb-hunar ta'limi ijtimoiy taraqqiyot mahsuli, insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyoti mahsuli bo'lib, uni insoniyatning o'z aqliy taraqqiyoti va mehnat tarbiyasi mahsuli deb ham aytish mumkin. Va bu alohida rivojlanish davrining mahsulidir. Kasb-hunar ta'limi jamiyatga foyda keltiradi, kasb-hunar ta'limidan jamiyat ham manfaat ko'rishi mumkin. Ijtimoiy-madaniy taraqqiyotga ko'maklashish kasb-hunar ta'limining asosiy maqsad va vazifalarini aks ettiradi. Hozirgi zamon kasb-hunar ta'limi tizimi insoniyat jamiyatining uzoq o'tmish tarixida to'plagan tajribasi, olimlar, mutafakkirlar, pedagoglar, ishlab chiqarishning turli sohalaridagi mehnatiga asoslangan. Markaziy Osiyoda mehnat tarbiyasi va mutaxassis kadrlar tayyorlashning fundamental asoslari VIII-XIII asrlardanoq yaratilgan edi.

Ta'lim va fan har doim jamiyatlar hayotida eng ko'p muhokama qilinadigan masalalardan biri bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi. Bu o'z-o'zidan juda tabiiy masala. Chunki insoniyat jamiyati o'zining taraqqiyoti va hayotining farovonligi tafakkurga bog'liqligini va shu tafakkur natijasida yarata oladigan asbob va asboblarni turli vazifalarni bajarishga, o'zi mavjud tabiat sirlarini o'rganishga bog'liqligini o'zining vujudga kelganidan anglab yetgan. Shuning uchun ham ilk kishilar tabiatning o'zini o'rab turgan narsa va hodisalar dunyosini o'rganish yoki tushunish bilan bir qatorda musiqa va qo'shiqlar ham yaratgan. Miloddan avvalgi VI asrda qadimgi Yunonistonda Pifagor maktabiga mansub faylasuflar ijodida buni yaqqol ko'ramiz. Bir tomondan, ular tabiat va jamiyatning yaxlitligini ta'kidlaydilar (falsafa), ikkinchi tomondan, ana shu yaxlitlikni yaratuvchi miqdoriy o'lchovlarni (matematikani) o'rganish bilan, uchinchi tomondan esa tabiat va inson (musiqa) o'rtasidagi uyg'unlikni o'rganish bilan shug'ullanganlar va shu bilan ular o'z oldiga jiddiy muammolarni qo'yanlar. Chunki biz dunyoga uning mavjud yaxlitligida yaqinlashish usulini birinchi marta Pifagor maktabida ko'ramiz.

Ijtimoiy borliq yoki jamiyat hayoti tafakkur, tafakkur va uni amalga oshirish asosida yaratiladi, quriladi va yashaydi. Ammo tafakkur hech qachon faqat tayyor, tizimlashtirilgan, dasturlashtirilgan bilimlar doirasida mavjud bo'lmaydi. Chunki bu bilimlar tafakkurga emas, xotiraga asoslanadi va bunday bilimlar asosida har qanday konkret vaziyatda yuzaga keladigan hayotiy muammoni tahlil qilishda optimal variantni topish mumkin emas. Tayyor bilimlar faqat standart holatlar

va funksiyalarga tegishli. Bu yerda fikrlash jarayoni emas, balki berilgan topshiriqning bajarilishi, ijro etuvchi funktsiya paydo bo'ladi. Bunday holda, insonning o'zi mexanizmga, robotga aylanadi.

Bu fikrlar, chunki hozir biz kompyuter davriga kirdik va kompyuter atrofida katta shovqin bor. Hatto boshqa afsonalar kabi "axborotlashgan jamiyat" afsonasi ham dunyoga keldi. Ijtimoiy hayot axborot bilan emas, balki fikr va ishlab chiqarish bilan belgilanishi unutiladi. Bu shov-shuvda kompyuter ham telefon-telegraf, mashina, samolyot va hokazo ekanligi unutiladi. Texnik yangiliklardan biri bo'lib, bu yangilikning yuki, avvalgilaridan farqli o'laroq, axborotni to'plash, guruhlash, tekshirish, aniqlashtirish va unga asoslangan biznesni qurish uchun chuqur fikrlash qobiliyati kerak. Kompyuter bu fikrni bera olmaydi. Chunki bu inson miyasiga xos xususiyat bo'lib, taxminan yuz milliard miya hujayralarining faoliyati natijasida hosil bo'lgan hodisadir.

Kompyuter - bu ajoyib texnik yangilik, ammo bu texnik yangilikni tafakkur hodisasi yoki butun jarayon sifatida ko'rib chiqish mumkin emas. Fikrlash nutq va suhbat bilan bog'liq bo'lgan hodisa bo'lib, u vaziyatga qarab turli yo'llar bilan berilishi mumkin bo'lgan savollar bilan bog'liq bo'lib, fikrlash qobiliyatini va uning mulohazalarini tekshirishi mumkin. Kompyuter vaziyatga ulanmagan. Makon va vaqtning birligi, ruhiy holat yo'q. Chunki bu shunchaki mexanizm. Shu sababli, jonli suhbat, tushuntirish va mulohazalar bilan almashtirish fikrning qashshoqligiga, faktlarda adashib qolishga va o'zaro o'tishlarni ko'ra olmaslik va munosabatlarga ta'sir ko'rsatishga olib keladi.

Bularning barchasi o'qituvchining ta'lim-tarbiya jarayonida yetakchi roli bilan bog'liq masalalar bo'lib, shuning uchun ham o'quvchining har qanday masalaga mustaqil yondashish qobiliyati qanchalik mustaqil va ijodiy ekanligini faqat o'qituvchi to'liq aniqlay oladi. Bu yerda mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish istalgan natijani bera olmaydi. Chunki bular standart, takroriy ish uchun. Shuning uchun talabalardan imtihon topshirishda kompyuterdan tashqari yana qandaydir usuldan foydalanilgan ma'qul. Ma'lumki, kirish imtihonlarini topshirgan ko'plab abituriyentlar keyinchalik oliy o'quv yurtlarida yomon o'qiydi. Chunki ular o'quv materialini tizimli o'rganishdan ko'ra, testlarga tayyorgarlik ko'rishadi, ko'p takrorlash natijasida uni parcha-parcha qilib eslab qolishadi. Oliy maktabda fundamental va tizimli ravishda o'tiladigan darslarni, bu kurslarning ichki mantiqiy bog'lanishlarini tushunish uchun nafaqat xotira, balki fikrlash qobiliyati ham zarur[7;55-57].

Shuni esda tutish kerakki, ta'lim jarayonida o'rganilganlarning hammasi ham xotirada qolmaydi, ertami-kechmi o'chiriladi va yo'qoladi. Ta'limdan olingan yeng muhim boylik bu fikrlash qobiliyatidir. Mashhur nemis fizigi Verner Geyzenberg ta'lim - bu hamma o'rgangan narsangizni yoki fikrlash qobiliyatini unutganingizda, yerda qoladigan narsadir, dedi. Chunki agar sizda bu qobiliyat mavjud bo'lsa, ularni osongina tiklash va kerak bo'lganda foydalanish mumkin. ta'lim jarayonida o'rganilganlarning hammasi xotirada qolmaydi, ertami-kechmi o'chiriladi va yo'qoladi[8].

Jamiyat o'z o'rnida hisoblanmasligi, uning hayotida u yoki bu o'zgarishlar ro'y berayotganligi sababli, ta'lim hech qachon abadiy belgilangan yagona tamoyil va talablar tizimiga ega bo'la olmaydi. Unda qabul qilingan tamoyillar tizimi har doim mavjud vaziyatdan kelib chiqib, yaqin kelajak uchun hisoblab chiqiladi. Bu odatda ta'lim strategiyasi deb ataladi. Biroq, bu strategiyani ishlab chiqish unchalik oson ish emas. Bu yerda demografiyadan tortib, globallashuv va mamlakatning iqtisodiy, ilmiy-madaniy taraqqiyoti, aholining jismoniy va ma'naviy salomatligigacha bo'lgan barcha jarayonlarni to'g'ri o'rganish, hisoblash, rejalashtirish va

bashorat qilish kerak. Demak, ta'limni rejalashtirish, dasturlash va prognozlash makro va mikroiqtsodiyot, fan, moddiy va ma'naviy madaniyat, menejment, aholi salomatligi (tibbiyot) va hokazo. sohalarida olib borilgan jiddiy ilmiy-falsafiy va sotsiologik tadqiqotlar natijalariga asoslanishi kerak. Ta'limni faqat maktab va o'quv tashkiloti sohasida bajarilgan va qilinadigan ishlar bilan cheklab bo'lmaydi. Chunki bu ishlar mazmuni va maqsadi aniqlangandan keyin tarbiyaviy ishlarni amalga oshirish yoki amalga oshirish bilan bog'liq.

Turli darajadagi ta'lim - bu miya salohiyatining ochilishi uchun, bir tomondan, bu salohiyatning o'z-o'zidan harakat qilishi uchun, ikkinchi tomondan, bu salohiyatni ochish uchun unga tashqaridan berilgan tizimli bilimdir. Albatta, bu bilim oddiydan murakkabgacha beriladi. Bu, bir tomondan, yoshga bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, qobiliyat va moyillik, qiziqish bilan bog'liq. Miyaning potentsialiga kelsak, u hammada bir xil emas va bu yerdagi oq taxta hammada bir xil ekanligini anglatmaydi. Ta'lim, o'qitish va tarbiya jarayoni yesa miyaning kuch-qudratini, qiziqish va maylligini ochib beradi. Majburiy ta'lim bosqichidan keyingi bosqichlar allaqachon to'plangan bilim salohiyati, miya kuchi, moyillik va qiziqishga asoslanishi uchun o'quv jarayoni turli bosqichlarga bo'linadi. Bu yerda majburlash bilan hech narsaga erishib bo'lmaydi. Aksincha, aqliy va jismoniy nogironlikni olish mumkin. Yuqorida "majburiy ta'lim" tushunchasi qo'llanilganda, hammaning bir xil darajada majburiy bilim olishi haqida gap ketmaydi. Bu yerda ta'lim jarayoni bir xil dastur va talablar asosida olib borilgan bo'lsa-da, o'rgatilgan bilimlarni o'zlashtirish turlicha bo'lib, bu fikrga qo'shilish zarur. Bu yerda tushuntirish, turli pedagogik va psixologik usullarni hech qanday zo'rvonlik bilan almashtirib bo'lmaydi. Bizningcha, bu ta'limdagi demokratiyaning o'zagi yoki ta'limning demokratik usulidir.

Tarixiy davrlarning o'zgarishi bevosita jamiyat hayotida sodir bo'layotgan ijtimoiy jarayonlar, yangi ijtimoiy sifat va qadriyatlarining yuzaga kelishi bilan birga kechadi, bu esa hozirgi ijtimoiy vaqtning mazmunini va uning yetakchi omillarini aniqlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Bunday omillarni aniqlash ijtimoiy hayotga ham, uning tobora muhim ahamiyat kasb etayotgan ta'lim sohasiga ham sinergik yondashuvni talab qiladi. Sinergiya - bu har qanday ob'ektga uning tuzilishini tashkil etuvchi barcha elementlarning mavjud tizim doirasidagi o'zaro ta'siri va ta'sirida ularning yagona birligi asosida yondashishdir. Bu yerda boshlang'ich nuqta yoki boshlang'ich nuqta biron bir element, alohida olingan biron bir jihat emas, balki elementlar, jihatlar, xususiyatlar o'rtasidagi munosabatlar edi. Bu yerda boshidan boshlash haqidagi an'anaviy savol nimadan boshlash kerakligi haqidagi savolga aylanadi. Binobarin, sinergizm aniq fan sohalaridan falsafiy fikr va falsafiy yondashuv, metodologiya darajasiga ko'tarilgan yangi fan sohasidir. Biz XX asr oxiri va XXI asr boshlarida yashayotgan hozirgi ijtimoiy davrda fanning ushbu sohasi jadal rivojlanib, tadbiiq etilayotgani bejiz emas. Bu jarayon milliy mentalitetni shakllantirishga katta yordam beradi.

Mentalitet tushunchasi, eng avvalo, aql, tafakkurni bildiradi. Bu aql va tafakkur o'z davrining eng ilg'or fan, texnika va texnika sohalarida, ijtimoiy yo'naltirilgan individual tadbirkorlik ko'nikmalarida namoyon bo'lishi kerak. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati tomonidan nashr etilgan «Falsafa: qomusiy lug'at» da mentalitetga quyidagicha yondashilgan «Mentalitet (lot «mens» aql, idrok) jamiyat, millat, jamoa yoki alohida shaxsning tarixiy tarkib

topgan tafakkur darajasi, ma'naviy salohiyati, hayot qonunlarini tahlil etish kuchi, muayyan, ijtimoiy sharoitlarda shakllangan aqliy qobiliyati».

Ba'zan G'arbning ilm-fanini, texnikasini, texnologiyasini olsak, o'z mentalitetimizni saqlab qolishimiz kerak, deyishadi. Bu mentalitet tushunchasiga yarim yondashishdir. Bu ham yaxshi tilak, orzu. Hammamiz ko'rib turibmizki, hozircha biz g'arbning ilm-fan va texnologiyasini emas, balki ularda tanqid qilinayotgan yengil va befoyda narsalarni o'lyapmiz. lekin biz o'z mentalitetimizni saqlab qolishimiz kerak. Bu mentalitet tushunchasiga yarim yondashishdir. Bu ham yaxshi tilak, orzu. Hammamiz ko'rib turibmizki, hozircha biz g'arbning ilm-fan va texnologiyasini emas, balki ularda tanqid qilinayotgan yengil va befoyda narsalarni o'lyapmiz. G.Xofshetdning «Milliy davlat umumiy mental dasturning manbai» («The nation-state as a source of common mental programming») nomli maqolasida «milliy identiklik ongli darajada ramzlar, an'analar, qahramonlar obrazidan tashkil topgan mental dasturning bir qismidir»[9],- deyiladi.

O'zbekiston ta'limi milliy mentalitetimizni turli darajalarda shakllantirishi kerak. Bu mentalitetning mazmuni kasbiy va maxsus bilimlarni zamonaviy darajada egallash, zamonaviy texnik va texnologik bilimlarni egallash, biror narsa ishlab chiqarish va shu ishlab chiqarishdan olingan daromad bilan yashash, tashabbuskorlik, erkin fikrlash qobiliyati, iroda sifatlarini o'z ichiga olishi kerak. Bu mentalitetning o'zagi faol bo'lish, boshqalardan ajralib turish, o'zini isbotlash va halol, qonuniy hayot kechirish, birovlariga xolisona zarar yetkazmaslik, o'z biznesini qura bilishdan iborat bo'lishi kerak. Mentalitet tushunchasi G'arb intellektual hayotiga ongning aql bilan ma'rifat nuqtai nazaridan aynanlashtirilishiga XX taqozo etgan tuzatish sifatida kiritilgan. Bugungi falsafa, madaniyatshunoslik, publisistikada bu atama xalqlarning o'ziga xos milliy xususiyatlari, madaniyatlarini xarakteristikasi sifatida qo'llaniladi... Madaniyat mentaliteti – ongda va ko'pgina insonlar avlodi xulq - atvorida tarixan shakllangan, o'zida milliy madaniy rivojlanish azaldan davom etib kelayotgan an'analarini birlashtirgan madaniyatning chuqur tizimi» deb talqin etiladi[10;343].

Xulosa va takliflar. Ta'lim tizimimizda falsafaning vazifasi va ahamiyati haligacha to'g'ri tushunilmaganligini afsus bilan ta'kidlash lozim. Shu bois oliy o'quv yurtlarida falsafa soatlari qisqartiriladi, ayrimlarida esa butunlay olib tashlanadi. Falsafa va falsafani o'rgatuvchilarni tenglashtirib bo'lmaydi. Bu yerda falsafani fan sifatida yo'qotish emas, balki falsafadan dars beruvchi kadrlarga talabni oshirish kerak. Shuni unutmash kerakki, falsafa fanini o'rgatmasdan turib, ziyolini tarbiyalab bo'lmaydi. Oliy ta'limning butun mazmun-mohiyati ziyoli bilan birga professional mutaxassis ham tayyorlashdan iborat. Chunki ziyolilar jamiyatning tafakkur va tafakkur qismi, jamiyatni olg'a siljituvchi kuchdir. Ziyolilarga, aqliy tarbiyaga yetarlicha e'tibor va baho bermagan jamiyat o'z taraqqiyotini zaiflashtiradi, muammolarini hal qilishni qiyinlashtiradi. Oqibatda esa takabburlik, sayoz fikrlash va soddalik sodir bo'ladi. Shuning uchun hamisha yuksak ijtimoiy ong, yurt, milliy va davlat darajasida fikrlay oladigan professional mutaxassislarni tayyorlash oliy ta'limning asosiy vazifalaridan biri bo'lgan va shunday bo'lib qoladi. Hozir hamma joyda zamonaviy saviyadagi intellektual yelitani tarbiyalashga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Bu esa nazariy kurslarni, jumladan, falsafani o'qitishni taqozo etadi. Bizga zombi, kiborglar emas, balki mustaqil, chuqur va ishbilarmon ijtimoiy ongga ega aqlli yoshlar kerak.

ADABIYOTLAR

1. Махмудова Г.Т. Туркистонда жадидчилик ҳаракати ва унинг ахлокий-эстетик фикр тараққиётига таъсири: Дис ...фалс. фан. ном. –Тошкент: И.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқук институти, 1996. -136 б.
2. Махмудова Г. Жадидизм ва Туркистонда ахлокий-эстетик фикр тараққиёти. –Тошкент: “DAVR PRESS”, 2006.

3. Мадаева Ш.О. Абдурауф Фитратнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари: Автореф. дис. ... фалс. фан. ном. –Тошкент: ЎзРФА И.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 1996. -27 б.
4. Очилова Б.М. Аждодлар меросига ихлосмандлик ва шахс маънавий-ахлоқий камолоти. Автореф. дис. ... фал. фан. докт. –Тошкент: ЎзМУ, 2005. – 44 б.
5. Terhart, E. Berufsbiographie von Lehrerinnen und Lehrer / E. Terhart // Pädagogik. – 1997. – Ig. 49, № 4.
6. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд.- Тошкент: Ўзбекистон, 2017. -592 б.
7. Тагунова, И. А. (2015). Базовые понятия современных западных теорий обучения и воспитания. Известия Российской академии образования, (3), 55-71.
8. Dubs, R. (1995). Konstruktivismus: einige Überlegungen aus der Sicht der Unterrichtsgestaltung. Zeitschrift für Pädagogik, 41(6), 889-903.
9. Hofstede G. (1996). The nation-state as a source of common mental programming: Similarity a differences across Eastern a. Western Europe. The Future of the nation-state. 19-49.
10. Кравченко А.И. Культурология: Словарь. –М.: Академический проект, 2000.

Nilufar FAYZULLOEVA,

Buxoro tuman 23-umumta'lim maktabi Oliy toifali Tarbiya fani o'qituvchisi

Buxoro Davlat Universiteti dotsenti, f.f.d.(PhD) M.Akhmedova taqrizi asosida

TA'LIM MUASSASALARIDA RAHBAR, PEDAGOG VA O'QITUVCHI O'RTASIDA TARBIYAVIY, TA'LIMIY VA PSIXOLOGIK MUHITNI SHAKLLANTIRISHNING USTUVOR YO'NALISHLARI

Аннотация

Maqola bolalarda ma'lum shaxsiy fazilatlar va xulq-atvor ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida o'quvchilarni ijtimoiy yo'naltirish bo'yicha maktab ishlari tizimiga bag'ishlangan. Maqolada bolalarning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuviga va ularning jamiyatga integratsiyalashuviga hissa qo'shadigan maktab voqealariga misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim, ta'lim muhiti, ijtimoiylashuv, muvaffaqiyat.

PRIORITY DIRECTIONS OF FORMING THE EDUCATIONAL, EDUCATIONAL AND PSYCHOLOGICAL ENVIRONMENT BETWEEN LEADERS, TEACHERS AND STUDENTS IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Annotation

The article is devoted to the system of school work on social orientation of students in order to develop certain personal qualities and behavioral skills in children. The article presents examples of school events that contribute to the successful socialization of children and their integration into society.

Key words: Education, educational environment, socialization, success.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ, ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СРЕДЫ МЕЖДУ РУКОВОДИТЕЛЬЯМИ, ПРЕПОДАВАТЕЛЯМИ И СТУДЕНТАМИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Аннотация

Статья посвящена системе школьной работы по социальной направленности учащихся с целью развития у детей определенных личностных качеств и навыков поведения. В статье представлены примеры школьных мероприятий, способствующих успешной социализации детей и их интеграции в общество.

Ключевые слова: Образование, образовательная среда, социализация, успех.

Kirish. Shaxsni o'rganish bilan shug'ullanadigan fanlarning fundamental muammolaridan biri sotsializatsiya jarayonini o'rganishdir, ya'ni, shaxs qanday va nima tufayli faol ijtimoiy sub'ektga aylanishi bilan bog'liq keng ko'lamli masalalarni o'rganish. "Ijtimoiylashtirish" tushunchasi an'anaviy "ta'lim" va "tarbiya" tushunchalaridan kengroqdir. Ta'lim ma'lum miqdordagi bilimlarni uzatishni o'z ichiga oladi. Ta'lim deganda maqsadli, ongli ravishda rejalashtirilgan harakatlar tizimi tushuniladi, uning maqsadi bolada ma'lum shaxsiy fazilatlar va xulq-atvor ko'nikmalarini rivojlantirishdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ijtimoiylashuv ta'lim, tarbiya va bundan tashqari, shaxsning shakllanishiga, shaxslarning ijtimoiy guruhlarga singib ketish jarayoniga ta'sir qiluvchi o'z-o'zidan, rejalashtirilmagan ta'sirlarning butun majmuasini o'z ichiga oladi. Avvalo, "ijtimoiylashuv" ta'rifini ko'rib chiqaylik. "Amaliy sotsiologiya lug'ati"da quyidagi ta'rif berilgan: "Ijtimoiylashtirish - bu amaliy faoliyatda ma'lum rolni bajarish orqali shaxsni ijtimoiy amaliyotga kiritish, ijtimoiy fazilatlar, xususiyatlarni egallash, ijtimoiy tajribani o'zlashtirish va o'z mohiyatini anglashning murakkab, ko'p qirrali jarayonidir..." Yana bir ta'rif: "Insonning ijtimoiylashuvi - bu madaniyat, ijtimoiy qadriyatlar va me'yorlarni o'zlashtirish orqali uning jamiyatga, turli xil ijtimoiy jamoalarga (guruh, jamoa, tashkilot va boshqalar) kirishi (integratsiyalashuvi) jarayoni, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan shaxsiy xususiyatlarning asosi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ijtimoiylashtirish muammosining dolzarbligi shundaki, zamonaviy jamiyat

bolaga o'z salohiyatini rivojlantirish, sog'lig'ini saqlash va yaxshilashga yordam berishdan manfaatdor.

Bolaning maktabdagi hayoti tartibli va tashkiliy, lekin maktabdan tashqari muhit bir-biriga zid, o'ziga xos va ma'lum darajada o'z-o'zidan paydo bo'ladi. Maktabda va uyda bolaning o'ziga xos mas'uliyati bor va nazorat ostida. Ko'chada u o'zini nazoratdan va mas'uliyatdan ozod his qiladi. Shu sababli, shahardagi vaziyatni hisobga olish va bolalarning bo'sh vaqtini nazorat qilish katta ahamiyatga ega. Yashash joyi talabning shaxsiyatining shakllanishi va rivojlanishiga faol ta'sir ko'rsatadigan mikromuhitning bir qismi sifatida ko'rib chiqilishi kerak. Maktabga kelishidan ancha oldin bola odamlar bilan muayyan munosabatlarga kirishadi. Shuning uchun bolalar bilan ishlashni boshlang'ich maktab yoshidan va birinchi navbatda bo'sh vaqtni tashkil etishdan, bolalarning qiziqishlari va qobiliyatlarini rivojlantirishdan boshlash kerak.

Maktab oila va jamoatchilikning bolalar va kattalar tarbiyasi uchun ijtimoiy qulay muhit yaratish bo'yicha birgalikdagi sa'y-harakatlarini muvofiqlashtirish uchun mo'ljallangan. Bu ta'lim maqsadlari va normal rivojlanayotgan shaxsning tabiiy ehtiyojlari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etadigan shart-sharoitlarni yaratadi.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda ta'lim jarayonining o'quvchi sho'ng'in bo'lgan ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'siri va o'zaro bog'liqligi omili alohida dolzarblik va muhim ahamiyat kasb etdi. Bola va oila muammolari ta'lim muassasasi va o'qituvchini bolalarning haqiqiy himoyachisi bo'lishga majbur qiladi. Ko'rish va tushunish qobiliyati, xotirjam do'stona munosabat, samimiy hurmatli ohang, o'z to'g'riligini yuqtirish qobiliyati katta ta'sir ko'rsatadi,

yaratilish motivlarini shakllantiradi va bolaning hayotiyligini tasdiqlaydi. Bu salbiy his-tuyg'ular va atrof-muhit reaksiyalaridan qalqon bo'ladi. Zamonaviy sharoitda maktabdan tashqari ta'lim imkoniyatlaridan foydalanishga e'tiborni kuchaytirish g'oyat muhim. Bolalar bilan ishlashning yangi shakllari va usullarini izlash kerak.

Shaxsni tarbiyalash, rivojlantirish va ijtimoiylashtirish muammolarini hal qilish uchun maktabda yangi kasblar joriy etildi: pedagogik psixolog, qo'shimcha ta'lim o'qituvchisi, ijtimoiy o'qituvchi. Shaxsning ijtimoiylashuvda ochiq muhitning roli juda katta. U jamiyatning dastlabki g'oyasini, uning turmush tarzini, an'alarini va axloqini shakllantiradi. Bu yerda bola hayotini o'rganadi va ijtimoiy muloqotning birinchi tajribasiga ega bo'ladi. Bugungi kunda tobora ortib borayotgan ijtimoiy ehtiyojni qondirish uchun tarqoq harakatlar va epizodik voqealar kam.

Bunga ijtimoiy pedagogika g'oyalari, xususan, uning o'ziga xos subyektlaridan biri - ijtimoiy o'qituvchining malakasi javob beradi. U o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy ta'limning yaxlit tizimiga kiritilgan bo'lsa, muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishi mumkin. Bunday tizimdan tashqarida u kuchsizdir, chunki usiz u keskin zaiflashadi. Ijtimoiy ta'lim tizim sifatida shaxsni shakllantiradigan, turli narsalarning yaxlitligini shakllantiradigan hamma narsani o'z ichiga oladi. Shubhasiz, maktabsiz odamlar orasida yashashni o'rganish mumkin emas, lekin maktab ta'limi bilan uzviy bog'liqliksiz ijtimoiy ta'lim ham nuqsonli. Ijtimoiy pedagogikaning o'ziga xos maqsadi, mazmuni va tuzilishi mavjud. Uning muhiti nafaqat maktab, oila, hovli, balki butun jamiyat yoki mikrojamiyatdir. Pedagogik ta'sir obyektlari nafaqat talaba va uning oilasi, balki odamlarning katta guruhlari, ko'pincha turli yoshdagi uyushmalar, ya'ni, klublar, seksiyalar, otryadlar. Bunday uyushmalarda hamma narsa ixtiyoriylik, erkinlik va tashabbusga asoslanadi. Jamiyat manfaatlarini markazida shaxs turadi.

U ta'limning oliy maqsadi, insonning yuksak axloqiy (ideal) g'oyasini ifodalaydi, uni tarbiyalash, o'qitish va rivojlantirishga milliy hayotning asosiy subyektlari: davlat, oila, maktab, siyosiy partiyalar, diniy va jamoat tashkilotlari. Ma'naviy-axloqiy rivojlanish, ta'lim va ijtimoiylashuv mazmuni diniy, etnik, madaniy, oilaviy, ijtimoiy an'analarda saqlanadigan va avlodidan avlodga o'tadigan qadriyatlaridir. Talabaning ma'naviy-axloqiy tarbiyasining asosiy qadriyatlaridan biri bu oila.

Maktab va oila o'rtasidagi yaqin hamkorlik uyg'unlik va o'zaro tushunishni yaratishga yordam beradi. Zero, birgalikdagi sa'y-harakatlar bilangina biz bolalar qalbida yovuzlik va axloqsiz ishlarga qarshilik ko'rsatishni tarbiyalashimiz mumkin. Maktab ezigulik va fidoyilik, xayrixohlik va halollik g'oyalarini himoya qilishga o'rgatadi. Shuning uchun o'quvchining o'zini axloqiy xulq-atvorini tashkil etish, uni axloqiy jihatdan qimmatli xatti-harakatlarga undash, ularni jamoaviy, ijtimoiy, ijodiy faoliyatga jalb qilish va muvaffaqiyatli vaziyatga joylashtirish juda muhimdir. Ushbu yondashuv natijasida ijtimoiylashuv jarayonida qadriyatlarini qayta ko'rib chiqish, qayta baholash, ongni qayta qurish, shaxsni o'zgartirish sodir bo'ladi. Bu holat maktab o'qituvchilari va sinf rahbarlarini oilaga jiddiy e'tibor berishni, uni bola rivojlanishida ittifoqchiga aylantirishni majbur qiladi. Biroq yuzaga kelayotgan ko'plab muammolarni muvaffaqiyatli hal etish oila, maktab va jamiyatning o'zaro hamkorligi orqaligina mumkin.

Uning moddiy mavjudligi va turmush tarzi sohasi o'quvchining rivojlanishiga asosiy ta'sir ko'rsatadi. Tabiiyki, oilaning ahvoli, uning atrofidagi kundalik muhit, hayotni tashkil etish bolalarning salomatligi, o'qishi va axloqiga bevosita ta'sir qiladi. Bu omil maktab pedagogik jamoasini oilaga jiddiy e'tibor qaratish, uni bola tarbiyasi va kamolotida ittifoqchi qilish majburiyatini yuklaydi. Zamonaviy

tendensiyalar shundan iboratki, maktablarning ta'lim tizimlari muloqotga va belgilangan vazifalarni konstruktiv hal qilishga ochiq tizimga aylanmoqda. Maktab ta'lim tizimini qurish va o'quvchilarni ijtimoiylashtirishning yo'nalishlaridan biri maktab o'quvchilarining o'zini o'zi boshqarish tizimini rivojlantirishdir. O'zini o'zi boshqarish inson huquqlari mavzusi bilan chambarchas bog'liq. Talabalarning o'zini o'zi boshqarishi kashshoflar tashkiloti davridan kelib chiqqan. Va shuning uchun biz bu haqda noaniq tasavvurga egamiz.

"O'zini o'zi boshqarish" atamasi turli yo'llar bilan talqin qilinadi. Ba'zilar jamoa etakchiligini asos qilib oladi va o'zini o'zi boshqarishni boshqaruv tizimining bir qismi deb biladi. Boshqalar esa o'z-o'zini boshqarishni jamoaviy hayotni tashkil etish shakli sifatida tushunadilar. Yana boshqalar - talabalar uchun barcha maktab ishlarini boshqarishda faol ishtirok etish huquqidan foydalanish imkoniyati sifatida. Ammo bir narsa aniq - o'zini o'zi boshqarishning asosiy ma'nosi shundaki, uning yordamida maktab hayoti ishtirokchilari maktab siyosatiga ta'sir qilish imkoniyatiga ega bo'ladi - bu ta'lim muassasasi ma'muriyatini boshqaradigan qarorlar qabul qilishda ishtirok etish orqali ham, ularning maktab ichidagi jarayonlarni boshqarishda o'z faoliyati.

Talabalarning o'zini o'zi boshqarishi bolalar va o'qituvchilar o'rtasidagi majburiy hamkorlikni talab qiladi. Bolalar, ayniqsa, shaxslararo munosabatlarda muammolarga duch kelsa, kattalarning yordamiga muhtoj. Bu pedagogik tajribaga va psixologik bilimga ega bo'lgan o'qituvchi bo'lib, u jamoada nizolarni o'z vaqtida oldini oladi, bolalar faoliyatini to'g'ri yo'nalishga yo'naltiradi, bolaning muammolarini va o'zini tasdiqlash istagini hal qilishga yordam beradi. O'quvchilarning o'zini o'zi boshqarishining ma'nosi - ayrim bolalarni boshqalar ustidan nazorat qilish emas, balki barcha bolalarga jamiyatdagi demokratik munosabatlar asoslarini o'rgatish, ularni jamoada o'zini, hayotini boshqarishga o'rgatishdir. Va bu ijtimoiylashuvning eng muhim elementlari.

Maktabimiz ta'lim tizimi o'qituvchilar, o'quvchilar, ota-onalar, qo'shimcha ta'lim o'qituvchilari, mahalliy hokimliklar, jamoatchilikning birgalikdagi faoliyatidan iborat. Tashabbus maktabdan eng barqaror va professional tarzda tayyorlangan muassasa sifatida chiqishi kerak. Ta'lim va ijtimoiy masalalar zamonaviy hayotning o'zaro bog'liq va bir-biriga bog'liq ikkita hodisasidir. Hayot ijtimoiy pedagogikani talab qildi: atrof-muhit pedagogikasi, jamiyatdagi munosabatlar pedagogikasi, ijtimoiy ish pedagogikasi. Maktab ta'lim fanlarini integratsiyalash markazi vazifasini bajaradi.

Birgalikda ishlashning maqsadi bola uchun ijtimoiy rivojlanish holatini, muloqot muhitini, hatto juda qiziqarli dars bilan almashtirib bo'lmaydigan faoliyat sohasini yaratishdir. Bunday hamkorlik bolaning huquqlarini ijtimoiy himoya qilish va amalga oshirish, muvaffaqiyatli diversifikatsiya qilish va o'zini o'zi amalga oshirishga qaratilgan. Maktablarda hayotiy vaziyatlarni taqlid qilishga boy o'quv va darsdan tashqari mashg'ulotlar turli shakllarni oladi, ularning eng muvaffaqiyatlisi, tajriba ko'rsatganidek, innovatsion loyihalardir. Shunday qilib, innovatsion loyihalardan biri maktablarda yaxshi an'anaga aylangan "O'quv seminari"dir. Seminardan ko'zlangan asosiy maqsad o'ninchi sinf o'quvchilarini o'rta maktabdagi yangi turmush sharoitlariga moslashtirish va ularni litsey birodarligiga yo'naltirishdir. Seminar har yili belgilangan oyda uch kun davomida o'tkaziladi. Butun vaqt davomida ularga an'anaviy shaklda bo'lmagan fanlardan darslar, sport musobaqalari, psixologik tayyorgarlik va o'yinlar, zukrt musobaqalari, odob-axloq darslari va boshqalar taklif etiladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilish uchun shuni ta'kidlash kerakki, shaxsiy sotsializatsiya jarayoni asosan guruh tajribasi ta'sirida sodir bo'ladi. Shu bilan birga, inson o'zining "men" imidjini boshqalarning u haqida qanday fikrda ekanligi va boshqalar tomonidan qanday baholanishini idrok

etish asosida shakllantiradi. Bunday idrok muvaffaqiyatli bo'lishi uchun odam boshqalarning rolini o'z zimmasiga oladi va o'zining xatti-harakati va ichki dunyosiga boshqalarning ko'zi bilan qaraydi. O'zining "men" obrazini shakllantirish

orqali inson ijtimoiylashadi. Biroq, sotsializatsiyaning yagona bir xil jarayoni va bitta o'xshash shaxs mavjud emas, chunki ularning har birining shaxsiy tajribasi noyob va takrorlanmasdir.

ADABIYOTLAR

1. Andreeva G.M. Ijtimoiy psixologiya. M.: Aspect-Press, 1996 yil.
2. Golodnova L.V. "Ta'lim markazining ta'lim muhiti innovatsion va tadqiqot loyihalari orqali maktab o'quvchilarining ijtimoiy moslashuvi omili sifatida". Rivojlanish dasturi "Ijtimoiy muvaffaqiyat maktabi" ni qurishning innovatsion loyihasi sifatida: Ilmiy va amaliy tajribalar to'plami. - M.: APKiPPRO, 2009.
3. Qodikova O.M. "Maktab miqyosidagi loyiha talabalarning dizayn va tadqiqot faoliyatini boshqarish mexanizmi sifatida". Sergey Yesenin ishiga muhabbat yo'li. M.: APKiPPRO, 2011 yil.
4. Karpuxin O.I. "Rossiya yoshlari: ijtimoiylashuv va o'z taqdirini o'zi belgilash xususiyatlari". Sotsiologik tadqiqotlar. 2000.- № 1.
5. Talabalarni tarbiyalash va ijtimoiylashtirishning taxminiy dasturi. M.: 2009 yil.
6. Amaliy sotsiologiya lug'ati. Minsk: "Universitet" nashriyoti, 1984 yil.
7. Akhmedova Mekhrinigor Bahodirovna. "ANALYSIS AND DIFFERENT INTERPRETATIONS OF THE CONCEPT OF SPIRITUALITY". Indonesian Journal of Innovation Studies, Vol. 18, May 2022, doi:10.21070/ijins.v18i.590.
8. Magdalena NGONGO, Akhmedova Mehrinigor. A Systemic Functional Linguistic Analysis of Clauses Relationship in Luke Gospel Text, Janji Baru Using Kupang Malay. Studies in Media and Communication Journal. Vol.11, 2023. - P. 33-40.
9. Fitria Nur Hasanah, Rahmania Sri Untari, Shofiyah Al Idrus, and Akhmedova Mehrinigor Bahodirovna. Excel in Critical and Creative Thinking in Object-Oriented Programming. H. Ku et al. (Eds.): ICARSE 2022, ASSEHR 748, 2023. - P. 301-305.
10. Hazim Hazim, Ratih Puspita Anggraenni, Akhmedova Mehrinigor Bahodirovna. Altruistic Actions in COVID-19 Corpses Care: Empathy, Modeling, and More. International Conference on Advance Research in Social and Economic Science (ICARSE 2022), 2023/4/27. - P.476-484

Nazokat XAITOVA,

Jizzax davlat pedagogika universiteti boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasida dotsent v.b.

E-mail: nxaitova@gmail.com

Pedagogika fanlari doktori, professor v.b T.Islomov taqrizi asosida

DEVELOPMENT OF LEARNING MOTIVATION OF PRIMARY CLASS STUDENTS USING GAMIFICATION

Annotation

The article discusses gamification, which is considered as one of the most effective ways to develop motivation to learn among elementary school students of general secondary schools. The studies of scientists who conducted scientific research on the possibilities of applying gamification elements to primary education were analyzed. The article emphasizes the need to organize socio-pedagogical activities aimed at forming the basic competencies of a well-developed person in society.

Key words: Primary education, student, motivation, gamification, game technologies.

РАЗВИТИЕ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ПОМОЩЬЮ ГЕЙМИФИКАЦИИ

Аннотация

В статье рассматривается геймификация, которая рассматривается как один из наиболее эффективных способов развития мотивации к обучению у учащихся начальных классов общеобразовательных школ. Проанализированы исследования ученых, проводивших научные исследования, о возможностях применения элементов геймификации в начальном образовании. В статье подчеркивается необходимость организации социально-педагогической деятельности, направленной на формирование основных компетенций развитой личности в обществе.

Ключевые слова: Начальное образование, ученик, мотивация, геймификация, игровые технологии.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING BILISH MOTIVASIYASINI GEYMIFIKASIYADAN FOYDALANISH ORQALI RIVOJLANTIRISH

Аннотация

Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablari boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilish motivatsiyasini rivojlantirishning eng samarali usullaridan biri sifatida qaraladigan geymifikatsiya muhokama qilinadi. Geymifikatsiya elementlarini boshlang'ich ta'limga qo'llash imkoniyatlari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borgan olimlarning tadqiqotlari tahlil qilingan. Maqolada jamiyatda barkamol rivojlangan shaxsning asosiy kompetentsiyalarni shakllantirishga qaratilgan ijtimoiy-pedagogik faoliyatini tashkil etish zarurligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Boshlang'ich ta'lim, o'quvchi, motivatsiya, geymifikatsiya, o'yin texnologiyalari.

Kirish. Ma'lumki, bugungi shiddat bilan rivojlanayotgan zamonaviy jamiyatimizda kompyuter o'yinlari orqali o'qish allaqachon amaliyotga kirib bo'lgan. Bunday ta'limni tashkil etishda o'yinlar simulyatsiya va strategiyalardan foydalanishi mumkin. Ularning asosida maktab o'quvchilari ba'zi sabablarga ko'ra haqiqiy hayotda egallash qiyin bo'lgan tadqiqot yoki amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishlari mumkin. Masalan, o'quvchi o'yin ichidagi vazifani bajarishi va ball to'plash uchun matematika, o'qish va imloni birlashtirishgan tarzda o'rganishi mumkin. Har qanday o'qituvchi o'z o'quvchilarining sinfga zavq, qiziqish, sadoqat bilan, vaqtlarini behuda sarflamasdan va o'quvchilar intizomini nazorat qilmasdan kirishini xohlaydi. Darsga o'yin elementlarini kiritish o'quvchilarning o'qish faoliyatini sezilarli darajada yaxshilaydi. Bu esa o'z navbatida geymifikatsiya texnologiyasining didaktik xususiyatini tasdiqlaydi va geymifikatsiyani o'quv jarayoniga kiritish uchun psixologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Asosiy qism. Bugungi kunda ta'limda o'yin elementlardan foydalanish yangilik bo'lmay qoldi.

O'qituvchilar 17-asrdan boshlab o'yin elementlarini o'z ichiga olgan o'qitish usullaridan foydalanib kelmoqdalar. O'qituvchilarning odatiy darsda yaxshi javob beradigan o'quvchi uchun o'qituvchi sinf jurnali va kundaligida yaxshi va a'lo baholarga qo'yib borishining o'zi bunga yaqqol misol bo'la oladi. O'yin jarayonidan dars jarayonida foydalanishning psixologik jihatiga kelsak, har qanday o'yinning asosiy

xususiyati o'yin o'ynayotgan odamning e'tiborini jalb qilish va uni uzoq vaqt ushlab turish qobiliyati bilan belgilanadi. O'yinning kuchi shundaki, bu o'yinchi vaqt chegarasini yo'qotadi va jismoniy mashqlar, ovqatlanish va hatto uxlash zarurligini unutishi mumkin. O'quvchilar buni qiyinchiliksiz bajarishlari mumkin.

Zamonaviy voqelikning haqiqatlari shundan iboratki, dunyoning barcha mamlakatlarida o'ziga xos siyosiy va ijtimoiy tendentsiyalar paydo bo'ldi. Ular birgalikda ta'lim sifati masalasining dolzarbligi sezilarli darajada oshishiga olib keldi. Bundan tashqari, har xil ta'lim tizimlarini boshqarish samaradorligini oshirish uchun yangi, nostandart yondashuvlarni izlash hamma joyda amalga oshirila boshlandi. Shunday qilib, o'quv jarayonini tashkil qilishning eng yangi texnologiyalaridan biri bu geymifikatsiyadir. Geymifikatsiya nisbatan yangi metodologiya bo'lib, shuning uchun etarli bilimga ega emas, lekin ayni paytda keng ta'lim salohiyatiga ega. U inson hayotining turli sohalarida qo'llanilishi mumkin, ammo so'nggi o'n yillikda u o'rta maktabda o'qitishning eng istiqbolli innovatsion yondashuvlaridan biri sifatida qaraldi.

Hamdo'stlik mamlakatlarida ta'lim tizimida mutaxassislar tayyorlash va ularning malakasini oshirish bo'yicha bir qator tadqiqotlar olib borildi. Mamlakatimiz olimlari D. Shavkueva, E. G. Ovsyannikova, E. Yuldashev, MDH mamlakatlari olimlari T. E. Paksomova, I. Kurylev, L. Varenina, M. G. Ermolaeva, D. N. Kavtaradze, K. D. Ushinskiy, L. E. Popok, O. S. Karzenkova, S. V. Titova, O. V.

Orlova, K. V. Chikrizova O. M. Karpenko, A. V. Lukyanova, A. V. Abramova va boshqalar bolalar va kattalar ta'limiga hissa qo'shdilar. Xorijiy olimlar K. Kapp, L. Koen, L. Manion, K. Morrison, M. Lining ta'limda geymifikatsiya va motivatsiya bo'yicha tadqiqotlar o'tkazdilar.

O'yinlar foydalanuvchi e'tiborini jalb qilish va muammolarni hal qilish uchun o'yin ichidagi fikrlash va o'yin mexanikasidan o'yin bo'lmagan kontekstda foydalanishni o'z ichiga oladi. Ta'limdagi o'yin-bu o'yinni ta'limning turli sohalarida qo'llash jarayoni bo'lib, bu o'yinni o'qitish va tarbiyalash usuli, o'qitish shakli va yaxlit o'quv jarayonini tashkil etish vositasi sifatida talqin qilishga imkon beradi. D. Shavkievaning tadqiqotlari asosan ingliz tilini talab asosida o'qitish jarayonida geymifikatsiyadan foydalanishga bag'ishlangan.

Geymifikatsiyadan ta'lim jarayonida foydalanish quyidagi imkoniyatlarni yaratishi mumkin: axborot texnologiyalari, bu boradagi ilg'or xorijiy tajriba haqida tushuncha hosil qilish va uni amalda qo'llash bo'yicha o'qituvchilarning malakasini oshirish; talabalarning ijodiy qobiliyatlarini, bilimlarini oshirish va kelajakdagi kasbiy mahoratini oshirish imkoniyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi; raqamli texnologiyalar kontekstida o'qituvchilarga o'qitishni samarali tashkil etish, axborot texnologiyalari asosida onlayn va oflayn seminar va treninglar, maxsus o'quv kurslarini tashkil etish va o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ladilar; axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida talabalarning kelgusi mutaxassisliklar bo'yicha kompetensiyalarini o'rganish va ularni amalga oshirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish; raqamli texnologiyalar kontekstida raqamli texnologiyalardan foydalangan holda o'qituvchilarning ijodiy qobiliyatlarining rivojlanish darajasini o'lchash va monitoring qilish asosida tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

E. G.Ovsyannikova o'z tadqiqotida boshlang'ich maktab o'quvchilari orasida musiqaga qiziqishni shakllantirish uchun klub faoliyati jarayonida geymifikatsiyadan foydalanishni o'rganadi. Tadqiqotchining fikriga ko'ra, erta maktab yoshidagi rol o'ynash ushbu turdagi texnikaning eng samarali qo'llanilishi bo'lishi mumkin. Rolli o'yinda bola qahramonlarning hayotiy vaziyatlarini o'ziga xos tarzda o'ynaydi, harakat va faoliyatning ma'nosini tushunadi va kattalarning murakkab ijtimoiy dunyosida hissiy jihatdan o'rganadi. Bolalarning erkin o'yinida qo'rquv, tajovuzkorlik energiyasi va kuchlanish barglari va zaiflashadi, bu haqiqiy munosabatlarni sezilarli darajada osonlashtiradi. Bizning fikrimizcha, ushbu tadqiqot geymifikatsiyaning psixologik ahamiyatini ochib beradi va uning ta'lim va pedagogik salohiyati hisobga olinmaydi. E. Yuldashevning fikricha,

ADABIYOTLAR

1. Orlova O.V., Titova V.N. Gamification as a way of organizing education // Bulletin of the Tomsk State Pedagogical University. 2015. No. 9. S. 60-64.
2. Shavkieva Dilfuza. Pedagogical and conceptual bases of teaching English to students using gamification in the context of digital technologies. Materials of the Republican scientific-practical conference «Innovative technologies for learning foreign languages.» (October 16-17, 2020) - Samarkand.: SamDChTI, 2020.79-p.
3. Khaitova N. Practice of development of students motivation when using gamification //Таълим ва инновацион тадқиқотлар. – 2021. – №. 4. – С. 188-192.
4. Nazokat K. Practice of development of students motivation when using gamification: Khaitova Nazokat, Lecturer of the Department of Methods of Early Education, Faculty of Early Education, Djizak State Pedagogical Institute, Uzbekistan //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2021. – №. 4. – С. 188-192.
5. Sattarov A. R. Organization of independent education in higher educational institutions using mobile learning systems //International Journal of Pedagogics. – 2024. – T. 4. – №. 02. – С. 13-16.
6. Sattarov A. R. Possibility of organizing independent work of students of higher education institution with the help of mobile technologies. – 2022.
7. Botirovich, B. D., Ergashevich, T. K., Eshmirzayevna, M. U., Kholboyevich, A. S., Fayzullayevna, K. N., & Mukhiddinovna, A. U. (2020). The importance of teaching algorithms and programming languages in the creation of electronic education resources. Journal of Critical Reviews, 7(11), 365-368.

o'yinlar amalda o'qitish usuli sifatida azaldan faqat boshlang'ich maktab bilan bog'liq. Tadqiqotchining ta'kidlashicha, so'nggi yillarda innovatsion usullar ko'rinishidagi o'yin texnologiyalari ta'lim bosqichlarida, shuningdek universitetlarda keng qo'llanila boshlandi.

Ba'zi mualliflar ta'limning geymifikatsiyasini o'yinni o'rganish bilan taqqoslaydilar, chunki geymifikatsiya faqat o'rganish kabi o'yin bo'lmagan kontekstda sodir bo'lganda va bir qator o'yin elementlari tizim yoki "o'yin qatlami" ga aylantirilganda sodir bo'ladi. Bu oddiy sinfda o'rganish bilan muvofiqlashtirilgan holda harakat qiladi. Boshqa tomondan, o'yinli ta'limga o'rganishni rag'batlantirish uchun mo'ljallangan o'yinlar kiradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, ta'lim allaqachon qisman o'yinlashtirilgan. Shunday qilib, bolaning mashqni to'g'ri bajarishi uning yaxshi baho olishini belgilaydi va aksincha, u tomonidan bir qator xatolarga yo'l qo'yish yomon baho olishni anglatadi.

Xulosa. O'yin elementlari doimiy mulohazalarni yaratadi, bu esa o'z navbatida "o'yinchi" ning xatti-harakatlarini tuzatishga imkon beradi, ya'ni, o'quvchini qo'shimcha ravishda, materialni o'zlashtirishni optimallashtirishga yordam beradi. Ba'zida o'yinlarni muntazam o'ynash (tizimli, haqiqiy yoki virtual) kabi ishtirok etish o'quvchilar faolligini oshiradi, o'yinning o'zi bizga belgilangan vazifalarni asta-sekin murakkablashtirishga imkon beradi, ya'ni biz oddiy darajadan yanada murakkab darajaga o'tamiz. Bun holat "o'yinchi"larga "o'yin" motivatsiyani oshirishga yordam beradi va yuqori motivatsiya ko'pchilik "qo'rqadigan" eng qiyin materialdan qo'rquvni yengishga yordam beradi. O'yin elementlaridan foydalanish har xil bo'lishi mumkin: masalan, biz "o'yinchi" ga "yaxshi" va "yomon" nishonlarni beramizmi yoki rag'bat olamizmi, barchasi o'yinning ajralmas qismi sifatida qaraladi. O'yinlar odatda kompyuter o'yinlariga xos bo'lgan raqamli texnologiyalardan foydalanish sifatida tushuniladi. Odatda geymifikatsiya kuchli motivatsiya talab qilinadigan masofaviy o'qitishda ko'proq foydali hisoblanadi va u bugungi kunda asosan chet elda ta'lim olishda qo'llaniladi. Chet ellik tadqiqotchilar fikriga ko'ra, kursni muvaffaqiyatli tugatgan foydalanuvchilar ulushi odatda ro'yxatdan o'tgan foydalanuvchilar sonining 7 foizidan oshmaydi. Albatta, bu bosqichda juda kuchli motivatsiyasiz kursga borish juda katta muammo. Hatto boshlang'ich maktabda ham bu muammo masofaviy o'qitishdan kam emas. Ayniqsa, 2019-2020 yillarda COVID-19 pandemiyasi sharoitida, xalq ta'limi tizimi deyarli 70% onlayn ishladi, geymifikatsiyaning roli yanada dolzarb bo'lib qoldi.

Miralisher XASANOV,

O'zbekiston Milliy universiteti Yoshlar bilan ishlash, ma'naviyat va ma'rifat bo'limi boshlig'i

E-mail:miralisherkhasanov@gmail.com

Siyosiy fanlar doktori (DCs), dotsent K.Mirzaaxmedov taqrizi asosida

APPROACHES TO SCIENTIFIC RESEARCH OF POLITICAL INSTITUTIONS AND PROCESSES

Annotation

In this article, the importance of political institutions for the development of the country, the existence of state power, and the fact that the state covers all members of society with its activities, fully expresses the interests of all classes and social groups, and forms a wide management apparatus that regulates various spheres of life. Directions, scientific and theoretical studies of the state as an "institutionalized power" in the management system were based.

Key words: Political institution, political power, mechanism, state power, management institution, institutionalized power, management power, political parties.

ПОДХОДЫ К НАУЧНОМУ ИССЛЕДОВАНИЮ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ И ПРОЦЕССОВ

Аннотация

В данной статье подчеркивается значение политических институтов для развития страны, существование государственной власти, а также то, что государство охватывает своей деятельностью всех членов общества, полностью выражает интересы всех классов и социальных групп, формирует широкий аппарат управления, регулирующий различные сферы жизни. Направления, были основаны научно-теоретические исследования государства как «институционализированной власти» в системе управления.

Ключевые слова: Политический институт, политическая власть, механизм, государственная власть, институт управления, институционализированная власть, управленческая власть, политические партии.

SIYOSIY INSTITUTLAR VA JARAYONLARNI ILMIY TADQIQ ETISHGA BO'LGAN YONDASHUVLAR

Аннотация

Mazkur maqolada siyosiy institutlarning mamlakat taraqqiyoti uchun ahamiyati, davlat hokimiyatining mavjudligi hamda davlat o'z faoliyati bilan jamiyatning barcha a'zolarini qamrab olishi, barcha tabaqalar va ijtimoiy guruhlar manfaatlarini to'la ifodalashi, hayotning turli sohalarini tartibga soluvchi keng boshqaruv apparatini shakllantirishi kabi tadqiqot yo'nalishlari, boshqaruv tizimida aynan davlatga "Institutsionallashgan hokimiyat" sifatidagi ilmiy-nazariy tadqiqotlar borasidagi izlanishlar asoslandi.

Kalit so'zlar: Siyosiy institut, siyosiy hokimiyat, mexanizm, davlat hokimiyati, boshqaruv instituti, institutsionallashgan hokimiyat, boshqaruv hokimiyati, siyosiy partiyalar.

Kirish. Bugungi kunda siyosiy institutlarni o'rganish muammosi siyosatshunoslik, falsafa, huquqshunoslik va sotsiologiya kabi fanlarning eng asosiy muamolaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, siyosiy institutlarning mamlakat taraqqiyoti uchun ahamiyatiga nisbatan qiziqish, bu boradagi tadqiqot yo'nalishlari kun-sayin o'sib, kengayib borayotganligini alohida qayd etmoq lozim.

Ma'lumki, har qanday davlat o'z siyosiy institutlariga ega. Siyosiy tizimning taraqqiyot darajasi siyosiy institutlar soni va ko'rinishlarining faolligiga bog'liq. Hozirgi davrda siyosiy institutlar deganda ma'lum bir tuzilishga va bo'ysunishga ega bo'lgan, vaqt o'tishi bilan tashkilotlar va insonlar o'rtasidagi siyosiy munosabatlarni tartibga soluvchi me'yorlar va qoidalar majmui bilan qayta ishlab chiqarilgan muassasalar, tashkilotlar yig'indisi tushuniladi. Demak, siyosiy institutlar uchlik yaxlitlikka - tashkilot, normalar, munosabatlar yig'indisidan iboratdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Institut" tushunchasi lotincha "institutum", so'zidan olingan bo'lib, "o'rnatish" yoki "ta'sis qilish" ma'nolarini anglatadi. Shu ma'noda institutlarga etimologik jihatdan so'zma-so'z talqinni bergan olim M.Veber bo'lib, u davlatni institutning eng sof misoli sifatida ko'rsatadi va uni ratsional me'yorlar, konstitutsiya, qonunlar va boshqalarga asoslanadigan xulq-atvoriga ega bo'lgan odamlarning hamjamiyatini tashkil qiluvchi sifatida baholaydi[1]. E.Dyurkgeym esa institutlar bir

tomondan, odatlar va e'tiqodlar ko'rinishidagi ideal tashkilotlardan iborat bo'lsa, ikkinchi tomondan, ushbu odatlar va stereotiplar o'z navbatida turli vaqtlar va xalqlarning ijtimoiy tashkilotlari faoliyatida moddiylashadi, deya hisoblaydi[2]. Mana shunday fikrlari bilan E. Dyurkgeym Fransiyada 1950-1970 yillarida bosqichma-bosqich vujudga kelgan fransuz "ijtimoiy institutsionalizm" maktabiga asos soldi[3].

Siyosiy fanlarda odatda, siyosiy institutlarning uch asosiy mazmuni qabul qilingan:

-institutlar siyosiy tuzilma sifatida;

-institutlar siyosiy muassasa sifatida;

-institutlar siyosiy xulq-atvorning barqaror turi sifatida.

Siyosiy institutlar odatda davlat hokimiyati institutlari va bevosita ishtirok etuvchi institutlar turiga bo'linadi. Birinchisiga turli ierarxiy (gorizontal va vertikal) darajalarda davlat hokimiyatini amalga oshiruvchi institutlar kirsa, ikkinchisiga esa, fuqarolik jamiyati tuzilmalari kiradi. Shu bois, siyosiy institutlarning yig'indisi jamiyatning siyosiy tizimini tashkil etadi.

Siyosiy hokimiyat mexanizmi sifatida siyosiy institutlar faoliyatining tabiati, ular foydalanadigan vositalar va usullar bilan belgilanadi. Asosiy hokimiyat instituti - davlat hisoblanib, u davlat hokimiyatining mavjudligini amalga oshiradi[4]. Davlat o'z faoliyati bilan jamiyatning barcha

a'zolarini qamrab oladi, barcha tabaqalar va ijtimoiy guruhlar manfaatlarini to'la ifodalaydi, hayotning turli sohalarini tartibga soluvchi keng boshqaruv apparatini shakllantiradi.

Ma'muriy davlat boshqaruvi nazariyasi evolyusiyasining Fransiyada rivojlangan dastlabki bosqichlaridan biri "institutlar nazariyasi"dir. Parij universitetining professori Moris Dyuverje institutlar nazariyasi borasidagi tadqiqotlar doirasini kengaytirib, uning yo'nalish va xususiyatlarini ochib berishga harakat qildi. "Shu kundan boshlab, yozadi M.Dyuverje-nafaqat qonuniy belgilangan institutlar, balki shu institutlarga o'xshash hamda undan quyida turuvchi boshqaruv institutlari ham o'rganilmoqda"[5].

XX asrning 70-yillari boshida M.Dyuverje institutlarning yangi tushunchasini ishlab chiqdi. U siyosiy strukturalizm nazariyasi ta'siri ostida vujudga kelgan bo'lib, ham o'zining xarakteriga, ham xajmiga ko'ra an'anaviy institut tushunchasidan farq qiladi. M.Dyuverje fikricha, "institutlar-insoniy munosabatlarning mashhur modelidir. Ular institutsional modellar doirasidan tashqarida yuzaga kelgan munosabatlardan farqlanib, ushbu munosabatlar tasodifiy va beqarordir"[6]. Shuning uchun ham, M.Dyuverje ma'muriy davlat boshqaruvida "institutsional" yondashuvni taklif etadi hamda ushbu nazariya orqali Fransiyada "boshqaruvning institutsional konsepsiyasi" shakllana boshlaydi. Bu konsepsiya, davlatning konstitutsiyaviy huquq normasi doirasida ishlab chiqilgan yuridik shaxs sifatidagi talqini o'rni vujudga keldi. Natijada, boshqaruv tizimida aynan davlatga "institutsionallashtirish hokimiyati" sifatidagi ilmiy-nazariy tadqiqotlar vujudga kelgan.

Ma'lumki, davlatning institutsiyaviy unsuri, bu-davlat hokimiyati tizimini amalga oshiradigan pog'onaviy tashkilotlar majmuasidir[7]. Shu ma'noda davlat hokimiyatini amalga oshiradigan tashkilot "davlat hokimiyati organi", "davlat apparati" yoki "davlat boshqaruv ma'muriyati", "davlat boshqaruvi" kabi tushunchalar orqali ifodalanadi.

Institutsionalizm nazariyasi asoschilaridan biri bo'lgan yana bir fransuz professori Moris Oriu "jamiyatni" juda ko'p sonli institutlar yig'indisi deb hisoblaydi[8]. Uning fikricha, ijtimoiy mexanizmlar - bu insonlarni o'z ichiga olgan tashkilotlar yoki institutlar, shuningdek, g'oya, ideal, prinsip bo'lib, bu insonlarning xulq-atvorini ajratib turadigan o'ziga xos vosita bo'lib xizmat qiladi. Agar dastlab u yoki bu shaxslar doirasi birgalikda harakat qilish uchun birlashgan holda tashkilot tuzsa, unda unga kirgan shaxslar o'zlarining birlashgan ongiga singib ketgan paytdan boshlab, u allaqachon institut sifatida paydo bo'ladi. Fransuz huquqshunosi "rahbarlik g'oyasini institutning alohida ajralib turadigan xususiyati", deb hisoblaydi.

Davlat va boshqa ijtimoiy institutlar o'rtasidagi munosabatlar masalasini M.Oriu "tenglar orasida birinchi" g'oyasi orqali tushuntirishga harakat qiladi. Uningcha "davlatga suverenitet sifatida emas, balki institutlar ichida bosh institut sifatida qarash kerak"[9].

Rossiyalik olim S.S.Frolovning fikricha, institutlar - jamiyat a'zolari (aniq bir qatlam misolida) ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladigan, an'analar va bajarilishi lozim bo'lgan o'zaro munosabatlar va ijtimoiy normalarning tartibga solingan ko'rinishidir[10]. Bizningcha, siyosiy institut inson ongi va tafakkurini yo'naltiruvchi o'ziga xos, tartiblashgan yagona mexanizmlar yig'indisi. Jamiyatning taraqqiyoti uning murakkabligi, uning a'zolari, shuningdek, ularni birlashtiruvchi (yo'naltiruvchi) institutlar xilma-xilligi bilan izohlanadi. Siyosiy jarayonlarda ijtimoiy institutlarning muhimligi shundan iboratki, ular jamiyatning siyosiy jarayonlarida bevosita va bilvosita ishtirok etuvchi qatlamni shakllantirishning birlamchi manbasi ekanligidir.

Har qanday institut (siyosiy, ijtimoiy) o'z faoliyatini bevosita institutsiyaviylashuv (davriy qonuniyatlarni asta-

sekin moslashtira borish) jarayoni orqali mustahkamlaydi. Institutsiyaviylashuv - ichki qonuniyatlar va tajribaviy jarayonlar asosida paydo bo'ladigan xatti-harakatlarning nazorat qilish, tartibga solish, shuningdek, boshqarish imkoniyatini beradigan xatti-harakatlar bilan almashinuvidir[11].

G'arblik mashhur olim M.Veber jamiyat istiqbolini bevosita inson omili bilan bog'lagan holda, siyosiy institutlar tarkibini quyidagicha tahlil qiladi[12]:

1) avvalo rasmiylik, ya'ni insonlar o'rtasidagi munosabatlar bevosita belgilab qo'yilgan qonun-qoidalar, ramziy belgilar vositasida birlashadi, barcha a'zolar shu qonun-qoidalarga amal qilishi, ramziy belgilarni hurmat qilishi nazorat qilinadi;

2) instrumental - insonlar o'rtasidagi munosabatlarni ma'lum maqsadlar asosida birlashtirish mexanizmi;

3) konseptual - bu holat insonlarning munosabatlari turli nazariya, aql, empirik bilimlar asosiga qurilgan ko'rinishi;

4) substansional - yuqoridagi jarayon insonning o'z qarashlari, xatti-harakatlari, qadriyatlar, axloqiy me'yorlar asosiga qurilishi.

R.Mills institutlarning tarkibiy qismini ijtimoiy rollarning umumiyligi deya e'tirof etadi[13]. P.Berger esa institutlar tarkibiy jihatlari maxsus, tashkiliylik xususiyatlari bilan ajralib turadigan, ijtimoiy harakatlar uyg'unligini, birdamligini ta'minlovchi maqsadlar to'plamini, masalan, yuridik qonun, nikoh, ijtimoiy qatlamlarni tushunadi[14].

Tadqiqotchilar Dj.Bernard va L.Tompsonlar esa institutlarning tarkibiy qismlarini qoidalar va axloq me'yorlari majmui sifatida e'tirof etishgan.[15] Ayni vaqtda yuqoridagi qarashlar an'anaviy siyosiy institutlar to'g'risida to'liq tasavvurni shakllantiradi, deysiz qiyin. Zero, siyosiy qarashlar asosan ilmiy-nazariy xarakterga ega. Bu o'rinda shuni qo'shimcha qilish mumkin, institutlarning tarkibiy qismlari faqatgina qoidalar va axloq me'yorlarining o'zi bilan cheklanib qolmasdan, balki ularni insonlarning nuqtai nazarlari mohiyatini anglagan holda, jamiyatning umummilliy tamoyillarini to'g'ri yo'naltirish, o'rnatilgan tartib qoidalarga amal qilish madaniyatini shakllantirish kabi muhim vositalar yig'indisi bilan izohlasak bo'ladi.

Buyuk bobokalonimiz Amir Temur o'zining «Tuzuklari»da «Saltanatim binosini islom dini (ijtimoiy institut), to'ra va tuzuk (siyosiy institutlar) asosida mustahkamladim»[16], deb ta'kidlagan.

An'anaviy jamiyat institutlari G'arb manbalarida konservatizm natijasi sifatida talqin etilsa-da, an'anaviy jamiyat institutlari milliy totuvlik, sarhadlar barqarorligi, eng asosiysi, davlat va jamiyat munosabatlarining tayanchi sifatida yuzaga chiqqanligini ko'rsatish lozim.

Siyosiy institutlar jamiyatning asosini tashkil etgan holda, davlat va jamiyat o'rtasida o'ziga xos siyosiy jarayonlarni shakllantirish hamda rivojlantirish omili sifatida alohida ahamiyatga ega. Bu jarayon, ayniqsa, zamonaviylashuv munosabatlariga kirayotgan davlatlar uchun muhim bo'lib, hukumatning qay tarzda shakllanishi hamda uning turli idoralari qanday huquqlarga ega ekanligini, shuningdek, undan qanday foydalanish mexanizmlarini belgilaydi[17]. Siyosiy institutlar har bir jamiyatda yangicha g'oyalarni shakllantirish xususiyatiga ega ekanligi bilan o'zgarishlarda (yangilanishlarda) burilishi yasay oladi. Boshqaruv hokimiyatining ta'sirini oshirishda asosiy mezon vazifasini bajarishi nuqtai nazaridan alohida strategiyaga ega. Bunda ularni qanchalik demokratik tamoyil va qoidalar asosida faoliyat ko'rsatishi muhimdir. Amerikalik siyosatshunoslari X.Lins va A.Stepanlarning tadqiqotida har qanday jamiyatda siyosiy institutlarning transformatsiyalashuvi oxir-oqibatda quyidagi natijalarni ta'minlab beradi: a) faol fuqarolik jamiyati; b) qisman

mustaqil siyosiy jamiyat; v) huquqiy davlat; g) faol davlat va fuqarolik mexanizmi; z) iqtisodiy jamiyat[18].

Amerikalik tadqiqotchi T.Parsonning fikriga ko'ra, «siyosiy institutlar, ayniqsa, davlatning zamonaviylashuv va taraqqiyot jarayoniga kirishuvda avvalo «integratsiyaviylik» xususiyati bilan ajralib turishi hamda yangicha munosabatlarni yo'naltirishda boshchilik qilishi bilan ifodalanadi»[19].

Tadqiqot metodologiyasi. Dunyoda sodir bo'layotgan so'nggi voqea-hodisalar siyosiy institutlarning transformatsiyalashuvi hamda ularning siyosiy munosabatlarga integratsiyalashuvi talabini qo'yimoqda. Shuni ta'kidlash lozimki, ushbu yangilanishlarni o'zlashtirmay hamda chuqur tadqiq etmasdan turib, bugungi globallashuv jarayonida rivojlanishga erishib bo'lmaydi.

Har bir jamiyatda siyosiy institutlarning faoliyati, yo'nalishlari uning tizimi bilan bog'liq ravishda rivojlanishi lozim. Zero, har qanday qoidalar tizimga solingan, tartiblashtirilgan bo'lishi shart. Tizim tushunchasining siyosiy institutlarga xos birinchi belgisi – institutlarning o'zi tartiblashgan qoidalar umumiylik ekanligidir. Bunda tizimning elementi muhim ahamiyat kasb etib, unda ko'ra aniq bir maqsadni amalga oshirishni muvaffaqiyatli yakunlash uchun alohida qismlarga ajratilishi tushuniladi[20].

Jumladan, davlat siyosiy institut sifatida bir qator belgilarga ega va ana shu belgilari orqali ham tavsiflanadi:

Birinchidan, davlat albatta muayan hududga va aholiga ega bo'lgan tashkilot. Davlat hokimiyati muayan hudud va shu hududda yashovchi aholini qamraydi. Davlatning yaxlitligi fuqarolik instituti bilan ta'minlanadi. Har qanday davlat geografik chegaraga ega;

Ikkinchidan, siyosiy hokimiyatning bir turi sifatida davlat jamiyatni boshqarishga ixtisoslashgan ommaviy hokimiyat institutlariga ega: qonunchilik, ijro, sud hokimiyati institutlari. Mamlakatda tartibni saqlash, havfsizlikni ta'minlash va zarur bo'lganda kuch ishlatish uchun armiya, tartibni saqlash va nazorat xizmatlari amal qiladi;

Uchinchidan, davlat ijtimoiy hayotni huquq asosida tashkil etadi. Faqat davlatgina barcha uchun majburiy qonunlar qabul qilish huquqiga ega. Bu talablarni davlat ma'muriy apparat va sudlar yordamida amalga oshiradi;

To'rtinchidan, davlat oliy hokimiyat egasi. Bu - davlat hokimiyati hokimiyatning boshqa turlaridan ustunligi, barcha uchun majburiylik, boshqa hokimiyatlar qarorlarini bekor qila olishida, bir qator mutloq huquqlarga egaligi (masalan, soliq solish, kuch ishlatishga qonuniy huquqi, qonun chiqarish) da namoyon bo'ladi;

Beshinchidan, davlat jamiyat barcha a'zolarining doimiy manfaatlarini ifodalovchi yagona institut. Qolgan institutlar shu ma'noda xususi deb qaralishi mumkin. Masalan, siyosiy partiyalar muayan qatlamlar manfaatini ifodalaydi. Davlat shu tariqa legitimlash instituti hamdir.

Xulosa va takliflar. Yangilanayotgan O'zbekistonda siyosiy institutlar transformatsiyalashuvi, avvalo, bu borada rivojlangan xorijiy mamlakatlarning davlat boshqaruviga oid tajribalarini qo'llash, shu bilan birga, siyosiy institutlar faoliyatini inson manfaatlarini yetakchi o'ringa qo'yish orqali yangi bosqichga ko'tarish masalalari uzoq istiqbolga mo'ljallangan strategik maqsad bo'lishi kerak. Zero, Prezident Sh.Mirziyoev ta'kidlaganidek, «Yangi O'zbekiston orzusi amaliyotga, real voqelikka aylanmoqda. Ammo bu osonlikcha, o'z-o'zidan bo'ladigan ish emas. Yangi jamiyatni barpo etish, avlodlarimiz uchun yorug' kelajakni yaratish ehtiyoji barchamizdan ulkan mas'uliyat, fidoyilik va bunyodkorlikni talab qilmoqda»[21].

Bu jarayon O'zbekistonda siyosiy islohotlarning yangicha tabiatini belgilab beradi. Uning asosiy mazmuni, fikrimizcha, «inson – jamiyat – yangicha siyosiy tafakkur» ko'rinishida aks etadi.

Odatda, institutlar faoliyati aniq bir jamiyat uchun xarakterli bo'lgan siyosiy jarayon sikllari ro'y berib turishini ta'minlaydi. Boshqacha aytganda, umumdavlat, umumjamoaviy qarorlarni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayoni, avvalambor, yetakchi siyosiy institutlar tomonidan amalga oshiriladi. Masalan, demokratik mamlakatlarda siyosiy jarayon, qoidaga binoan, saylovlar sikllariga bog'liq holda shakllanadi va yashaydi. Aholi siyosiy faolligining eng avjiga chiqqan payti davlat hokimiyatining oliy qonun chiqaruvchi va ijroiya organlariga saylovlar davridir.

Institutlarning siyosiy jarayondagi funksiyalarining mufassal modeli taniqli olimlar G.Almond va G.Pauell tomonidan ishlab chiqilgan. Ular siyosiy jarayonda u yoki bu funktsiyani bajarish bilan bog'liq siyosiy o'sish sur'ati va institutlarning beshta funksional bosqichini bir-biridan ajratib ko'rsatdi. Birinchi bosqich-individual va guruhiy manfaatlarini artikulyatsiyalashda ularni ifodalash va funktsiyalar sohibi sifatida guruhiy birlashmalar («manfaatlar guruhlar») ijtimoiy kengliklarga chiqadi. Bunga tadbirkorlar uyushmalari, kasaba uyushmalari kabilarni misol tariqasida keltirish mumkin.

Keyingi bosqich – manfaatlarini agregatsiyalash asosan siyosiy partiyalar faoliyati bilan bog'liqdir. Bunda turli individlar va guruhlar har xil manfaatlarini saralanadi va yaxlit partiyaviy-siyosiy yo'l sifatida (nuqtai nazar) birlashadi. Bu kabi holatlar ommaviy (masalan, sotsial-demokratik) partiyalar misolida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Siyosiy yo'lni ishlab chiqish bosqichida integratsiyalash rolini vakillik va qonun chiqaruvchi institutlar bajaradi. Ular jamoaviy qarorlarni shakllantiradi.

Qabul qilingan qarorlarni amalga oshirish bosqichi asosan ijroiya hokimiyat institutlari faoliyati bilan bog'liq bo'lib, bunda zaruriy tadbirlar amalga oshiriladi va kerakli resurslar izlab topiladi.

ADABIYOTLAR

1. Weber W. Spanmmgen und Krafte im Westdeutschen Verfassungssystem. Humbolt, 1970. - P. 52.
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. М., 1991. - С. 283-284.
3. Современная буржуазная политическая наука: Проблемы государства и демократии // Под общ. ред. Шахназарова Г.Х. М., 1982. Гл. 4. - С.116
4. Соловьев О.М. Политические институты: Учебное пособие. М., СПб., 2003.
5. Duverger M. Institutions politique et droit constitutionnel. // Paris, 1970. P. 7.
6. Duverger M. Sociologie politique. // Paris, 1970. - P.103.
7. Мирзаахмедов К. “Ўзбекистонда давлат бошқаруви жараёнларини демократиллаштириш эволюцияси” мавзусидаги сиёсий фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Т., 2019.
8. Ориу М. Основы публичного права. Монография, ИНФРА -М, 2021 г. ISBN: 978-5-16-011647-1.
9. Ориу М. Основы публичного права. Монография, ИНФРА -М, 2021 г. ISBN: 978-5-16-011647-1. - С. 77.
10. Фролов С. Социология. - М.: Наука, 1994. - С.122.
11. Фролов С. Социология. - М.: Наука, 1994. - С.124.
12. История социологии в Западной Европе и США. – М.: 1993. - С. 180.
13. Чарлз Р. Властвующая элита. -М.: Издательства иностранной литературы. 1959., – С. 17.

14. Бергер П.Л. Приглашение а социологию:Гуманистическая перспектива/Пер. с англ. под. ред. Г.С.Батыгина. -М., 1996. – С.84
15. Bernard J., Thompson L.F. Sociology. Nurses and their Patients in Modern Society.-Saint Louis: The C.V. Mosby Co., 1970. - P.125.
16. Темури тузуклари / форсчадан тарж. А.Соғуний ва Ҳ.Караматов. – Т.: Шарқ, 2005. – Б.64.
17. Джеймс А. Робинсон. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты: АСТ; – Москва; 2015. – - С. 189.
18. Линц Х., Степан А. «Государственность», национализм и демократизация // Политические исследования. 1997. № 5. – С. 9-30
19. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академический проект. 2018. – С. 301.
20. Волкова В.Н., Денисов А.А. Теория систем и системный анализ: учебник для академического бакалавриата. 2-е. – М.: Юрайт, 2014. – С. 616.
21. Ш.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Т: O'zbekiston нашриёти, 2022. – Б. 23.

UDK:371.1:377.3

Marguba KHUDAYBERGANOVA,
Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers National Research University
E-mail: safiyevamarguba@gmail.com

Associate Professor of UzSWLU, P.H. Omanov, Ph.D. in Pedagogical Sciences

BRIDGING LANGUAGE AND PROFESSION: THE ROLE OF INTERDISCIPLINARY COMMUNICATION IN TEACHING CAREER-ORIENTED ENGLISH IN PROFESSIONAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Annotation

This article highlights the importance of interdisciplinary approaches in addressing actual issues of teaching career-oriented English. By integrating language instruction with subject-specific content from various disciplines, educators can create a holistic learning experience that enhances students' language skills while deepening their understanding of their chosen professions. This interdisciplinary approach ensures that language learning is not only linguistically sound but also relevant and meaningful to students' future career aspirations.

Key words: Lingua didactics, Language for Specific Purposes, professional competence, socio-professional, subject-specific content, interdisciplinary approach.

СОЕДИНЕНИЕ ЯЗЫКА И ПРОФЕССИИ: РОЛЬ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ПРЕПОДАВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация

В данной статье подчеркивается важность междисциплинарных подходов в решении актуальных вопросов обучения профессионально-ориентированному английскому языку. Интегрируя обучение языку с предметным содержанием из различных дисциплин, преподаватели могут создать целостный опыт обучения, который улучшает языковые навыки учащихся и одновременно углубляет их понимание выбранной ими профессии. Такой междисциплинарный подход гарантирует, что изучение языка будет не только лингвистически обоснованным, но также актуальным и значимым для будущих карьерных устремлений студентов.

Ключевые слова: Лингводидактика, Язык специального назначения, профессиональная компетентность, социально-профессиональный, предметное содержание, междисциплинарный подход.

XORIJY TIL VA KASB UYG‘UNLIGI: NOFILOLOGIK TA‘LIM YO‘NALISHLARIDA KASBGA YO‘NALTIRILGAN XORIJY TIL O‘QITISHDA FANLARARO ALOQANING ROLI

Аннотация

Ushbu maqolada Kasbga yo‘naltirilgan ingliz tilini o‘qitishning dolzarb muammolarini hal qilishda fanlararo yondashuvlarning ahamiyati tadqiq qilingan. Til o‘qitishni turli fanlar mazmuni bilan integratsiyalashgan holda, o‘qituvchilar o‘quvchilarning til ko‘nikmalarini yaxshilaydigan, tanlagan kasblari bo‘yicha tushunchalarini chuqurlashtiradigan yaxlit ta‘lim tajribasini yaratishi mumkin. Ushbu fanlararo yondashuv til o‘rganish nafaqat lingvistik jihatdan mustahkam bo‘lishini, balki o‘quvchilarning kelajakdagi kasbiy intilishlari uchun ham tegishli va mazmunli bo‘lishini ta‘minlaydi.

Kalit so‘zlar: Lingva didaktikasi, Muayyan maqsadlar uchun til, kasbiy kompetensiya, ijtimoiy-professional, mavzuga oid mazmun, fanlararo yondashuv.

Introduction. In the contemporary era of globalization and enhanced connectivity, the study of foreign languages has become an indispensable component of education systems worldwide. In Uzbekistan, particularly, there has been a concerted effort to integrate the teaching of foreign languages, notably English, across all levels of the education continuum.

Beginning from preschool education and extending through the higher education system and further advanced training, the emphasis on foreign language acquisition is pervasive. At the pre-university level, English instruction typically follows a standardized curriculum, providing students with a foundational understanding of the language.

However, it is at the higher education stage where the approach to teaching English diverges. Here, two distinct pathways emerge: one geared towards philological purposes and the other tailored for specific professions or disciplines, known as Language for Specific Purposes (LSP).

The first track focuses on cultivating future language educators, equipping them with the pedagogical tools and

linguistic proficiency necessary to teach English effectively. This entails a comprehensive study of English literature, linguistics, and language teaching methodologies.

Conversely, the LSP approach targets students pursuing specialized fields or professions, such as engineering, medicine, or agriculture. In this context, English instruction is tailored to meet the specific communicative needs and terminology relevant to their chosen field. This specialized training ensures that graduates are proficient not only in general English language skills but also in the specialized vocabulary and discourse conventions essential for their professional endeavors.

By offering these dual pathways for English language instruction at the higher education level, Uzbekistan endeavors to equip its students with the linguistic competencies required to navigate an increasingly interconnected global landscape and contribute effectively to their chosen fields of expertise.

Clearly the students need to develop their language proficiency sufficiently to enable them to undertake studies at university level and to be able to function adequately in the

language. This entails an evaluation by the Tutors of the language skills and study skills necessary and assigning priorities to them.

Professional lingua didactics, as articulated by A.K. Krupchenko, emerged in response to a palpable societal need for individuals across diverse domains to acquire foreign language proficiency, primarily as a means of facilitating international communication and knowledge exchange within their respective fields.[1] This pedagogical approach finds its roots in the pioneering work of T. Hutchinson and A. Walters, who laid the foundation for teaching English tailored to specific professional contexts, aptly termed "English for Specific Purposes" (ESP).

ESP represents a departure from conventional language instruction by prioritizing the acquisition of language skills and competencies directly relevant to learners' vocational or academic pursuits. Unlike traditional language learning paradigms, which often focus on general linguistic proficiency, ESP emphasizes the targeted development of specialized vocabulary, discourse conventions, and communicative strategies specific to particular disciplines or professions.

By aligning language instruction with the practical needs and communicative demands of specific professional contexts, ESP enables learners to swiftly acquire the linguistic tools necessary for effective communication within their respective fields. Whether in medicine, engineering, business, or other specialized domains, ESP equips individuals with the linguistic dexterity to navigate complex technical jargon, engage in professional discourse, and participate meaningfully in international exchanges of knowledge and expertise.

In essence, professional lingua didactics and the ESP framework represent a concerted effort to bridge the gap between language learning and professional practice, recognizing foreign language proficiency as an essential tool for fostering global collaboration, innovation, and advancement across diverse sectors of society.

The exploration of professional language didactics unveils a rich historical lineage and a robust set of guiding principles. Delving into Western language didactics literature, one encounters a trove of over 300 works dedicated to unraveling the intricacies of professional language instruction. These works elucidate fundamental principles that underpin the field of professional language didactics, elucidating its integrative, multi-level, modeling, variability, communicative, modular, and professionally-oriented nature.

At its core, professional language didactics embodies an integrative approach that synthesizes various linguistic elements and skills essential for effective communication within specific professional contexts. This integrative ethos extends to encompassing multiple levels of linguistic proficiency, catering to learners with diverse backgrounds and aptitudes.

Central to professional language didactics is the principle of communicativeness, emphasizing the practical application of language skills in real-world contexts to foster meaningful interaction and exchange. The modular nature of instruction allows for flexibility and customization, enabling educators to tailor language learning experiences to meet the specific needs and objectives of learners.

Above all, professional language didactics is inherently geared towards cultivating language proficiency that is not only linguistically sound but also professionally relevant and strategically oriented. By adhering to these guiding principles, educators can empower learners to navigate the complexities of their chosen professions with confidence and competence, laying the groundwork for successful communication and collaboration in the global arena.

Professional lingua didactics, as a subset of lingua didactics, is intricately intertwined with various disciplines, drawing upon the principles and insights from didactics, professional pedagogy, professional psychology and psycholinguistics, linguistics, and communication theory, among others. [2]

By integrating insights from these multidisciplinary fields, professional lingua didactics offers a comprehensive framework for language instruction that addresses the complex interplay of linguistic, psychological, pedagogical, and communicative factors inherent in professional language learning and communication.

A.K. Krupchenko delineates the primary objectives of professional lingua didactics, emphasizing the development of theoretical and methodological underpinnings essential for effective language instruction within specialized domains. These objectives encompass several key areas:

Firstly, professional lingua didactics endeavors to establish a robust theoretical framework that elucidates the principles governing language instruction tailored to specific professional contexts. This involves synthesizing insights from linguistics, pedagogy, psychology, and other relevant disciplines to inform the design and implementation of instructional strategies.[3]

Determining the content of foreign language professional training entails identifying the linguistic competencies, sector-specific vocabulary, and communicative skills necessary for success in specialized domains.

Lastly, considerations regarding educational and methodological support, as well as the integration of technical means, underscore the importance of leveraging resources and technology to enhance the efficacy and accessibility of vocational foreign language instruction.

By addressing these multifaceted tasks, professional lingua didactics aims to equip educators with the tools and insights necessary to facilitate meaningful language learning experiences that empower learners to thrive in their chosen professions.

A.N. Kuznesova elaborates on the core and ancillary principles of professional lingua-didactics, emphasizing the pivotal role of creating a socio-professional environment conducive to effective language learning. Central to this approach is the integration of the competence-based paradigm, which emphasizes the acquisition of practical skills and knowledge essential for professional success.

Key among the main principles outlined by Kuznesova is the recognition of the integrative and interdisciplinary nature of professional language instruction. This entails bridging language learning with the broader context of learners' professional domains, fostering the development of comprehensive competences necessary for effective communication within specialized fields.

Additionally, Kuznesova underscores the importance of considering learners' age, addressing individual learning challenges, and ensuring the modularity and coherence of language teaching methodologies. Moreover, the incorporation of original and authentic materials further enriches the learning experience, providing learners with exposure to real-world language usage and situational contexts relevant to their professional aspirations.

By adhering to these principles, educators can create dynamic and engaging learning environments that cater to the diverse needs and objectives of learners, while also equipping them with the linguistic proficiency and professional competences requisite for success in their chosen fields.

Professional linguo-didactics emerges as a multifaceted discipline that delves into the theoretical underpinnings and practical methodologies of teaching language within specialized professional contexts. At its core,

professional linguo-didactics encompasses the systematic study of the principles governing language instruction tailored to the unique communicative needs and professional requirements of learners.

Central to the discipline is the exploration of theoretical frameworks that underpin effective language teaching methodologies. This involves examining linguistic theories, pedagogical models, and psychological insights to inform the design and implementation of instructional strategies aimed at fostering linguistic proficiency within specific vocational domains.

In essence, professional linguo-didactics serves as a comprehensive science that integrates theoretical insights with practical methodologies to advance the understanding and implementation of effective language instruction within specialized professional domains, thereby empowering learners to communicate proficiently and confidently in their chosen fields.

G. Dadamirzaev and K. Faizullaev's investigation into the content, form, and means of teaching foreign languages within the context of specialized subjects underscores the fundamental principle of professional lingua didactics: the integration of language instruction with specialized domains.[4] This integration is commonly referred to as interdisciplinary connection, wherein disparate educational subjects are linked or interconnected to enhance learning outcomes.

Interdisciplinary connection involves weaving together various academic disciplines, such as language learning and specialized subjects like science, engineering, or business, to create a cohesive and synergistic educational experience. By integrating language instruction with the content and concepts of specialized subjects, educators can foster deeper comprehension, enhance retention, and facilitate practical application of language skills within professional contexts.

This approach transcends traditional language learning paradigms by contextualizing language instruction within the realms of learners' professional interests and aspirations. For example, teaching English through the lens of engineering may involve incorporating technical vocabulary, case studies, and project-based learning activities relevant to engineering principles and practices.

In essence, G. Dadamirzaev and K. Faizullaev's research underscores the importance of interdisciplinary connection within professional lingua didactics, emphasizing the synergistic relationship between language instruction and specialized subjects in fostering effective language learning and professional development.

In his work, A. Hasanov delineates four distinct types of interdisciplinarity within the context of professional education, each serving a unique purpose in shaping the holistic development of future specialists.

Firstly, methodological and conceptual relevance interdisciplinarity involves integrating diverse disciplinary perspectives to cultivate a broad outlook and intellectual flexibility in learners. By drawing from various fields, this approach encourages students to critically analyze complex issues from multiple angles, fostering a well-rounded worldview essential for success in today's interconnected world.

Secondly, interdisciplinary content affiliation focuses on updating knowledge and skills pertinent to a particular field or profession. Through the integration of current research findings, industry trends, and practical applications, learners gain a comprehensive understanding of their chosen field, ensuring relevance and currency in their educational pursuits.

Lastly, methodical relevance interdisciplinarity emphasizes the practical application of knowledge and skills in future professional activities. By establishing clear connections between academic content and real-world professional contexts, this approach enhances learners' ability to transfer theoretical understanding into practical solutions. Through hands-on experiences, simulations, and case studies, students develop the problem-solving abilities and critical thinking skills required for success in their chosen professions.

Overall, Hasanov's typology of interdisciplinarity underscores the multifaceted nature of professional education, highlighting the importance of integrating diverse perspectives, updating content, fostering personal qualities, and facilitating practical application to prepare future specialists for the challenges of the modern workforce.

Conclusion. Interdisciplinary communication plays a pivotal role in teaching foreign languages within professional educational institutions, fostering a dynamic and immersive learning experience that enhances students' proficiency and motivation. By incorporating authentic materials directly relevant to students' chosen professions and industries, language training becomes more than just linguistic acquisition; it becomes a conduit for enriching their understanding of specialized subjects and fields.

The utilization of authentic materials, such as industry reports, case studies, and technical documents, not only enhances students' language skills but also deepens their knowledge of their respective specialties. This integration of language learning with subject-specific content ensures that students are not only proficient in English but also well-versed in the intricacies of their chosen fields.

In essence, interdisciplinary communication in teaching foreign languages within professional educational institutions serves as a powerful tool for enriching students' knowledge, enhancing their language skills, and increasing their motivation. By integrating language learning with subject-specific content and addressing students' professional needs, educators can cultivate a learning environment that prepares students for success in their chosen fields.

ADABIYOTLAR

1. Krupchenko A.K., Kuznetsov A.N. Professional lingvodidaktika asoslari (monografiya). Akademiya APK va PPRO - M., 2015. - 232 p.
2. Krupchenko A.K., Kuznetsov A.N. Professional lingvodidaktikaning boshlanishi: Monografiya. Lambert Akademik nashriyoti. - M., 2011. - 215 b.
3. Kuznetsova I.V. SVE Federal Davlat Ta'lim Standartining umumiy kompetentsiyalarining qo'llanilishi va Oliy Ta'lim Federal Davlat Ta'lim Standartining universal kompetentsiyalari // Yaroslavl Pedagogika byulleteni.
4. Xoshimova D.U. Rus tilining zamonaviy faoliyati va tillararo o'zaro ta'sirlar kontekstida lakunalarni o'rganishning lingvistik va didaktik asoslari: Diss. dok. ped. Fanlar. -T., 2017. - 209 b.

Abdulaziz XUJAQULOV,
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti katta o'qituvchisi
E-mail: kundalikkun@mail.ru

"TIQXMMI" Milliy tadqiqot universiteti Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti dotsent, PhD Eshdavlatov Akmal Eshpo'latovich qarizi ostida

QISHLOQ XO'JALIGI SOHASIDA BO'LAJAK MUTAXASSISLARNI KASB TANLASH VA KASBIY SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

Annatsiya

Maqolada, qishloq xo'jaligi sohasida kasb tanlashga yo'naltirish, agrar sohaning ahamiyati, qishloq xo'jaligi sohasida erishiladigan yutuqlar tahlil qilingan va shaxsning kasb tanlash jarayonidagi kasbiy ta'limga tayyorlanish, shuningdek kasbiy faoliyat jarayonidagi rivojlanish orqali kasbiy shakllanishi, kasbiy shakllanish yo'li va tezligi bir guruh ya'ni yosh, individual-psixologik, kasbiy texnologik va ijtimoiy-iqtisodiy omillarga bog'liqligi bayon etilgan. Shuningdek bizning ishimizda qishloq xo'jaligi sohasida ishlovchilarning o'z kasbini sevib, faoliyati natijasida katta hosil olinsa, chorva mollari yaxshi semirtirilsa, fermerning mehnati unga nafaqat sezilarli darajada moddiy, balki ma'naviy qoniqish keltirishi aniqlangan.

Kalit so'zlar: Psixologik, agrar, mehnat, xususiyat, soha, tadqiqot, kasb, shakllanish, tadqiq, jarayon, rivojlanish, individ.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫБОРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В ОБЛАСТИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Аннотация

В статье даны рекомендации по выбору профессии в сфере сельского хозяйства, важность аграрного сектора, анализируются достижения в области сельского хозяйства и подготовка к профессиональному образованию в процессе выбора человеком профессии, а также профессиональное становление через развитие в процессе профессиональной деятельности, констатируется, что путь и скорость профессионального становления зависят от одной группы - возрастных, индивидуально-психологических, профессионально-технологических и социально-экономических факторов. Также в нашей работе установлено, что если работники сельского хозяйства любят свою профессию и получают в результате своей деятельности большой урожай, если скот хорошо откормлен, труд земледельца приносит ему не только значительный материал, но и духовное удовлетворение.

Ключевые слова: Психологический, аграрный, трудовой, особенность, область, исследование, профессия, становление, изучение, процесс, развитие, индивидуальный.

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF PROFESSIONAL CHOICE AND PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS IN THE FIELD OF AGRICULTURE

Annatsiya

The government provides recommendations on the choice of professions in the field of agriculture, the importance of the agricultural sector, analyzes achievements in the field of agriculture and preparation for vocational education in the process of choosing a profession by a person, as well as professional development through development in the process of professional activity, it is stated that the path and speed of professional development depend on one group - age, individual psychological, professional-technological and socio-economic factors. Our work has also established that if agricultural workers love their profession and receive a large harvest as a result of their activities, if the livestock is well fed, the farmer's work brings him not only significant material, but also spiritual satisfaction.

Key words: Psychological, agricultural, labor, feature, area, research, profession, formation, study, process, development, individual.

Kirish. Respublikamiz aholisining aksariyati agrar xo'jalik sohasi bilan shug'ullanayotganligi tufayli uning tarmoqlariga oid mutaxassislarni tayyorlash uchun kasbning psixologik xususiyatlari, mehnat ko'nikmalari va malakalari bilan bo'lg'usi ixtisos egalarini qurollantirish muhim ijtimoiy vazifalardan biridir. Bo'lg'usi agronomni kasbiy tayyorlash, kasb-hunar oldiga qo'yiladigan talablarga mutanosib insonlar qilib shakllantirish davlat ahamiyatiga molik muammo bo'lib hisoblanadi. O'zbekistonning issiq iqlim sharoitining biologik-tibbiy jihatlari birmuncha o'rganilganligiga qaramay, ularning mexanizmlari, akseleratsiya hodisasi, qishloq aholisining jismoniy rivojlanishi, mehnatkashlarning issiq sharoitga moslashishlari, mehnatni tashkil qilishning oqilona yo'llari, mehnat unumdorligini oshirishning samarali usullari, ekologiyaning o'zgarishiga o'xshash muammolar qariyb o'rganilmagan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishning asoslari bo'yicha darsliklar yaratgan olimlar U.S.Nishonaliyev, D.Yormatova, T.X.Ikromov, U.Xoldorov, I.Husanov va boshqa olimlarning ishlaridan mehnat ta'limiga moslashtirilgan holda, tarixiy va zamonaviy, uslubiy-ilmii va ommabop materiallardan, barcha ensiklopediyalardan foydalanish orqali kengaytirilgan darslik tuzishgan. Tuzilgan darslik asosan qishloq xo'jalik ekinalari va hayvonlarni parvarish qilish texnologiyalarini yoritishga qaratilgan.

Zamonaviy fermer qishloq xo'jaligi sohasi bo'yicha tanlagan yo'nalishi va egallagan kasbiga muvofiq, eng kamida, ishbilarmon va o'z kasbining ustasi bo'lishi lozim. Siz qishloq xo'jaligi yo'nalishida xohlagan kasbni egallashingiz mumkin (agronom, chorvador, zootexnik, asalarichi va shunga o'xshash). Agar sizda ishbilarmonlik

xususiyati, qobiliyati bo'lsa, qishloq xo'jaligi sohasida o'z biznesingizni tashkil eting, lekin yaxshi biladigan va tushunadigan sohangizda.

Qishloq xo'jaligi mutaxassisidan fermerning farqi shundaki, u – o'zi o'ziga direktor. U fermer xo'jaligini xususiy firma sifatida ochadi. Ko'p hollarda asosan o'zining oila a'zolari va yaqin qarindoshlari ishlashadi. Oldin qishloq xo'jaligida turli lavozimda ishlaganlar orasida: "O'zim uchun ham ishlab ko'ray", - degan maqsadda fermer bo'lganlar ham ko'p uchraydi.

Tajribali fermerlar bugun dehqonchilik bilan birga chorvachilik va boshqa bir qancha yo'nalishda ish olib bormoqdalar. Aytaylik, bankdan maxsus kredit olib, kichkina chorvachilik majmuasini qurish. Albatta, chorvaning har bir turi bo'yicha ularni boqish sharoiti ham zarur. Chorva turini tanlashda, xo'jalikning joylashgan joyi ham muhim ahamiyatga ega. Qayerdadir qoramol, qayerdadir qo'ychilik bilan shug'ullanish foydali. Bugun fermerlar baliqchilik, hattoki, oshxona va restoranlar katta hohish bilan oladigan bedana go'shti va tuxumini ham etishtirmoqdalar. Turli xildagi kolbasa va dudlangan go'sht mahsulotlarining aksariyati ham fermerlar mehnatining mahsulidir.

O'z - o'zidan savol tug'iladi: agar rivojlanish istiqboli shunchalik aniq va keng bo'lsa, nega O'zbekistonda fermerlik shu kunga qadar mehnat unumdorligi bo'yicha chet ellik hamkasblari darajasiga chiqa olmayapti? Mamlakatimizda mehnat unumdorligi bo'yicha chet el fermerlaridan o'zib ketganlar ham kam emas. Bu holda ko'p narsa fermerlar safini to'ldiradiganlarning shaxsiy va kasbiy darajasiga bog'liq. Axir, dehqonchilik ishi, hatto barcha qulayliklar muhayyo bo'lgan taqdirda ham, oson emas. Lekin oziq-ovqat doimiy iste'mol tovari (moli) va oxirgi o'n yillarda ularning qiymati, nooziq-ovqat mahsulotlariga nisbatan ko'proq va tezroq oshmoqda. Agar bugungi kunda fermer yetishtirgan mahsulot sotuvi muammosi bo'lmaganda edi, fermerga faqat sidqidildan aql bilan o'z xo'jaligida mehnat qilish qoldi, xolos. Lekin buning uchun maxsus agronomiya, chorvachilik bo'yicha oliy ma'lumotli fermer ham o'zining malakasini muntazam oshirib borishi zarur. Maxsus jurnallar o'qishi, agrotexnik konferensiyalar, ko'rgazma-yarmarkalarida ishtirok etishi, o'zining hamkasblari bilan internet orqali maslahatlashib turishi kerak. Bu kasb eng mas'uliyatli va kattiq mehnatni talab etadigan kasblardan biridir.

O'quvchilarning individual tipologik xususiyatlari, yoshi va jinsini hisobga olgan holda ularning har birini oqilona kasbga yo'llash shaxs psixologiyasining muhim vazifalaridan biridir. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyat qurish to'g'risidagi hujjatlarda o'quvchilarni mustaqil kasb tanlashga (o'z imkoniyatlarini o'zi baholash orqali) o'rgatish juda muhim va zarur vazifa ekanligi ta'kidlanadi.

Shunga ko'ra psixolog olimlar, metodistlar, tashxis markazi xodimlari keng jamoatchilik bilan birgalikda kasbga doir bilimlarni keng tashviqot qilishlari, kasb- kor tanlashga oid yo'l-yo'riqlar va metodlar ishlab chiqishlari, kasb tanlash maslahatlari rasmiy shoxobchalari kengaytirilishi, professiogramma, profессиография, psixogrammalar ko'lami orttirilishi lozim. Keyingi yillarda o'tkazilgan kuzatishlar Respublikamizda yoshlarni agrar kasbga yo'llash sohasida talay kamchiliklar borligini ko'rsatdi. Agrar sohadagi kasblarga bag'ishlangan o'quv-uslubiy adabiyotlar va kasb-hunar to'g'risidagi kinofilmlar kamligi, psixologik-diaagnostik tadqiqotlar o'tkazishga yordam beradigan zamonaviy apparat va asboblarni ta'minlash yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi, shaxsning muayyan kasbga yaroqliligini aniqlash borasida ilmiy-tadqiqot ishlari yetarlicha olib borilmayotganligi shunday kamchiliklar jumlasiga kiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Kasb psixologiyasi shaxsning kasbiy jixatdan shakllanishini o'rganadi. Bunda shaxs rivojlanishi kasbiy shakllanishi sifatida ko'rib chiqiladi. Kasb psixologiyasi-mehnat psixologiyasining kasblarni psixologik komponentlarini yoki muayyan kasbda ishlovchilarga nisbatan quyiladigan psixologik talablarni o'rganish xamda ilmiy tahlil qilish bilan shug'ullanuvchi bo'limidan iborat.

Shaxsning psixomotor motivatsion va kognitiv sifatlariga e'tibor berilgan holda kasbiy yutuqlarga asosiy e'tibor qaratiladi. Inson va uning kasbi o'rtasidagi, shuningdek, kasbiy vazifasi va kasblar olami tuzilmasi o'rtasidagi munosabatlar tahlil kilinadi. Kasb psixologiyasi inson uchun kasbiy faoliyatning axamiyatini o'rganib, shaxsning kasbiy shakllanishini tadqiq etadi, shuningdek, yoshlikda kasbiy tasavvurlarni rivojlanishini, kasbiy yetuklik determinantlarini ayniqsa, kasbga kirishish va uning xayotga bo'lgan ta'sirini o'rganadi. Kasb psixologiyasining muhim aspektlari - bu kasbiy faoliyatning taxlili, kasbiy maqsadlar, vaziyatlar, qiyinchiliklarini o'rganishi, kasbiy talablarni aniqlashdan iborat.

Kasb psixologiyasining asosiy kontseptual qoidalari quyidagi jadvalda aks ettirilgan.

Asosiy tushunchalar	Kontseptual qoidalar
Kasbiy shakllanish	Kasbiy shakllanish - bu shaxsning kasb tanlash jarayonidagi kasbiy ta'limga tayyorlanish, shuningdek kasbiy faoliyat jarayonidagi rivojlanish xisoblanadi.
Kasbiy shakllanish turlari	Kasbiy shakllanish yo'li va tezligi bir guruh omillar bilan belgilanadi. Ularga yosh, individual-psixologik, kasbiy texnologik va ijtimoiy-iqtisodiy omillarni kiritish mumkin.
Kasbiy rivojlanish	Kasbiy rivojlanish - bu yo'nalish salohiyat va muxim kasbiy sifatlarining boyib borishi, mehnat faoliyatini samaradorligini oshirib borish bilan belgilanadi.
Kasbiy shakllanishining psixologik jixati.	Shaxsning kasbiy rivojlanish va kasbiy jixatidan o'zini topa olish uchun o'z ustida ishlashi va turli masalalarni hal qilish uchun bor kuchini sarflash, shart-sharoitlar xamda imkoniyatlar yaratish, kasbiy va shaxsiy rivojlanishdagi destruktiv an'analarni o'zlashtirishda kishilarga psixologik madad va yordam ko'rsatish.
Kasbiy jixatdan o'zini anglash	Insonning kasbni psixologik imkoniyatlarini kasbiy faoliyat mazmuni va talablari bilan bo'lgan jixatlarini mustaqil anglab olishi, shuningdek ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatda bajariladigan ishidan ma'no topishi.
Kasbiy jixatdan o'zini asray olish.	Inson shaxsiga yunaltirilgan maxsuldor kasbiy faoliyatda doimiy o'zini-o'zi o'zgartirib turishi, tayyorgarligi va kasbiy imkoniyatini o'zini ruyobga chikarishi, kasbiy xayotini boshqara olishi, kasbiy rivojlanish va lavozimda kutarilishdagi destruktiv vaziyatlarni yengib o'tish bilan bog'liqdir.
Professionalizatsiya destruktiviyalari.	Professionalizatsiya jarayonidagi miqdor va sifat o'zgarishlar, shaxsning rivojlanishi va deformatsiyasi bilan kuzatiladi.
Kasbiy o'zini-o'zi faollashtirish	Shaxsning kuchini faollashtirish yo'li bilan kasbiy rivojlanishni tezlashtirish, normadan ortiq kasbiy faoliyatni namoyon etish, shuningdek turli xil psixotexnologiyalarda qatnashish va boshqalar.

Qishloq xo'jalik sohasida ishlovchilar odatda juda erta turadi va kech yotadi. Ular mablag'ni, yoqilg'ini, o'g'itni, yem-xashakni, shuningdek, qoramolning grammlab semirishini, ekilgan paxta va bug'doy hosiliningssentneri ko'payishini sarhisob qila bilishi kerak. Yozning jazirama

issig'ida salqin soy, ariq bo'yida dam olishni hohlaysiz, lekin fermerga dalada yoki fermada ishlashga to'g'ri keladi. Kuzning yomg'irli, qishning sovuq kunlarida pana joyda bekinib, issiq choy bilan isinishni hohlaysiz, lekin fermer hosilni nes-nobud qilmay yig'ishtirib olish, chorvani kasal

qilmasdan qishdan chiqarishni o'ylab, elib yuguradi. Xullas, fermerga juda ko'p xo'jalik masalalarini doimiy ravishda hal etishga to'g'ri keladi. Ammo agar katta hosil olinsa, chorva mollari yaxshi semirtirilsa, fermerning mehnati unga nafaqat sezilarli darajada moddiy, balki ma'naviy qoniqish keltiradi. Albatta, bu ish mutaxassis, o'z ishining ustasi sifatida shug'ullanishga arziydi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda agrar soha taraqqiyotini ro'yobga chiqarish uchun mamlakatda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash va ularni jahon standartlari darajasiga ko'tarmoq lozim, fan va texnika hamda

agrar sohaning bugungi kun taraqqiyotiga javob berish uchun keng saviyali, bilimdon, o'z kasbining fidoiy kishisini kamol toptirish orqali davlatimizda bozor iqtisodiyotiga bardosh beradigan raqobatbardosh mahsulotlar yaratuvchi kasb egalarini shakllantirish joiz. Toki ular davr talablariga og'ishmay javob beradigan, qiziqishi keng, malakasi mustahkam, xotirasi barqaror, fikr yuritishi puxta izlanuvchan, mehnatsevar, vatanparvar, iymon-e'tiqodli insonlar bo'lib voyaga yetishishsin.

ADABIYOTLAR

1. Норбаев Эшкuvat Курбанович, Хужакулов, Абдулазиз Хаким Угли, "Доля затрат на эксплуатацию техники для подготовки кормов" Life Sciences and Agriculture Страницы. 2020.- 21-24
2. Parakhat Berdimuratov, Bakhtiyar Shaymardanov, Dilshod Ruziyev, Abdulaziz Khujakulov, Irina Gorlova and Ohunjon Usarov "Seeder of exact seeding of seeds of cotton on the crest with drip irrigation" E3S Web of Conferences 264, 04044 (2021)
3. Oktabr Dustkabilovich Raximov, Abdulaziz Hakim Ugli Xujakulov, Vaxrom Xusanovich Shomurotov, Dilrabo Oktabrovna Raximova. Неиспользуемые возможности: дистанционного образования в Узбекистане. Научный журнал. 2021.- Страницы 72-75.
4. Abdulaziz Hakim O'G'Li Xujaqulov. Muhandislik ta'lim yo'nalishi talabalarini kasbiy tanlovga ta'sir etuvchi omillar. Science and Education. 2023.- Страницы 493-496
5. А.Х.Хужакулов.Значение инновационных технологий в организации самостоятельной работы студентов в системе высшего образования. Вестник науки. 2023.- Страницы 113-117
6. Xujaqulov Abdulaziz Hakim o'g'li. Muhandislik yo'nalishi talabalarining umumkasbiy tayyorgarligiga qo'yilgan talablar. Prospects and main trends in modern science 2023.- Страницы 60-63
7. Xujaqulov Abdulaziz Hakim o'g'li. Umumkasbiy fanlarni o'qitish orqali talabalar tomonidan shakllanadigan tadqiqotchilik qobiliyatlari. 2023.- Страницы 321-326
8. Ж.У.Шоназаров, А.Х.Хужакулов.Творческая и инновационная деятельность будущего преподавателя и способы достижения профессиональных навыков. 2020.- Страницы 55-60
9. Rakhimov Oktyabr Dustkabilovich, Manzarov Yusufjon Khurramovich, Keldiyarova Malika, Hudjakulov Abdulaziz Hakim Ugli. Modern lectures and methods of organizing problematic lectures. Проблемы науки 2020.- Страницы 46-49

Sayyora HAYTBAYEVA,
Toshkent davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi
E-mail: sayyora.haytbaeva@icloud.com

TDPU dotsenti., PhD D.Abdullayeva taqrizi ostida

IMPROVING THE DIDACTIC PROVISION OF THE ORGANIZATION OF BIOLOGY EDUCATION ON THE BASIS OF A COMPETENT APPROACH

Annotation

In our country, large-scale reforms are being carried out to adapt the education system to modern development trends, to introduce innovative teaching technologies into educational processes. Issues of ensuring the continuity and consistency of the teaching of general secondary education subjects, developing a modern teaching methodology, improving the teaching of general education subjects based on a competency approach, and developing the level of competence of students are at the level of state policy. was raised. Education based on the competence approach is characterized by the preparation of students to use the acquired information in standard and non-standard situations of educational and life activities. This article covers the issues of organizing biology education in secondary schools based on competency approaches and improving didactic support.

Key words: Competence approach, biology education, innovative technologies, innovative teaching, comprehensive schools, competence of scientific literacy, practical competences, competence of working with information, competence of self-development.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ДИДАКТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ БИОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОГО ПОДХОДА

Аннотация

В нашей стране проводятся масштабные реформы по адаптации системы образования к современным тенденциям развития, внедрению инновационных педагогических технологий в образовательный процесс. Вопросы обеспечения непрерывности и последовательности преподавания предметов общего среднего образования, разработки современной методики преподавания, совершенствования преподавания общеобразовательных предметов на основе компетентного подхода, развития уровня компетентности обучающихся находятся на уровне государственной политики. Обучение на основе компетентного подхода характеризуется подготовкой учащихся к использованию полученной информации в стандартных и нестандартных ситуациях учебной и жизнедеятельности. В данной статье рассматриваются вопросы организации биологического образования в общеобразовательной школе на основе компетентных подходов и совершенствования дидактического обеспечения.

Ключевые слова: Компетентный подход, биологическое образование, инновационные технологии, инновационное обучение, общеобразовательные школы, компетенции научной грамотности, практические компетенции, компетенции работы с информацией, компетенции саморазвития.

BIOLOGIYA TA'LIMINI KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA TASHKIL ETISHNING DIDAKTIK TA'MINOTINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya

Mamlakatimizda ta'lim tizimini zamonaviy rivojlanish tendensiyalariga moslashtirish, ta'lim jarayonlariga innovatsion o'qitish texnologiyalarini joriy etish bo'yicha keng ko'lamli islohatlar amalga oshirilmoqda. Umumiy o'rta ta'lim fanlarini o'qitishning uzluksizligi va izchilligini ta'minlash, zamonaviy o'qitish metodologiyasini ishlab chiqish, umumta'lim fanlarini o'qitishni kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish hamda o'quvchilarning kompetentlik darajasini rivojlantirish masalalari davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim o'quvchilarni o'zlashtirilgan axborotlarni o'quv va hayotiy faoliyat turlarining standart va nostandart vaziyatlarida qo'llay olishga tayyorlashi bilan harakterlanadi. Ushbu maqolada umumta'lim maktablari biologiya ta'limi kompetensiyaviy yondashuvlar asosida tashkil etish hamda didaktik ta'minotini takomillashtirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Kompetensiyaviy yondashuv, biologiya ta'limi, innovatsiyaon texnologiyalar, innovatsion o'qitish, umumta'lim maktablari, ilmiy savodxonlik kompetensiyasi, amaliy kompetensiyalar, axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi, o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasi.

Kirish. Umumta'lim maktablarida o'quvchilarni kompetensiyaviy yondashuv asosida o'qitishning variativ shakllarini aniqlash, o'quvchilarga beriladigan nazariy bilimlarning kundalik hayotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirish, ta'limning kafolatlangan natijalarini kompetentlik talablariga moslashtirish hamda biologiya fani o'qituvchilarining kasbiy pedagogik tayyorgarligini rivojlantirish, dolzarb masalalardan hisoblanadi. Shu o'rinda umumta'lim maktablarida tabiiy fanlarni o'qitish samaradorligini oshirish, uning tashkiliy-metodik ta'minotini

izchil takomillashtirib borish, innovatsion ta'lim muhiti sharoitida ta'lim jarayonlarining amaliy jihatlarni takomillashtirish hamda o'quvchilarning kompetensiyalarni shakllanti-rishni xalqaro standartlar asosida olib borish, ta'lim sifatini xalqaro darajaga ko'tarish, o'quvchilarning individual xususiyatlarini aniqlash va rivojlantirish, ularda kasbiy tayyorgarlikni takomillashtirish bo'yicha ilmiy-tadqiqotlarga katta e'tibor berilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim bo'yicha

pedagogika fanida ko'pgina ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Jumladan, O.Musurmonova [1], U.Inoyatov [2], N.Muslimov [3], B.Xodjayev [4], M.Mirsoliyeva [5] kabi olimlar kompetensiyaviy yondashuvning nazariy masalalarini ishlab chiqishga katta ahamiyat qaratishgan va o'z taklif, tavsiyalarini ishlab chiqishgan.

O.E.Lebedev kompetensiyaviy yondashuv masalalarini tadqiq etib, ta'lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirish - kompetensiyaviy yondashuvning asl g'oyasida natijadan - shakllantiriladigan ta'lim, hayot sharoitlariga moslashish jarayonidan, ta'lim natijalarini tashkil etish mexanizmlari va psixologik xususiyatlarini, prinsiplarini umumiy yig'indisidir" deb ta'riflaydi [6]. Kompetensiyaviy yondashuvni ko'pgina hollarda o'quvchilarni mehnat qilishga bo'lgan harakatlarini amalga oshirish orqali natijalarini namoyon qila oluvchi mehnat tayyorgarligi deb adashtiradilar.

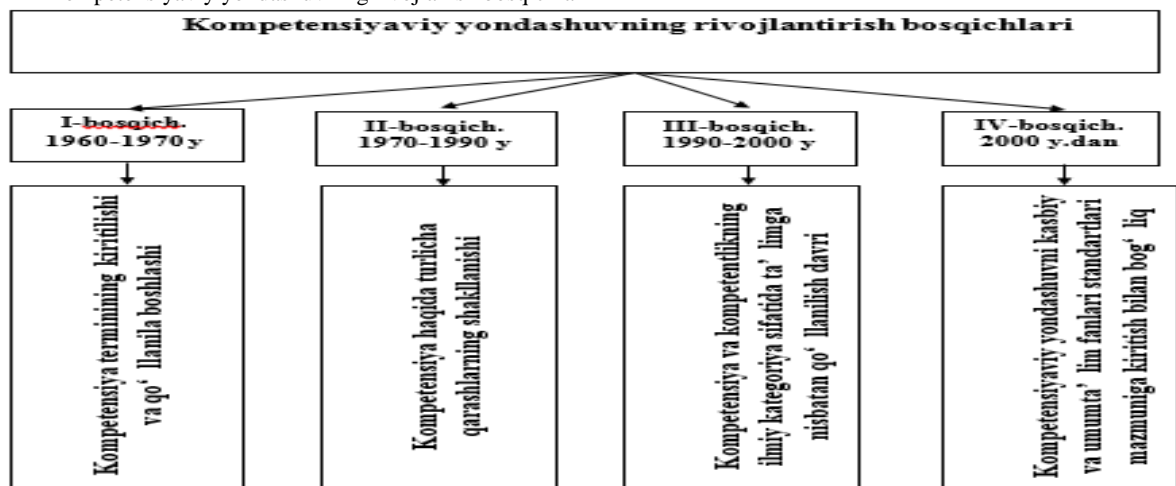
O.E.Lebedev kompetensiyaviy yondashuvning asosiy tamoyillarini aniqlab, quyidagicha izohlaydi:

1. Ta'lim jarayonlarini tashkil etuvchi mazmun-mohiyati ta'lim oluvchilarda shaxsiy amaliy tajribalari jamlanmasi hisoblangan hayotiy va ijtimoiy amaliy tajribadan foydalanib, kompetensiyaviy yondashuvni ko'pgina hollarda mehnatga, harakatlarni o'rgatish mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish, mehnat tayyorgarligi tamoyilini ilgari surish sanaladi;

2. Ta'lim jarayonida mehnat qilishga, harakatlarni, dunyoqarashni shakllantirishga xos, didaktik tamoillarga,

1.1-jadval

Kompetensiyaviy yondashuvning rivojlanish bosqichlari

Biolog olim J.O.Tolipovanning fikriga ko'ra, ta'limda kompetensiyaviy yondashuv deyilganda, o'quvchilarning shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy hayotlarida uchraydigan vaziyatlarda egallagan turli tipdagi malakalarini samarali ravishda qo'llashga o'rgatish tushuniladi [7].

I.T.Azimovning biologiya ta'limi samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy adabiyotlarida kompetensiyaviy yondashuvning quyidagi ta'rifi berilgan: "Kompetensiyaviy yondashuv - inson faoliyatida har tomonlama kompetentlikni shakllantirish, hozirgi zamon jamiyati va ta'limning asosiy sharti bo'lib hisoblanadi. Bu talab o'qituvchi-pedagoglar faoliyatiga ham bevosita dahldordir" [8].

Bugungi kunda biologiya fanini o'qitishda ta'lim oluvchilarda bilim, ko'nikma, malakalar bilan bir qatorda ularning kompetensiyalarini rivojlantirish muammosini hal etishda horijiy olimlar tomonidan samarali yondoshuvlar ishlab chiqilgan [9].

Manbalar va metodlar. Tabiiy fanlar bo'yicha umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi (MO'D) [10] da umumiy o'rta ta'lim bitiruvchilariga qo'yiladigan Tabiiy va iqtisodiy fanlar bo'yicha o'quvchilarda rivojlantiriladigan

ijtimoiy-siyosiy, kasbiy-metodik muammolarni bartaraf etish hamda moslashtirilgan hayotiy tajribalarni o'zida aks ettirish xususiyati sanaladi;

3. Ta'lim oluvchilarda bilishning umumiy xususiyatlarini, kommunikativ, tashkiliy, axloqiy-madaniy, ijtimoiy-siyosiy, kasbiy-metodik va boshqa ta'lim jarayonlarini tashkil etuvchi hayotiy muammolarni yechishda mustaqil amaliy tajribalarni rivojlantirib borish uchun aniq sharoitlar yaratish hisoblanadi;

4. Ta'lim oluvchilarning natijalarini baholashga, ta'limning ma'lum bir bosqichida erishgan ilmiy ma'lumotlar darajalarining tahlil qilishga asoslangan xususiyati hisoblanadi.

Pedagog olim B.Xodjayevning ta'kidlashicha, "kompetensiya" bu - keltirilgan ba'zi bir ta'riflar kasbiy holatdagi ta'lim, faoliyat jarayoni bilan bog'liqlikda namoyon bo'lganligini, ammo uzluksiz ta'lim jarayonida o'zaro aloqadorlikda bu tushuncha zamonaviy innovatsiya ta'rifiga mos bo'lganligi uchun, uning mazmun-mohiyatini aniq faktlar bilan keltirishga ma'lum ehtiyojning borligini qayd etadi hamda kompetensiya - bir sohada samarali produktiv faoliyat uchun zarur bo'lgan o'quvchining avvaldan belgilangan ta'limiy tayyorgarligiga qo'yiladigan ijtimoiy (me'yorlar) talablardan ham o'zib ketishidir deb ta'rif beradi [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Kompetensiya muammosining ta'lim sohasiga kirib kelishi va uning rivojlanish tarixini shartli ravishda quyidagi to'rtta bosqichga bo'lish mumkin (1-jadval).

umumiy kompetensiyalar alohida ko'rsatilgan bo'lib, unga ko'ra:

Ilmiy savodxonlik kompetensiyasi (2.1) da o'quvchilar: nazariy bilimlar asosida turli tabiiy ob'ektlar, hodisa va jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlarini biladi, tasavvur qiladi va mohiyatini tushunadi;

kundalik hayotda kuzatadigan tabiiy hodisa va jarayonlarni tabiiy fanlarga oid atamalar, tushunchalar hamda umumiy qonuniyatlarni olgan bilim, ko'nikma va malakalariga tayanib tushuntiradi, amalda qo'llaydi;

hodalarni kuzatadi, tadqiqotlar, tajribalar o'tkazadi va zaruriy kattaliklarni asboblari (sekundomer, tarozi, o'lchov tasmasi, termometr va .h.k.o) yordamida o'lchaydi, hisoblash ishlarini bajaradi;

turli axborot manbalarida berilgan ma'lumotlarni tahlil qiladi, saralaydi, ulardan ta'limiy maqsadlarda foydalanadi va mulqot jarayonida bildirilgan fikrlarni tushunadi, mustaqil va ijodiy fikrlaydi; jamiyatda ro'y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, fan-texnika yangiliklaridan xabardor bo'ladi hamda o'z faoliyatini kreativ rivojlantira oladi;

tabiiy va boshqa resurslarning jamiyatdagi o'rni hamda shaxsiy faoliyatidagi ahamiyatini biladi;

insonning atrof-muhitga ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatishini tushuntiradi hamda global va mintaqaviy ekologik muammolarning kelib chiqish sabablarini aytadi; ekologik muammoni hal etish yo'llari va g'oyalarini ilgari suradi, o'z fikrini bayon etadi; salomatlik va sog'lom turmush tarzining nazariy hamda amaliy asoslarini biladi.

Amaliy kompetensiyalarida (2.2):

turli axborot manbalaridan zaruriy ma'lumotlarni topa oladi, shaxsiy va kasbiy faoliyatida qo'llaydi;

tabiiy fanlardan egallagan bilim, ko'nikma va malakalaridan shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida vujudga keladigan muammolarni hal etishda qo'llaydi;

turli jihozlardan foydalanishda xavfsizlik qoidalariga rioya qiladi va oqilona foydalanadi;

o'z turmushi va yashayotgan hududining barqaror rivojlanishiga amaliy ko'nikmalarini safarbar etadi;

mavjud imkoniyat va resurslarini innovatsion faoliyatga yo'naltira oladi va xalq farovonligiga ijobiy hissa qo'shadi;

insoniyat va tabiatning uzviylikini anglagan holda, tabiat va tabiiy boyliklaridan samarali foydalanadi;

atrof muhit va ekologiyaga salbiy ta'sir etuvchi omillarni bartaraf etadi hamda asraydi va o'z faoliyatida sog'lom turmush tarziga amal qiladi;

kundalik faoliyatida ijodiy va mantiqan fikrlab, o'zining intellektual rivojlanishini ongli rejalashtiradi, o'quv faoliyati natijalarini nazorat qiladi va baholay oladi.

Shuningdek, milliy o'quv dasturi (MO'D)da Tabiiy va iqtisodiy fanlar orqali o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni rivojlantirish, ya'ni o'zlashtirgan bilimlar asosida egallagan malaka va ko'nikmalarini turli xil vaziyatlarda foydalana olishlariga erishish bo'yicha quyidagi tavsiyalar keltirilgan:

Kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishda davlat tili, horijiy tillarni o'zlashtirishda mustaqil, ijodiy

fikrlash, yozma va og'zaki ravon bayon etish malakalarini shakllantirishda tabiiy va iqtisodiy fanlarga oid atamalarni to'g'ri talaffuz qilish, izohlab berish hamda erkin muloqot qilishga o'rgatish zarur.

Fanlarni o'qitishda axborot bilan ishlash kompetensiyasini samarali rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiruvchi zamonaviy axborottelekommunikatsiya vositalaridan muntazam foydalanish zarur. Bunda o'quvchilarni fanga oid axborotlarni turli manbalardan izlash, tahlil qilish va axborot havfsizligiga rioya qilgan holda axborot vositalari bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirishda mobil qurilma (telefon, planshet va boshqa gadgetlar) lardan foydalanish tavsiya etiladi.

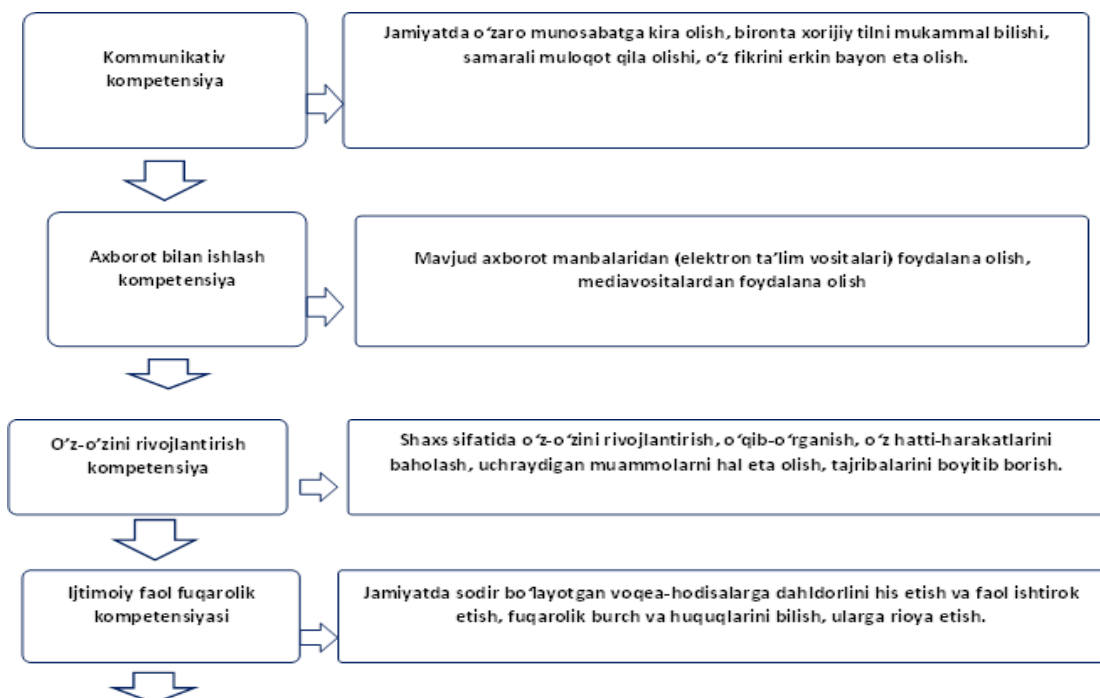
O'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasini shakllantirishda umuminsoniy fazilatlariga ega bo'lish, Vatanni sevish, huquqiy, iqtisodiy bilimlarga ega bo'lish, yangiliklarga intilish va o'zlashtirgan nazariy bilimlari asosida mustaqil qaror qabul qilishga, jamiyatda ro'y berayotgan progressiv va innovatsion o'zgarishlardan xabardor bo'lish hamda ulardan kundalik hayotda foydalana olishga o'rgatish zarur. Ijtimoiy-emotsional va fuqarolik kompetensiyasini shakllantirishda fuqarolik burch, ijtimoiy va siyosiy rivojlanish, favqulodda vaziyatlar, ekologik muammolar haqida bilimlarga ega bo'lish hamda badiiy va san'at asarlarini tushunish hamda ularni asrashda tashkilotchilik xislatlarini rivojlantirishdan iborat.

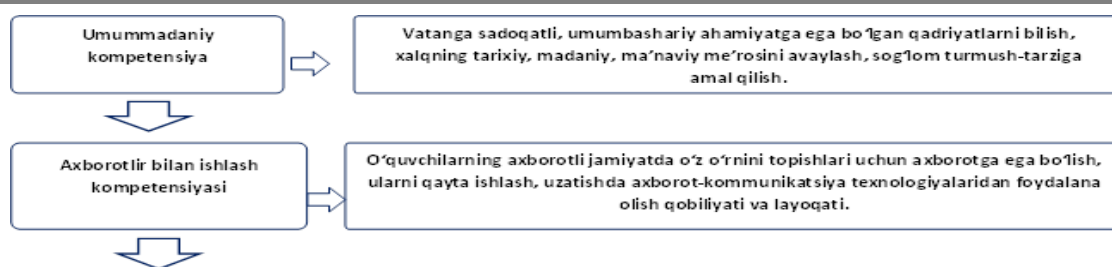
Biolog olim I.T.Azimov o'zining "Biologiya o'qitish metodikasi" nomli o'quv qo'llanmasida ta'limiy kompetensiyalarni ikki guruhga ajratadi [8].

Bular:

- 1) Tayanch (fanga oid) kompetensiyalar;
- 2) Maxsus (fanga oid) kompetensiyalar.

Shuningdek, biologiya fanini o'qitishda o'quvchilarda shakllantiriladigan tayanch kompetensiyalarning bir nechta turlari va ularning umumiy mazmun-mohiyati ajratiladi (1-rasm):

1-rasm. Biologiya fanini o'qitishda o'quvchilarda shakllantiriladigan tayanch kompetensiyalar

Tahlil va natijalar. Kompetensiyaviy yondashuv asosida o'qitishning variativ shakllari, o'quvchilarga beriladigan nazariy bilimlarning kundalik hayotda qo'llash, ta'limning kafolatlangan natijalarini kompetentlik talablariga moslashtirish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Shu o'rinda tabiiy fanlarni o'qitish samaradorligini oshirish, uning tashkiliy-metodik ta'minotini izchil takomillashtirib borish, innovatsion ta'lim muhiti sharoitida ta'lim jarayonlarining amaliy jihatlarini takomillashtirish hamda hamda o'quvchilarning kompetentligini rivojlantirishni xalqaro tajribalar asosida olib borish, ta'lim sifatini xalqaro darajaga ko'tarish, hayotiy ko'nikmalarini rivojlanish darajasi diagnostikasini amalga oshirish bo'yicha ilmiy-tadqiqotlarga katta e'tibor berilmoqda.

Xulosa va takliflar. Jahonda sodir bo'layotgan iqtisodiy-ijtimoiy o'zgarishlar dolzarb masala sifatida

qaraladi. 2030 yilgacha ta'lim kontsepsiyasida "Ta'lim-taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi va barqaror rivojlanish maqsadlarga yetkazuvchi muhim faoliyat" [11] sifatida e'tirof etilgan. Bugungi kunda ta'limning maqsad va vazifalarining yangidan anglanishi, mehnat bozorini faqat bilimlarni chuqur o'zlashtirgan o'quvchilardan yuqori kompetentli o'quvchilar tomon o'zgarishi zamon talabiga aylanmoqda. Ta'lim tizimini kompetentli yo'nalishda yangilash masalalariga Yaponiya, Buyuk Britaniya, AQSh, Xitoy, Germaniya, Janubiy Koreya, Singapur kabi jahonning rivojlangan mamlakatlarida alohida e'tibor berilmoqda. Shu sababli, mamlakatimizda ham ta'limning yuqori natijadorligini ta'minlash masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zero, kelajak yuqori kompetentlikka ega yoshlar qo'lidadir.

ADABIYOTLAR

1. Musurmanova O. "Ta'lim menejerining kasbiy kompetentligi v akreativligi" modulining o'quv-uslubiy majmuasi. – T.: BIMM, 2015. – 288 b.
2. Иноят У.И. Теоритические и организационно-методические основы управления и контроля качества образования в профессиональном колледже: дисс.докт.пед. наук : 13.00.01 / У.И.Иноят; Ташкент, 2003. – 236 с.
3. Muslimov N.A., Urazova M.B., Eshpulatov Sh.N. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. – T.: Fan va texnologiya, 2013. – 160 b.
4. Xodjajev B.X. Umumta'lim maktabi o'quvchilarida mustaqil fikrlashni shakllantirishning didaktik asolari (5-7 sinf tarix darslari misolida): pedagogika fanlari nomzodi. ...diss. – T., 2009. – 172 b.
5. Mirsoliyeva M.T. Oliy ta'lim muassasalarida rahbar va pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish: pedagogika fanlari bo'yicha fan doktori (DSc). ... diss. – Toshkent: 2007. – 357 b.
6. Лебедев О.Е. Воспитание в школе: диалектика прошлого и будущего. - Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский Гуманитарный университет профсоюзов, 2022.
7. Tolipova J.O. Oliy ta'limda biologiya fanlarini o'qitish metodikasi. O'quv-uslubiy majmua. Toshkent-2016 y.
8. Azimov I.T. Biologiya o'qitish metodikasi. Pedagogika oliy o'quv yurtlari "Biologiya" ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma. "Mahalla va oila nashriyoti". Toshkent-2023. 64-66-b.
9. Malcolm, Shirley, Cetto, A. M., Dickson, D., Gaillard, J., Schaeffer, D. & Yves Quere. (2002). Science Education and CapacityBuilding for Sustainable Development. ICSU Series on Science for Sustainable Development no. 5. 31 p.
10. Tabiiy fanlar bo'yicha umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi. 2020-yil. 6-7 b.
11. Incheon Declaration / Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all-4-5. <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002338/233813m.pdf>.

UDK. 002.2:314.15

Gulsina HASHIMOVA,
Farg'ona davlat universiteti katta o'qituvchisi, f.f.d
E-mail: gulsinakhoshimova@mail.ru

FarDU dotsenti, f.f.d A.Qambarov taqrizi asosida

SOCIAL PROTECTION OF MILITARY SERVICEMEN AS AN INTEGRATED PART OF THE SYSTEM OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION

Annotation

This article discusses the goals of military social work, social protection of military personnel of the Armed Forces and members of their families. The work of military personnel, as a separate type of labor, has its own characteristics; the factors determining the provision of guarantees and benefits to military personnel are analyzed.

Key words: military labor, benefits, material support, military social work, social services, social protection, military reforms, management, military personnel, moral and psychological state, military discipline..

СОЦИАЛЬНАЯ ЗАЩИТА ВОЕННОСЛУЖАЩИХ КАК НЕОТЪЕМЛЕМАЯ ЧАСТЬ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматриваются цели военно-социальной работы, социальная защита военнослужащих Вооруженных Сил и членов их семей. Труд военнослужащих, как отдельный вид труда, имеет свои особенности, проанализированы факторы, обуславливающие предоставление гарантий и льгот военнослужащим.

Ключевые слова: военный труд, льготы, материальное обеспечение, военно-социальная работа, социальное обслуживание, социальная защита, военные реформы, управление, военнослужащие, морально-психологическое состояние, воинская дисциплина.

HARBIY XIZMATCHILARNING IJTIMOYIY HIMYOYASI – AHOLINI IJTIMOYIY HIMOYA QILISH TIZIMINING AJRALMAS QISMI SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada Qurolli Kuchlar harbiy xizmatchilari va ularning oila a'zolarini ijtimoiy himoya qilish, harbiy ijtimoiy ishning maqsadlari haqida fikr yuritilgan. Harbiy xizmatchilarning mehnati, mehnatning alohida turi sifatida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, harbiy xizmatchilarni kafolatlar, imtiyozlar bilan ta'minlanishiga sabab bo'ladigan omillar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: harbiy mehnat, imtiyozlar, moddiy yordam, harbiy ijtimoiy ish, ijtimoiy xizmat, ijtimoiy himoya, harbiy islohotlar, boshqaruv oganlari, harbiy xizmatchilar, ma'naviy-psixologik holat, harbiy intizom.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda ijtimoiy sohani rivojlantirish jamiyat taraqqiyoti, millat kamoloti va shaxs barkamoliligini belgilab beruvchi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi.

Chunki mamlakatda ijtimoiy soha rivojlangandagina jamiyatda iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy barqarorlik vujudga keladi, mamlakat va millat taraqqiy etadi. Bu o'z navbatida shaxsning barkamol rivojlanishi uchun zarur bo'lgan zamin bo'lib xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan dastlabki kunlardan oq milliy armiyamizni isloh qilish, harbiy ijtimoiy sohani rivojlantirish mamlakatimizda bosh vazifa darajasiga ko'tarildi. Demokratik jamiyat konsepsiyasida milliy qadriyatlar bilan bir qatorda mazkur jamiyat, davlatchilikning qurolli himoyachisi bo'lgan harbiylar madaniyati, harbiy ijtimoiy ishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Davlatimiz Prezidenti, Qurolli Kuchlar Oliy Bosh Qo'mondoni Shavkat Mirziyoev ta'kidlab o'tganlaridek, "Armiya moddiy jihatdan eng zamonaviy va zarur vositalar bilan ta'minlangan bo'lishi mumkin, lekin axloqiy jihatdan zaifligi, jangovar ruhi, Vatanga sodiqlik va muhabbat, uning taqdiri uchun mas'uliyat hissi yo'qligi yoki loqaydlik tuzatib bo'lmay oqibatlariga olib kelishi mumkin"[1]. O'zbekistonda milliy armiyaning shakllanishi, undagi harbiy islohatlar fuqarolarning, ayniqsa yoshlarning mudofaaviy ong va madaniyatini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari qatoriga kirganligi bilan bog'liq. Bu esa, xalqimizga xos bo'lgan milliy qadriyatlar tizimida vatan

himoyasi, vatanparvarlik an'analari jamiyat siyosiy madaniyatida aks etishi va mudofaaviy ong, harbiy ijtimoiy sohani mexanizmlarini har tomonlama o'rganishni ilmiy, siyosiy nuqtai-nazardan asoslab berishni taqozo qiladi[2].

Mavzuning dolzarbligi. Harbiy xizmatchilarning ijtimoiy himoyasi aholini ijtimoiy himoya qilish tizimining ajralmas qismi sifatida qaraladi, uning ushbu tizimdagi o'ziga xos xususiyatlari harbiy xizmatchilarning ishining o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Uning yakuniy maqsadi alohida xizmat turi - xavfsizlikni ta'minlash hisoblanadi. Harbiy xizmatchilarning ijtimoiy himoyasini ta'minlash muammo-sining dolzarbligi, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari rivojlanishining hozirgi bosqichi harbiy xizmatchilar uchun qonun bilan belgilangan kafolatlarini, ularning ijtimoiy mavqeyini oshirish, harbiy xizmatchilarni ijtimoiy himoya qilish bilan izohlanadi. Harbiy xizmatchilarni ijtimoiy himoya qilish butun aholini, xususan, harbiy xizmatchilarni ijtimoiy himoya qilish sohasida jamiyatda to'plangan tajribani nazariy umumlashtirish va tizimlashtirish zarurati bilan bog'liq[3].

Olingan natijalar tahlili. Harbiy xizmatchilarni maxsus ijtimoiy-professional guruh sifatida ijtimoiy himoya qilish, birinchi navbatda, harbiy ijtimoiy ishining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq. Qurolli kuchlar davlat hokimiyatining eng muhim institutlariga mansubligi bilan bir qatorda, birgalikdagi faoliyatni tashkil etishning tarixan shakllangan, barqaror shakli sifatida muhim ijtimoiy institutdir. Qurolli Kuchlar aholining nisbatan kichik qismini

jamlashiga qaramay, jamiyatdagi boshqa hech qanday kuch bilan solishtirib bo'lmaydigan kuchga ega. Armiyani boshqa ijtimoiy institutlardan ajratib turadigan jihati sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- qurollarga bevosita egalik qilish;
- mustahkam tashkiliy tuzilma;
- harbiy-professional faoliyatni inson kuchlari va imkoniyatlarini qo'llashning boshqa sohalaridan farqli jihatlarining mavjudligi.

Qurolli kuchlar davlatning harbiy himoyasiga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojni to'ldiradi. Katta yoshdagi aholining ma'lum bir qismi uchun ijtimoiy foydali mashg'ulot sifatida harbiy mehnatga bo'lgan ehtiyoj shu bilan bog'liq. Harbiy mehnat qiymati maxsus, o'ziga xos xizmat, jamiyatni himoya qilish shaklida harakat qiladigan yakuniy natija bilan belgilanadi. Qurolli Kuchlardagi xizmat harbiy mehnat sifatida qaralishi kerak, ya'ni, "jami ijtimoiy mehnatning ajralmas qismi, uning mehnat bilan umumiy fiziologik asosga ega bo'lgan, xizmat ko'rsatish ishlab chiqarish sohasiga tegishli bo'lgan o'ziga xos quyi tizimi va xususiyatlari bilan tavsiflanadi.

Harbiy xizmatchilarning mehnat vositalari harbiy texnika va qurollarning barcha turlarini qamrab oladi. Harbiy xizmatchilar mehnati subyektlari qo'mondonlik va boshqaruvning tizimiga ega bo'lgan aniq tuzilmani tashkil etuvchi barcha toifadagi harbiy xizmatchilar hisoblanadi. Harbiy xizmatchilar faoliyatining maqsadlari ikki tomonlama xarakterga ega. Harbiy mehnatning pirovard maqsadi, mehnat faoliyati natijasi «milliy xavfsizlik» kabi iqtisodiy konsepsiyaning ajralmas qismi bo'lgan mudofaa hisoblanadi.

Professional harbiy xizmatchilarning ishinining murakkabligi O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida eng zamonaviy texnikaning mavjudligi va uning ishlashi uchun shart-sharoitlarni yaratish bilan bog'liq. Harbiy xizmatchilarni ijtimoiy himoya qilish tizimi esa, harbiy xizmatchilar va ularning oila a'zolarining moddiy farovonligini va munosib ijtimoiy mavqeyini ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimi sifatida namayon bo'ladi. Harbiy xizmatchilarni ijtimoiy himoya qilish muayyan ijtimoiy maqsadga ega. Bu harbiy xizmatchilarning moddiy va ma'naviy-psixologik holatini yaxshilash, ularning ijtimoiy ta'minlanishi uchun shart-sharait yaratishga qaratilgan. Harbiy xizmatchilarning boshqa mehnatga layoqatli fuqarolardan tub farqi shundan iboratki, turli fuqarolik tuzilmalarida ishlayotgan fuqaro "o'zi uchun" ishlaydi, harbiy xizmatchi esa davlat funksiyalarini bajarib, birinchi navbatda davlat ishlarini amalga oshiradi. Harbiy xizmatchilarni, harbiy xizmatdan bo'shatilgan fuqarolarni va ularning oila a'zolarini ijtimoiy himoya qilish, boshqa toifadagi fuqarolarni ijtimoiy himoya qilishdan farqli o'laroq, bir qator xarakterli xususiyatlarga ega, ularning asosiylari:

1. Ijtimoiy himoya nafaqat harbiy xizmatchining shaxsi, balki uning oila a'zolarining ham harbiy xizmatni o'tash davrida ham, u zahiraga (pensiya) bo'shatilganidan keyin ham ijtimoiy tartibga solinadi.

2. Harbiy xizmatchilarni ijtimoiy himoya qilish ko'p jihatdan vijdonan xizmat qilishni rag'batlantirishga qaratilgan bo'lsa, aholini ijtimoiy himoya qilish faqat ijtimoiy xavflarni yumshatish va yo'qotilgan ishsizlik, nogironlik, qarilik va boshqalar tufayli boshqa daromadlarni qoplash uchun amalga oshiriladi. Shunga ko'ra, harbiy xizmatchilarning ijtimoiy himoyasi boshqa toifadagi fuqarolarga nisbatan pensiyalar, nafaqalar va kompensatsiya to'lovlari miqdorini oshirish bilan tavsiflanadi.

3. Ijtimoiy himoya tizimining huquqiy normalari asosan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, O'zbekiston Respublikasining qarorlari, normativ-huquqiy hujjatlarida o'z aksini topgan.

4. Harbiy xizmatchilarni ijtimoiy himoya qilish tizimini moliyalashtirish faqat byudjet hisobidan amalga oshiriladi.

5. Harbiy xizmatchilarning ijtimoiy himoyasi faqat ushbu toifadagi fuqarolarga xos bo'lgan bir qator ijtimoiy kafolatlar, imtiyozlar, kompensatsiya to'lovlarini o'z ichiga oladi.

Ish staji va harbiy xizmatchiga beriladigan kafolatlar va kompensatsiyalar miqdori o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjud. Davlat shartnoma bo'yicha harbiy xizmatni o'tayotgan harbiy xizmatchilarga olingan malakaga muvofiq imtiyozlar, kafolatlar va kompensatsiyalar miqdorini va harbiy xizmatning umumiy muddatini kalendar muddatlarida yoki imtiyozli shartlarda harbiy xizmatning umumiy muddati hisobga olgan holda harbiy xizmat muddatini oshirishni kafolatlaydi. Imtiyozlar, kompensatsiyalar o'z tabiatiga ko'ra har qanday jamiyatda har doim mavjud bo'lib, turli davrlarda turli shakllarda bo'lgan[5]. Ularning asosiy maqsadi - kasblar o'rtasidagi obyektiv farqlar tufayli ma'lum bir toifadagi ishchilarning mehnat jarayonining xususiyatlari va xarakterini aks ettirishdir. Harbiy xizmatchilar va ularning oila a'zolariga beriladigan imtiyozlar ularni qandaydir imtiyozli sharoitlarga solishni maqsad qilib qo'ymaydi. Bular ma'naviy va moddiy tartibni rag'batlantirish bo'lib, ularning asosiy maqsadi harbiy xizmatchilar va ularga tenglashtirilgan shaxslarning ma'naviy va jangovar ruhini oshirish, shuningdek, Vatanni himoya qilish burchini bajarish bilan bog'liq xarajatlarini qoplashdir. Iqtisodiy inqiroz va mamlakatdagi o'ta beqaror vaziyatda nafaqalar yana bir muhim vazifani - harbiy xizmatchilarni va ularning oilalarini inflyatsiya ta'siridan narxlarning oshishidan deyarli mustaqil himoya qilish, ya'ni qonun hujjatlariga muvofiq ko'rsatiladigan xizmatlar va imtiyozlarning bir qismini ham egallaydi[7]. Davlat harbiy xizmatchilarga ijtimoiy mavqeyi ga ko'ra ma'lum imtiyozlar bergan holda, ular uchun kundalik qiyinchiliklarni o'ylamasdan, butun xizmat vaqtini bevosita mehnatiga bag'ishlaydigan yashash sharoitlarini yaratishi kerak. Imtiyozlar hajmi harbiy xizmatchi tegishli bo'lgan rasmiy toifa, uning harbiy unvoni, harbiy xizmatda bo'lish muddati, uni o'tishning boshqa xususiyatlari va xizmatga bog'liq.

Harbiy xizmatchilarni ijtimoiy himoya qilish tizimi quyidagilar bo'lishi mumkin:

1) vaqtinchalik - faqat harbiy xizmat davrida (harbiy xizmat muddati bilan cheklangan) amalga oshiriladi;

2) doimiy - harbiy xizmat muddati bilan cheklanmagan, ya'ni, harbiy xizmatni tugatgandan keyin fuqarolarning ayrim toifalari uchun kelajakda saqlanib qoladi.

Harbiy xizmatchilarni ijtimoiy himoya qilish tizimi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

- hayot va sog'liqni saqlash, shu jumladan, majburiy davlat sug'urtasi;

- pensiya ta'minoti;

- moddiy yordam;

- uy-joy bilan ta'minlash.

Harbiy xizmatchilarning pul nafaqasini harbiy mehnatning ishchi kuchi narxining pul ifodasi sifatida o'rganayotganda, harbiy xizmatchilarning daromadlari dinamikasini hisobga olish kerak. Harbiy xizmatchilarning ish haqini quyidagi hollarda solishtirishni qonuniy deb hisoblaymiz:

1) fuqarolik mehnati subyektlarining ayrim toifalari ish haqi bilan;

2) mamlakatda yashash minimumi bilan. Askarning har oyda oladigan o'rtacha miqdorini hisoblashda, obyektiv taqqoslash uchun kalendar yili natijalariga ko'ra bir martalik pul mukofoti, harbiy xizmatni namunali bajarganlik uchun mukofotlar miqdorini hisobga olish kerak.

Harbiy xizmatchilarga eng umumiy shaklda yordam berishda ijtimoiy ishning maqsadi - harbiy xizmatchilarning

jismoniy va ruhiy kuchini tiklash, ularning shaxsiy munosabatlarini tartibga solish, harbiy xizmatga xos bo'lgan bo'ysunuvchi munosabatlarga ijtimoiy adolat elementlarini kiritishdan iborat.

Harbiy xizmatchilar bilan ijtimoiy ish bevosita Qurolli Kuchlarda, umuman jamiyatda ham amalga oshiriladi. Armiyada faqat shaxsiy tarkib bilan ishlash bo'yicha qo'mondon o'rinbosarlari zimmasida, deb o'ylash noto'g'ri bo'lardi[8]. Albatta, ular birinchi navbatda, harbiy xizmatchilar, shuningdek, harbiy psixologlar, huquqshunoslar, harbiy tibbiyot muassasalari mutaxassislari ijtimoiy himoyasi bilan shug'ullanishlari shart. Shu bilan birga, har qanday darajadagi jangovar komandirlar va rahbarlar o'z vakolatlari doirasida o'zlariga bo'ysunuvchi harbiy xizmatchilar va ularning oila a'zolarining ijtimoiy ta'minotini ham ta'minlashi shart. Harbiy xizmatchilarga amaldagi qonunchilikka muvofiq berilgan barcha huquq va imtiyozlarga rioya qilish fuqarolarning sog'lig'i va harbiy xizmatdagi samaradorligini buzmaydigan ijtimoiy sharoitlarni ta'minlash vazifalardan biridir.

Xulosa. Biz yangi davrda yashayapmiz, ayni paytda katta kuchlar va yirik rivojlangan davlatlar o'rtasidagi urushlar hech qanday samara bermasligini ko'pchilik tushunib yetmoqda. O'tmishdagi urushlar siyosiy, iqtisodiy va boshqa maqsadlarga erishish uchun yetarli darajada samarali vosita sifatida tan olingan. Lekin urushlar, ilgari insoniy va moddiy resurslarning juda katta yo'qotishiga qaramay yer yuzida hayotning mavjudligini shubha ostiga qo'ymagan. Hozirgi davrda vaziyat tubdan o'zgarib bormoqda, bu butun insoniyatni yo'q qilishga qodir bo'lgan yangi qurollarning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Shu nuqtai nazardan harbiy ijtimoiy ish va harbiy madaniyatning mamlakat va millat mustaqilligida ham o'rni beqiyos bo'lib, harbiy madaniyat va harbiy ijtimoiy ish jamiyat va mamlakatdagi har bir fuqaroning milliy hayot tarzi, davlatning qurolli himoyasini tashkilashtirishdagi o'rni kuchaytiradi. Harbiy ijtimoiy ish barcha davlat organlarining, jamoat tashkilotlarining, ommaviy ma'lumot markazlarining ishiga katta yordam beradi. Harbiylarning va xalqni vatanparvarlik ruhida tarbiyalaydi.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий армиямиз – тинч, осуда ва фаровон ҳаётимизнинг мустаҳкам кафолати / Қуролли кучлар ташкил топганлигининг 25 йиллигида сўзланган нутқ // Ватанпарвар. – Тошкент, 2017. №3 – Б.3.
2. Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ҳарбий хизматчиларининг маънавий-маърифий савиясини ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида концепция// расмий нашр// Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирилиги. – Тошкент: Адолат, 2018. – Б. 26.
3. Гребеньков В.Н. Военная культура российского общества: философ. культурологическая концепция: Дисс. к. филос. н. – Ставрополь: 2011. – С.81..
4. Исмойилова, Х. Г. (2020). Ҳарбий анъаналар, урф–одатлар ва маросимлар-жамиат ҳарбий маданиятининг негизи. перекрёсток культуры, 2(3).
5. Ҳошимова, Г. И. (2020). Ўзбекистон республикаси қуролли кучлари ҳарбий маданиятининг тарихий асослари. взгляд в прошлое, 3(5).
6. Исмойилова, Х. Г. (2016). Фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятни оширишда ҳуқуқий нашрларнинг ўрни ва роли. Евразийский научный журнал, (5), 145-149.
7. Ismoyilova, H. G. (2023). O'zbekiston qurolli kuchlari tizimidagi harbiy ijtimoiy ish. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(4), 2293-2300.

UDK:159.9

Nilufar SHOMURATOVA,
Urganch davlat universiteti talabasi
E-mail:shomuratovanilufar80@gmail.com

Ma'mun universiteti "Psixologiya" kafedrasida v.b. dotsenti I.K.Jumaniyozova taqrizi asosida

THE ROLE OF INTELLIGENCE IN THE PRIMARY SCHOOL AGE AND COGNITIVE PROCESSES RELATED TO IT

Annotation

In the article, the role of intellect in the primary school age and the level of growth of cognitive processes during this period and the need to pay great attention to children during this period are mentioned.

Key words: intelligence, personality, ability, critical thinking, cognitive processes, stimulus, reaction, reception, trait, education.

РОЛЬ ИНТЕЛЛЕКТА В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ И СВЯЗАННЫЕ С НИМ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ

Аннотация

В данной статье представлены роль интеллекта в младшем школьном возрасте и уровень развития познавательных процессов в этот период, а также необходимость уделять большое внимание детям в этот период.

Ключевые слова: интеллект, личность, способности, критическое мышление, познавательные процессы, стимул, реакция, рецепция, черта, воспитание.

INTELLEKTNING KICHIK MAKTAB YOSHIDA TUTGAN O'RNI VA UNGA BOG'LIQ KOGNITIV JARAYONLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada intellektning kichik maktab yoshida tutgan o'rni va shu davrda kognitiv jarayonlarning qay darajada o'sishi, bu davrda bolalarga katta e'tibor qaratish lozimligi xususida qimmatli fikrlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: intellekt, shaxs, qobiliyat, tanqidiy fikrlash, kognitiv jarayonlar, stimul, reaksiya, qabul qilish, xususiyat, ta'lim.

Kirish. Biz "inson qadri, uning huquq va manfaatlari – oliy qadriyat", degan tamoyildan kelib chiqqan holda, mamlakatimiz aholisi uchun munosib turmush sharoitini yaratishni Yangi O'zbekiston siyosatining ustuvor yo'nalishi etib belgilaganmiz. Bu borada, avvalambor, yoshlar va bolalarga e'tibor va amaliy g'amxo'rlik ko'rsatish, ularni jismoniy va ma'naviy barkamol etib tarbiyalashga alohida ahamiyat qaratmoqdamiz.

Bolalarni kichik yoshdan boshlab rivojlantirish, ularning o'qishi uchun munosib shart-sharoitlar yaratish orqali kelajakda yoshlarning o'zligini to'la namoyon etishiga mustahkam zamin yaratayapmiz. Zero, bu kabi ezgu maqsadimiz yo'lida sarflangan investitsiyalar ertaga bir necha barobar ortig'i bilan qaytishiga shubha yo'q.

Shu bilan birga, bola shaxsiyatining asosi aynan maktabgacha ta'lim yoshida shakllanishi, bu davrda uning intellektual va jismoniy kamoloti uchun poydevor yaratilishi hammamizga yaxshi ma'lum. Hozirgi paytda yurtimizda 3 millionga yaqin maktabgacha yoshdagi bolalar bor. Hech shubhasiz, ular bizning eng bebaho boyligimiz, erkin va farovon hayotimiz, yorug' kelajagimiz bunyodkorlaridir.

Shuni ham aytish joizki, yurtimizda yaqin o'tmishda bolalarni maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish ko'rsatkichi 27 foizga tushib qolgan edi. Deyarli barcha maktabgacha ta'lim tashkilotlarda zamonaviy texnologiyalar va qo'llanmalar yo'q, binolari ta'mirtalab edi. Bu esa bolalari-mizni to'laqonli sifatli ta'lim va tarbiya olishini cheklagan.

Holbuki, farzandlarimiz tarbiyasida eng asosiy bo'g'in hisoblangan maktabgacha ta'lim tizimining ijtimoiy hayotimizdagi o'rni va ahamiyatini hech narsa bilan o'lchab, baholab bo'lmaydi. Biz islohotlarning birinchi kunlaridanoq mavjud ta'lim sohasini, xususan, maktabgacha ta'limni tubdan modernizatsiya qilishga qaror qildik. Shu maqsadda, yurtimiz

tarixida ilk bor alohida Maktabgacha ta'lim vazirligini tashkil etdik. Bog'chalarni zamon talablariga mos ravishda yangi bosqichga ko'tarish, ilg'or tarbiya uslublari va metodikalarini keng qo'llash, o'quv-moddiy bazasini kuchaytirishga katta e'tibor qaratmoqdamiz.

Sohani keng rivojlantirish uchun xususiy sektor kirib kelishiga ham qulay shart-sharoitlar yaratib berdik. Bog'chalarda har bir tarbiyalanuvchi bola uchun Davlat budjeti hisobidan subsidiyalar berila boshlandi. So'nggi yillarda mamlakatimizda bog'chalar soni 6 barobarga ko'paydi. O'lis va chekka hududlarda minglab oilaviy bog'chalar tashkil qilindi. Tarbiyachi va pedagoglar soni ham 3 barobarga o'sib, 160 mingga yetdi. Shuningdek, pedagog kadrlarning malakasini tizimli oshirib borish ishlari ham yo'lga qo'yildi. Ushbu choralar natijasida bog'chalarda ta'lim va tarbiya oladigan bolalar sonini 600 mingdan 2 millionga yetkazilib, qamrov ko'lami 70 foizga chiqdi.

Hozirgi vaqtda dunyo miqyosida kichik yoshdagi bolalarni sifatli maktabgacha ta'lim bilan ta'minlash borasida qator muammolar mavjudligini inkor etib bo'lmaydi.

Ko'plab mamlakatlarda qariyb 200 million bola maktabgacha ta'lim bilan qamrab olinmagani natijasida ularning boshlang'ich bilim olish imkoniyatlari cheklanmoqda. O'z navbatida, keyingi bir necha yil davomida koronavirus pandemiyasi ta'lim sohasiga ham katta salbiy ta'sir ko'rsatgani sir emas. Mana shunday sinovlar davrida barcha davlatlarning yaqin hamkorlikni yanada chuqurlashtirishi, xalqlarimiz o'zaro birlashib, muammolarni birgalikda hal etishi naqadar muhimligini yaqqol ko'rsatmoqda.

Barqaror rivojlanish maqsadlarining muhim yo'nalishi hisoblangan bolalar ta'limi masalasida barchamiz bir bo'lib, yangi yondashuvlar va yechimlar ishlab chiqishimizga xizmat qiladi, deb ishonaman. 15.11.2022 yildagi O'zbekiston

Respublikasi Prezidentining Kichik yoshdagi bolalarni tarbiyalash va ta'lim berish bo'yicha ikkinchi Butunjahon konferensiyasi ochilish marosimidagi nutqida ham yuqoridagi fikrlar keng bayon qilingan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 25-yanvardagi "Respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali yo'lga qo'yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-14-sonli farmoni ijrosini ta'minlash maqsadida "Maktabgacha va umumiy o'rta ta'limni yangi bosqichga olib chiqish, uning sifatini oshirish hamda ta'lim dasturlarini takomillashtirish maqsadida shunday tartib o'rnatilinski, unga muvofiq 2023/2024 o'quv yilidan boshlab bosqichma-bosqich, yani umumiy o'rta ta'lim muassasalarining 1-4-sinflarida o'quvchilarga boshlang'ich, 5-9-sinflarida tayanch hamda 10-11-sinf o'quvchilarining qiziqish va qobiliyatiga mos bo'lgan bilimlarni berishga yo'naltirilgan o'quv dasturlari va o'quv-metodik majmualar joriy etiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimiz psixolog olimlaridan F.A.Akramova, B.M.Botirov, F.F.Ganjiyev, E.G'.G'oziyev, A.M.Jabborov, V.M.Karimova, Z.T.Nishonova va boshqalarning tadqiqotlarida kichik maktab yoshi xususida qimmatli fikrlar keltirilgan. Kichik maktab yoshi bu davrda bolalar har tomonlama tinib-tinchimas bo'ladi. Nisbatan ularni bir joyga qo'yishning iloji yo'q. Kichik maktab yoshidagi bolalar o'qish faoliyatiga juda ko'p beriluvchan hisoblanadi. Ular turli-tuman narsalar haqida savol berishadi. Bu davrdagi bolalarni bee'tibor qoldirmaslik zarurdir. Maktabga kelishi arafasida bolaning so'z boyligi, o'z fikrini bayon eta oladigan darajada ortadi.

Boshlang'ich sinf yoshidagi bolalar nutqi, asosan, ot, fe'l, sifat, son va bog'lovchilardan iborat bo'ladi. Intellectning rivojlanishi bu davrda jadallashishni talab qiladi. Bu yoshdagi bolalarning o'zlashtirish darajalari turlicha bo'ladi. Kimdir bir voqea-hodisani tez anglab, unga tez reaksiya qoldirsa, ko'pchilik bu stimulga nisbatan sekin javob reaksiya qaytarish xususiyatiga egadir. Maktabda o'quvchilardan zo'r uyushqoqlik, intizomlilik va irodaviylik talab etiladi. Mana shu talablarga javob bera olmagan ayrim o'quvchilar bo'sh o'zlashtiradigan bo'lib qoladilar. Intellectning o'sib borishi jarayonida kognitiv jarayonlarga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Kognitiv jarayonlar bu - bilish jarayonlari hisoblanadi. Bilish jarayonlari asosida bilim olish, tushunish kabi faoliyat turlari bajariladi. Nutqning rivojlanishi o'z navbatida bevosita intellekt rivojlanishi bilan bog'liq jarayondir. 6-7 yoshli bolalar aqliy rivojlanishining natijasi ko'rgazmali obraz yordamida ular, ya'ni kichik maktab yoshiga kiruvchi bu yoshda predmetning asosiy xususiyatlarini va predmetlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlay oladilar. Kichik maktab yoshida intellekt rivojlanishi muhim rol o'ynar ekan. Bu davrda bolalarning agar qabul qilish tezligi past bo'lsa, ularga turli o'yin va ko'rgazmali qurollar yordamida mavzuni ochib berish zarur.

Intellectual rivojlanish - yosh avlodni tarbiyalashning eng muhim jihati. O'quvchining intellectual rivojlanishining muvaffaqiyati asosan sinfda, o'qituvchi o'z o'quvchilari bilan yolg'iz qolganda erishiladi va uning tizimli, kognitiv faoliyatni tashkil qilish qobiliyati o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqish darajasini, bilim darajasini, doimiy o'z-o'zini tarbiyalashga tayyorligini, ya'ni ularning intellectual rivojlanishi demakdir.

Intellectual rivojlanish inson faoliyatining eng muhim tarkibiy qismi bo'lib xizmat qiladi. Aloqa, o'qish, ishlashga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun odam dunyoni idrok qilishi, faoliyatning turli qismlariga e'tibor berishi, nima qilishi kerakligini tasavvur qilishi, eslab qolishi, o'ylab ko'rishi kerak. Shunday qilib, insonning intellectual qobiliyatlari faollikda rivojlanadi va o'zi maxsus turlari faoliyat. Bolalar bilan pedagogik ishni boshlayotganda,

birinchi navbatda, bolaga tabiatan nima berilganini va atrof - muhit ta'sirida nima olinganligini tushunishingiz kerak. Inson moyilligini rivojlantirish, ularni qobiliyatga aylantirish - ta'lim va tarbiyaning vazifalaridan biri bo'lib, uni bilimsiz va intellektual jarayonlarni rivojlantirmasdan hal qilib bo'lmaydi.

Aql -idrokni rivojlantirish jarayoni o'quv va kognitiv faoliyatning to'g'ri tashkil etilishi bilan mumkin bo'ladi va ayniqsa, boshlang'ich sinf yoshida, bilish uchun shaxsiy ehtiyojlari etarlicha kuchli bo'lganda samarali bo'ladi. Intellectual qobiliyatlarni rivojlantirish, mustaqil, ijodiy, izlanish, izlanish tafakkurini rivojlantirish asosiy vazifalardan biridir maktabda o'qish umuman va ichida boshlang'ich sinflar jumladan.

Tadqiqot metodologiyasi. Xorijiy olimlar tomonidan maktabgacha ta'lim borasida qator izlanishlar amalga oshirilgan, jumladan, J.Dyui, A.Maslou, Z.Freyd, T.Parsons, J.Piaje, P.Ekman, M.Klennert, S.Xarter va boshqalarning olib borilgan ilmiy izlanishlarida bolalarda hissiy o'zini-o'zi bilish, his-tuyg'ularini tushunish, o'z-o'zini nazorat qilish va his-tuyg'ularini boshqarish, munosabatlarni tartibga solish, muloqot qobiliyatlari, empatiya, boshqalarning his-tuyg'ularini qabul qilish, ijtimoiy tarbiya muammosi masalalari, ijtimoiy-hissiy rivojlanish borasida sharhlar bayon qilingan. Mamlakatimiz psixolog olimlaridan F.A.Akramova, B.M.Botirov, F.F.Ganjiyev, E.G'.G'oziyev, A.M.Jabborov, V.M.Karimova, Z.T.Nishonova, B.B Nurullayeva, M.A.Norbosheva, A.M.Nazarov, M.M.Taydjanova, B.M.Umarov va boshqalarning tadqiqotlarida ta'lim tizimida bolalarda munosabatlar tizimini shakllantirish, ta'lim muassasalarida multimedia texnologiyalaridan foydalanishning ilmiy-metodik asoslari, bolalarda mehnatsevarlikni tarbiyalash masalalari bo'yicha izlanishlar amalga oshirilgan. Olimlarning mana shu ishlaridan izlanishlarimizda metodologik asos sifatida foydalandik.

Tahlil va natijalar. Boshlang'ich ta'lim bolalarning intellektual rivojlanishining asosiy paydevorini yaratishi kerak, bu esa o'z harakatlarini tanqidiy baholaydigan, taqqoslaydigan, taqqoslaydigan, muammoni hal qilishning bir necha usullarini ilgari suradigan, ajratib ko'rsatadigan ijodiy, mustaqil fikrlaydigan odamni tarbiyalash uchun sharoit yaratadi.

Intellectual qobiliyat - bu bir emas, balki ko'p turdagi faoliyatni bajarish uchun zarur bo'lgan qobiliyatlar. Intellectual qobiliyat - bu xotira, idrok, tasavvur, fikrlash, nutq, e'tibor. Ularning rivojlanishi boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarni o'qitishning eng muhim vazifalaridan biridir.

Maktab amaliyotidan ma'lumki, biror narsani notanish tomondan ko'rib chiqishni talab qiladigan savollar ko'pincha bolalarni chalkashtirib yuboradi va bu tushunarli xolat, axir ularga bu o'rgatilmagan. Ayni paytda, xuddi shu mavzuni ko'rib chiqish foydalidir.

Intellectual qobiliyatlarni qayerda va qanday rivojlantirishimiz mumkin? Boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'z ishlarida foydalanadigan asosiy ish shakllari ob'ekt doirasi intellectual o'yinlardir. O'quvchining intellectual rivojlanishining muvaffaqiyati asosan sinfda, o'qituvchi o'z o'quvchilari bilan yolg'iz qolganda erishiladi. O'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqish darajasi, bilim darajasi, doimiy o'zini o'zi tarbiyalashga tayyorligi, ya'ni ularning intellectual rivojlanishi o'qituvchining "idishni to'ldirish va mash'ala yoqish" qobiliyatiga, uyushish qobiliyatiga bog'liq.

Maxsus intellektual o'yinlardan foydalanganda bolalar orasida faollikni kuzatish mumkin, ular o'z mexanizmiga ko'ra faol kognitiv faollikni talab qiladi. Bu toifaga "tez o'ylab topiladigan" muammolar-katta qiziqish uyg'otadigan jumboqlar ham kiradi. Bularga mashhur jumboqlar kiradi.

Kichik yoshdagi o'quvchilarning topishmoqlarini taxmin qilish ijodiy jarayon, topishmoqning o'zi esa ijodiy vazifa sifatida qaralishi mumkin. Jumboq hikoyasi- bu ish tabiat haqida, agar bolalar o'zlari uchun tabiatning muayyan aloqalari va qonunlarini tushungan bo'lsa, bunga erishish mumkin. Kuzatish, o'qitishning asosiy usullaridan biri sifatida juda uzoq vaqtdan beri ma'lum bo'lgan, ammo zamonaviy o'qitish uslublarida u o'z ahamiyatini yo'qotmagan, aksincha, barcha yangi xususiyatlarga ega bo'lib, tabiiy fanlar uchun majburiydir.

Kuzatish jarayonida o'quvchilarda tabiat hodisalarini ko'rish, payqash va tushuntirish qobiliyati shakllanadi.

Boshlang'ich sinflarda bolalarni tabiatda bevosita kuzatish ilmiy, tushunarli va qiziqarli bo'lishi kerak. Tabiat ufqni, maktab o'quvchilarining umumiy ongini boyitadi, kuzatish, e'tibor, fikrlash, estetik tuyg'ularni rivojlantiradi.

Bu yosh o'quvchilarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish uchun juda muhim jarayon - didaktik o'yinlardir. O'yinning ahamiyati shundaki, uni nafaqat sinfda, balki darsdan tashqari mashg'ulotlarda ham qo'llash mumkin ("Matematik bosh qotirma", qvz, "Mutaxassislar jangi"), shuningdek darslar davomida, hattoki buyuk olim Yan Amos Komensiy ham bolaning har qanday ijodiy harakatini ruhiy mamnunlik va ruhiy quvonch manbai qilishga undagan.

O'qituvchi uchun butun o'quv jarayoni shunday tuzilgan bo'lishi kerakki, bola o'rganishni nafaqat vazifa, balki quvonch deb bilsin, o'rganish ishtiyoq bilan amalga oshirilishi mumkin. O'qituvchilar o'quv jarayonida qiziqarli vazifalar, jumloqlar, rebuslar, anagrammalar, o'yin psixo-treninglaridan

tizimli ravishda foydalanishi kerak. Xotirani, diqqatni, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish uchun ishlarga ko'proq vazifalarni kiritish kerak.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining intellektual qobiliyatlarining rivojlanishi yuqori darajadagi aqliy operatsiyalarga asoslangan bo'lishi lozim.

Xulosa va takliflar. Yuqorida aytib o'tilganidek, boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarning intellektual rivojlanishi muammosini hal qilish muhimligiga e'tibor qaratiladi, chunki aynan shu davrda intellekt ayniqsa jadal rivojlanadi.

Kichik maktab o'quvchilarining intellektual qobiliyatlarining rivojlanishi ko'p jihatdan nafaqat o'quv va kognitiv faoliyatning, balki talabalarning keyingi hayotining ham muvaffaqiyatini ta'minlaydi. O'qituvchilarning ko'plab kuza-tuvlari, psixologlarning tadqiqotlari ishonchli tarzda shuni ko'rsatadiki, maktabning boshlang'ich sinflarida aqliy faoliyat usullarini o'zlashtirmagan bola, odatda, muvaffaqiyatsizlar toifasiga kiradi.

Bitta muhim yo'nalishlar bu muammoni hal qilishda boshlang'ich sinflarda barqaror shakllanishi bilan bog'liq bolalarning intellektual to'liq rivojlanishini ta'minlaydigan shart-sharoitlar yaratishdir. Kognitiv qiziqishlar, muammolarni hal qilish yo'llarini izlashda aqliy faoliyat qobiliyatlari va ko'nikmalari, ongning fazilatlarini, ijodiy tashabbuskorlik va mustaqillik. Bu muammoning echimi asosan aql hodisasining mohiyati va uning rivojlanish xususiyatlarini tushunish bilan belgilanadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 25-yanvardagi "Respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali yo'lga qo'yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-14-sonli farmoni.
2. M.G.Davletshin, Sh.Do'stmuhamedova, M.Mavlonov, S.To'ychiyeva "Yosh davrlari va pedagogik psixologiya". Toshkent- 2004.
3. E.G'.G'oziyev "Ontogenez psixologiyasi". Toshkent- 2020.
4. Z.T.Nishanova, N.G.Kamilova, D.U.Abdullaeva, M.X.Xolnazarova "Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya". Toshkent- 2018.
5. F.I.Xaydarov, N.I.Xalilova "Umumiy psixologiya". Toshkent-2021
6. Razakova R. S. The Essence of the Concept of Family Life in Modern Psychology //Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education (2994-9521). – 2024. – T.2. – №. 1.– C. 339-342.
7. Razakova R. S., Narimonovna Y. I. Bog 'cha yoshidagi bolalarda xotiraning rivojlanishi //Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan. – 2024. – T. 2. – №. 2. – C. 196-201.

Dilbar SHUKUROVA,
CHDPU Maxsus pedagogika kafedrası tayanch doktoranti
E-mail: dilbarmatkasimova@mail.com

Pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent Qodirova F.U taqrizi asosida

THE MODEL OF ACTIVATION OF INCLUSIVE CLASSROOM LEARNING ENVIRONMENT IN EDUCATIONAL CLUSTER CONDITIONS

Abstract: In the content of this article, the issue of meaningful organization of educational conditions for students with special educational needs in inclusive classes, introduction of the inclusive class model is highlighted. The inclusive classroom model consists of corner A and corner B. This corner can be used by a student with special educational needs during class and outside of class.

Key words: Inclusive, intellectual, relaxation, corner, environment, class, student, teacher, education, school, therapy, cognitive, neuropsychological

МОДЕЛЬ АКТИВИЗАЦИИ СРЕДЫ ОБРАЗОВАНИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО КЛАССА В УСЛОВИЯХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО КЛАСТЕРА

Аннотация В содержании данной статьи освещен вопрос содержательной организации условий обучения учащихся с особыми образовательными потребностями в инклюзивных классах, внедрения модели инклюзивного класса. Модель инклюзивного класса состоит из угла А и угла Б. Этот уголок может использоваться учеником с особыми образовательными потребностями во время занятий и вне занятий.

Ключевые слова: Инклюзивный, интеллектуальный, релаксация, уголок, среда, класс, учитель, образование, школа, терапия, когнитивный, нейропсихология.

TA'LIM KLASSTERI SHAROITIDA INKLYUZIV SINIF O'QUV MUHITNI FAOLLASHTIRISH MODELI

Annotatsiya

Ushbu maqola mazmunida alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilar inklyuziv sinflarda ta'lim olish shart-sharoitlarni mazmunli tashkil etish, inklyuziv sinf modelini joriy qilish masalasi yoritib berilgan. Inklyuziv sinf modeli A va B burchakdan iboratdir. Ushbu burchakdan alohida ta'lim ehtiyojlariga ega o'quvchi dars va darsdan tashqari vaqtlarda foydalanishi mumkin.

Kalit so'zlar: Inklyuziv, intellektual, releksatsion, burchak, muhit, sinf, o'quvchi, o'qituvchi, ta'lim, maktab, terapiya, kognativ, neyropsixologiya

Kirish. Sog'lom avlodni dunyoga keltirish, yetuk shaxs qilib umumta'lim tizimining oldiga qo'ygan asosiy maqsadlarida biridir. Hozirgi kunda umumta'limda taxsil olayotkan o'quvchilarga bilim berish pedagog hodimlardan uchun katta mas'uliyat va mehnatni talab etadi. Ta'lim-shaxsning yashash faoliyati va ijtimoiylashtirishning turli tabaqalari rivojlanishi va shakllanishida hammadan ham boshlang'ich va shu sababdan zarur bo'lgan asosiy omildir. Jamiyatning kelajagi hayotiy zarurat bo'lgan ta'lim tizimining qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. O'zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev o'z nutqida takidlaganidek, "Agar mendan sizni nima qiynaydi?" deb so'rasangiz, farzandlarimizning ta'lim va tarbiyasi deb javob beraman degan so'zlaridan ham bunga yaqol misol bo'la oladi. Mustaqil taraqqiyot yo'lidan dadil odimlayotgan mamlakatimizning uzluksiz ta'lim tizimini isloh qilish va takomillashtirish, yangi, zamonaviy sifat bosqichlariga ko'tarish, unga yanada ilg'or pedagogik va yangi innovatsion zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy qilish va ular orqali ta'lim samaradorligini oshirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir [1].

Amerikalik sotsiolog N.Smelzer ta'limni institutsional (formal) jarayon, ya'ni uning asosida jamiyat butun boyliklari, bilimlari va mohirliklari bir insondan, guruhlardan, uyushmalarda boshqalarga berilishi sifatida aniqlaydi deb fikr bildirgan[2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jamiyatda bolalarning bir qatorda ta'lim olishi, umumta'lim dasturining muvaffaqiyatli rivojlanishi maqsadida ATE ega o'quvchilar

uchun maxsus imkoniyatlar yaratib berilishi lozim. Inklyuziv ta'lim umumta'limdan bir nechta jihatlari bilan tubdan farq qilib, asosiy jihatlardan biri pedagog ATE ega o'quvchilarga ta'lim berishda maxsus bilim va ko'nikmaga ega bo'lishi, hamda pedagog tomonidan ushbu o'quvchilar uchun didaktik taminot bazasining yetarli darajada ekanligidir. Inklyuziv ta'limni tashkil etish to'g'risidagi adabiyotlarga nazar solar ekanmiz, D.Mitchell tomonidan yozilgan "Efektivniy pedagogicheskiy texnologiya spitsalnogo i inklyuzivnogo obrozavaniya" o'quv qo'llanmasida ham inklyuziv ta'limni tashkil etishdagi model mexanizmlar yoritib berilgan. Inklyuziv ta'lim pedagogdan katta tajriba va metodik ta'minot talab qiladi. Inklyuziv sinf atmosferasidagi yorqin muhit bolalar ta'lim olish jarayonini faollashtiradi [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'lim klassteri sharoitida inklyuziv ta'lim muhitini o'rganishi hamda tahlil qilish natijasida, umumta'lim dasturini o'zlashtirishda inklyuziv sinflarda quyidagi muommolar mavjud ekanligi aniqladi:

- Inklyuziv sinflarda tutor (defektologlar) ning yetishmasligi;
- ATE ega bolalarning tashxisidan kelib chiqib ularning dars vaqtida qo'shimcha bandlik bilan taminlamaganligi;
- ATE o'quvchisiga nisbatan ruhiy va jismoniy ko'makning yetarli darajada shakllantirilmaganligi;
- ATE ega o'quvchilarning shaxs hususiyatlaridan kelib chiqqan holda dars jarayonining moslashtirilmaganligi;

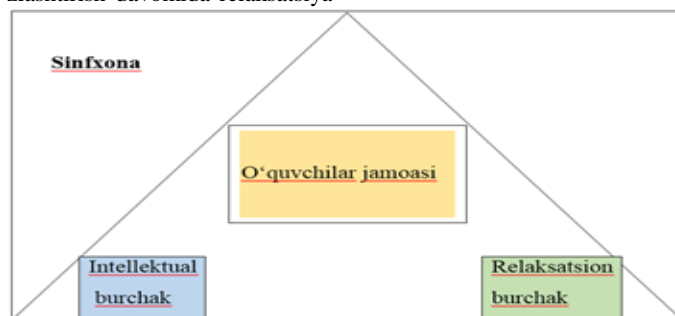
- ATE o'quvchining dars davomida to'liqlishi va o'quvchining diqqati jarayonidagi buzilishlar natijasida ta'lim samaradorligining bevosita tushishi;

- Umumta'lim o'quvchilar va ATE o'quvchilar bilan ishlashda aniq bir modelning yo'qligi;

Yuqorida keltirilgan mavjud muommolardan ko'rinib turibdiki, ATE ega o'quvchilar uchun moslashtirilgan mehanizm mavjud emas. Biz taklif etayotkan tadqiqot natijasida ishlab chiqilgan mehanizm tarkibiy qismlari invidulashtirish, darslarni o'zlashtirish davomida relaksatsiya

vaqtini tashkil etish, ATE ega o'quvchining individual hususiyatidan kelib chiqib intellektual topshiriqlarga jalb etish imkoni beradi. Bu esa o'quvchilar orasida dars sifatni saqlab qolish, barcha o'quvchilarni bir vaqtda nazorot qilish va bilim berish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Yuqorida keltirilgan muommolarga yechim sifatida biz quyidagi moslashtirilgan innovatsion sinfxona modeli ishlab chiqdik (1 rasm).

Innovatsion sinf xona modeli inklyuziv sinf ichida tashkil etirilib, sinf xona uchburchak tomonlar asosida tashkil etiriladi.

A) Intellektual burchak ATE ega o'quvchilar aniq fanlarni o'zlashtirish jarayonida yoki darsdan tashqari paytda, o'z vaqtini unumli tashkil etish maqsadida foydalanish imkoni beradi. Intellektual burchak bolaning aqliy faoliyatini rivojlantirishga oid turli metodik topshiriq va o'yinlardan tashkil topgan bo'lib:

- Interaktiv o'yinlar ya'ni o'quvchining jismoniy harakatlari hamda mantiqiy taffakurini rivojlantirishga qaratilgandir. O'quvchiga interaktiv o'yinlarni o'ynash qoidasi o'rgatiladi va o'quvchi ushbu o'yinlarni darsdan tashqari vaqtda o'ynashi mumkin.

- Bilish jarayonini rivojlantiruvchi keyslar orqali o'quvchi dars vaqtida diqqat ko'chishi buzilganda, keyslarni bajarishi mumkin;

- Qizqarli matematik topishmoqlar orqali dars vaqtida hamda darsdan tashqari vaqtda shug'illanishi qiziqarli va rang barang topshiriqlar yordamida aqlni charxlash imkoni beradi;

- Neyrorivojlantiruvchi mashqlar to'plami o'quvchidagi motor harakatlar hamda nerv tizimini chambarchas ishlashini taminlab beradi. Ushbu mashqlar orqali o'quvchi dars va darsdan tashqari vaqtda shug'illanishi mumkin.

B) Relaksatsion burchak orqali ATE ega o'quvchi dars vaqtida biroz dam olishi diqqatni jamlab olishi va yana darsga qaytishi darsdan tashqari paytda o'z vaqtini unumli tashkil etishga yordam beradi. Ushbu burchakda ATE ega o'quvchi quyidagi o'yinlar orqali vaqtini qiziqarli o'tkazishi mumkin:

- Diqqatni jamlashga qaratilgan o'yinlardan foydalanib o'quvchi turlik hil korreksion metodlar asosida tuzilgan boshqotirmali o'yinlarni o'ynashi mumkin ;

- Art terapiya metodida bola qum doskaga rasm chizishi, suv ustida rasm chizishi va shu kabi o'yinli art terapevtik usullardan foydalanadi. Bu esa o'quvchining mayda barmoqlar harakatchanligini oshirishga yordam beradi;

- Relaksatsion mashqlari to'plami o'quvchining shaxs hususiyatni inobatga olgan holda tashkil etiladi va bu orqali o'quvchi dars va darsdan tashqari vaqtda qisqa tanaffusli dam olish daqiqalarini tashkil etishi mumkin;

- Neyro barmoqlar mashqlari bir vaqtning o'zida o'yin va kagnotiv jarayoni rivojlantirishga qaratilgan bo'lib bola neyro kartalar orqali mashqlarni bajaradi bu esa mayda barmoqlar harakatini rivojlanishga olib keladi.

Xulosa va takliflar Biz tomonimizdan ishlab chiqilgan innovatsion sinf xona medeli inklyuziv sinfdagi ATE ega o'quvchilar dars jarayoni samarali tashkil etishga yordam beradi hamda inklyuziv sinf o'qituvchisiga quyidagi imkoniyatlarni taqdim etadi:

- Dars sifatini tyutor o'qituvchisiz qisman nazorat qilishi;

- ATE ega o'quvchilarni o'z o'zini band qilgan holda rivojlanishga imkon yaratib berishi;

- ATE ega bolalar bilan interaktiv ishlash texnologiyasni ishlab chiqishi;

- 45 daqiqa vaqt ichida sinfdagi barcha o'quvchilar bilan ishlashi ;

- Ta'lim jarayonini samarali tashkil etish yuqoriora taklif etilgan modelni Respublikamizdagi barcha inklyuziv sinflari mavjud maktablarga joriy qilish orqali ATE ega o'quvchilar ta'lim olishi sifatini oshirish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR

1. <https://fayllar.org/>
2. Umumiy sotsiologiya Toshkent-1999 y. 2 Ilmiy muharrirlar: professor N. S. Aliqoriyev, dotsent R.T. Ubaydullayeva. 122-b
3. Эффективные педагогические технологии специального и инклюзивного образования , Перспектива- 2009 г. Дэвид Митчелл, Редактор-консультант Наталья Борисова., 46с.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4860-son qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi 2020-yil 23- sentabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi qonun.
6. Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida <https://lex.uz/docs/3436192>
7. Sattorova Sh.M "Ta'lim klassteri muhitida ijtimoiy yo'nalishi talabalarining inklyuziv yondashuvini kompetensiyaviy yodashuv asosida rivojlantirish" Ped. fan. nom... diss. – Chirchiq., 2022.

8. Xamidova M.U Maxsus pedagogika.-T.: “Fan va texnologiya”, 2018 yil.
9. Qaxxorova S.Q., Zamonaviy ta’lim / СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ 2015.
10. Понятийный аппарат педагогики и образования: сборник научных трудов / отв. ред. М. А. Галагузова. – Екатеринбург : [б. и.], 2020. – Вып.12. – 432 с. Текст :
11. Сулейманова Р.А., Хакимжанова Г.А. Зарубежный и отечественный опыт включения детей с особыми нуждами в общеобразовательный процесс: проблемы и пути решения. - Алматы: КАПринг. 2001.] Малофеев Н.Н. Почему интеграция в образовании закономерна и неизбежна / Альманах ИКП РАО, 2007. №11.
12. Буковцова Н.И. Инклюзивное образование детей с ограниченными возможностями здоровья: проблемы и перспективы // Инклюзивное образование: методология, практика, технологии. Psy.lournals.ru 2000.
13. Aliqoriyev N. S., Ubaydullayeva R.T. UMUMIY SOTSIOLOGIYA Toshkent - 1999 y
14. <https://fayllar.org/>
15. <https://www.coursehero.com/file/p3o27sk/>
16. <https://lex.uz/docs/-3436192>
17. <https://lex.uz/docs/-5044711>

Maftunaxon ERGASHEVA,
Andijon davlat pedagogika instituti doktranti
E-mail:ergashevamaftuna@mail.ru

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori M.Kuychiyeva taqrizi asosida

THE IMPORTANCE OF HISTORICAL KNOWLEDGE IN IMPROVING THE CONICS OF SOCIAL ACTIVITY OF STUDENTS

Annotation

This article will focus on increasing the importance of the organization of historical knowledge and educational processes in improving educational institutions and social activist in student youth and increasing social activist in youth.

Key words: Social stability, upbringing, spiritual ethics, moral virtue, historical experience, society, freedom, social activism, politics, law, culture, civil society.

TALABALARANING IJTIMOYIY FAOLLIK KO'NIKMALARINI TAKOMILLASHTIRISHDA TARIXIY BILIMNING AHAMIYATI

Аннотация

Mazkur maqolada ta'lim muassasalar va talaba yoshlardagi ijtimoiy faoligni takomillashtirishda tarixiy bilimlarning o'rni va tarbiya jarayonlarini tashkil etish ahamiyatini oshirish va yoshlardagi ijtimoiy faollik ko'nikmalarini oshirish to'g'risida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy barqarorlik, tarbiya, ma'naviy axloq, axloqiy fazilat, tarixiy tajriba, jamiyat, erkinlik, ijtimoiy faollik, siyosat, huquq, madaniyat, fuqarolik jamiyati.

ЗНАЧЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ НАВЫКОВ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос о повышении значимости организационной исторических знаний и процессов воспитания и повышении социальной активности молодежи в образовательных учреждениях и в улучшении социальной активности учащейся молодежи.

Ключевые слова: Социальная стабильность, воспитание, духовная мораль, нравственная добродетель, исторический опыт, общество, свобода, социальная активность, политика, право, культура, гражданское общество.

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimiz jamiyat hayotini demokratlashtirish va erkinlashtirish maqsadi fuqarolarning siyosiy, huquqiy madaniyati darajasini yuksaltirish, tarixiy tajribalar oshirish, va bu orqali ularning ijtimoiy faolligini oshirish zaruriyatini taqozo etmoqda. Ushbu jarayonlarning natijasi o'laroq iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy va boshqa sohalarida sifat jihatdan yangi nodavlat munosabatlari rivojlanib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida yoshlarga e'tiborni kuchaytirish, madaniyat, sa'nat, jismoniy ta'ربيya va sportga keng jalb etish, ularda axborot texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarini, shakllantirish, yoshlar o'rtasida kitobxonlikni targ'ib qilish masalasi bo'yicha yig'ilishda quydagi so'zlarni keltirib o'tadi "Mamlakat aholisining 30 foizini 14 dan 30 yoshgacha bo'lgan yigit-qizlar tashkil etadi. Ularning ta'lim olishi, kasb-hunar egallashi uchun keng sharoit yaratilgan. Shu bilan birga, yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazishni tashkil etish dolzarb masala hisoblanadi. "Yoshlar qanchalik ma'naviy barkamol bo'lsa, turli yot illatlarga qarshi immuniteti ham shunchalik kuchli bo'ladi." [3]

Kelajagimiz egalari bo'lgan yetuk va barkamol avlodni tarbiyalashda esa ta'lim-tarbiyaning kuchli ta'sir etuvchi usullarini, ya'ni biz tavsiya etayotgan tarixiy bilimlarini takomillashtirish, tarix haqiqatlarini xolisona ularga yetkazish va egallagan bilimlari orqali hayot yo'llarini to'g'ri tanlab, xulosa chiqarishga o'rgatmog'imiz lozim. Tarixiy bilimlarni egallash mobaynida talabalar qaysidir tarixiy voqea-hodisadan yoki shaxsdan ibrat va motivatsiya oladi. Ularni qilgan qahramonliklari, ilm-fan rivojiga,

bunyodkorlik, obodonlashtirish ishlariga qo'shgan xissasidan faxr va g'urur tuyadi. Aksincha, tarixiy bilimlar tarixda bo'lib o'tgan yomon hodisalarni, yoki qaysidir tarixiy shaxsni dilni xira qiladigan ishlaridan ham to'g'ri xulosa chiqarib, ana o'sha xato va yomon oqibat olib keluvchi ishlarni amalga oshirmasliklariga yordam beradi.

Darhaqiqat, o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'nan yetuk qilib tarbiyalash, turli xil yot g'oyalarga qarshi kuchli immunitetini shakllantirishda tarixiy bilimlarning o'rni va roli beqiyosdir. Birinchi prezidentimiz I.A Karimov ta'kidlaganlaridek, "Haqiqat, tarix haqiqati bolalarimiz uchun suv va havodek zarur. Tarix haqiqatini to'laligicha keyingi avlodga yetkazish har bir insonning kelajak oldidagi muqaddas burchi hisoblanadi [2]. Tarixni bilish orqali yoshlarimiz saboq, ibrat olishni va unga qarab xulosa chiqarishni va kelajak yo'lini to'g'ri belgilashni o'rganadilar.

Ta'lim va tarbiyani umum jarayonini tashkil etishda asosiy maqsadlarimizdan biri bo'lib hisoblangan tarixiy bilimning faoliyatiga maqsad va yo'nalish beruvchi, jamiyat a'zolari munosabatlarni muvofiqlashtirib, birlashtirib, ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyotni tezlashtirish uchun xizmat qiladigan ma'naviyat, ma'rifat odob-axloq tarbiyasining barcha muammolarini o'z ichiga qamrab oladi.

Mamlakatimizda fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishda yoshlar asosiy kuch hisoblanadi. Yoshlar muayyan jamiyat ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti darajasi, undagi ijtimoiylashuvning xususiyatlari bilan aniqlanuvchi o'ziga xos sotsial holat, ijtimoiy-ruhiy

xususiyatlar, yoshga oid tavsiflar bilan farqlanuvchi ijtimoiy demokratik guruhdir.

Yoshlarning ijtimoiy ruhiy xususiyatlari, odob axloqi, madaniy xulq atvori, ta'limining o'ziga xosligi hamda ijtimoiylashuv jarayonlari ularga sotsial birlik sifatida birlashish imkonini beradi.

Jahonning nufuzli oliy ta'lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot markazlarida olib borilayotgan izlanishlar, Sharq mutafakkirlari asarlarida xalqlarning kelib chiqishi va etnopedagogik xususiyatlari, tarixiy qo'lyozmalar Sharq va g'arb mutafakkirlari asarlaridagi shaxsning ma'naviy-ma'rifiy fazilatlarini haqidagi qarashlari, allomalarning ilmiy merosi mazmuni, jahon ilm-fan taraqqiyotiga qo'shgan xissasi, mutafakkirlarining iqtisodiy fazoviy, matematik qarashlari, shaxs kamoloti va odob-axloq masalalari ilmiy amaliy ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotlar shaxs ma'naviyati, oila va nikoh, farzand tarbiyasiga oid yondashuvlari, ajdodlar merosiga nisbatan yoshlarda xurmat xissini shakllantirish dolzarblik kasb etadi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, modernizatsiyalash jarayoni talablari asosida ta'lim-tarbiya mazmunining moddiy-texnikaviy bazasi hamda xujjatlari, me'yoriy qadriyatlardan foydalanib kadrlarni tarbiyaviy raqobatbardosh qilib tayyorlashga shart-sharoitlar yaratildi. Shu bilan birgalikda, Vatanimiz tarixida asrlar davomida faoliyat yuritgan alloma va mutafakkirlar yaratgan qadriyatlardan pedagogik ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish texnologiyalarini takomillashtirishga zarurat sezilmoqda. Yoshlar ijtimoiy faolligini takomillashtirishda tarixda bo'lib o'tgan voqea hodisalar, jarayonlar, tarixiy buyuk shaxslarning hayot yo'llari va ular amalga oshirgan yangiliklar,

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mamlakatimizda amal qilayotgan "Ta'lim to'g'risida"gi [8] "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"[6] O'zbekiston Respublikasining qonuni, Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasi[7] asosida davlat tomonidan barkamol avlodni tarbiyalash bo'yicha olib borilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi yoshlarni ijtimoiy jihatdan shakllantirish va ularning intellektual, ijodiy va boshqa yo'nalishdagi salohiyatini kamol toptirish uchun shart-sharoitlar yaratilishini ta'minlash, ular ijtimoiy faolligini oshirishdan iboratdir.

Ajdodlarimizning pedagogik merosini o'rganishga alohida e'tibor yurtboshimiz tomonidan ishlab chiqilgan harakatlarga qaratilmoqda.

Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi mazkur tadqiqot uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Talabalarni istiqboldagi pedagogik faoliyatga tayyorlash, bu jarayonda ajdodlar merosidan foydalanish muammolari ko'pgina ilmiy izlanishlarda o'z ifodasini topgan.

Tarixiy madaniy merosimizni yoshlar ta'lim-tarbiyasi masalalari borasida yurtimizda tadqiqot olib borgan ko'plab olimlarni ketirish mumkin. Bular M.Inomova muammolari A.Boboxonov, pedagogik bevosita J.Yuldoshev, U Maxkamov, A.Munavvarov, O.Musurmonova, N.Ortikov, M.Quronovlar tadqiqotlarida bayon etilgan. Alovuddin Mansur, Maxmud Sattor, M.Xaydarov, N.Komilov, O.Musurmonova, U Maxkamov, S.Nishonova va N.Ortikovlar ma'naviy-axlokiy isharida, K.Kilichevalarning kamolotida buyuk mutafakkirlar, allomalarning ma'naviy-pedagogik merosi, shaxs ma'naviyatini shakllantirishdagi imkoniyatlari tadqiq etilgan[1].

Ta'lim muassasa talabalarining ijtimoiy faolligini takomillashtirishda tarixiy bilim ahamiyati mavzusidagi tadqiqot quyidagi metodologik yechimlar taklifni ketirib o'tadi;

Muammo mavzusiga bag'ishlangan tarixiy, falsafiy, ilmiy-pedagogik tadqiqotlar, ilmiy-nazariy manbalarni o'rganish asosida tarbiyaviy qadriyatlarining pedagogik imkoniyatlaridan foydalanish;

Yurtimiz tarixida yashab ijod qilgan mutafakkirlari ta'limoti mazmunidagi tarbiyaviy qadriyatlardan oliy pedagogik ta'lim jarayonida foydalanish texnologiyalarini takomillashtirish;

Vatanimiz tarixiy mutafakkirlar ta'limotidagi ilgor g'oyalar va qarashlardan zamonaviy ta'lim jarayonida foydalanishning mazmuni, shakllari, usullari, metodlari va asosiy yo'nalishlarini takomillashtirish;

Oliy pedagogik ta'lim jarayonida tarixdagi ilm ma'rifatga o'zining katta xissalarini qo'shgan mutafakkirlar yaratgan tarbiyaviy qadriyatlardan foydalanish jarayonining samaradorlik darajasini aniqlash va ushbu qadriyatlardan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanishga yo'naltirilgan ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Natijalar va muhokama. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tarixda yashab ijod etgan har tomonlama yetuk mutafakkirlar ta'limoti mazmunida aks etgan tarbiyaviy qadriyatlardan oliy pedagogik ta'lim jarayonida foydalanish texnologiyalari takomillashtirish asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqotning natijalariga quyidagi natijalarni keltirib o'tishimiz mumkin:

oliy pedagogik ta'lim jarayonida talabalar shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish texnologiyasi yurtimiz tarixida yashab ijod etgan mutafakkirlar ta'limoti mazmunida aks etgan odob-axloq, ilm olish, mehnat va kasb-hunarga oid tarbiyaviy qadriyatlarining shaxsiy, milliy va asosida berish ustuvorlik ko'rsatkichlariga umummilliy takomillashtirish:

talabalarda vatanparvarlik, mehnatsevarlik, adolatparvarlik, insonparvarlik, sahovatlilik kabi shaxsiy sifatlarini shakllantirish qadriyatlar bilan tarixiy mutafakkirlar asarlaridagi mexanizmi mujassamlashtirib takomillashtirish:

ajdodlar merosiga nisbatan xurmat xissini shakllantirishda auditoriya va auditoriyadan tashkari uyushtiriladigan ommaviy, guruhli va yakka tartibdagi mutafakkirlarining tarbiya jihatlarini oshirishga doir ilmiy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

"Yosh avlodning ijtimoiy faolligini takomillashtirishda tarixiy bilim ahamiyat" nomli maxsus mavzu asosida mutafakkirlarimiz tarixiy ta'limoti qadriyatlardan foydalanish mexanizmi takomillashtirilgan;

Tarixiy ajdod mutafakkirlarimiz yaratgan tarbiyaviy bilimlardan foydalanish jarayonining samaradorlik darajasi kursatkichlari ochib berishdan iborat.

Tadqiqotning natijalari tarixiy tarbiyaviy bilim va omlarni ta'lim muassasalari jarayonida foydalanish jihatlarini, o'ziga xos xususiyatlari, texnologiyalari, uni tashkil etish yo'llari, shakl metodlari, o'quv bilim jarayonini tashkil qilishga oid ilmiy-metodik tavsiyalardan ta'lim jarayonida foydalanish xolatlari bilan izohlanadi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, tarixiy ta'lim tarbiya yoshlardagi ijtimoiy faolligini takomillashtirishda va shu nuqtai nazardan qaraganda, yosh avlodni tarbiyalashda oliy ta'lim muassasalarida ajdodlar merosi, milliy qahramonlar, buyuk siymolarning ibratli hayot yo'li haqidagi qarashlari, ularning purma'no asarlari, o'git, matal, rivoyat, xalq og'zaki ijodi, ertak, hikoyalardan unumli foydalanish maqsadga muvofiqdir. Talabalarda milliy g'urur, milliy o'zlikni anglash, faxr, vatanparvarlik, sadoqat, iftixor hislarini shakllantirish uzluksiz ta'lim tizimi jarayonida amalga oshiriladi. Talabalarni kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirishda ajdodlarimiz tomonidan ilgari surilgan insonparvarlik g'oyasi, innovatsion yondashuvlar, kasbiy kompetentlik, mustaqil fikrlash, erkin tarbiya nazariyasi barcha davrlarda dolzarb sanalib, ularga alohida yondashilishi o'ziga xos ahamiyatga ega.

Talabalarining kasbiy ko'nikmalarini shakllantirishning potensial imkoniyatlari, talabalarining kasbiy-ijodiy

qobiliyatlarini real holatlarini aniqlash, sifatli tavsiflash va baholash usullariga integrativ yondashish ham ularni kasbiy tayyorgarlik darajasini oshiradi. O'z o'rnida o'tmishda yurtimizda yashab ijod qilgan allomalar, mutafakkirlar haqidagi kichik hikoyalar, rivoyatlarni to'plashni va ularni

ta'lim-tarbiya jarayonida keng tadbiiq etishga to'g'ri yo'naltirish, ko'rsatmalar berish ham ijobiiy natijalarni qo'lga kiritish imkonini beradi. O'z o'tmishini bilmagan va e'zozlamagan xalqning kelajagi yoq albatta.

ADABIYOTLAR

1. K.Xoшимов, С.Нишонова, М.Иномова, Р.Ҳасанов. Педагогика тарихи. Т.:“Ўқитувчи”,1996.409-бет.
2. Мусурмонова О. ва б.Маънавий баркамол шахсни шаллантириш-жамият тараққиётининг асоси .-Т .: “ Фан ва технология” 2012 .-128
3. Комилова Н . Президент Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият-енгилмас куч”номли асарини олий таълим муассасаларида ўқитиш технологияси. Т.:” Info Capital Group” 2011.5-бет.
4. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. I-китоб.-Тошкент:Ёзувчи,1996,147б.
5. Камолова Ш.Ў. Шахс камолоти босқичлари ва уларга мос дунёқарашнинг шаклланиши // Соғлом авлод учун. – Тошкент, – 2008. - № 12. – Б. 10-11.
6. Камолова Ш.Ў. Шахс интеллектуал камолотида илмий дунёқарашни юксалтириш технологиясидан фойдаланиш // (Ўқув-услубий қўлланма). – Тошкент, 2009. – 100 бет.
7. О'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasi //Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi,09.10.2019 й., 06/19/5847/3887-сон;
8. “Та'лим то'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasining qonuni //«Xalq so'zi», 2020 yil 23 sentyabr.
9. “Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasining qonuni //«Xalq so'zi», 2016 yil 15 sentyabr. №182 (6617)